

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI

IMOM BUXORIY XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

IMOM BUXORIY SABOQLARI

2/2024

№2
2024

IMOM BUXORIY SABOQLARI

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazida
joyiy yil 29-30-may kunlari O'zRFA Sharqshunoslik instituti,
Samarqand Davlat universiteti va Avstriya Fanlar akademiyasi
huzuridagi Eronshunoslik instituti hamkorligida

“MO'G'ULLAR VA TEMURIYLAR DAVRIGA OID O'RTA OSIYO QO'LYOZMALARI (XIII-XV ASRLAR)”

mavzusida xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi.

Batafsil BUKHARI.UZ saytida

TAHRIR HAY'ATI

- Akmal SAIDOV – yuridik fanlari doktori, akademik
- Shayx Nuriddin XOLIQNAZAR – O'zbekiston musulmonlari idorasi raisi, muftiy
- Shoazim MINAVAROV – Islom sivilizatsiyasi markazi direktori
- Davronbek MAXSUDOV – tarix fanlari doktori, professor
- Ahadjon HASANOV – tarix fanlari doktori, professor
- Bahrom ABDUHALIMOV – tarix fanlari doktori, professor
- Baxtiyor TURAYEV – falsafa fanlari doktori, professor
- Baxtiyor KARIMOV – falsafa fanlari doktori, professor
- Ilhom SAIDOV – tarix fanlari doktori, professor
- Zohidjon ISLOMOV – filologiya fanlari doktori, professor
- Zohidullo MINAVVAROV – siyosiy fanlar doktori, professor
- Jamoliddin KARIMOV – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
- Nodirjon ABDULAHATOV – tarix fanlari doktori
- O'ktambek SULTONOV – tarix fanlari doktori
- Baxtiyor ERGASHEV – tarix fanlari doktori
- Amriddin BERDIMURODOV – tarix fanlari nomzodi
- Sarvar ABDULLAYEV – falsafa fanlari nomzodi, dotsent
- Otabek MUHAMMADIYEV – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, katta ilmiy xodim

- Ashirbek MO'MINOV – tarix fanlari doktori, professor (L.N. Gumilev nomidagi Yevroosiyo milliy universiteti)
- Devin DeWeese – Indiana universiteti professori, yozuvchi (AQSH)
- So'nmez KUTLU – Anqara universiteti professori, ilohiyotchi (Turkiya)
- Ingeborg BALDAUF – Gumbold nomidagi Berlin universiteti professori (Germaniya)

IBXITM Ilmiy kengashining 2024-yil 3-maydagi 5-sonli
yig'ilish qarori bilan nashrga tavsiya qilindi.

MUASSIS:

O'zbekiston Respublikasi
Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
**IMOM BUXORIY XALQARO
ILMIY-TADDIQOT MARKAZI**

Bosh muharrir:
Shovosil ZIYODOV

Muharrir o'rinbosarlari:
**Otabek MUHAMMADIYEV,
Sanjar DJUMANOV**

Musahhihlar:
**Anvar BOBOYEV,
Asliddin MUSTAFOYEV**

Sahifalovchi-dizayner:
Muhammadiqbol SHUKUROV

Zafar UZOQOV, Azim ZOYIROV
olgan suratlardan foydalanildi.

*Jurnal O'zbekiston
Respublikasi Vazirlar
Mahkamasi huzuridagi
Oliy attestatsiya
komissiyasining ilmiy
jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.*

*Maqolada keltirilgan
ma'lumotlar uchun
muallif mas'ul.*

MUNDARIJA (2024/2)

Шовосил ЗИЁДОВ, Мавлуда КАРИМОВА. Марказий Осиёда илк тошбосма китобларнинг нашр бўлиш тарихидан (XIX аср охири – XX аср бошлари).....3

ВАТАНИМИЗ ТАРИХИ

Отабек МУҲАММАДИЕВ. Сўғдлик муҳаддислар тарихи.....6

Акбар АСРОРОВ. XIX аср бошлари самарқанд мумтоз адабиёти вакили – Қози Асрорхон Муфтақир адабий мероси.....11

Маҳмуд НАСРУЛЛАЕВ. Ўзбекистон ҳудудларида давлатчиликнинг шаклланиш жараёни бўйича мулоҳазалар.....13

Latofat XOLNAZAROVA. Buxoro hukumatida nashr ishlarining yoʻlga qoʻyilishi.....16

Шерзод РАВШАНОВ. Россия империясининг Туркистондаги диний сиёсати (Сирдарё вилояти шаҳарлари мисолида).....17

Гулмира ОЧИЛОВА. Самарқанд матбуотида жаҳидларининг ислом дини ва урф-одатлар ўртасидаги тафовут масаласидаги қарашлари.....19

Олимжон ИРИСКУЛОВ. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Самарқанд “Эски шаҳар”и ҳудуди ва ижтимоий ҳаёти тарихидан.....20

Шавкат БОБОЖОНОВ. Ўзбеклар маросимий маданиятида Дарвешона.....23

Ubaydulla QUVVATALIYEV. Buxoroda qiymatli asarlar.....26

Toxir MAXMUDOV. Taʼlim tizimining ikkinchi Renessans taraqqiyotidagi oʻrni.....28

Шерали АЛЛАБЕРГАНОВ. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Хоразм вилоятида саноат корхоналари фаолияти.....31

Serobjon XAMRAQULOV. Qoʻqon shahrida milliy davriy matbuotning shakllanishi va rivojlanishi.....33

Санжарбек ДЖУМАНОВ. Ўзбекистонда тиббиёт фанининг ривожланиши тарихи (1991-2000 йй).....35

Зиёдилла ЗИНАТУЛЛАЕВ. Сомонийлар давлати бошқарув тизими.....37

Jonibek JUMAYEV. Oʻzbekistonda diniy bagʻrikenglik boʻyicha amalga oshirilgan ishlar va ularning natijalari (2016-2023 yy).....42

Sunatillo ABDIVOHIDOV. Jadidlar taʼlimotida mavjud muamolarni yoritishda milliy matbuotning oʻrni.....44

Икромжон АЗИЗОВ. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошида Бухоро амирлигида анъанавий хунармандчилик.....46

Norpulat AXMEDJONOV. Madaniy meros obyektlarini muzeylashtirishning ahamiyati.....50

Azamat BERDIYEV. Nurota togʻ tizmasining shimoliy yon bagʻri tojik aholisining dafn va xotira marosimlari.....52

Rustambek NARZIYEV. “Nurli maskan” – zaif koʻruvchi bolalar maktab internati tarixiga doir.....54

Zafar SHAMSIDDINOV. Moʻgʻullarga qaramlik davrida Turon meʼmorchiligi.....55

Behruz BOBOJONOV. Qadimiy va navqiron Kesh – Shahrisabzning savdo-iqtisodiy bozorlari topografik munosabatlarining xronologik tahlili.....58

Amirbek TAGʻBAYEV. B.X.Karmisheva tadqiqotlarida Oʻzbekiston aholisi dehqonchiligi masalasi.....60

АЖДОДЛАР ИЛМИЙ МЕРОСИ

Islom HAMDAMOV. Mirzo Ulugʻbekning “Toʻrt ulus tarixi” asari tarixiy-falsafiy meros sifatida.....63

Бурхон АХМЕДОВ. Абу Бақр Жассос илмий меросининг ҳанафий мазҳаби ривожига тутган ўрни.....64

Oʻtkir MATTIYEV. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Kaspiyorti viloyatidagi Afgʻon muhojirlari tarixi.....67

Абдувоси ШОНАЗАРОВ. “Сахиҳул Бухорий” ровийси Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафий ҳаёти ва илмий фаолияти.....69

Баҳодир МУСАМЕТОВ. Сомонийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда диний вазият.....71

Xolmurod RAXIMOV. Sahl ibn Abdulloh Tuʼstariy – buyuk mutasavvif olim.....75

Толибжон НИЗОМОВ. Буюк факих, беназир олим ва машхур муфасссир.....78

Хулкар УСМАНОВА. Масъуд Самарқандий “Салоти Масъудий” асарининг таркибий таҳлили.....79

Мардон ХАСАНОВ. Хоразмнинг илк ровийлари.....82

أحمد سعد إبراهيم عبد الرحمن عثمان (الدمهوري). كتاب التوحيد للماتريدي هل يمكن الاعتماد على نسخة خطية واحدة؟.....84

НОДИР МАНБАЛАР

Дониёр МУРАТОВ. Абдуллоҳ Субазмуний “Муснад”ининг илмий тадқиқи масаласи.....88

Равшан ЭЛИМУРДОВ. Абул Баракот Насафийнинг “Ал-Эътимод фил эътикод” асари тавсифи.....90

Sunnatulla ABDULLAYEV. “Sahihul Buxoriy” asarining islomshunoslik yo‘nalishida o‘rganilishi.....92

Абдурасул АБДУЛЛАЕВ. Фахриддин Розий қаламига мансуб “Мафотиҳул ғайб” асарининг бугунги кундаги аҳамияти.....94

Руфат АХМЕДОВ. Абу Бакр Муҳаммад Закариё Розий таълимотида нафс ва уни тарбиялаш йўллари.....96

Maxzuna SOBIROVA. Abdurahmon ibn Xaldun asarlariga tarixchi olimlar munosabati.....99

ИСЛОМ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Farhod KARIMOV. Saudiya Arabistonining diniy va mafkuraviy siyosati, hozirgi tendensiya va istiqbollar...101

Shaxnoza KIMSANBAYEVA. Jamiyatning ma'naviy yangilanishida an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligi....106

Обид ХУРСАНДОВ. Аллоҳ таолонинг таквин сифати ҳодисми?.....108

Habibullo SADIBAQOSEV. AQSH tashqi siyosatida musulmon mamlakatlar bilan xavfsizlik sohasidagi hamkorlik masalalari.....110

Umid RAHMATULLAYEV. Islomda xalqaro aloqalar, elchilik munosabatlari asoslari.....112

Fotima NAZAROVA. Erondagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda kurdarning o‘rni.....114

Дилноза ТОҒАЕВА. Маданиятлар туқнашуви: геосиёсий ихтилофларнинг марказидир.....117

ИЖТИМОИЙ ИНСТИТУТ

Махмудали ДЕҲҚОНОВ. Оилавий муносабатлар маданиятининг ривожланиш тарихи.....120

Sanjar HAMROYEV. Davlat suverenitetini mustahkamlashning ijtimoiy-siyosiy omillari.....121

Рустам МАМАТҚУЛОВ. Миллий ўзликни англашнинг миллий манфаатларни таъминлашдаги вазифалари.....123

Dilafro‘z AXMEDOVA. An'anaviy jamiyatda bilimning tizimni shakllantiruvchi roli.....125

Oysulton DOVRANOVA. Oilaning ijtimoiy funksiyasi inqirozi natijasida avlodlararo munosabatlarning buzilishi.....127

ФАЛСАФИЙ МУШОҲАДАЛАР

Соҳибназар КАРИМОВ. Тасаввуф таълимотида тил ва дил бирлиги зикр воситаси сифатида.....130

Аслиддин ҲАЙДАРОВ. Истеъмолчилик хатти-ҳаракатларининг тарихий, замонавий ва фалсафий жиҳатлари.....132

Abbos DO‘LANOV. Mustaqil fikrlash va yangicha ruhiyat dialektikasi.....134

Бахтиёр ТУРСУНОВ. Тавба турмуш тарзи ва ахлоқни тартибга солиш омили сифатида.....136

Каромиддин ЖАМАҲМАТОВ. Саййид Абдуллоҳ Мушқин Қалам Васфий Термизий ҳаёти ва адабий меросининг герменевтик тадқиқи.....138

Pulotjon QAXOROV. Islomda erkak va ayol tengligi g‘oyasining gnoseologik talqini.....141

ЁШЛАР – КЕЛАЖАГИМИЗ

Гулшада ЎРАЗАЛИЕВА. Этноанъаналар ва этнокадриятлар – оилавий тарбиянинг муҳим омили.....144

Шалола МУҲИДДИНОВА. Ўзбекларда бола туғилишида чилла даври билан боғлиқ урф-одатлар.....146

МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ

Хусниддин АХМЕДОВ. Маънавий ҳаёт ва сиёсий фаолият.....148

БИР ҲАДИС ШАРҲИ

Muhim bir qoida.....150

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИЛК ТОШБОСМА КИТОБЛАРНИНГ НАШР БЎЛИШ ТАРИХИДАН (XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИ)

ШОВОСИЛ ЗИЁДОВ
Имом Бухорий халқаро
илмий-тадқиқот
маркази директори,
тарих фанлари доктори

МАВЛУДА КАРИМОВА
Ўзбекистондаги Ислом
цивилизацияси маркази
тадқиқотчиси

Тошбосма китоблар ишочли тарихий манбалардан бири ҳисобланади. Улар ёрдамида Марказий Осиёнинг XIX аср охири-XX аср бошларидаги тарихига муҳим жабҳалардан ҳисобланмиш сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётга оид муҳим маълумотларга эга бўлиш мумкин.

XIX аср иккинчи яримида Чор Россиясининг Марказий Осиёни истило қилиши бу ҳудуддаги мусулмон жамиятининг рус билан ва у орқали Ғарб маданияти билан тўқнашувига олиб келди. Бу жамиятнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий асосларини кескин ўзгартириши табиий эди.

Тошбосма китоблар ёрдамида Туркистон ҳудудида чоп этила бошлаган илк манбаларни аниқлаш ва улар ёрдамида Россия империясининг маданий ва диний сиёсатини тадқиқ этиш мумкин.

Бу йўналишда бир неча тадқиқотлар олиб борилган. Хронологик тартибда оладиган бўлсак, Марказий Осиёда миллий китобатчилик тарихи билан биринчи бўлиб шуғулланган олимлардан бири Хусайн Шамс шуғулланган ва ўзбек тилида “Матбаачилик ва унинг қисқача тарихи” [7] рисоласини ёзган.

Шунингдек, А.Б.Язбедев Хива тошбосмаси ҳақида маълумот берувчи бир неча монографиялар муаллифидир. Олим фақат Хива хонлигига оид асарлар билан чекланиб, уларнинг мавзулари манбашунослик эмас, балки саънатшунослик жиҳатидан ўрганилган [14;15;16;17]. Бу йўналишда Р.Маҳмудова [4], М.Рустамов [5] ва Р.Холматовнинг [6] ҳам мақола ва тезислари эълон қилинган. Улар илмий-маърифий жамоатчилик ва кенг китобхонлар оммасининг мазкур давр ҳақида янгича таъсаввур ҳосил қилишига хизмат қилмоқда. Бундан ташқари, Г.Н.Чабров [8;9;10] ва О.П.Щеглованинг [11] махсус тадқиқотларида ушбу мавзуга қисман қўл урилган.

Тошбосма асарлар Ғарбда ҳам ўрганилган, ҳатто бир қатор каталоглар нашр этилган. Масалан, Эдвардснинг [1] инглизча,

Г.Щеглованинг [12] русча, Хонбобо Мушорнинг[19] форсча тадқиқотларини ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Лекин ҳануз кенг қамровли, умумлаштирувчи тадқиқот ўтказилгани йўқ. Ушбу мақола ана шу илмий эҳтиёж тақозоси туфайли вужудга келди.

Тадқиқот объекти ва предмети сифатида мазкур давр китобат тарихини ўрганиш учун XIX аср охири-XX аср бошларида Марказий Осиёда илк бор нашр қилинган тошбосма китоблар танланди.

Марказий Осиёда китоб нашр қилишнинг тошбосма усули танланишининг ўз сабаблари бор. Гап шундаки, одатда ҳар қандай жамиятда китобат иши билан боғлиқ бўлган жараёнларга янгилар бирданига кириб келавермайди. Ҳар қандай цивилизацияда китобат шакллари ва усулларининг алмашиши оғир кечади. Марказий Осиё ва унга қўшни минтақаларда китоб чоп қилиш Ғарб мамлакатларига нисбатан тарихан кеч пайдо бўлгани бунга яққол мисол бўла олади. Бунинг қатор объектив ва субъектив сабаблари мавжуд эди. Аввало, икки минг йиллик давр мобайнида танҳо ҳукмронлик қилган нусха қўчириш, яъни қўлёзма усулини, иккинчидан, ҳаттотлик санъати ҳунармандлигининг кучли анъаналарга асосланганини айтиб ўтиш лозим. Жамиятнинг технологик янгилардан ҳадиксираши, техник тафаккур даражаси ва ижтимоий онг шакллари ҳам шундай омиллардан эди. Ниҳоят, бунга руҳонийларнинг фан, техника ва ишлаб чиқаришга оид илғор кашфиётларга кескин салбий муносабати сабаб бўлганди.

Шарқ ва Ғарб маданиятлари чораҳасида жойлашган Туркия мисолида бу янгилар қачон ва қандай пайдо

бўлганини кўриб чиқайлик.

Истанбулда дастлабки европача босмахона 1494 йили очилган. XVI асрда арман, XVII аср бошларида эса грек босмахоналари пайдо бўлган. XVIII асрларда Усмонийлар халифалиги (1299/1300-1922) ҳудудида европаликлар, арман ва грек жамоаларининг ўнлаб босмахоналари фаолият юритган. Аммо туркча ва бошқа шарқий тилларда китоб нашр этиш давлат томонидан тақиқланган эди. 1727 йил 5 июлда Султон Аҳмад Шини (1703-1730) китоб нашр қилишни жорий этиш тўғрисидаги фармонидан кейингина биринчи турк матбаачиси Иброҳим Мутафаррик (1674-1746) ўша йилнинг декабрь ойида Истанбулда дастлабки турк босмахонасини очишга муваффақ бўлади. Унинг биринчи босма китоби “Арабча-туркча луғат” эди.

Истанбулда ilk чоп этилган миллий асар Абу Наср Жавҳарий қаламига мансуб “Сиххох” асарининг 1729 йилдаги туркча таржимаси эди.

Бир аср ўтиб, Фатх Алишох (1797-1834) даврида, 1825 йили Эроннинг Табриз шаҳрида миллий тошбосма ишга тушди ва унда “Тарихи Аббосий” нашр этилди [10]. Аслида бу ерда матбаачилик Сафавийлар даврида (1502-1736 йиллар) бошланган. Биринчи матбаа ускуналари XVII асрнинг биринчи ярмида Италиядан келтирилган. Китобшуносларнинг маълумотларига кра, ўша даврда Эронда араб, форс ва арман тилларида китоблар нашр этилган. Биринчисига католиклар оқимидан бўлган кармелитлар, иккинчисига арманлар асос солган.

Кармелитлар роҳиби Тадеуш¹ 1618 йил сафавий шох Аббос Iнинг (1587-1628) Қазвиндаги қароргоҳида меҳмон бўлиб, араб имлосида ишлайдиган матбаа анжомларини кўрсатади. Ҳукмдор унга Исфохон шаҳрида босмахона очишни топширади.

Араб ва форс тилларида китоблар нашр қилиш баҳонасида насроний китоблар чоп этиб, миссионерликни ривожлантиришни кўзлаган Тадеуш Аббос Iнинг руҳсати билан Ватиканга матбаа ускуналарини сўраб хат ёзади ва 1629 йилнинг январь ойида улар Римдан Исфохонга келтирилади [2].

Эронда ташкил топган иккинчи босмахона арманларники эди. Уни Исфохон яқинидаги Жулфа деган қишлоқда Якобян номли армани очган. Асли савдогар бўлган бу одам Истанбулда яшайдиган дўсти Абгар Токатеси билан матбаачиликни ўрганиш учун Европага кетади. Эронга қайтиб келгандан кейин ўнга яқин ходим ёрдамида босмахона ишини йўлга қўяди. У кетма-кет иккита асарни,

¹ Эронда “Авлиё Тадеуш ибодатхонаси” деб аталадиган черков ҳозирга сақланаб қолган.

яъни “Кароматли Павелнинг йўриқномалари” (1641) ва “Диний айтимлар” (1642) китобларини арман тилида нашр этгани маълум. Лекин Тавротни чоп қилмоқчи бўлганида ҳокимият томонидан матбааси ёпилади. Арман китобшуноси Р.А.Ишханян Жулфадаги матбаа ҳақида ёзар экан, ўз даврининг билимли кишиларидан бўлган Хачатур Кессерацни унинг “руҳлантирувчиси ва йўлбошчиси” эканини қайд қилади [3].

Умуман, Эронда XIX асрдан Табриз, Техрон ва бошқа шаҳарларда давлатга қарашли ва хусусий матбаа уйлари ташкил этила бошлаган. 1880-йилларга келиб, Табризда 10 га яқин. Техронда ундан ҳам кўп босмахона фаолият юритган.

Ҳиндистонда ilk тошбосма китоблар 1556 йилдан, у ҳам бўлса, португаллар томонидан лотин тилида нашр этила бошлаган. Форс тилидаги ilk китоб – “Иншои Хирқарний” 1781 йилда чиккан. 1788 йилда Хотифийнинг “Лайли ва Мажнун”, 1788 йилда Саъдий Шерозийнинг “Тулистон”, 1792 йилда эса Ҳофиз Шерозийнинг “Девони” асарлари нашр этилган. Умуман, Ҳиндистонда миллий матбаачилик ривожланиши XIX асрнинг 30-йилларидан кейинги даврга тўғри келади. 1830 йилда Конипур шаҳрида, 1831 йилда Лакнау шаҳрида ilk тошбосма китоблар чоп этилган [13:232].

Мисрда матбаа иши 1798-1801 йилларда бошланган. Мухаммад ‘Али (1806-1849) ҳукмронлиги даврида, 1815 йили Мусабикий номли киши нашр ишларини ўрганиш учун Италияга юборилади. У тўрт йилдан кейин келади ва 1820 йилда биринчи миллий матбаа уйини – “Ҳукумат матбааси”ни ташкил этади [13:239-240].

Россияда ilk нашр Пётр I (1682-1725) даврида юз берган. 1711 йили унинг 34 саҳифалик “Манифест” асари чоп этилади. Кейин бу асар 1722 йили араб тилида Астраханда босилган. 1728 йилда Фанлар академиясида, 1755 йилдан эса Москва унверситетида араб ёзувидаги китоблар нашр этиш йўлган қўйилган. Екатерина IIнинг кўрсатмасига биноан, 1787 йилда Санкт-Петербургдаги “Осиё матбааси”да Куръони карим ilk бор Туркиядан келтирилган асл нусха асосида нашр этилган. Кейин 1787-1798 йилларда олти марта қайта босмадае чиқарилган [13:250-253].

Қозон шаҳри Россиянинг XIX асрдаги маданий ва илмий жихатдан энг ривожланган марказларидан бўлган. Бу ердаги шарқ матбаачилиги Санкт-Петербург ва Москвани ҳам ортда қолдириб кетган. Ушбу шаҳарда китоблар асосан туркийда, шунингдек, арабий ва форсийда чоп этилишининг ривожланишига иккита сабабни кўрсатиш мумкин. Биринчидан, Қозон шаҳри XIX асрнинг биринчи ярмида рус шарқшунослик илмининг асосий марказларидан бири эди. 1804 йилдаёқ шарқ тилларини ўргатадиган

университетлар очилган (у 1854 йилгача Қозонда фаолият юритиб, кейин Санкт-Петербургга кўчирилган). Иккинчидан, Қозон XVIII асрнинг бошидан XIX асрнинг 20-йиллари охиригача Россияда шарқ матбааси ривожига катта ҳисса қўшган татарлар шаҳри эди. Туркияни истисно қилганда, туркий халқлар орасида татарлар элида XIX асрда бутун умрини матбаачилик ва китоб савдосига бағишлаган одамлар кўп бўлган. Марказий Осиёда бундай одамлар XIX асрнинг иккинчи ярмида, яъни матбаачилик пайдо бўлгандан кейин фаолият юрита бошлаган.

Қўшни мамлакатларда матбаачилик анча аввал бошланган. Лекин Марказий Осиёга дастлабки матбаалар кириб келиши бевосита мусулмон мамлакатлар эмас, балки мустамлака давлат ёрдамида амалга ошди. Кейинчалик татарлар унинг ривожланишига ҳисса қўшган. Қозонда чоп этилган тафсир ва ислом тарихига оид асарлар, шариат қончилигига доир китоблар, тиббиёт, адабиёт ва мантиққа тегишли арабча, форсча ва туркий халқлар тилларида чоп этилган нашрлар бутун туркий халқлар орасига тезликда тарқаб кетарди. Бу ерда илк бор 1807 йили “Осиё” матбаасида “Сайфи мулк” асари чоп этилган бўлса, 1839 йилда машҳур “Қиссаи Юсуф” нашр қилинган.

Марказий Осиёда китоб нашрига салбий муносабат йўқ эмасди. Лекин инсон табиатидаги янгилликка қизиқиш устун келиб, руслар келиши билан китоб чоп қилишга ҳам қизиқиш ўса борди. Бир вақтнинг ўзида қўлёзма, босма ва тошбосма китобларнинг параллель ривожланиши Туркистонда, хусусан, Хоразмда китобчилик таракқиётининг характерли хусусияти ҳисобланади. Ҳарф терилмайдиган, полиграфик терминологияси бўйича ясси чоп этиш усули (литография) – матннинг олдида қоғоз варағига битилган ва тош шаклга тескариси туширилган аксдан нусха кўчириш усули қўлланган. У Марказий Осиё шаҳарларида кенг ёйилган. Хива хонлигида чоп қилишнинг айнан шу усули танланиши ва мустаҳкам ўрин олишининг асосий сабабларидан бир шуки, китоб нашр қилиш жараёнида хаттот меҳнатидан ажралмас таркибий қисм сифатида фойдаланилган. Лекин бу қўлёзма бобидаги кўп минг йиллик анъаналарини тўхтатиб қўймаган. Аксинча, китоб фондиди қўлайгиришда хаттолар хизматидан фойдаланилган. Бу кўп асрлик қўлёзма китоблар орасида матн жиҳатидан тўла, сифатлиларни қайта нусха кўчиришга танлаб олишга ёрдам берарди. Хаттотларнинг маҳорат ва қобилиятини тўлароқ ишга солиш учун янги имкониятлар

очарди. Шу боис Хивада тошбосма қадим анъаналарга қўшилиб кетди.

Яна бир бошқа сабаб шу эдики, тошбосма китоб босиш усули Ҳарф териш усули (типография)дан фарқли ўлароқ, Ҳарф терувчилар, муҳаррирлар, корректорлар иши билан боғлиқ кўплаб серташвиш жараёнларни талаб қилмасди. Ҳарф териш ва чоп этиш дастгоҳлари, қимматбаҳо ва камёб арабча босма Ҳарф (шифт)лар учун ҳам сарф-харажатлардан халос этарди. Энг аҳамиятли томони шунда эдики, хусусий тадбиркорлик учун ҳам тошбосма усули арзон тушар эди. Ҳар ҳолда, ўша даврда Марказий Осиёдаги уч хонликда иқтисод анча орқада бўлганини ёддан чиқармаслик керак.

Тошбосма усулининг пайдо бўлиши ва ривожланишини бутун Марказий Осиё маданий тарққиётида муҳим босқич бўлди. У тарихий аҳамият касб этиб, китоб чоп қилиш фаоллашганидан дарак берарди. Илгари машҳур бўлган тарих, фалсафа, луғатшуносликка оид илмий асарлар мумтоз адабиёт намояндалари асарларининг қўлёзмалари тошбосма усули учун биринчи навбатдаги манба вазифасини ўтади ва китобхонларнинг катта қисмига етиб борди. Шу нашрлар туфайли бутун биз қўлёзмалари сақланиб қолмаган ёки камёб асарлар тўғрисидаги маълумотларга эгамиз.

Ўзбек миллий нашр ишида тошбосма усули мустаҳкам ўрин олиши ва ривожланишининг яна бир муҳим омилли шуки, турли мактаб ва оқимлари бўлган хаттотлик саънати, кўп миқдордаги муқовасозлик устахоналари мавжуд эканига, уларда ўртача ҳақ эвазига моҳир хаттотлар исталган қўлёзмани қайта кўчириб бериши мумкин бўлганига қарамай, қўлёзмачилик халқнинг ўсиб бораётган эҳтиёжини қондира олмас эди. Ўша даврда кўпгина мусулмон ўлкаларида тошбосма матбаа мавжуд бўлиб, Марказий Осиёга уларда чоп қилинган анча арзон китоблар келарди. Туркия, Эрон ва Татаристонда нашр этилган асарлар туркистонлик маърифатпарварларнинг кўзларини киздирар эди. Бундан ташқари, Хива хонлигида китобхонлик маданияти жуда ривожланган, мактаб ва мадрасалар кўп бўлиб, бу ҳам китобга эҳтиёжни оширарди.

Хуллас, Марказий Осиёда тошбосма матбаа пайдо бўлгандан кейин ношир ва китобфурушлар талабдан келиб чиқан ҳолда, ўзининг фан ва адабиёт тарихидан хабардорлиги, хаттотлар маҳорати, Шарқ халқлари китоб фондлари хазинасига асосланиб, турли мавзуларда китоблар чиқаришга киришиб кетган.

FOYDALANILGAN ADBIYOTLAR:

1. Edwards E.E. A Catalogue of Persian Printed Books in the British Museum. L., 1922.
2. Floor W.M. The first printing-press in Iran//ZDMG. 1980. Bd.130. 2 p. 370.
3. Ишханян Р. А. Книгопечатание в Армении. XVI-XVII вв. М.: – 1964. – стр. 127.
4. Махмудова Р. Литографированные произведения и их значение в истории узбекской литературы (конец XIX - начало XX.). Ташкент 1971 г.
5. Рустамов. М. И. История книг и книжного дела в Средней Азии (вторая половина XIX –первая четверть XX в.в. Ташкент 1968. автореферат. дисс. – Ташкент.:1968.
6. Холматов. Р. «Из истории узбекской старопечатной арабграфичной книги и книжной культуры в городах Ферганской долины. (1867-1917)» автореферат. дисс. – Ташкент.:1986.
7. Хусайн Шамс. Матбаачилик ва унинг қисқача тарихи. Самарқанд. УЗГИЗ. – 1930, 56 бет.
8. Чабров Г.Н. К изучению Среднеазиатского книжного переплета // Народы Азии и Африки. Изд. Академия Наук СССР. – М. – 1965. –136-141 стр. (ИВАН).
9. Чабров Г.Н. Книгопечатание в Средней Азии второй половины XIX в. – В. кн.: 400 лет русского книгопечатание (Т.1). М., 1964, – 458-462 стр.

10. Чабров. Г. Н. У истоки узбекский полгарфии. “Книга. Исследования и материалы”, сборник IV.Изд. Всесоюзной книжной палаты. Москва, – 1961. – стр.317.
11. Щеглова О. П.Иранская литографированная книга. –М. Наука. –1979. – 254 стр.
12. Щеглова О.П. Каталог литографированных книг на персидском языке в собрании Ленинградского отделения Института востоковедения АН СССР. Москва: Наука, 1975 г. I-II том.
13. Язбердиев А. Гундогар метбечилиги ва қонсе туркмен басма китоплары. Ашгабат: 2002. 232-бет.
14. Язбердиев Алмаз. Книжное дело в древней Средней Азии (1995).
15. Язбердиев Алмаз. Из истории библиографирования национальной печати народов Средней Азии второй половины XIX и первой четверти XX века (1974).
16. Язбердиев Алмаз. Издательское дело в дореволюционном Туркменистане (1993).,
17. Язбердиев Алмаз. Старопечатные Туркменские книги. (проблемы собрания, библиографирования и изучения). – М. Ориент –пресс. –2001. –168 стр.
18. Язбердиев Алмаз. Туркменская книга на арабской графике. (1981 на турк. Язык.).
19. فهرست کتابهای چاپی فارسی، کرد آورند خانایا مشار، جلد اول (الف-ت)، جلد دوم (ث-ز)، تهران، 1341-1350

СЎҒДЛИК МУҲАДДИСЛАР ТАРИХИ

ОТАБЕК МУҲАММАДИЕВ

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази директор ўринбосари, PhD,
катта илмий ходим

Аннотация: Мақолада ҳижрий илк уч асрда Мовароуннаҳрдаги илм-фан тараққий этган ҳудудлардан бири Самарқанднинг Бунжикат, Маймурғ, Варағсар, Вазор, Ёркас, Бурнамаз, Кабузанжикас каби шаҳар ва қишлоқларидан етишиб чиққан олимлар ҳаёти ва илмий мероси ҳақида сўз юритилган. **Таянч сўзлар:** Афросиёб, Сўғд, қалъа, девор, дарвоза, исломий илмлар, Жайхун.

Annotation: The article talks about the life and scientific heritage of scientists who grew up in Bunjikat, Maimurg, Varagsar, Vazor, Yorkas, Burnamaz, Kabuzanjikas cities and villages of Samarkand, one of the science progressive regions of Mawerannahr, in the first three centuries of Hijrah. **Keywords:** Afrasiyab, Sogd, castle, wall, gate, islamic sciences, Jaihun.

Аннотация: В статье рассказывается о жизни и научном наследии ученых, вышедших из городов и сел как Бунджикат, Маймурғ, Варағсар, Вазор, Йоркас, Бурнамаз, Кабузанджикас Самарканда, одного из передовых в науке регионов Мавераннахра, в первые три столетия Хиджры. **Ключевые слова:** Афрасияб, Согд, замок, стена, ворота, исламские науки, Жайхун.

Ҳижрий илк асрлар (милодий VII аср)дан бошлаб Мовароуннаҳр, айниқса кўҳна Самарқанд ҳудудидан кўплаб олимлар етишиб чиқиб, ўлкада ислом динининг кенг ёйилиши билан бир қаторда ҳадис, фикҳ, тафсир ва ақида каби исломий илмлар ривожига ҳисса қўшган. Кўйида ҳудуд тарихи, ислом динининг кириб келиши ва унинг Бунжикат, Маймурғ, Варағсар, Вазор, Ёркас, Бурнамаз, Кабузанжикас каби шаҳар ва қишлоқларидан етишиб чиққан муҳаддис олимлар ҳақида сўз юритамиз.

Араб манбаларида Сумрон [13:246] кўринишида зикр этилган Самарқанд шаҳри Зарафшон (Сўғд) дарёсининг жанубий қисмидан етти километр узокликда жойлашган аҳоли истиқомат қилган эски ҳудуддир [51:2626-2627]. Самарқанднинг ички шаҳри девор билан ўралганидек, ташқи томони ҳам девор билан ўралган эди. Шаҳарнинг ташқи девори ўн икки фарсах узунликда бўлган. Деворнинг ички томонида боғлар, экин ерлари ва тегирмонлар мавжуд бўлган. Ташқи деворнинг ўн икки эшиги бўлиб, ҳар бир эшик оралиги бир фарсах эди. Шаҳарни ҳужумдан ҳимоя қилиш учун деворлар тепасида минора ва қалъалар мавжуд бўлган. Ташқи деворнинг ўн иккита дарвозаси ҳам темирдан қилинган [20:621]. Дарё бўйида ва кенг шаҳар ўртасида ички шаҳар мавжуд эди [26:279]. Ўрта асрлардаги Самарқанд шаҳри ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас. Аммо бугунги кунда қабул қилинган маълумотлар ҳақиқат бўлса, бу шаҳар замонавий Самарқанд шимолидаги Афросиёб деб номланган харобага тўғри келади [7:90]. Ушбу ички шаҳар тўрт эшикли девор билан ўралган. Шарқ томонидаги дарвоза Хитой дарвозаси деб аталади ва ер сатҳидан юқорида жойлашган. Хитой дарвозасига кўп босқичли зинапоё орқали борилади, юқоридан эса Сўғд водийси кўриниб туради. Ғарбий томонда Навбахор дарвозаси баланд жойда жойлашган. Шимол томонда Бухоро дарвозаси, жанубда Қиш дарвозаси жойлашган [18:492].

Самарқанд аҳолиси ҳақидаги маълумотга кўра, Чингизхон босқинидан олдин юз мингга яқин оила яшаган. Агар бу воқеадан кўп йиллар олдин шаҳар Хоразмшоҳ томонидан ёқиб юборилгани ва вайрон этилганини эътиборга олсак, Самарқанд Сомониёлар даврида беш юз мингдан ортиқ аҳолига эга бўлганини тахмин қилиш мумкин [7]. Шаҳарнинг сувга эҳтиёжи оқар сувнинг кўрғошиндан ясалган канал орқали шаҳарга кириши билан қопланган. Ушбу канал бўйлаб ердан баландликда бир камар қурилган. Заргарлик дўкони ёнида дўкон ўртасида тошдан ясалган омбор мавжуд бўлган. Омборда мискарлар бозоридан бошлаб Қиш дарвозасидан шаҳарга киргунга қадар сув оқиб ўтади [18]. Шаҳар ичидаги катта канал исломдан олдинги даврда мавжуд бўлган эски канал бўлиб, сув улар ўртасидан оқиб ўтган ва шаҳарнинг энг сўлим жойи бўлган “Раъсуд тоқ” мавзесини ҳам сув билан

таъминлаган [21:317]. Бу катта каналдан ажралиб чиққан кичик ирмоқлар шаҳар кўчалари ёнидаги уйларнинг кўпига етиб борган. Натижада кўплаб уйлар ичида мунтазам оқиб ўтган сув мавжуд бўлган. Шаҳар кўча ва бозорларининг ёғоч дарвоза билан бекитилиши ва кўпгина уйлардаги боғларнинг жозибали яшиллиги ушбу сув натижаси эди [14:248].

Самарқанд номининг манбалари ҳақида турли ривоятлар мавжуд. Манбаларда энг кўп тилга олинган ривоятларга кўра, Яман вилоятида буюк давлат тузган Ҳимярийлар қироли Самир ўн беш минг кишилиқ армияси билан Ироққа, кейин Хитойга йўл олган. Сўғд вилоятига келганида, у ҳозирги Самарқанд деб номланган шаҳарга келди, шаҳар аҳолиси унга қаршилиқ кўрсатиб, Самирға жуда кўп қийинчилик туғдирди. Шу сабабли у одамларнинг ақсариётини киргин қилиб, шаҳарни вайрон қилган. Шу сабабли, бу шаҳарни Самир вайрон қилган, харобага айлантирган ер маъносида Самирқент деб номланган. Кейинчалик араблар бу ерни фатҳ этиб, Самарқанд деб номлаган [20:621]. Бартольд Яман қиролининг Самарқандга келишини афсонанинг бир парчаси сифатида қабул қилган [7:91-92].

Самарқанд вилояти таркибига ўн икки русток (ҳудуд) кирган. Олтитаси – Бунжикат (Панжикент), Варағсар (Варагсер), Маймурғ, Санжар-Фарғон, Дарғом, Абгор, Зарафшон (Сўғд) дарёсининг жанубида, қолган олтитаси Ёркас, Бузмажон, Бурнамаз, Кабузанжикас, Вазор ва Марзбон шимолида жойлашган. Маймурғ, Кабузанжикас ва Абгор каби баъзи ҳудудлар исломдан олдинги даврда ҳукмрон хонадон вакиллари томонидан бошқарилган [8].

Ҳудудга ислом динининг кириб келиши

Сўғд номи араб тилидаги манбаларда икки хил кўринишда берилади. Бири “син” ҳарфи билан “син”, иккинчиси “сод” ҳарфи билан “صغد” шаклида келади. Ёқут Ҳамавий бу шаҳар ҳақида кўйидагиларни ёзади: “Иккита Сўғд мавжуд. Бири Бухоронинг Сўғди, иккинчиси Самарқанд Сўғди. Сўғд – суви сероб, дарахтлари ям-яшил бўлиб, унда турил сайроқи кушлар ва беш кунлик масофага чўзилган жаннатмакон боғлар бор. Дарахтзор кўплигидан унинг ақсариёт жойига кўёш нури тушмайди, дарахтлар орасидан шаҳар кўринмай туради. Сўғд Бухоро ва Самарқанд орасида жойлашган бўлиб, унда кўплаб қишлоқлар жойлашган. Маркази – Самарқанд шаҳри. Абу Абдуллоҳ Мақдисий Сўғддаги ўн иккита кўркам жойини санаб ўтган. Улардан олтитаси – Амударё жанубида жойлашган. Улар Панжикент, Варағсар, Маймурғ, Сахарқазр, Дарғом ва Авфар. Қолган олтитаси шимолий томонда жойлашган. Улар Боргат, Варимад, Бурможар, Кабузанжикас (Кабуданжакат), Вазор ва Мирзобон. Унинг Қошунья, Иштихон, Дабусия, Кеш, Насаф ва Кирмония номли шаҳарлари бор. Баъзилар

Бухорони ҳам Сўғд деб билади ва Жайхуннинг бошланиш жойидан Бухорогача бўлган ерларни Сўғд деб тушунади. Бу нотўғри, Сўғд аслида водий номи” [13:222-223,409]. Қутайба ибн Муслим Сўғднинг кўркам ва гўзал манзарасига махлиё бўлиб қолгани ҳақида манбаларда таъкидланади [17:1247]. Кейинчалик Сўғд “Амирул мўъминин бўстони” [17:1302] деган номга ҳам сазовор бўлган. Тарихий манбаларда Сўғд номи асосан Самарқандга нисбатан қўлланган. Бу икки атама бир-бирининг ўрнида ҳам қўлланган [27].

Самарқандга ҳадис илмининг кириб келиши ислом динининг бу минтақада тарқалиши билан боғлиқ, албатта. Муҳаддислар ислом маърифатининг Самарқандда ривожланишига катта ҳисса қўшган [28:48].

Самарқанд илмий муҳити тарихи билан шуғулланган Абу Ҳафс Насафий (1068-1142) “Китобул қанд фи зикри уламои Самарқанд” (“Самарқанд уламолари тўғрисида қанддек ширин китоб”) асарида [4:622] Мовароуннаҳрга биринчилардан бўлиб кирган мусулмонлар ривоят қилган бир қатор ҳадисларни келтирган. Самарқандда илк даврда араб саркардалари марфуъ ҳадислар, яъни Пайғамбар солаллоҳу алайҳи васаллам айтган сўзлардан кўра кўпроқ саҳоба, тобеин, халифа ва ҳокимлар айтганларини хабар сифатида ривоят қилади. Баъзан тарихий шахслар сўзлари ҳикматли мақоллар сифатида ривоят қилинади. Бу эса ислом динининг вақт ўтгани сайин маҳаллий халқлар ҳаётига янада чуқур кириб борганини кўрсатади. Заиф ва ишончсиз ҳадисларни танқид қилиш билан бирга, саҳиҳларини тўпламга жамлаш жараёни ҳам бошланиб кетди. Бу борада олимлар турли йўналишларда иш олиб борди. Куйида Самарқанднинг турли ҳудудларидан етишиб чиқиб, Мовароуннаҳр ҳадис илми ривожига ҳисса қўшган олимлар ҳақида сўз юритилади.

Панжикент (Бунжикат, Бунжикас) – Амударё жанубида жойлашган шаҳар бўлиб, Истахрий матнларида – بنجيك نحتت қўринишларида ҳам келган. Бухоро дарёси, яъни Зарафшон бўйидаги шаҳар [15:113]. Бу шаҳар Муғ тоғидан топишган сўғд ҳужжатларида pncukndh шаклида [46:221], XVI аср ҳужжатларида Панжикат بنجيك шаклида қайд этилган [34:397]. Ҳозир ҳам бу шаҳар Панжикент деб аталади [25:91]. Илк ўрта асрларда бу ерда йирик шаҳар бўлиб, унинг харобалари катта майдонни эгаллаган. Археологлар бу ерда деворларига рангли суратлар чизилган катта ибодатхона, ҳашаматли қасрлар ва маҳаллаларнинг қолдиқларини қовлаб топган [16].

Ж.Крамерс матнида бу ном Бумижкат بومجكت шаклида берилган [12:503], лекин бу – Бухоронинг эски номидир. М. де Гуйе танқидий матнида – Бунжикат 2:379 بونجكت ва Бунжикас 26:49 بنجكت. Бунжикат номи сўғдча βwnh– “тешик” сўзи ва -с суффиксидан ясалган бўлиши мумкин [25:96]. Х асрда бу шаҳарда Ушрусана амири қароргоҳи бўлган [15:115]. Бу шаҳар ҳозирги Ўратепа ўрнида жойлашган бўлиши мумкин [9:191]. Бошқа фикрга кўра, у Ўратепа дарёси ҳавзасидаги Шахристон қишлоғи ва унинг атрофларида жойлашган бўлиб, 3 қисмдан иборат, унинг харобалари Қалъаи Қаҳқаҳа деб аталади. Қуҳандиз Қалъаи Қаҳқаҳа II, шахристон Қалъаи Қаҳқаҳа I, рабод эса Шахристон қишлоғининг ўзидаги харобалар ўрнида жойлашган [32].

“Бунжийкас” (баъзи манбаларда Бунжикат)дан ясалган нисба бўлиб, Самарқанддаги қишлоқлардан бирининг номи. Абу Муслим Мўмин ибн Абдуллоҳ ибн Юнус Бунжикасий (Бунжикатий) шу қишлоққа нисбат берилган муҳаддис ва ровий бўлиб, манбаларда Муҳаммад ибн Наср Батухийдан [6:60] ҳадис ривоят қилгани келтирилган.

Уструшана воҳаси пойтахти Бунжикат – Самарқанддан олти фарсах (36-48 км) масофада жойлашган. Бунжикатдан ярим фарсах масофадаги Сангзор дарёси ва шаҳарнинг ҳозирги даврдаги ўрни эса Жиззах вилоятининг Бахмал тумани деб белгиланган.

Мазкур шаҳарга нисбат берилган муҳаддис олимлардан бири – Усмон ибн Яхё ибн Муҳаммад Ҳажжож Бунжикатий Самарқандий бўлиб, X аср охири XI аср бошида яшаб ижод қилган. Бунжикатда туғилган. Сўнг илм олиш мақсадида

Самарқандга кўчиб ўтади ва шу ерда муқим яшаб қолади. Усмон ибн Яхё Бунжикатий илм-маърифат йўлида жуда кўп Шарқ мамлакатларига боради. Хусусан, 426/1035 йил Масжидул Ҳаромда жума куни кечкурун ҳадисларни шайх факих Абулқосим Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ Ансорийдан ҳадис ривоят қилгани ҳақида маълумот бор. Мавжуд манбаларда Усмон ибн Яхё Бунжикатийнинг таваллуд топган ва вафот этган йили ҳақида бирорта маълумот келтирилмаган. Усмон ибн Яхё Бунжикатий 426/1035 йили Масжидул Ҳаромда ҳадис ривоят қилганидан хулоса қилсак, унинг вафот санасини 426/1035 йилдан кейин десак бўлади [6:59].

Маймурғ (مايمرغ) – Истахрий матнларида – مای , مایمرغ , مایمرغ каби шакллари ҳам учрайди. Самарқанддан жануби-шарқда жойлашган Маймурғ номли русток. Самарқанддан 2 ёки 3 фарсах масофада жойлашган [40:136]. Бу русток номи авест. Мāуа – “шодлик”, “яхшилиқ” ва сўғд. mγw – “ўрмон”, “ўтлоқ” сўзларидан ясалган [25:141].

Маймурғ (مايمرغ) – бу жой Бухоро ва Насаф орасидаги йўлда жойлашган кичик шаҳарча бўлган [12:517].

“Маймурғ” (баъзи манбаларда Момарғ)дан ясалган нисба бўлиб, Нахшаб томондан Бухорога кетиш йўлидаги қишлоқлардан бири “Маймурғ” деб номланган. Шунингдек, Самарқанд шаҳри атрофидаги бир қишлоқ ҳам “Маймурғ” номи билан аталган.

Бу ҳудуддан ҳам кўплаб муҳаддис олимлар етишиб чиққан, жумладан:

Абу Наср Аҳмад ибн Али ибн Ҳасан ибн Исо Маймурғий (243/857-304/916 й.) солих, тўғри сўз, кўп ҳадис ривоят қилган муҳаддис бўлган. Бу киши Абу Амр Муҳаммад ибн Собир, Абу Саъид Халил ибн Аҳмад, Абу Бақр Муҳаммад ибн Фазл, Абу Бақр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исмоил ва Бухоро қозиси Абу Аҳмад Ҳакимдан таълим олган. Алломадан эса, Абу Бақр ибн Исҳоқ Калобозий, Абу Бақр Муҳаммад ибн Аҳмад Баладий ва бошқа муҳаддислар ҳадис ривоят қилган. Абу Наср Аҳмад ибн Али ибн Ҳасан ибн Исо Маймурғийнинг вафот этган йили борасидаги маълумотларда ихтилоф бор. Жумладан, Шамсиддин Заҳабийнинг ёзишича, аллома тўқсон йил умр кўрган. У 243/ 857 йили таваллуд топган 304/916 йили вафот этган [49].

Муҳаммад ибн Абу Абдуллоҳ Маймурғий (ваф. 396/1006) ўз даврнинг машҳур факих ва воизларидан бири бўлган. Бухорога бориб, у ердаги устозлардан таълим олган. Кўплаб муҳаддис ва ровийлардан ҳадислар ривоят қилган. Ўз навбатида, Муҳаммад ибн Абу Абдуллоҳ Маймурғийдан ҳам кўплаб алломалар ҳадис ривоят қилган. Шунингдек, жинни – шогирди Абдулазиз ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Бухорий усул фикх илмида машҳур олим ва муҳаддис бўлиб, амакиси Муҳаммад ибн Абу Абдуллоҳ Маймурғийдан ҳадис илмини ўзлаштириб, бир қанча ҳадис ривоят қилган.

Манбаларда қайд этилишича, аллома 396/1006 робиул аввал ойининг аввалги ўн кунлигида, декабрь ойи бошларида Бухорода вафот этган. Маймурғ қишлоғига олиб келиб, дафн этилган [43].

Абу Мушхид Муҳаммад ибн Али ибн Муҳаммад Маймурғий Насафий (ваф. 535/1141) зоҳид, солих, вазмин пурвиқор киши бўлиб, аҳли илмлардан бўлган. Халқ орасида солих кишилардан деб юритилиб, ҳадис илми борасида ишончли кишилардан бўлган. Бухорода истиқомат қилган. Абулқоср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Паздавий, Абу Бақр Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Мансур Насафий, Абу Ато ибн Аҳмад Ҳаравий каби алломалардан ҳадис ривоят қилишга руҳсат олган. У 535/ 1141 йили вафот этган [44:118].

Абулмуайяд Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Наср ибн Мусо ибн Аҳмад Маймурғий Насафий (442/1050 йили туғилган) муҳаддис, олим, имом, фозил киши бўлган. Ҳижоз ва бошқа шаҳарларга бориб, у ердаги алломалардан ҳадис эшитган ва ривоят қилган. Нажмиддин Умар Насафийнинг ёзишича, аллома 442/1050 йили “Маймурғ” қишлоғида таваллуд топган. Манбаларда Муҳаммад ибн Абдусаттор ибн Муҳаммад Имодий

Кардарийдан (ваф. 642/1244) таълим олгани ҳақида маълумот келтирилган [23:24].

Абулаббос Фазл ибн Наср Маймургий Самарқанднинг “Маймурғ” қишлоғида таваллуд топган Аббос ибн Абдуллоҳ Самарқандийдан ҳадис ривоят қилган. Ўз навбатида, алломадан фақиҳ Бакр ибн Муҳаммад ибн Аҳмад каби алломалар ҳадис ривоят қилган [41].

Фахриддин Муҳаммад ибн Илёс Маймургий ўз замонасининг машхур фақиҳларидан бири бўлган. Аллома Кардарийнинг шогирди бўлиб, “Ал-Ҳидоя” асарини ривоят қилган. Хусайн ибн Али ибн Хужжож ибн Али, Ҳисомуддин Сигноқийлардан таҳсил олган. “Фахриддин” – “Дин фаҳри” унвонини олган [24].

Самарқанднинг Варағсар ҳудудига нисбат берилган олим – Абу Закариё Яҳё ибн Муҳаммад Варағсарий бўлиб, тарихчи олим Самъоний у ҳақда: “Варағсар – Самарқанддан тўрт фарсах (27-28 км.) узокликдаги қишлоқ. Хожа Абу Закариё Яҳё ибн Муҳаммад Варағсарий бу нисбат билан машхур обид ва зоҳид киши бўлиб, Самарқанддан беш фарсах узокликда Варағсар работининг хўжайини бўлган. Чиройли ёдгорлик мерос қолган. Ундан кўп муҳаддис ҳадис ривоят қилган. 230/844 йил рабиул аввал ойида вафот этгани” ҳақидаги маълумотни келтирган.

Истахрий “Ер сурати китоби” асарининг “Самарқанд ариқлари” бобида келтирган маълумотларга кўра, Варағсар сўғдча сўз бўлиб, “тўғон боши” деган маънони англатади. Бу ер дарё сувини ариқларга тақсимланиш жойи, арабча таржимаси “Раъс ас-Сақр” ёки “Раъс ас-Садд” бўлиб, XI асрда Самарқандда Сикоя боши (туркийча “тўғон боши”) бўлган. “Сув тоғлар орасидаги [ўша ноҳия]дан оқиб чиқиб, Бунжикатга (بُنْجِيكَات), кейин эса “Тўғон боши” маъносини англатадиган Варағсар (رَسْغَر) номи бир ерга етиб боради. Бу ердан Самарқанд ариқлари ажралиб чиқади ва водийнинг ғарбий қисмида Самарқанд томондаги рустоклар уларга бевосита туташади.

Водийнинг шарқий қисмидаги ариқлар [эса] Варағсар қаршисидаги Ғубор номи ердан бошланади, чунки айнан шу ерда тоғлар айрилиб, экин экиш ва ариқ ўтказиш мумкин бўлган ерлар бошланади. Варағсардан Наҳр Барш, Наҳр Бормиш ва Наҳр Башмин [номи] ариқлар бошланади” [19:57,204-205].

Варағсарда узумзор ва боғлар бўлиб, уларнинг эгалари хирож [тўлови]дан озод этилган, бунинг эвазига эса уларга шу тўғонларни тузатиб туриш [вазифаси] юклатилган [19:60].

Варағсар (ҳозирги Работхўжа)да жойлашган катта зиёратгоҳ “Хожа Абу Закариё Варағсарий” номи билан аталади. Мазкур зиёратгоҳ Ургут тумани Работхўжа қишлоғи, ҳозирги Зарафшон дарёсининг ирмоқларга бўлиниш жойи (тўғон боши)даги ҳудудда жойлашган бўлиб, X асрларга қадар Работхўжа – Варағсар номи билан аталган.

Академик В.В.Бартольд берган маълумотга асосланиб, таниқли олим Н.Бегалиев, Хожа Абу Закариё Варағсарийни “844 йилда вафот этганини” [31:76-77], қайд этган. “Қандия” асари муаллифи Хожа Абу Закариёни “Хожа Зикриё Исфароний”, деб келтириб, унинг қабрини “Самарқанд дарёси ёқасида, шаҳардан беш фарсах йўлда” [3:92] жойлашганини айтиб ўтган.

Хожа Абу Закариё Варағсарий қабр тошида: “... шайх, зоҳид, муттақий имом Абу Закариё ибн Яҳё Варағсарий, 230/844 йил рабиул аввал ойида вафот этгани” [50:73-75] қайд этилган. Бундан маълум бўладики, Работ хўжа отанинг асл исми Хожа Абу Закариё, отасининг исми Яҳё, бобосининг исми эса Муҳаммад экани, Варағсарий шу ерда яшаганидан далолат қилса, у киши устози каби муҳаддислардан бири саналиб, обиду зоҳидлик даражасига етган машхур алломалардан бўлгани аён бўлади.

Ш.Қамолитдинов келтирган маълумотга кўра, бу ҳудуддаги энг қадимги қайроқ тошлар самарқандлик шайх Абу Закариё ибн Яҳё Варағсарий (ваф. 230/844) ва ўзгандлик шайх Абу Зиёд ибн Исмоил (ваф. 230/844) га тегишли [22:134]. Аммо бу қайроқ тошлар ҳам XI асрда, қабрларга қайроқ

тошлар қўйиш оммавий тарқалганидан кейин қўйилган бўлиши ҳам мумкин [29:8-10].

Работхўжа қишлоғидаги Хожа Абу Закариё Варағсарий қабри устига қачонлардир қурилган макбара, вақт ўтиши билан бузилиб, ўз ҳолатини батамом йўқотгач, 1970, 1995, 1997 йилларда (эски макбара гиштларидан фойдаланган ҳолда) макбара бино қилинган [5]. Мазкур макбара ўртаси катта гумбазли, ўнг ва чап-ён томонлари кичик гумбазли тарзда бунёд этилган. Макбаранинг уч (шарқ, жануб ва шимол) томонидан кириш эшиклари қўйилган. Асосий кириш эшиги шарқ томонда бўлиб, дастлаб, макбара ўртасидаги катта гумбазли хонага кирилади. Ушбу хона кўринишидан намоз ўқишга мўлжалланган, унинг чап томонининг ғарби (қибласи)да Хожа Абу Закариё Варағсарий қабри жойлашган. Ундан шарқ томонда биринчиси хотини, иккинчиси қизи ва охиргиси номаълум киши қабри ўрин олган.

Маймурғ таркибида бўлган Варағсарга араб қўшинлари бир неча бор юриш қилган [47]. Зарафшон дарёси шимолида жойлашган Ёркас (Яркат) (ياركٹ) – Истахрий матнларида – يارک واربک шарқ томонда биринчиси хотини, иккинчиси қизи ва охиргиси номаълум киши қабри ўрин олган.

Ушрусана чегарасидаги русток [26:279]. Ушрусанада ҳам шу номи қишлоқ бўлган [1:469]. Агар бу ном Боркат (Аборкат) номининг ўзгарган шакли бўлмаса, унда туркий жаг – “жар” сўзидан ясалган бўлиши мумкин [11:238]. Шарқий Туркистонда ҳам шу номи шаҳар бўлиб, ҳозир у Ёркент деб аталади.

Ёркасий – “Ёркас”дан ясалган нисба бўлиб, Самарқанд шимолида жойлашган қишлоқлардан бирининг номи. Бу ҳудуддан ҳам кўплаб муҳаддис олимлар етишиб чиққан.

Абу Муҳаммад Абдулмулк ибн Хусайн ибн Аби Аҳмад Матуий Саххок Ёркасий Уструшананинг “Ёркас” қишлоғида таваллуд топган, кейинчалик Самарқанднинг “Нукадул айн” маҳалласига кўчиб келиб, шу ерда муқим яшаган. Абдулмулк ибн Хусайн Ёркасий ҳадисларни Тохир ибн Муҳаммад Надарий ва Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Али ибн Тархон воситасида Муҳаммад ибн Моҳондан ривоят қилган. Абдулмулк ибн Хусайн Ёркасийдан эса Абулфатх Муборак ибн Исмоил Термизий ривоят қилган. Манбаларда Абдулмулк ибн Хусайн Ёркасийнинг таваллуд топган ёки вафот этган санаси ҳақида бирор маълумот келтирилмаган [6:69].

Абулфазл Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Фазл Ёркасий Хусайн ибн Кошафурийдан ҳадис ривоят қилган. Алломадан Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Насафий ривоят қилган [6:71].

Имрон Ибн Мусо Ёркасий ҳадисларни Абу Ружо Барбарий воситасида Абдусамад ибн Муъкилдан ривоят қилган. Ўз навбатида, Исо ибн Хусайн Қасбавий Имрон Ибн Мусо Ёркасийдан ривоят қилган [6:71].

Абу Бакр Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Жаъфар ибн Али ибн Аҳмад Ёркасий (1055-1126) Уструшананинг “Ёркас” қишлоғида таваллуд топган бўлиб, кейинчалик Самарқандга кўчиб ўтади ва шу ерда муқим яшайди. Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Насафий аллома ҳақида шундай дейди: “Дўстимиз Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан Ёркасийнинг отаси Самарқандда яшаб, қози имом Муҳаммад ибн Аҳмад Хаффофдан фикх илмидан таълим олган”. Муҳаммад ибн Ҳасан Ёркасий ҳадисларни Абу Бакр ибн Ҳамза Мадиний воситасида қози Абу Али Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Жаъфар Фақоийдан эшитиб, ёзиб олган. 520/1126 йили вафот этган ва Чокардиза қабристонида дафн этилган [6:87].

Бурнамаз – Истахрий матнларида – بورنماز , نورميد , قورع , فورنمд , каби шаклларда учрайди. Ибн Ҳавқалда Фурнамад 19:63 [فورنمд]. “Ф” ва “Б” ҳарфларининг алмашуви караганда) бу рустокнинг асл номи Пурнамад бўлса керак. Самарқанддан 2 фарсах масофада Ушрусана томонда Бурнамаз بورنمд номи қишлоқ ва туман жойлашган [35:33]. Бу русток ҳозирги Жиззахнинг жануби-шарқидан оқиб ўтувчи Равотсой ҳавзасида жойлашган. Бу ердаги энг катта қишлоқ Паймарт деб аталади. Эҳтимол унинг номи қадимги Бурнамад номининг бузилган шаклидир [10:149-152]. Бу рустокда оқар сув бўлмаган, унинг аҳолиси фақат ёмғир суви ва булоқлардан

фойдаланган [33:40,85].

“Бурнамаз” (баъзи манбаларда Бурнамаддан ясалган нисба бўлиб, Уструшанининг Самарқанд яқинидаги қишлоқларидан бири. Бурнамаднинг луғавий маъноси “буғланиш” сўзини англатади.

Абдурахмон ибн Маоз ибн Хусайн Бурнамазий ҳадисларни Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Абдуллоҳ Абдий ва Абу Усмон Салим Балхий воситасида Абу Маъшар Хишом ибн Урвадан ривоят қилган. Абдурахмон ибн Маоз ибн Хусайн Бурнамазийдан ҳадисларни ўғли Абу Аҳмад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Маоз ибн Хусайн Бурнамазий ва Абдуллоҳ ибн Масъуд ибн Комил Самарқандий ривоят қилган. Абдурахмон ибн Маоз Бурнамазда ҳадис айтган [6:71].

Абу Аҳмад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Маоз ибн Хусайн Бурнамазий (ваф. 899) етук муҳаддис олим бўлиб, унинг ҳадис илми борасидаги шаклланишида оилавий муҳитнинг аҳамияти катта бўлган. Зеро, унинг илк устози ҳам ўз отаси муҳаддис Абдурахмон ибн Маоз бўлган. Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Бурнамазий ҳадисларни отасидан ривоят қилган. Али ибн Нўмон Кабузанжакасий Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Бурнамазийдан ривоят қилган [6:72].

Кабузанжакат شاكحذوبك – Истахрийнинг матнида شاكحذوبك шакли мавжуд. Самарқанддан 2 фарсах масофада жойлашган шаҳарча [36:345].

Кабузанжикасий – “Кабузанжика”дан ясалган нисба бўлиб, Самарқанддан икки фарсах узоқликда жойлашган шаҳар.

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Наср ибн Анбар ибн Жарир ибн Муҳаммад ибн Шахуя Заббий Кабузанжикасий (ваф. 315/927) Самарқанддан икки фарсах узоқликда жойлашган Кабузанжикас шаҳрига Марвдан келган муҳаддис олим. Сика [45] ровий бўлиб, кўплаб ҳадис ривоят қилган. Аҳмад ибн Наср Атакий, Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Доримий, Саид ибн Ҳошим Коғазий, Абу Довуд Сулаймон ибн Мабад Синжий, Али ибн Ҳашрам Мабирсамий ва Али ибн Назр Марвазийлардан ҳадис тинглаган, сабоқ олган. Ўз навбатида, бир қанча олимлар ундан ҳадис ривоят қилган. 315/927 йилда вафот этган [37:28].

Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Нуъмон ибн Саҳл Кабузанжикасий (ваф.377/987) Самарқанддан икки фарсах узоқликда жойлашган Кабузанжикасга мансуб муҳаддис олим. Кабузанжикас шаҳри волийсининг махсус котиби (“Аминул хуккам”)лигини қилган. Устозлари орасида отаси, Иброҳим ибн Ҳамдавайх (Ҳамдуя) Иштихоний ва бошқа муҳаддислар ўрин олган. Абу Саид Абдурахмон ибн Муҳаммад Идрисий каби олимларга устозлик қилган. 377/987 йилда туғилиб ўсган Кабузанжикасда вафот этган [38].

Фотима бинти Али ибн Нуъмон Кабузанжикасий (ваф.380/990) Самарқанддан икки фарсах узоқликдаги Кабузанжикасга мансуб ҳадис олими. Муҳаддис Абу Бакр Муҳаммад ибн Алининг синглиси. Устозлари орасида отаси ва Назр ибн Расул Яздодий каби олимлар ўрин олган. Абу Саид Идрисийга устозлик қилган. 380/990 йилда вафот этган [42].

Вазорий – “Вазор”дан ясалган нисба бўлиб, Самарқанд шимолида жойлашган қишлоқлардан бирининг номи. Бу ҳудуддан ҳам кўплаб муҳаддис олимлар етишиб чиққан.

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳасан ибн Солих Хатиб Самарқандий Вазорий (ваф. 1110) “Вазор” қишлоғининг хатиби бўлиб, 480-487/1087-1094 йиллар орасида туғилган. Ҳофиз Абу Ҳафс Умар ибн Мансур ибн Ҳабиб ва бошқа уламолардан ҳадис ривоят қилган. Ундан эса бошқалар ривоят қилган. Умар Насафий аллома ҳақида бундай дейди: “У менинг қўшним эди. Менинг имло мажлисларимга келиб турар эди. 503/1110 йил Самарқандда “Бароат” кечаси вафот этди. Санқдиза қабристонига дафн этилди”. Ўғли Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Абдуллоҳ Хатиб Вазорий ҳам солих шайх ва хулқи чиройли киши бўлган [48].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Abd al-Karim al-Sam'ani. The Kitab al-Ansab / Reproduced facsimile from the manuscript of British Museum with an introduction of by D.S.Margoliouth. – Leiden-London, 1912. Ж. XIII.

Абу Мазоҳим Сибба ибн Назр ибн Масъада ибн Бужайр ибн Назр ибн Ҳабиб Бакрий Вазорий (ваф. 269/882) Самарқанддан 4 фарсах узоқликда жойлашган Вазор қишлоғига нисбат берилган муҳаддис олим. Али ибн Абдуллоҳ Маданий ва Яхё ибн Маъинлардан таълим олган. Абу Исо Термизий, Муҳаммад ибн Исҳоқ Ҳофиз Самарқандий, Ҳасан ибн Али Назр Тусий, Муҳаммад ибн Мунзир Ҳаравий ва бошқа олимларга устозлик қилган. 269/882 йилда вафот этган ва Вазор қишлоғига дафн этилган [39].

Абу Бакр Муҳаммад ибн Сибба ибн Назр ибн Масъада Вазорий (ваф.290/903) Самарқанддан тўрт фарсах узоқликда жойлашган Вазор қишлоғига нисбат берилган. Устозлари орасида отаси Абу Мазоҳим Сибба ибн Назр, Сомонийлар амири Наср ибн Аҳмад ибн Асад, Абдуллоҳ ибн Абдурахим Самарқандий ва бошқа муҳаддис олимлар ўрин олган. 290/903 йилда вафот этган [37:581-582].

Абул Ҳасан Али ибн Умар Такий ибн Кулсум ибн Иброҳим ибн Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Вазорий Самарқанддан тўрт фарсах узоқликдаги Вазор қишлоғига мансуб муҳаддис олим Салмон ибн Аҳвас Дабусий ва Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизий каби олимлардан ҳадис тинглаган, сабоқ олган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Умар Вазорий Муаддиб, Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Шохин Форисий ва кўплаб бошқа олимларга устозлик қилган [37:581]. Устози Исо Термизийнинг 279/892 йилда вафот этгани [30] ҳисобга олинса, III/VIII аср охирларида яшаганини тахмин қилиш мумкин.

Тадқиқот давомида ҳижрий илк уч асрда Сўғд воҳасидан етишиб чиқиб, ҳадис илми шаклланиши ва ривожланишига ҳисса қўшган йигирма икки нафар муҳаддис тарихи ўрганилди. Уларнинг тарихига оид нодир қўлёзма асар ва қайроқтошлар аниқланди. Муҳаддисларнинг Бунжикатий, Ёркасий, Бурнамазий, Вазорий, Кабузанжикасий каби нисбалар билан келгани, Сўғд ҳудудида шу ном билан аталувчи шаҳар ёки мавзелар мавжуд бўлганини кўрсатади.

Сўғд ҳудуди геосиёсий жиҳатдан жанубни шимол билан, шарқни ғарб билан боғловчи асосий марказлардан бири саналгани сабабли, ҳудудда илм-фан тараққий етишида муҳим ўрин тутган. Шунингдек, маҳаллий аҳолининг илк асрлардан бошлаб ислом илмлари ривожланиши аҳоли саводхонлиги ислом қириб келишига қадар ҳам юқори бўлганидан далолат беради.

Сўғдлик муҳаддислар – воҳанинг нафақат маънавий-маданий тараққиёти учун, балки ижтимоий-сиёсий соҳаларида ҳам муҳим ўрин тутганини Абу Закарий Яхё ибн Муҳаммад Варағсарий, Абу Наср Аҳмад ибн Али ибн Ҳасан ибн Исо Маймурғий, Муҳаммад ибн Абу Абдуллоҳ Маймурғий, Усмон ибн Яхё ибн Муҳаммад Ҳажжож Бунжикатий Самарқандий каби олимлар ҳаёти мисолида кўриш мумкин.

Ҳижрий илк уч асрда Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ҳадис илмининг ривожланиш жараёнини ўргансак, биринчи аср минтақанинг фатҳи ва тобеинлар авлодидан бошланган ҳадис илмининг минтақага келиши асридир. Иккинчи асрда эса Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида муҳаддислар етишиб чиқиши ва бошқа илмий марказлардан ўлкага ҳадис олимлари келган асридир. Мовароуннаҳрда, айниқса Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ҳадис илмининг энг муҳим ривожланиш босқичини кўрсатган аср учинчи аср бўлди. Бухоро ва самарқандлик муҳаддисларнинг жинс жиҳатидан тарқалиши ўрганилганда, улар орасида Фотима бинти Али ибн Нўмон Кабузанжикасий (ваф. 380/990) номли бир аёл ровий ҳам бўлгани кўзга ташланади.

Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида фақатгина ҳадис илми эмас, балки тафсир, калом ва фикҳ илмлари ҳам кенг ривожланган. Бу илмларнинг энг кўзга кўринган намояндалари ҳам ушбу ўлкадан етишиб чиққан. Ушбу соҳага оид энг қимматли асарлар ҳам шу ерда ёзилган.

2. Abu'l-Kasim Ibn Haukal. Viae et regna, Descriptio tionis Moslemicae / Ed. M.J. de Goeje. – Bibliotheca Geographorum Arabicorum, pars 2. – Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1873.

3. Абу Ҳафс Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий

ас-Самаркандий. Ал-қанд фи тарихи Самарқанд (Қандия). Тадкикот, таржима, сўзбоши, изоҳ ва лугатлар муаллифи К. Каттаев. – Самарқанд: Сўғдиёна, 1994.

4. Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад Насафий. ал-Қанд фи зикр уламо Самарқанд / Назар Муҳаммад Форёбий таҳрири остида. – Саудия Арабистони: Мактабатул кавсар, 1991.

5. Амонов М. Хожа Абу Закарийё Варағсарий зиёратгоҳи. <https://www.bukhari.uz/?p=6950> Респондентлар: Работхўжа маҳалласи истикомат қилувчи Раҳмат бобо Турсунов ва Фармон бобо Худойберди ўғли (79 ёшда).

6. Атаев М. Жиззах алломалари.

7. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В.В. Сочинения. Т. I. – М.: Восточная литература, 1963.

8. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В.В. Сочинения. Т. I. – М.: Восточная литература, 1963. – Б. 97-98; Ибн Хавқал. Сураутул арз. Крамер-Йоханнес Хейнд таҳқиқи. – Лейден, 1938. 498-500; Истахрий, Абу Исҳоқ. Масоликул мамолик. – Байрут: Дорус садр, 2004. – Б. 321-323.

9. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Ленинград: Наука ЛО, 1973.

10. Грицина А.А. Уструшанские были. – Т.: 2000.

11. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука ЛО, 1969.

12. Ibn Naukal. Opus geographicum. Liber imagines terrae. Bibliotheca geographorum arabicorum. J.H. Kramers. – 8 Vol., – V. II. – Lugduni Batavorum: Brill, 1967.

13. Ёқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-Булдон. Ж.3. – Байрут: Дар Байрут, 1984.

14. Ёқут Ҳамавий. Муъжамул булдон. Аҳмад Ножи Жамолий наشري. – Қоҳира, 1906. Ж. III.

15. Hudud al-‘Alam, the Regions of the World / A Persian geography / Translated and explained by V. Minorsky. – London, 1970.

16. Живопись древнего Пенджикента. – Москва: Изд-во АН СССР, 1954.

17. Ибн Жарир Табарий. Тарихут Табарий. – Ар-Риёд: Байтул афкоруд давлий, 2005.

18. Ибн Хавқал. Сураутул арз. Крамер-Йоханнес Хейнд таҳқиқи. – Лейден, 1938.

19. Ибн Хавқал. Китоб сураут ал-ард (Ернинг сурати китоби). Араб тилидан таржима, изоҳлар муаллифи Ш.С. Камолитдин. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011.

20. Ибнул Фақиҳ, Абу Абдуллоҳ. Китобул булдон. Юсуф Ҳовий таҳқиқи. – Байрут, 1996.

21. Истахрий, Абу Исҳоқ. Масоликул мамолик. – Байрут: Дорус садр, 2004.

22. Камолитдин Ш.С. Предания о ранних походах арабов в Фергану (Сафид Булан).

23. Кураший. Жавоҳирул музий. Ж.2.

24. Кураший. Жавоҳирул-музий. Ж.2. – Б. 213; Усул фаҳри-л-ислом 5/14.

25. Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдской топонимии. Дисс.канд.филол.н. Санкт-Петербург: ЛО ИВ РАН, 2004. – Б. 91.

26. Макдисий, Абу Абдуллоҳ. Аҳсанут тақосим фи маърифатил ақолийм. Муҳаммад Амин Данновий таҳқиқи. – Байрут: Дорул кутубил илмий, 2002.

27. Маллабоев А. Ўзбекистонга ислом динининг кириб келиши ва унинг илк таълимотлари. <https://e-tarix.uz/vatan-tarixi/1079-ozbekistonga-islom.html>

28. Марказий Осиё маданияти ва санъати: Илм-фан // Мозийдан таралган зиё. – Т.: Шарқ, 1998.

29. Массон М.Е. Среднеазиатские надгробные кайраки //

ЭВ, вып. 11. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956.

30. Миззий. Таҳзибул камол. Ж. XXVI. – Б. 252; Заҳабий, Шамсуддин. Сияру аъламин нубала. Шуайб Арнаут таҳқиқи. – Байрут: Муассасатур рисала, 1990. Ж. XIII. – Б. 277.

31. Н.Бегалиев. Самарқанд топонимияси. СамДЧТИ. Самарқанд, 2011.

32. Негматов Н.Н. Усрушана в древности и раннем средневековье // Труды Института истории, археологии и этнографии АН ТаджССР. Т. 55. – Сталинабад: Изд-во АН ТаджССР, 1957. – Б. 30-31, 84; Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Средневековый Шахристан (Материальная культура Усрушаны). Вып. 1. – Душанбе, 1966. – Б. 191-196.

33. Негматов Н.Н. Усрушана в древности и раннем средневековье // Труды Института истории, археологии и этнографии АН ТаджССР. Т. 55. – Сталинабад: Изд-во АН ТаджССР, 1957.

34. Самаркандские документы XV-XVI вв. о владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане / Факсимиле, критический текст, перевод, введение, примечания и указатели О.Д. Чехович. – Москва: Наука, 1974.

35. Самъоний, 1980, II: 328; V.

36. Самъоний, 1980, X.

37. Самъоний Абу Саъд. ал-Ансоб. Абдуллоҳ Умар Барудий таҳқиқи. – Байрут: Дорул жаннон, 1988. Ж. V.

38. Самъоний Абу Саъд. ал-Ансоб. Абдуллоҳ Умар Барудий таҳқиқи. – Байрут: Дорул жаннон, 1988. Ж. V. – Б. 28; Ибнул Асир. Лубоб. Ж. III. – Б. 27; Ёқут Ҳамавий. Муъжамул булдон. Аҳмад Ножи Жамолий наشري. – Қоҳира, 1906. Ж. IV. – Б. 435.

39. Самъоний Абу Саъд. ал-Ансоб. Абдуллоҳ Умар Барудий таҳқиқи. – Байрут: Дорул жаннон, 1988. Ж. V. – Б. 581; Насафий. ал-Қанд. – Б. 115-116; Ёқут Ҳамавий. Муъжамул булдон. Аҳмад Ножи Жамолий наشري. – Қоҳира, 1906. Ж. V. – Б. 369.

40. Самъоний. ал-Ансоб. – Байрут: Муҳаммад Амин Димаж, 1980. Ж. IX.

41. Самъоний. Ал-ансоби. Ж. 5. – Б. 185; Китоб уламо ван нум. – Б. 60; Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад. Ўрта Осиё олимлари қомуси. – Б. 326.

42. Самъоний. Ал-ансоби. Ж. V. – Б. 28; Ёқут Ҳамавий. Муъжамул булдон. Аҳмад Ножи Жамолий наشري. – Қоҳира, 1906. – Б. 435.

43. Самъоний. Ал-ансоби. Ж.11. – Б. 331; Кураший. Жавоҳирул музий. Ж.1. – Б. 246.

44. Самъоний. Ат-таҳбир фил муъжамил кабир. Ж.1.

45. Сика – ишончли (адолати ва зехни юқори даражада бўлган ровий).

46. Смирнова О.И. Карта верховьев Зеравшана первой четверти VIII века // Страны и народы Востока, вып. 2. География, этнография, история. – Москва, 1961.

47. Табарий. История ат-Табарий. Избранные отрывки. Перевод с арабского В.И. Беляева. Дополнения к переводу О.Г. Большакова и А.Б. Халидомирова. – Т.: 1987. – Б.135.; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т.1. – М.: Восточная литература, 1963. – Б.249.

48. Шамсиддин Заҳабий. Сияру аъламин нубала. – Ж. 19. – Б. 369; Самъоний. Ал-ансоби. Ж. 5. – Б. 582.

49. Шамсиддин Заҳабий. Тарихул ислам. Ж.29. – Б. 398; Ёқут Ҳамавий. Муъжамул булдон. Ж.5. – Б. 50; Калободий. Баҳрул фавоид би маънал ахёр 1/1; Самъоний. Ал-ансоби. Ж.5. – Б.184.

50. Эпитафии мусулманских ученых Самарканда (X-XIV века). Введение, подготовка к изданию оригинальных текстов, переводы, комментарии: Б.М. Бабаджанов, Л.Н.Долхудоева, А.К.Муминов, У.Рудольф. – Стамбул, 2019. – С. 73-75.

51. Şemsettin Sami. Kamus el-Alam. Ж. VI.

XIX АСР БОШЛАРИ САМАРҚАНД МУМТОЗ АДАБИЁТИ ВАКИЛИ – ҚОЗИ АСРОРХОН МУФТАҚИР АДАБИЙ МЕРОСИ

АКБАР АСРОРОВ
 Самарқанд давлат
 университети
 Ургут филиали
 доценти

Аннотация: Ушбу мақолада Нақшбандия тариқатининг Ургутлик вориси, XX аср бошлари адабий ва тарихий жараёнларига ўзига хос ҳисса қўшган, мумтоз сўз санъати устаси, шоир, адиб, шайх, тариқат пири Муфтақир ва унинг илмий мероси ҳақида сўз юритилган. **Таянч сўзлар:** Қози Асрорхон, Мир Араб мадрасаси, хонақоҳ, Мулло Қодир Уратепагий, Муфтақир.

Annotation: This article talks about Muftaqir, the successor of the Naqshbandi order, who made a special contribution to the literary and historical processes of the beginning of the 20th century, a master of the classical art of words, a poet, a writer, a sheikh, a priest of the order, and his scientific heritage. **Keywords:** Qazi Asrarkhan, Mir Arab madrasa, khonaqoh, Mulla Qodir Uratepagiy, Muftaqir.

Аннотация: В данной статье говорится о Муфтакире, преемнике ордена Накшбанди, внесшем особый вклад в литературно-исторические процессы начала XX века, мастере классического искусства слова, поэте, писателе, шейхе, священнике ордена и его научное наследие. Ключевые слова: Казы Асрархан, медресе Мир Араб, ханака, Мулла Кадир Уратепагий, Муфтакир.

Ургутлик Асрорхон ибн Муфтий Умархон – Муфтақир зуллизонайн шоир, мударрис, маърифатпарвар, муфтий бўлиб, кўп йиллар давомида Ургут беклигида кози вазифасида фаолият кўрсатган. Қози Эшон Асрорхон 1875 йилда таваллуд топган. Бошланғич таълимни Чўбин мадрасасида олган. Ёшлик чоғларидаёқ Жомий, Навоий, Бедил, Мир Кашмирий, Муқимий ва бошқа йирик шоирлар асарини зўр эътибор билан ўқиган.

Илмга чанқоклик Муфтақирни Бухорога етаклади. У 1891-1892 йилларда Мир Араб мадрасасига қабул қилинди. Мадрасани тугатган Муфтақир 1905 йилда Ургутга қайтади ва умрининг сўнгги кунларигача “Нақшин” мадрасасида мударрислик қилади. У ўз замонасининг етук жамоат арбоби даражасига кўтарилган уламолардан биридир.

Маърифатчи Қози Асрорхон 1920-25 йилларда Мир Араб мадрасасида ўқишни рус инқилоби туфайли тугата олмаган талабаларни Ургутга чақиртириб, уларга сабоқ беришни йўлга қўйган. Унинг ташаббуси билан “Нақшин” мадрасаси ёнида икки қаватли катта хонақоҳ қурилган. Унда 200 талабанинг яшаб, ўқиши учун имконият яратилган. Буюк маърифатпарвар Ургут мадрасаларида дарс бериш учун Бухородаги машҳур мадрасалар мударрисларини таклиф этган ва улар келиб ёшларга илм ўргатган.

XIX аср адабиёти ривожига Ургутлик шоирлар ҳам муносиб ҳисса қўшган. Ургутлик адабиётшунос олим А.Абдурахмоновнинг бу борадаги илмий тадқиқотлари диққатга сазовордир. Муаллиф ўз асарида бир неча олим ва шоирларнинг ўтмишда баракали ижод қилганини ёритиб берган. Шулардан бири Ургутлик шоир ва жамоат арбоби Муфтақирдир. Шунингдек, ёзувчи Фармон Тошевнинг “Самарқандлик адиблар” номли рисоласида ҳам Муфтақир тўғрисида маълумот берилган.

Муфтақир ўз замондоши бўлган истеъдодли шоирлар Доий Уратепагий, Садри Зиё Бухорий, Васлий Самарқандий, Неъматилло Муҳтарам, Абдулла Хўжа Абди ва Таслим Қоратепагийлар билан ижодий мулоқотда бўлган. Лирик шеърларини Муфтақир, ҳажвий шеърларини эса Пашминалўш тахаллуси билан ёзган. У зуллизонайн шоир эди. Яъни тожикча ва ўзбекча (форсча-турк) шеър ёзган. Муфтақирдан икки йирик девон қолган. Лекин бу девонлар кимнинг қўлида қолгани ва қаерда экани маълум эмас.

Шунингдек, уламолардан Хатирчи туманида яшаб ўтган уламо Мулло Қодир ва Баланкишлоқлик Мулло Исоқ шоир Муфтақир ҳақида қизиқарли маълумот берган. Шу билан бирга, улар шоирни доимо алоҳида бир меҳр билан эслаган, ўз устози сифатида илиқ фикр билдирган, шунингдек, мударрис сифатида ёдга олган. Шоирнинг фарзанди Саид Абдулҳай

Эшон бобо ҳаётлик чоғларида отасидан қолган бир рубойини адабиётшунос олим А.Абдурахмоновга айтиб берган:

Ёши ўтиб кексалар, аҳволлари эрур танг,
 Ўткинчи бу жаҳонда ишлари эрди найранг.
 Икки кўзингни очгил, умр келурму қайта,
 Кетувчи ганж-гадолиг ёшликчи, айшу аттанг.

Доий Уратепагий ва Муфтақир ўртасида дўстлик ва ижодий ришталар мустаҳкам бўлган. Улар бир-бири билан борди-келди қилган. Кунларнинг бирида Доий Муфтақирнинг уйига келади. Муфтақир отда келаётган дўстини кўриб, ниҳоятда севинган ҳолда шеър айтиб, уни отдан тушириб олади. Дўсти ҳам ҳозиржавоблик қилиб, шеър билан жавоб қайтарган:

Ошиқи булҳавас намехоҳад,
 Булҳавасрост бебарориҳо.

Доий:
 Киро номи булҳавас қарданд,
 Дод аз дастии кўкнариҳо.

Мазмуни:
 Оруз-ҳавасларга ортиқча берилмиш,
 (Булҳаваслик) натижаси самарасиз бўлади.
 Шундай ошиқ эса буни хоҳламайди.

Доий:
 Кимни булҳавас деб атамоқдалар,
 Кўкнориларнинг дастидан дод!

Бу айтишув икки дўстининг бир-бирига ниҳоятда яқин бўлганидан далолат беради.

Баланкишлоқлик Мулло Хусенхон бобо биз билан суҳбатда шундай дейди:

– Падали бузрукворимиз Навоий ва Бедилни ўқиб, ҳаётда ғам-ҳасратга тўлиб тошган Муфтақир шеърларининг жуда кўп қисмини ёддан билар эди. Айниқса, шоирнинг ҳазил-мутойиба шеърларини жуда шавқ билан ўқир эдики, биз ҳам уларни эшитиб завқ олганмиз. Муфтақир – серқирра ижодкор бўлиб, шоир Навоий ва Бедилга қизиқиши ниҳоятда кучли бўлган.

Муфтақирнинг ўғли Эшон Шамсиддинхоннинг гувоҳлик беришича, Ургутнинг талайгина машҳур ва зукко илм соҳиблари унинг шогирдлари бўлган. Чунончи Ургутлик таниқли шарқшунос олим Қутбиддин Муҳиддинов – Қутбий,

шоир Мусанниф Абдулазиз, шунингдек, Мулла Исоқ, Мулло Шариф, Мулло Шоназар, Мулло Бегбой ва Мулло Худойберди шулар жумласидандир. Қози Асрорхон Муфтақир 1926 йилда мустамлакачилар томонидан миллий-озодлик ҳаракати вакиллари қўллаб-қувватлашда айбланади. Улар халқ ҳурматига сазовор бўлган бу инсонни ошкора эмас, яширин йўл билан заҳарлаб ўлдиради. Бу, ўз навбатида, шоирнинг катта эътиборга эга эканини кўрсатади. Шу нукта назардан қараганда, Муфтақир Ургутлик Иршодпаноҳ Эшон Валихон бобонинг яқин қариндоши ва шайх Муҳиддинхоннинг яқин дўсти, маслакдоши эди.

Душанбе шаҳридаги “Дониш” нашриётида чоп этилган Абдуллаҳўжа Абди қаламига мансуб “Тазкиратуш шуаро” асарида Муфтақир ҳақида илик сўзлар айтилган. Шунингдек, бундай сўзлар Неъматилло Муҳтарамнинг “Тазкиратуш шуаро” китобида ҳам келтирилган.

Мустақиллик туфайли ўтмишимизга ҳолис ва тўғри баҳо бериш имконияти яратилди. Шу сабабдан Ургутда яшаб ўтган олимлар, уламолар ва шоирлар ижодини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Қози Асрорхон – Муфтақир ўз фаолиятини Фаридиддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Ёқуб Чархий, Хожа Аҳрори Вали, Махдуми Аъзам каби етук уламоларимиз ва уларнинг сулуқлари асосида давом эттириб келган. Аммо XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб бу тариқат йўли тазйиққа учради ва одамларимиз калбидан бутунлай ўчирилди. Фақат мустақилликка эришганимиздан кейин тасаввуф ва тариқатга ҳам ҳаққоний ва ҳолис баҳо бериш асосий вазифалар қаторидан жой олди. Тарихда халқимиз юксалиш ва инқироз давларини бошидан кечирди. Саводсизлик, ижтимоий қолоқлик, мустабидлик, илғор фикрли кишиларни ўлдириш ва китобларга ўт қўйиш каби ҳолатлар юртдошларимиз руҳини эзди.

Янги Ўзбекистонда ёшлар ўз она – Юрти ва жаҳон тарихига ўзгача назар билан қарайдиган, жиддий ва ҳолис муносабатга эга, ўз Ватани тарихи ва мустақиллигидан фахрланадиган ёшлар етишиб чиқмоқда. Маълумки, ўн беш асрдан буён ислом дини меҳр-оқибат, поклик, одоб-ахлоқ, сабр-тоқатлилик таълимоти билан халқ эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда. Афсуски, дин тарихида ҳам ислом таълимотини бузиб кўрсатиш ҳоллари бўлган. Аммо истиқлол шарофати билан минглаб диний мадраса, мактаб ва олий таълим муассасалари очилди.

Инқилоб босқини даврларида шароит оғирлашган, замон бирмунча нотинч бўлиб турар, Ургут музофотида рус большевикларини хушламай қабул қилган давр эди. Барча одамлар Ургут бекилигида ўтказилган ялпи босқин ваҳшийлигини ўз кўзи билан кўрган эди. Бу босқиндан кейин Ургутда ҳам қатағон ўтказилиб, аҳолининг зиёли қатлами, саййид ва эшонлар, муллалар каттиқ таъқиб остига олинган эди. Ана шундай кишилардан бири Умархожа ўғли Муфтақир бўлиб, у бу даврда Ургутнинг етук уламеси, шоири, Улуғбек мадрасаси мударриси ва барча ургутликлар қатори ўз кишлоғи тақдири учун босқинчиларга қарши курашда фаол иштирок этган ҳамда раҳбарлик қилган кишилардан биридир.

Мустақиллик шарофати билан бугунги кунда тумanning барча гўшалари қайта чирой очмоқда. Ўз қадриятларимизни тиклаш учун Муфтақирдек таниқли юртдошимизнинг номини абадийлаштириш, қолдирган шеърини девонларини излаб топиш ва нашр қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Бу эса, адабиётшуносларимиз олдидаги долзарб вазифалардан биридир.

*Очилди таъби Муфтақирин чун саҳар ки ман
Бул барри кишода шажари бесамар ки ман,
Бул баҳри зишода шўнгиган ул сарбасар ки ман,
Мушкул укубатин қўлидан, додки қанчалар,
Нафнинг уруғин экдим, кўрдим зарар ки ман,
Ул тўтидекки тушди чаманзоридин жудо,
Бўлган қафас муқайади беботу пар ки ман.
Толеи настлигим бу бахтим қаролиги,*

*Шикастлиг оламида баса мўтабар ки ман.
Бир кунжи ҳужраю ману ҳам ҳасрати фиروق,
Даҳр ичра ўзга ҳеч нимадан беҳабар ки ман.
Хурсандлиг ила яинашу иқболу айшини,
Овозасин эшитдим кўрмай асар ки ман.
Ким журъануш бу риндлар уйин остонида,
Ёраб, белига турғувчи боғлаб камар ки ман.
Оҳим фалакка ҳалқа бўлиб учса гар не боқ,
Чун мубаталои доими руҳи қамар ки ман.
Ваъз андалиби – Муҳтарам пайрави бўлиб,
Очилди таъби Муфтақирин чун саҳар ки ман.*

ТАМХИД ҒАЗАЛИГА МУХАММАС

*Садои Садмаи яъсу ҳавойи сарсари ишқман,
Хитоби хутбайи завқи китоби масҳари ишқман,
Навои нолаи ҳажру муқими чодари ишқман,
Саводи номаи шавқу баъзи дафтари ишқман,
Ғубори домани дарди бухори меҳмари ишқман.*

*Бу чархи бевафо остида мен зору ҳазн бўлдим,
Дилимнинг дардидан ботинда ночору гамин бўлдим,
Вале, зоҳирда шоду хуррами худди барин бўлдим,
Азарчандеки худди шўъла хокистарнишин бўлдим,
Ва лекин отаиши ишқ ўрташидан аҳгари ишқман.*

*Агарда ишқ йўлида ҳар киши ҳиммат отин сурсай,
Ҳамма девона деб нодонлик ила устидан қулгай,
Тани соғлар бу нотобларнинг аҳволин қачон билгай,
Қарорим ўтли денгиз истироби тўлқини бўлгай,
Табу тоби жунуну қисвати хокистари ишқман.*

*Дилимдур ибтидодин жам, қачон фикру ҳамал бўлгай,
Ки даври ҳолами ошиққа соф тиллоли ҳал бўлгай,
Хати нисён билан тилаб лавҳул – қаламданки бадал бўлгай,
Миси қалбим гаши рўзи азалдан то маҳал бўлгай,
Зарим ҳолис чиқар санги маҳакдин, заргари ишқман.*

*Менинг олдимда қадри йўқ бугун Искандару Жамни,
Кўринг сулҳу муҳаббат бирла тасхир этдим оламни,
Агар тўртинчи осмондир макони ибни Марямни,
Муҳаббат тахтида султони мен ҳам кишвари гамни,
Бўлиб тожи шараф бошимда бул кун афсари ишқман.*

*Йўлига бормагу ўлмак уруғи авжу иқболим,
Бу янгилиг ўтса ой-қунлар не бўлгай ҳолим аҳволим,
Азадорликда ўтмоқда, нигоҳ қилгил, маҳу солим,
Эмасдур иштиқоқи гайри андуҳи аъмолим,
Бугун мен қулфату гамлар ичида масдари ишқман.*

*Ҳушингни тўплаю тингла бу афғони саросарни,
Бошингга елкадек солгил бу дамони саросарни,
Киромий тут ҳудди ам овони саросарни,
Қўлингдан нашъадик қўйма гиребони саросарни,
Хитоби жоми қул-қул қолғувчи бул минбари ишқман.*

*Буюрса ҳар не соқий қул бўлиб жону ба жон қилдим,
Ҳумори кайфи лутфин таркини дилдан қачон қилдим,
Камар хизматга боғлаб не буюрса, ҳам чунон қилдим,
Наҳот тарки шароби орзусин нотавон қилдим,
Эрур саҳобий шавқи бирла лим-лим соғари ишқман.*

*Агар дунёи серфитна қилур гавғои марду зан,
Бу фитна оташида кўйгуси бунёди жону тан,
Халойиқ, Муфтақир, доим бу гавғодин чекар шеван,
Матои фитна бозори қизиб тургай мудом мендан,
Магар Тамҳид шўъри чорсуи маҳшари ишқман.*

Форс-тожик тилидан А.Абдувадуд таржимаси

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч.
2. Ўзбекистон уламолари. Тузувчилар: Х.Йўлдошхўжаев, И.Қаюмова. – Т.: Мовароуннахр, 2015.
3. Абдуллохोजа Абди. Таскиратуш шуаро. Камол Айний тахрири остида. 1951.
4. Неъматулло Мўхтарам. Таскиратуш шуаро. Камол Айний тахрири остида. 1951.
5. Остонакулов И., Абдуҳаатов Н., Тошқулов А. Бир умр

достони. – Т.: Мумтоз сўз, 2013.

6. Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир манокби. – Т.: Шарк, 1996.

7. Зоти бобаракот – Шайх Қутбиддин Ургутий. Тузувчи. Филология фанлари доктори, профессор М.Муҳиддинов. – Т.: Тамаддун, 2020.

8. Турдиев Ш. Қисмат. Ҳидоят журнали. 2007 йил 9-сон. –Б.26-27.

9. Респодент: Шамсиддин ота Асрорхонов – Ургут

ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДЛАРИДА ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНИ БЎЙИЧА МУЛОҲАЗАЛАР

МАҲМУД НАСРУЛЛАЕВ
СамДУ доценти

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон ҳудудида қадимий давлатчиликнинг шаклланиш жараёни, асосий тамойиллари, белгилари, характерли хусусиятлари, ривожланиш омиллари ва турлари каби масалалар таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** ёзув, ҳуқуқий асос, одат ва анъаналар, ҳарбий демократия, шаҳар – давлат, подшоликлар.

Annotation: In this article analyzed the issues such as the formation process, main principles, signs, characteristic features, development factors and types of ancient statehood in the territory of Uzbekistan. **Keywords:** writing, legal basis, customs and traditions, military democracy, city-state, kingdoms.

Аннотация: В данной статье анализируются такие вопросы, как процесс формирования, основные принципы, признаки, характерные особенности, факторы развития и типы древней государственности на территории Узбекистана. **Ключевые слова:** письменность, правовая основа, адат и традиции, военная демократия, город – государство, царства.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда тарих фанига муносабат давлат сиёсати даражасига кўтарилди, унинг сохталаштирилган саҳифаларини илмий ва ҳолисона ёритиш имконияти вужудга келди. Мустабид тузум даврида совет мафкураси асосида сохталаштирилган жиҳатлардан бири ўзбек давлатчилиги масаласидир. Олиб борилган тадқиқотлар ўзбек давлатчилигининг юзага келиши ва шаклланиши жараёни қадимги Хоразм, Бактрия ва Сугд давлатлари пайдо бўлишидан анча олдин бошланганини кўрсатди.

Маълумки, давлатчиликнинг шаклланиши жараёни унинг узоқ давом этгани ва ғоятда мураккаб кечгани билан характерланади. Қадимги давлатчилик дунёнинг турли ҳудудларида бир-бирдан мустақил тарзда вужудга келган. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, миллионлаб йилларни ўз ичига олган инсоният тарихида дастлабки давлатларнинг пайдо бўлиши – нисбатан анча кеч юз берган жараёндир. Давлатчилик тарихи инсоният цивилизациясининг сўнгги 6 минг йили билан боғланади. Фикримизча, бу жараён металлнинг ихтиро қилиниши натижасида меҳнат қуролларининг шу вақтга қадар бўлган даврга нисбатан мисли кўрилмаган даражада такомиллашуви ва бунинг натижасида қўшимча маҳсулотнинг пайдо бўлиши билан бошланган эди. Бу эса, ўз навбатида, ўзлаштирувчи хўжаликдан ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтишга олиб келди. Бундай хўжалик эҳтиёжларини қондириш нафақат янги ва такомиллашган меҳнат қуролларини яратиш ва шу асосда ҳунармандчиликни ривожлантиришни, балки дастлабки даврларда примитив, кейинчалик мураккаб ирригация иншоотларини қуришни ҳам тақозо қилар эди. Шунингдек, қўшимча маҳсулотнинг пайдо бўлиши уни ўзи учун зарур маҳсулотга алмаштириш имкониятини ҳам яратади. Буларнинг барчаси турмуш даражасининг кўтарилиши, аҳоли миқдорининг ошиши, уруғларнинг қабилаларга, қабилаларнинг эса қабилалар иттифоқига айланишига олиб келди. Бу жараён деҳқончилик ривожланган ҳудудларда аҳоли яшайдиган кўплаб кишлоқларни ҳам вужудга келтирди. Натижада илгари фақат уруғларни қамраб олган бошқарув доираси анча кенгайди ва бир неча бўғинли бошқарув тизими тусини олади. Бундан ташқари, ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг ривожланиши қўшимча маҳсулот алмаштириш доирасининг кенгайтирилишини талаб

қилар эди. Натижада, бозорга эҳтиёж туғилади. Стихияли равишда вужудга келган бозорлар атрофида аҳоли пунктлари ҳам вужудга кела бошлайди. Бу аҳоли пунктлари деҳқончилик ҳудудларида шаклланган кишлоқлардан фарқ қилар эди. Агар кишлоқларда ерга ишлов бераётган ва асосан бир уруғ ёки қабиллага мансуб шахслар истиқомат қилган бўлса, бозор атрофидаги аҳоли пунктлари аҳолисининг асосий қисмини ҳунармандлар ва маҳсулотни алмаштиришни ўзига қасб қилган савдогарлар ташкил қилган. Характерли жойи шундаки, улар турли уруғ ва қабилаларга мансуб инсонлар эди. Чунки ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти ва хўжалик турли шакллариининг вужудга келиши аҳоли жойлашуви, ҳудудларнинг кенгайиши, шунингдек, ташқи алоқаларнинг ривожланишига олиб келган. Натижада аҳоли аралаш жойлаша бошлаган ва оқибатда бир ҳудудда турли уруғ вакиллари яшайдиган бўлган. Яъни қариндош – уруғчилик жамоаси ўрнига ҳудудий – қўшничилик жамоаси пайдо бўлган.

Ҳудди ана шу вақтдан бошлаб ижтимоий ҳаётда уруғ жамоаси ўрнига оила марказий ўринни эгаллай бошлайди. Сополитепада амалга оширилган археологик тадқиқотлар натижасида топилган ашёлар ушбу объект 8 та қатта оила манзилгоҳи бўлганини кўрсатади. Ушбу оилалар патриархал тизим асосида жуфтликлардан иборат бир неча кичик оилаларни бирлаштирган. Патриархал оила шакллангандан анча кейин ёзилган юртимиз тарихининг энг қадимий маҳаллий ёзма манбаси бўлмиш “Авесто”да кўрсатилишича, бундай йирик оилалар “нмана” деб аталиб, оила бошлиғи “нманапати” номи билан юритилган. “Нмана”лар эса улардан йирик бўлган “вис” деб аталувчи жамоаларга бирлашган ва уларга “виспати”лар раҳбарлик қилган. “Нманапати” ва “виспати”лар бир вақтнинг ўзида ҳам диний, ҳам дунёвий бошлиқ бўлган [7:31-32]. Бундай жамоаларда судлов тартиби ҳам мавжуд бўлган. Енгил қоидабузарликларни жамоа оқсоқоллари кўриб, одат тамойилларига асосланган ҳолда чора кўрган. Агар жиноят оғир бўлса, у жамоанинг умумий йиғилишида муҳокама қилинган ва жазо белгиланган. Жамоа ҳукмига кўра, жиноятчи жарима тўлаши, жамоадан четлатилиши ёки тан жазосига ҳукм қилиниши мумкин бўлган. Бу даврда барча муаммо жамоа доирасида ҳал

килинган ва давлатга эҳтиёж бўлмаган. Хукмрон дин ҳисобланган зардуштийликда жамоавийлик туйғуси ниҳоятда кучли бўлиб, бу ҳолат ўша давр жамиятининг шаклланишида жуда катта роль ўйнаган. “Авесто”да патриархал оила – “нмана” ва уруғ – “вис” билан бир қаторда оиладан катта, лекин уруғдан кичикроқ бўлган, юзга яқин эркакларни қамраб олган “нафа” деб номланган жамоа тилга олинган. Жамоа ўзига тегишли экинзор ва яйловларга эгалик қилган. Ушбу жамоа раҳбари “нафapati” деб номланган [4:68]. Фикримизча, ушбу “нафа” жамоаси айнан маҳалланинг ўзидир. Чунки “нафа”даги муносабатлар асосида уруғга хос қариндошлик муносабатлари билан бир қаторда ҳўжалик ва худудий алоқалар ҳам ётган.

Жамият ривожини ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсгани сари аҳолининг мулкий табақаланиши чуқурлашиб борган. Деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик, айирбошлаш ва савдонинг тараққий этиши натижасида аста – секинлик билан йирик аҳоли яшаш манзилгоҳлари – шаҳарлар шаклланиган. Ҳозирги Ўзбекистон худудида шаҳар маданияти талабларига жавоб берадиган ва тахминан 4000-3500 йил илгари илк бор вужудга келган шаҳар Жарқўтон ҳисобланади.

Асосий аҳоли қатламини қон-қариндошлар ташкил қилган уруғ манзилгоҳларидан фарқли равишда шаҳар аҳолиси бошқача тамойиллар асосида шаклланиган эди. Аввалроқ таъкидланганидек, мамлакатимиз худудидаги шаҳарлар асосан деҳқончилик юқори даражада тараққий этган худудларда, стихияли равишда вужудга келган бозорлар атрофида ва хунармандчилик марказларида вужудга келган эди. Айрим ҳолатларда йирик уруғ манзилгоҳлари ҳам шаҳарларга айланган. Лекин бунда ҳам аҳолининг этник яхлитлиги бошқа уруғ ва қабила вакиллари кўчиб келиб ўрнашиши муносабати билан тез орада барҳам топган. Бозор атрофида шакллана бошлаган ва кейинчалик шаҳарга айланган қишлоқларга биринчи бўлиб тижоратчи ва хунармандлар келиб ўрнашган. Шаҳар манзилгоҳлари кенгайиши билан улар нафақат савдо-хунармандчилик, балки маданий ва маъмурий марказларга ҳам айлана бошлайди. Натижада, касбий жиҳатдан шаҳар аҳолисининг хилма-хиллиги борган сари ошиб борган. Чунки шаҳарга дастлаб келиб ўрнашган тижоратчи ва хунармандлар қаторига уни бошқариш, ташқи душмандан ҳимоя қилиш, ижтимоий маънавий эҳтиёжларни қондириш зарурати туфайли ҳарбийлар, амалдорлар, қўшинлар ва уларга хизмат қилувчилар қўшила бошлаган. Бундан ташқари, шаҳар аҳолисининг бир қисми деҳқончилик билан шугулланишда ҳам давом этган. Шу билан бирга, хунармандлар ҳам деҳқончиликдан тўла ажралмаган. Уларнинг каттагина қисми ҳатто XX аср бошларига қадар ҳам ўз касбига қўшимча тарзда деҳқончилик билан шугулланишни қанда қилмаган [6:121]. Шаҳарларнинг вужудга келиши давлатчилик шаклланишининг энг муҳим омилларидан биридир. Зеро, инсоният тарихидаги илк давлатлар айнан шаҳарлар вужудга келиши ва уларнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий мавқеи ошиб бориши билан бир вақтда содир бўлган. Шу билан бирга, давлатчиликнинг вужудга келишида яна бир омил, яъни кишиларни маънавий ва руҳий бирлаштирувчи ривожланган диний қарашлар мавжудлигининг муҳимлигини ҳам қайд этиш лозим.

Ўз уруғи доирасида инсон яшаши, меҳнат қилиши, турли урф-одатларга амал қилиши, фарзанд тарбияси ва таълими, ижтимоий ҳаёти билан боғлиқ барча муаммоларни уруғда ўрнатилган тартиб, қоида, анъаналар асосида ҳал қилган. Ў ёки бу сабабга қўра уруғини тарқ этиб, бозор атрофида шаклланиган аҳоли манзилгоҳига қўчиб келган шахс ўз уруғида одатланган турмуш тарзи ва жамоа доирасида амалга ошириладиган ижтимоий ҳаёт қоидаларидан ажралиб қолган. Бундай муаммоларни ҳал қилиш эҳтиёжи турли уруғ ва қабила вакиллари ижтимоий қоида ва анъаналарини эътиборга олган ҳолда шакллантирилган маҳалланинг юзга келишига сабаб бўлган. Демак, маҳалла бозор атрофидаги манзилгоҳлар билан бир вақтда вужудга келган десак хато қилмаймиз. Шу билан бирга, таъкидлаш лозимки, Ўрта Осиё уруғларидаги уюшқоқлик ва жамоатчилик даражаси азалдан бошқа худудларникига нисбатан анча юқори бўлган. Ушбу ҳолат кўп жиҳатдан яшаш шароити билан боғлиқ бўлиб,

маҳалланинг вужудга келишига олиб келган омиллардан бирига айланган.

Тараққиёт тезлашган сари шаҳарлар худуди кенгайиб, аҳоли сони ошиб борган. Шунга боғлиқ тарзда маҳаллалар сони ҳам кўпайиб, уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш ва раҳбарлик қилиш зарурати пайдо бўлган. Натижада, ўша вақтлардаёқ ўз-ўзини бошқариш органлари бўлган маҳалла бошқарувига нисбатан анча устун бўлган, жамият ривожланган сари шаҳар миқёсида вужудга келаётган кўплаб муаммоларни ҳал қилишга қодир бўлган бошқарув тизимига эҳтиёж туғилади. Бу тизим уруғ ва маҳалла бошқарув тизимидан тубдан фарқ қилган. Ёчиладиган муаммолар доираси кенгайиб, улар ҳарбий, муҳофаа, ободончилик, ирригация иншоотлари қуриш, бошқарувни ташкил қилиш каби масалаларни қамраб ола бошлайди. Маҳалла доирасида жамоатчилик асосида раҳбарлик қилинган ва оқсоқоллар ўз касбига эга бўлган. Шаҳар бошқарувида эса раҳбарларга бошқа иш билан шугулланишга вақт ҳам, имконият ҳам қолмайди. Улар аста-секин профессионал ходимга айлана борган. Раҳбар оиласини таъминлаш, бошқарувдаги турли эҳтиёжларни қондириш каби масалалар солиқ йиғишни талаб қилди. Натижада, ҳарбий ва амалдорлар қаторига солиқ йиғувчилар ҳам қўшила бошлайди. Шаҳарлар ривожланиб, атрофдаги деҳқончилик худудлари, кичик шаҳарларни ўз таъсир доирасига олгани сари, бошқарув ҳам кенгайиб ва мураккаблашиб, давлат бошқарувига айлана бошлайди.

Давлатчилик барча худудларда бир вақтнинг ўзиде шаклланимаган. У аввало иқлимий шароити қулай худудларда юзга келган. Қадимги Шарқ цивилизациялари жойлашган худудларнинг барчаси табиий географик муҳитнинг қулайлиги билан характерланади [1:17]. Чунки ернинг табиий унумдорлиги юқорилиги ҳали меҳнат қуроллари унчалик такомиллашмаган вақтлардаёқ қўшимча маҳсулотни ишлаб чиқариш учун шароит яратган. Деҳқончиликнинг ривожланиши, меҳнат қуролларининг такомиллашуви натижасида иккинчи меҳнат тақсимоти содир бўлади ва хунармандчилик деҳқончиликдан ажралиб чиқади. Янги дастгоҳларнинг вужудга келиши натижасида хунармандчилик маҳсулотлари миқдори, турлари ва сифати яхшиланиб борган. Бу ҳам, ўз навбатида, маҳсулот алмаштириш ҳажмининг ошишига хизмат қилган. Бундан ташқари, сув манбалари яқинлиги, атрофдаги манзилгоҳларда истикомат қилган аҳолига маҳсулот айирбошлаш учун қулай шароит (жуғрофий яқинлик, йўллар чорраҳасида жойлашгани, сув ҳавзалари, хавфсизликни таъминлашга хизмат қиладиган табиий тўсиқлар) мавжудлигининг ҳам роли катта бўлган. Чунки худди шундай шароит мавжудлиги бозор вужудга келишининг ҳал қилувчи омилларидан бири бўлган. Айнан шундай жойларда олдин бозор ёки йирик деҳқончилик марказлари, кейинчалик эса дастлабки шаҳар-давлатлар шаклланиган. Бу жараёнда маҳсулот айирбошлаш ва савдо-сотик муносабатлари ривожланишининг роли катта бўлган. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, савдо муносабатлари кенгайиши, деҳқон, хунарманд ва савдогар қатламларининг вужудга келиши натижасида мулкӣ, касбий, яъни ижтимоий табақаланиш амалга ошади. Бу ҳам давлатчилик вужудга келишининг энг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Бу жараён энг олдин Нил дарёси хавзасида, икки дарё оралиғида (Дажла ва Фрот) милoddан аввалги 4- минг йилликда амалга ошган.

Ўрта Осиёда энг қадимги давлатчилик бирмунча кеч, яъни милoddан аввалги 3000-2000 йиллар оралиғида шаклланиган. Лекин шу билан бирга, бу ерда ҳам давлатчилик биринчи навбатда иқлими деҳқончилик учун қулай жойларда шаклланди.

А.Аскарров ҳам Ўзбекистон худудида илк давлатчиликнинг вужудга келишини таҳлил қилар экан, бу жараённинг қуйидаги иқтисодий ва ижтимоий омилларига эътибор қаратади:

1. Табиий шароит, яъни унумдор типроқ, сув ва бошқа географик омиллар;
2. Ҳосилдор сўғорма деҳқончилик ва уни таъминловчи агротехника;

3. Иқтисодий ҳаётда юз берган туб ўзгаришлар туфайли ижтимоий табақаланишнинг юз бериши. У ана шу табақаланиш жараёни маълум нуктага етгач, жамиятни

бошқариш зарурияти туғилади, деб ҳисоблайди [3:3].

Шу билан бирга, давлатчиликнинг умум эътироф этилган белгилари ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Давлат бошқаруви органларининг вужудга келиши;
2. Давлат бошқаруви ҳуқуқий нормаларининг мавжудлиги;
3. Солиқ йиғиш тизимининг шаклланиши;

4. Бошқарув органлари ва ҳуқуқ амал қиладиган ҳудуднинг мавжудлиги; [9:68]

Ушбу белгилар билан бир қаторда ёзув ихтиро қилинганнинг роли жуда каттадир. Чунки давлат бошқаруви ҳуқуқий нормалари ёзув пайдо бўлгандан кейингина ишлаб чиқилган эди. Ҳарқалай Миср ва Месопотамияда инсоният тарихидаги ilk давлатчилик ёзув билан бир вақтда шаклланиган эди.

Мамлакатимиз тарихига оид энг қадимги ёзма манбаларнинг топиламанлиги давлатчилик юзага келиши билан боғлиқ қўлаб муаммоларни илмий таҳлил қилишни қийинлаштиради. Шундай бўлса-да, Ўрта Осиё, жумладан, жанубий Ўзбекистонда топишган Сополлитепа, Жарқўтон, Олтинтепа, Гўнуртепа каби бронза даврига оид ёдгорликларнинг ўрганилиши натижасида улар ривожланган дехқончилик ва ҳунармандчиликка эга бўлгани, шаҳарлар ичида бозорлар, ҳукмдор ёки раҳбар саройининг мавжуд экани, ибодатхоналар қурилгани ва синфий табақаланиш содир бўлгани аниқланди. Бу жараёнлар давлатчилик шаклланишидан ҳам далолат беради.

Советлар даврида ва мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистондаги давлатчилик милоддан илгари VIII-VII асрларда мавжуд бўлган Қадимги Бактрия, Қадимги Хоразм ва Сўғдиёна бўлгани қайд этиб келинади. Бу давлатлар катта ҳудудларни қамраб олган йирик давлат бирлашмалари бўлган. Лекин ушбу давлат бирлашмалари қай тарзда вужудга келгани, улар шаклланишга қадар мавжуд бўлган сиёсий бирлашмаларнинг моҳияти каби муаммолар масалалар тарихчилар томонидан етарли даражада асосланмасдан қолаверган эди.

Мустақиллик йилларида А.Асқаров, А.Сагдуллаев, Т.Ширинов ва Ш.Шайдуллаев каби олимларнинг излашилари давлатчилигимиз тарихининг яна 1000 йилга қадимийроқ эканини аниқлаш, бу жараённинг бутун дунё миқёсида бўлгани сингари шаҳар-давлатлар шаклланишидан бошланганини асослаш имконини берди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон ҳудудида шаклланиган ilk давлатчилик ўзига хос хусусиятларга эга эди:

1. Унча катта бўлмаган бир ёки бир-бири билан узвий боғлиқ бир неча жамоа ҳудудларида ташкил топган ва аксарият ҳолларда бирон-бир табиий чегара (тоғ, денгиз, чўл) билан чегараланган Месопотамиядаги ҳудудий жиҳатдан жуда кичик бўлган қадимги шаҳар-давлатлардан [12] фарқли равишда Ватанимизнинг ilk шаҳар давлатлари дехқончилик ривожланган, қўлаб жамоалар истиқомат қилган анча катта ҳудудларда шаклланиган эди. Масалан, 2000 йил илгари шакллана бошлаган Жарқўтоннинг умумий майдони 100 гектар бўлиб, фақат ҳукмдор Аркининг ўзи 3 гектар ерда жойлашган эди [10].

2. Ватанимизнинг қадимги тарихидан фарқли ўлароқ Қадимги Шарқдаги ilk давлатчилик бўйича ёзма манбалар сақланиб қолган [5].

3. Миср ва Месопотамия ҳудудларидаги ilk давлатлар

ёзув билан бир вақтда вужудга келгани олимлар томонидан тўла асосланган. Ўша даврга оид ёзма манбаларнинг қўлиги ва хилма-хиллиги уларни ўқиш ва ўрганишни осонлаштирди. Шу туфайли биз ушбу давлатларда бошқарувнинг ҳуқуқий асослари мавжуд бўлган ва раҳбарлар унга амал қилганини аниқ айтишимиз мумкин.

4. Жарқўтон ёдгорлигидаги тадқиқотлар натижасида сополларга битилган пиктографик ёзув – белгилар топишган. Ҳозирга қадар 47 та шундай белги – ёзув топишган бўлиб, шу сингари пиктографик ёзувлар Ҳараппа, Марказий Эрон ёдгорликларида аниқланган [2:42;85-93]. Демак, ёзувнинг мавжудлиги жиҳатдан Ватанимиздаги давлатчилик Қадимги Шарқ давлатчилигидан фарқ қилмайди. Лекин ёзув белгиларининг ниҳоятда озлиги уни ўқиш имкониятини бермайди. Шу сабабли биз бу давлатлардаги бошқарув тизими, унинг ҳуқуқий асослари ҳақида ишонарли маълумотга эга эмасмиз. Шу билан бирга, мамлакатимиз ҳудудидаги ilk давлатлар бошқарувида одатнинг роли катта бўлганини тахмин қилиш мумкин. Чунки давлатчилик ривожланган, унинг ҳуқуқий асослари тўла шаклланиган, қўлаб ёзма манбалар мавжуд бўлган ўрта асрларда ҳам давлат бошқарув тизимида одат сезиларли роль ўйнаган. Буни биз Амир Темурнинг қурултойда расмий равишда сайланганида, Шайбонийлар давлатида хонлик тахтига одатга кўра энг обрўли ва ёши улуг сулола вакиллариининг сайланишида, суд тизимида шарият қоидалари билан бирга одатга асосланган тамойилларнинг сақланиб қолганида ҳам кўришимиз мумкин. Шуларга асосланиб қадимги даврда одатнинг бошқарувдаги роли бундан ҳам катта бўлганини тахмин қилиш мумкин.

5. Шарқнинг ilk шаҳар давлатларида қадимги даврлардаёқ сулолага асосланган подшолик бошқаруви шаклланиган эди [11]. Ижтимоий-сиёсий ҳаётда азалдан жамоавийлик ва урф-одатларга садоқат туйғуси ғоятда юқори бўлган Ватанимизнинг қадимий шаҳар давлатларида уруғ ва қабилалардаги демократик аъёнлар сақланиб қолган эди. Лекин шу билан бирга, ilk давлатлар ўртасидаги рақобатнинг авж олиши, қўчманчи қабилалар таъйинининг тобора ошиб бориши ҳарбийлар мавқеининг кучайишига сабаб бўлган [8]. Натижада, дунёнинг қўлаб ҳудудларида бўлгани сингари мамлакатимиздаги шаҳар давлатларда ҳам бошқарувнинг ҳарбий демократик тури марказий ўринни эгаллай бошлаган. Бу тамойилларнинг элементлари ҳокимиятнинг сулолавий подшолик даврига ўтилгандан кейин ҳам сақланиб қолган. Қанг, Турк ҳоконлиги каби давлат бирлашмаларида турли кўринишдаги оксоқоллар кенгашининг сақланиб қолгани, кави, хон, амир ва бошқа ҳукмдорларнинг расмий сайланиш маросимининг ўтказилгани бу фикрни тасдиқлайди.

Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг ривожланиши қадимги даврда қуйидаги босқичларни босиб ўтди:

1. Давлатларнинг энг қадимги формаси “шаҳар-давлатлар”. Бунга Жарқўтон мисол бўла олади;

2. Ҳудудий подшоҳликлар (ҳудудий давлатлар). Бундай давлатлар сифатида Қадимги Бактрия, Хоразм ва Сўғдиёна кўрсатишимиз мумкин [9:66];

Шундай қилиб, Ўзбекистонда давлатчиликнинг юзага келиши ўзига хос хусусиятларга эга бўлса-да, шаклланиши, ривожланиш жараёнлари дунё мамлакатлариникидан деярли фарқ қилмайди ва умумий қоидаларидан асосан четга чиқмайди.

7. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б.31-32.

8. Нефедов С.А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. – М., 2008.

9. Шайдуллаев Ш.П. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарканд, 2009. – Б.68.

10. <http://pravo-olymp.ru>

11. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

12. <https://surxon-turizm.uz>.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Авдиев В.И. Қадимги Шарқ тарихи. – Т.: 1964. – Б. 17.
2. Асқаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993. – С.42; Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннежелезного века. – Т.: 2000. – С.85-93.
3. Асқаров А.А. Энг қадимий шаҳар. – Т.: 2001. – Б.3.
4. Гафуров Б. Таджики. Кн.1. – Душанбе: Ирфон, 1989. – Б.68.
5. История древнего востока. Часть I. – Москва, 1983.
6. История Узбекистана. Том 3. – Т.: Фан, 1993. – Б.121.

BUXORO HUKUMATIDA NASHR ISHLARINING YO'LGA QO'YILISHI

LATOFAT XOLNAZAROVA

Toshkent davlat texnika universiteti dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro hukumatida nashr etish ishlarining yo'lga qo'yilishi, dastgohlar va ularga ketgan mablag'lar haqida so'z yuritilgan. **Tayanch so'zlar:** Toshbosma, muqova qoplovchi, to'plam, nashr etish, harflarni teruvchi, dastgohlar, uskunarlar, nashr mashinalari.

Annotation: This article talks about the establishment of publishing works in the government of Bukhara, the machines and the funds spent on them. **Keywords:** engraving, cover, collection, publication, typesetter, machine tools, equipment, printing machines.

Аннотация: В данной статье говорится о создании издательского дела в правительстве Бухары, машинах и затраченных на них средствах. Ключевые слова: гравюра, обложка, коллекция, публикация, наборщик, станки, оборудование, печатные машины.

Dolzarbli: O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi qo'lga kiritilgach, o'zbek xalqining buyuk tarixi va milliy qadriyatlarini tiklash, an'alarini boyitish tarix fanining dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Chunki tarixiy xotira va ma'naviy merosning tiklanishi, xalqning milliy o'zligini anglashi hamda uning ma'rifiy-ma'naviy yuksalishida muhim omillardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Aynan shu fikr-mulohazalar, boy tarixiy va ma'naviy meros, uni o'rganishga bo'lgan munosabatning o'zgarishi XX asr boshlarida Buxoro amirligi misolida tadqiq etish mavzuning dolzarbligini belgilab beradi.

Tadqiqotning maqsadi: XX asrning boshlarida Buxoro amirligidagi ilk nashr ishlarini o'rganish bo'lib, unda quyidagi vazifalar belgilandi;

– XX asr boshida Buxoro hukumatidagi dastlabki litografiyaning asosiy xususiyatlarini aniqlash;

– amirlikda ilk bosmaxonalar va ularning holatini tadqiq etish.

Metodlar: – tarixiylik, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, unda XX asr boshlarida Buxoro amirligidagi nashr ishlarini haqida ma'lumotlar berilgan.

Tadqiqot natijalari: XX asr boshlarida Buxoro amirligidagi nashr ishlarining yo'lga qo'yilishi jamiyatning turli sohaga oid bilimlarga bo'lgan talablarini qondirishga yaqindan yordam berib, ilmiy bilimlarni targ'ib qilish va axborot tarqatish doirasini kengaytirgan.

O'rta Osiyo xonliklarida, xususan, Buxoro amirligidagi toshbosma usulida kitob nashr etish ishlari Yevropa, Osiyo, Rossiya davlatlaridan keyin, XIX asr oxirida yo'lga qo'yildi. Arab mamlakatlari, Eron va Hindistonda esa toshbosma kitoblar nashri XIX asrning boshlarida paydo bo'lgan [4:270-285]. XIX asrning 80-yillariga qadar toshbosma kitoblar amirlikka Hindiston, Arab mamlakatlari, Turkiya va Rossiyadan olib kelib sotilgan [2:254]. Dastlabki litografiyalari Turkiston general-gubernatorligi hududida yuzaga kelgan. Toshbosma usulida kitob chiqarish jamiyatning turli sohaga oid bilimlarga bo'lgan talablarini qondirishga yaqindan yordam berdi, ilmiy bilimlarni targ'ib qilish va axborot tarqatish doirasini kengaytirdi, kitoblar arzonlashib, adadi ko'payishiga sabab bo'ldi. Kitoblarni bosma (poligrafiya) usulida chop etish uchun, eng avvalo, bosmaxonalar ochish, ularni zarur dastgohlar, uskuna va jihozlar, tipografiya texnikalari bilan ta'minlash zarur edi.

Bundan tashqari, nashr ishlari uchun mutaxassislar ham kerak bo'lib, bu amirlik sharoitida hal etilishi qiyin masala hisoblanardi [3:100]. Nashr ishlari haqidagi quyidagi ma'lumotlarni arxiv hujjatlari asosida ko'rib chiqamiz.

Shu tariqa, XX asr boshlarida Buxoroda nashr ishlarida litografiyadan keng foydalanila boshlandi. Amirlikda birinchi toshbosma nashriyotlar 1901-yili Kogonda tashkil etilib, "Baranovskiy litografiyasi"ni 1903-yili O. Levin, 1904-1913 yillarda Gaysinskiy va Bendeskiy, 1913-yildan esa yana O. Levin boshqargan [1:115]. Keyingi Obidjon Mahmudov matbaasi, bu bosmaxona 1905-yili Qo'qonga ko'chirilgan. Buxoro shahrida 1910-yili "Orif afandi matbaasi" tashkil qilingan. Shu tariqa, Buxoro amirligidagi toshbosma texnikasida kitob chop etish yangi Buxoroda (Kogonda, yahudiy Levin litografiyasi), keyinchalik Buxoro shahrining o'zida 70 dan ortiq xususiy nashrlar ham yo'lga qo'yilgan. Xususan, Buxoroda nashr va noshirlik ishlari bilan Sayyidxo'ja, Mullo

Sulton Murodxo'ja, Hoji Azim Marg'inoniy, Abduvosiy Oqsoqol, Mullo Najmiddin, Abdurahim Buxoriy, Mullo Muhammad Qosim, Muhammadiy maxdum (Mullo Muhammadiy Maxdum Buxoriy, Mullo Muhammadiy maxdum), Qozi Rahimjon Buxoriy, Sayyid Murod xo'ja (Murodxo'ja Toshkandiy), Sayyidxon, Sayyid Mahmud va Abdumajid ibn Abduvakil Oqsoqol, O. Levin, Mullo Sayyid Ahmad, Sayyid Murod xo'jalar kabi shaxslarning xususiy nashriyotlari bo'lib, hamda kitob savdosi bilan shug'ullanganlar (Mazkur shaxslarning nomlari O'ZR FA SHI fondida saqlanayotgan Buxoroda chop etilgan toshbosma kitoblarning ma'lumotlari asosida aniqlandi).

Shu o'rinda amirlikdagi litografiya ishlari ustidan Chor ma'murlari nazorati o'rnatilganligini qayd etib o'tish lozim. Rossiya ichki ishlar vazirligi nashr ishlari bo'yicha Bosh boshqarmasi tomonidan yuborilgan sirkulyar xatda barcha guberniyalardagi mavjud bosmaxonalar va ularning nashrlari ustidan qat'iy nazorat o'rnatish zarurligi to'g'risida ko'rsatma berilgan [6:19].

Buxoroda XX asr boshlariga kelib nashr ishlarini yo'lga qo'yish bo'yicha ishchi uyushmasi tashkil etilganligi, Buxoro stansiyasi ishchi uyushmasining nashr ishlari bo'yicha 1918-yil 11-yanvarda imzolangan majlis qarorida nashr ishlari, xodimlari va ularga belgilangan oylik maoshi haqidagi bayonnoma quyida berilgan:

Ishchi uyushmasi umumiy majlis qarori asosida tipografiya ishi ikki shaxsga ishonib topshirildi; ya'ni uyushma a'zosi va Buxoro hukumati tomonidan bir nafar amaldor tayinlanishi belgilangan. Ishchi uyushmasi tomonidan bir ovozdan uyushma a'zosi I.F.Melnikov, Buxoro hukumati tomonidan esa, ularning xohishiga ko'ra tayinlanishi belgilanib, ularga to'liq ishonch bildirilishi ko'rsatilgan. Ular tipografiya ishlari yo'lga qo'yish, pul operatsiyalarini amalga oshirishlari ta'kidlangan [5:76]. Oldingi mudirning yetarli tajribaga ega emasligi va tipolitografiya ishlari tushunmasligi sababli hozirda korxonaning texnik ta'minoti tugallanmagan, ya'ni zarur jihozlar bilan ta'minlanmaganligi sababli tipografiya hech qanday foyda olmagan, aksincha zarar ko'rgan. Tipolitografiyani to'liq jihozlash maqsadida 50 000 (Ellik ming) rubl miqdorida moliyaviy qo'llab-quvvatlash Buxoro hukumati hisobida qoplanilishini so'rab murojaat etilgan va ushbu mablag'ga quyidagilarni xarid qilish taqsimlangan [12:77]

1.1 jadvalga qarang.

№	Tipo-litografiya jihozlari	summa
1.	Litografiya (toshbosma)	3000 rubl
2.	bosmaxona	5000 rubl
3.	kitoblarni muqovalash	8000 rubl
4.	chiziqli	1000 rubl
5.	to'plam	5000 rubl
6.	4- toifadan (kiruvchi) sarflar	22000 rubl

Shuningdek, tipo-litografiya xodimlarining ish haqlari ham ko'rsatib o'tilgan: tipografiya ishlari yuritishda bir qator mutaxassislar jalb etilgan bo'lib, ularning har biri alohida vazifani bajargan. Masalan, tipografiya jihozlarini sozlovchi A. Razvozov –320 rubl, yog' ishlab chiqaruvchi Masuilov –310 rubl, omborchi I. Bugayev 300 – rubl, bosmaxonani sozlovchilari Karixalev – 300 rubl, Kajuxova – 300 rubl, harflarni terib yozuvchi Abdu-

raxmonov – 287 rubl, Ashurov – 250 rubl, Siromyatnikova – 200 rubl, Konstantinov – 200 rubl, Kuznesova – 200 rubl, muqovachi – Zimin 200 rubl, Tumanov – 200 rubl, litografiya ishlarini qabul qiluvchi Misheryakova – 200 rubl, harflarni teruvchi Alekseyeva – 175 rubl, 4 toifali bog'lovchi Ribina – 150 rubl, kitob muqovalarini qoplovchi Astashina – 150 rubl, harflarni teruvchi Makrushina – 150 rubl, muqova qoplovchi Melnikova – 159 rubl, farrosh – 150 rubl, qo'riqchi Turobov – 150 rubl, oshpaz Muxanovlarga – 130 rubl maosh belgilangan. Nashr ishlarida 15 nafardan ortiq mutaxassis faoliyat yuritgan.

Buxoro hukumati tipolitografiya xizmatchilarining oylik maoshi o'n ikki ming uch yuz yigirma ikki (12322) rublni tashkil etganligi ta'kidlanadi. Ba'zi bir arxiv hujjatida esa Buxoro hukumati tomonidan litografiya ishlarini yo'lga qo'yish uchun katta amaldor Abdul G'ofur-Xo'ja qorovulbegi toshbosma uslubida nashr ishlarini o'z nomiga qonuniylashtirganligi ta'kidlanib, vete bosmaxonasini o'zi va Nasimga rasmiylashtirgan. Bosmaxonani xususiyashtirish uchun Buxoro hukumati tomonidan berilgan ishonchnomaga binon A.Melnikov bosmaxona ishchisi, deb tan olingan va ishonchnoma Qushbegi muhri [10:81] bilan tasdiqlangan.

Buxorodagi rus fuqarosiga 1917 - yil 5-sentyabrdagi xatda oliy hazratlaridan bosmaxona uchun zarur bo'lgan materiallar uchun 50 000 so'm miqdorida qo'shimcha kredit berilishi so'ralgan. Shu yilning (1917) 12-sentyabrida Rossiya-Osiyo bankiga ko'p marta Rossiya Rezidensiyasining joriy №949 hisob raqamiga pul qabul qilish haqida ma'lumot berilib, yashash joyidan ma'lum miqdorini qabul qilishni tasdiqlashi so'rab murojaat etilgan[9:7].

Rossiya hukumati nashriyot mudiri Bugayev tomonidan yo'llangan xatda nashriyot uchun 500 rubl miqdordagi kvitansiya yuborilishi ta'kidlanib, shu bilan birga Buxoroda yashovchi A.Y.Millerning Buxoro bosmaxonasi uchun qilgan xizmat safari xarajatlari qoplanishi va Mirza Mustaf Mirakxo'ning 1917- yil 22-iyundagi xatiga asosan kerakli summa ushlab qolinib, unga yuborilish haqida ko'rsatma berilgan[8:50].

Boshqa bir hujjatda esa Buxoro hukumati bosmaxonasi hay'ati tomonidan berilgan bayonnoma Buxoro hukumatiga tegishli nashr ishlarida ayrim bosmaxona egalari uchun ish yuritish jarayonidagi kelishmovchilik haqida. Buxoro hukumati bosmaxonasi mudiri

Bugayev va bosmaxona ishchilari o'rtasidagi kelishmovchilikni ishchi guruh ko'rib chiqib, bayonnoma hay'at a'zolari tomonidan tuzilgan, ular Mixail Aleksandrovich Preobrajenskiy, Ivan Ivanovich Imnyakov va Buxoro bosmaxonasi vakili Mirza Naim Qoroulbegi. Ushbu bayonnoma ko'chirmasida 1918-yil 5-yanvardan boshlab butun bosmaxonaning ishlarini olib borish bosmaxona ishchilari tomonidan tanlangan uch kishi – Yevgeniy Shepelev, Ivan Melnikov, Sergey Medvedkov hamda Buxoro hukumati vakili Abdug'afur Xo'ja Jevachilardan iborat. Bosmaxonada mol-mulk inventarizatsiyasi yo'qligini inobatga olib, guruh o'sha kunning o'zidayoq darhol mol-mulkni inventarizatsiya qilishni boshlashi va yashash joyidan hisob-kitobni talab qilishi kerak bo'lgan. Bosmaxonadagi holatdan qat'i nazar kassani qayta ko'rib chiqish, dekabr oyi uchun hisobot 2-3 kun orasida rezidentlikka taqdim etilishi, rezidentlik ushbu hisobotni tegishli hujjatlar bilan taqqoslab ko'rsatishi talab etilgan. Yanvar oyining 5 kuni dagi xarajatlar va daromadlar yuqoridagi guruh tomonidan tekshirilishi kerak[7:29], shuningdek, kirish va sarf-xarajatlarning qolgan qismini qabul qilishi lozim. Kassani tekshirganda to'rt yuz ellik yetti so'm 79 tiyin naqd pul bo'lgan. Litografiya ishlarini uchun qilingan 60-sonli kvitansiya II-xarajat buyrug'i 1918-yilda keltirilgan.

Boshqa bir xatda Buxoroda yashovchi rus fuqarosiga L. N. Levin tomonidan tipografiya mahsuloti va qolgan qog'ozni taxminan 130000 rubl miqdorida sotib olish to'g'risida taklif qilingan va quyidagi shart bilan: 20 foiz miqdorida pul to'lash va qolgan summamni 6 oy davomida kredit orqali to'lash. Bosmaxonadagi qog'oz uch oyga yetishi haqida xabar berilgan[11:73].

Xulosa qilib aytganda, XX asr boshlarida Buxoro va Kogonda toshbosma kitoblarning nashri yo'lga qo'yildi. Nashr ishi daromad keltiradigan faoliyat turi sifatida mahalliy ishbiarmonlarning ham diqqatini tortganligi bois tez rivojlandi. Bosmaxonalarda, asosan diniy (arab tilida), adabiy-axloqiy (fors tilida) mavzudagi asarlar hamda xalq og'zaki ijodi namunalari (o'zbek tilida) nashr qilingan. Buxoro nashriyotlarining mahsulotlari faqat xonlikda emas, balki butun Turkiston va qo'shni davlatlar hududlarida ham tarqalgan. Mazkur davrda kitobat san'atida yangi bosqich toshbosma usulida kitob chop etish nashriyotlarning bosqichi boshlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бобохонов А. Ўзбек матбааси тарихидан – Б.115.
2. Вяткин В.Л. Бухарский книжный рынок// Туркестанские ведомости. 1897 – С. 254. (№64)
3. Гафаров Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате – Худжанд: 2000 – С.100.
4. Мapp Ю. Н. Типографии современного Ирана (1925-1926)//Статьи и сообщения. VII. М.,Л., 1939. – С. 270-285.

5. O'zMA I-3- fond, 2-ro'yxat, 722 - yig'ma jild, 76-varaq.
6. O'zMA I 1- fond, 17- ro'yxat, 32002 - yig'ma jild, 19-varaq.
7. O'zMA I-3- fond, 2-ro'yxat, 722- yig'ma jild, 29-varaq.
8. O'zMA I-3- fond, 2- ro'yxat, 722- yig'ma jild, 50-varaq.
9. O'zMA I-3- fond, 2- ro'yxat, 722- yig'ma jild, 7-varaq.
10. O'zMA I-3- fond, 2- ro'yxat, 722- yig'ma jild, 81- a, b varaqlar.
11. O'zMAI-3- fond, 2- ro'yxat, 722- yig'ma jild ish, 73-varaq.
12. O'sha joyda... 77-varaq.

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИНИНГ ТУРКИСТОНДАГИ ДИНИЙ СИЁСАТИ (Сирдарё вилояти шаҳарлари мисолида)

ШЕРЗОД РАВШАНОВ

Навоий давлат
педагогика институти
катта ўқитувчиси, PhD

Аннотация: Мазкур мақолада Россия империясининг Сирдарё вилояти шаҳарларидаги ижтимоий сиёсати, жумладан, диний соҳада олиб борган сиёсати манбалар асосида таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** “Туркистон епархияси”, “Муқаддас Синоднинг Туркистон бўлими”, старообряд, молукан, старовер, баптист, протестант.

Annotation: This article analyzes the social policy of the Russian Empire in the cities of the Syrdarya region, including the policy in the religious sphere based on sources. **Key words:** Diocese of Turkistan, section of the holy synod of Turkestan, old believers, molokans, old believer, baptist, protestant.

Аннотация: В данной статье на основе источников анализируется социальная политика Российской империи в городах Сырдарьинской области, в том числе политика в религиозной сфере. **Ключевые слова:** Епархия Туркистана, раздел святого синодского Туркестана, старообряды, молукан, старовер, баптист, протестант.

Россия империяси Туркистон ўлкасини босиб олгач, рус маъмурий-бошқарув тизимини ташкил этди. Туркистон халқлари минг йиллар давомида амал қилиб келган исломий анъаналарга кучли таъйик ва босим ўтказди. Аммо кўчирилган русийзабон аҳолининг ижтимоий муаммоларини хал қилиш борасида эса барча чора-тадбирларни кўрди.

Дастлаб Тошкент, Туркистон, Авлиёота, Чимкент, Казалинск, Перовск шаҳарларида турли бинолар (почта идоралари, телеграф, харбий губернаторлар биноси, зобит (офицер)лар уйи, истирохат боғлари (парк), уй-жойлар, харбий казарма) билан бирга черков бинолари ҳам қурилди. Русийзабон аҳолини ижтимоий-рухий қўллаб-қувватлаш мақсадида

дастлаб ибодат ва черков уйлари, кейинчалик черковлар курила бошланди. Кўчириб келтирилган аҳоли асосан христиан динининг православ окимидагилар бўлиб, немис-меннонот, молокан, старовер, баптист, протестант, католик, арриан, христ каби оз сонли диний конфессия вакиллари ҳам мавжуд эди.

Сирдарё вилояти бошқа ҳудудларга караганда кўчиб келган аҳоли сони ва этник таркиби хилма-хиллиги билан ажралиб турар эди. Масалан, вилоятда биргина Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори К.П.Кауфман бошқаруви даврида (1867-1882 йй.) Авлиётада 5 та, Тошкент уездиди битта меннонитлар посёлкаси мавжуд эди. Уезд марказларида ҳар бир дин вакилларининг ибодат қилиш (синагога, ибодат уйи) жойлари мавжуд эди.

Сирдарё вилояти уезд марказларида XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб кўчиб келган русийзабон аҳоли диний эҳтиёжларини қондириш мақсадида дастлабки ибодат уйлари курила бошланди. Черковлар қурилиши 3 хил манбадан – давлат, земство ва хусусий маблағлар ҳисобидан молиялаштирилган.

Сирдарё вилоятига русийзабон аҳоли маънавий эҳтиёжларини қондириш мақсадида Перовск уезди маркази Перовск шаҳрида 1855 йилда дастлабки черковни қуриш бошланган эди. Кейинчалик, 1866 йилда Авлиёта шаҳрида дастлабки черков қад ростлаган. Дастлаб ибодат уйи қурилиб, диний маросимлар шу бинода адо этилган. Бироқ кейинчалик черков биноси Россия империяси марказий губернияларидаги черков лойиҳаси асосида пишган ғиштдан қад кўтариб, унинг томи металл қоплама билан қопланган. Унда темир панжарали дарвоза, икки томондан қириладиган эшиклар, ойнаванд, ёруғлик тушадиган панжарали деразалар мавжуд эди. Черков полли ва маҳобатли бўлишига эътибор қаратилган [7]. 1917 йилга қадар вилоят уездларининг деярли барчасида черков ва ибодат уйлари мавжуд бўлган.

Перовск (Окмачит қалъаси) шаҳрида биринчи православ черкови 1855 йилда руҳоний Лев Гороховскойга атаб қурилади. Кейинчалик, 1906 йилга келиб 3500 рубль сарфланган, сифими 400 нафар ибодат қилувчига мос маҳобатли черков қурилади. Бундан ташқари, шаҳарда старообряд, яҳудий, татар ибодат уйлари ҳам мавжуд эди.

Казалинск уезди маркази Казалинск (Қазалли қалъаси) шаҳрида 1872 йилда биринчи ҳарбийлар черкови қурилиши бошланиб, 1874 йилда қуриб битказилади. Черков давлат маблағлари ҳисобидан пишган ғиштдан қурилган эди. Бундан ташқари, уездда старообряд ва яҳудий ибодат уйлари мавжуд эди.

Сирдарё вилоятининг Туркистон шаҳрида руҳоний Николай номидаги биринчи православ черкови унча катта бўлмаган, хом ғиштдан қурилган уйда 1871 йилда ташкил этилган. Уезд шаҳрида 1884 йилда 100 нафар рус аҳолиси ибодат қиладиган янги черков қурилиши бошланади ва 1886 йилда қуриб битказилади. Ушбу черков қурилишига 22000 рубль давлат маблағлари ишлатилади. Бундан ташқари, бу шаҳарда яҳудийлар ибодат амалларини бажарадиган 1 та синагога ҳам мавжуд эди [1].

Авлиёта уезди маркази, яъни Авлиёта шаҳрида биринчи православ черкови 1866 йилда дастлабки ҳарбийлар казармаси ёнида ташкил этилган. Шаҳарда 1890 йилга келиб давлат маблағлари асосида пойдевори тошдан, девори пишган ғиштдан қурилган, оғирлиги 160 пуддан иборат 8 та катта ва кичик кўнғироқлар қўйилган маҳобатли черков биноси қурилади. 1904 йилга келиб шаҳарда давлат, хусусий ва диний епархия маблағларидан иккинчи черков бунёд этилади.

Чимкент уезди маркази Чимкент шаҳрида 1868 йилда дастлабки камтарона православ черкови бунёд этилади. 1885 йилга келиб эса, давлат маблағлари эвазига 250 ўринли янги

черков биноси қурилади. 1894 йилда Чимкент шаҳрининг рус аҳолиси учун унча катта бўлмаган, пишган ғиштдан қурилган иккинчи православ черкови бунёд этилади. Бундан ташқари 1 та яҳудийлар ибодат уйи ҳам шаҳарда мавжуд эди [2].

Шаҳарларда ҳарбийлар кўп сонли бўлиб, турли касбдаги рус фуқаролари битта черковда диний маросимларни, ибодат амалларини бажарган. Черков кўчиб келган аҳоли маънавий эҳтиёжларини қондиришда (болага исм қўйиш, никоҳ маросимини ўтказиш, чўқиниш, Рождество байрамини ўтказиш, вафот этганлар билан видолашиш ва ҳоказо) муҳим жамоат биноси ҳисобланган. Черков ва ибодат уйлари қуришни йўлга қўйиш учун Россия империяси ҳукумати таъсис этган “Туркистон епархияси”, “Муқаддас Синоднинг Туркистон бўлими” каби ташкилотлар фаолият юритиб, улар ҳисобига катта маблағлар ўтказилган [5]. Черковларни руҳоний (“Муқаддас ота”), руҳоний ёрдамчиси, дьякон, кўнғироқ чалувчи монах ва монашка қабилар билан таъминлашга алоҳида эътибор қаратилган. Черковлар қошида приход мактаблари, эркак ва хотин-қизлар билим юртлари ташкил этилган. Уларнинг айримларида руҳонийлар диний илмлардан сабоқ берган. Бундан ташқари, руҳонийлар ва диний хизматчиларга шароит яратилган.

Архив манбаларида “Муқаддас Синоднинг Туркистон бўлими” томонидан Туркистон генерал-губернатори номига юборилган кўплаб хатлар сақланган. Уларда кўчирилган русийзабон аҳоли учун черков қуришни йўлга қўйиш масаласи кўтарилган. Бундай муассасалар кўчирилган аҳоли маънавий эҳтиёжини қондиришда муҳим экани таъкидланган [6]. Шунингдек, рус деҳқонлари истикомат қиладиган қишлоқ ва посёлкаларда черков ёки ибодат уйлари барпо этишга 1–1,5 десятина еражратиш, қурилиш ишларига муҳандис – курувчи ва лойиҳачиларни жалб қилиш лозимлиги алоҳида таъкидланган [4]. Россия империясининг епархиялари ҳисобига 1910 йилда ажратилган маблағлар миқдори билан танишиш асосида, Туркистон епархиясига Тобольский епархиясидан сўнг, энг кўп маблағ тақсимлангани маълум бўлади.

Туркистон епархиясига ажратилган 176 минг 312 рубль маблағ ҳисобидан черков ва ибодат уйлари қурилган. Бу орқали кўчирилган аҳоли диний эҳтиёжларини қондириш, уларни ўлкада янада мустақкам ўрнашиб қолиши мақсад қилинган. Айниқса, Сирдарё вилоятида диний муассасалар қуришга алоҳида эътибор қаратилганини манбалар тасдиқлайди.

Диний муассасалар қошидаги мактаб ўқитувчилари 1910-1912 йилларда ҳар йилда 1500 рубль маош, 500 рубль озиқ-овқат пули, кийим-кечак учун 250 рубль, шунингдек, 100, 150 рубль миқдорида ижара пули ҳам олган. Руҳоний ёрдамчиси 750-850 рубль, дьякон 650 рубль маош олган [3].

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Россия империяси Туркистон ўлкасини босиб олган, маҳаллий аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига фаол аралашди. Уларнинг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини чеклаган ҳолда кўчирилган русийзабон аҳолини қўллаб-қувватлаш учун ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳаларда имкон қадар барча чора-тадбирларни кўрди. Империя маъмурияти кўчиб келган русийзабон аҳоли ижтимоий-маънавий эҳтиёжларини қондириш мақсадида ибодат уйлари, черковлар қуриш сиёсатини юритди. Лекин иқтисодий муаммолар сабаб уезд марказий шаҳарларидан ташқари барча ҳудудларда черковлар мавжуд эмас эди. Черков ва ибодат уйлари қуриш ишлари ўлда-жўлда, ўз ҳолига ташлаб қўйилган, янги черковлар қурилишида давлат маблағларини ўзлаштириш ҳоллари мавжуд эди. Бундан ташқари, мавжуд черковлар фаолияти тўғри йўлга қўйилмаган ва уларнинг бошқарувида ҳам бир қанча муаммолар бор эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Добромислов А.Н. Города Сырдарьинской области. Эл-пар. Типо-лит.О.А.Порцева – Т.: 1912. – С.135.
2. Караев В.Ф. Голодная степь в ся прошлом и настоящем. Статистико-экономический очерк, – Спб.: 1914. Приложения. – С.79.
3. Мирзаева А.Д. Русские поселения Мирзачульского Оазиса и их социально-экономическое положение в конце XIX – начало XX века. Автореферат. Диссертация на учёный степен канд. ист. Наук. – Т.: 2011. – С.23.

4. О Колонизации Туркестана// Речь. 1908. – №46.

5. Равшанов Ш.Р. Россия империясининг Фарғона вилоятига аҳолини кўчириш сиёсати ва унинг оқибатлари (XIX аср иккинчи ярми XX аср бошлари) мавзусидаги диссертацияси автореферати. – Бухоро: 2023. – Б.26.

6. Ўзбекистон миллий архиви, И-1-фонд, 9-рўйхат, 276-йиғма жилд, 21, 22, 23, 24-варақлар.

7. Ўзбекистон миллий архиви, И-961-фонд, 1-рўйхат, 15589-йиғма жилд, 45,46,47,48-варақлар.

САМАРҚАНД МАТБУОТИДА ЖАДИДЛАРИНИНГ ИСЛОМ ДИНИ ВА УРФ-ОДАТЛАР ЎРТАСИДАГИ ТАФОВУТ МАСАЛАСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

ГУЛМИРА ОЧИЛОВА

ЎзР ФА Тарих
институтини катта
илмий ходими, PhD

Аннотация: Ушбу мақолада XX асрнинг 20-йилларигача Самарқанд жадид матбуотида урф-одат ва шариат қоидалари ўртасида юзага келган тафовут ҳақида маълумот берилган. Шунингдек, Маҳмудхўжа Бехбудий, Ҳожи Муин ва Фитрат каби жадидларнинг бу борадаги мулоҳазалари таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** жадид, тўй, никоҳ, шариат, аҳком, аза, матбуот, табиб.

Annotation: This article provides information about the gap between custom and sharia rules in Samarkand jadid press until the 20s of the 20th century. Also, the opinions of Mahmudhoja Behbudi, Haji Muin, and Fitrat on this matter are analyzed. **Keywords:** Jadid, wedding, marriage, sharia, ruling, mourning, press, healer.

Аннотация: В данной статье представлены сведения о разрыве между обычаями и правилами шариата в самаркандской жадидской прессе до 20-х годов XX века. Также анализируются мнения Махмудходжи Бехбуди, Хаджи Муина и Фитрата по этому поводу. **Ключевые слова:** Джадид, свадьба, брак, шариат, правление, траур, пресса, целитель.

Туркистонда XIX аср охирида вужудга келган ва XX аср бошида ривожланган маърифатпарварлик ҳаракати вакиллари бўлган жадидлар фаолияти матбуот билан боғлиқ кечди. Улар матбуотда энг кўп эътибор қаратган масала ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ мақолалар бўлди. Улар бу борада ислом дини, унинг амаллари, урф-одат масаласига кўп бора мурожаат қилди. Матбуот иши Тошкент, Самарқанд, Фарғона ва Бухорода ривожланиб борди. Улар орасида алоҳида ўрин эгаллаган Самарқанд матбуотида ижтимоий ҳаётдаги маросимлар масаласи кўп маротаба эълон қилинган.

Самарқанд жадидлари урф-одат масаласига жиддий эътибор билан қаради ва унинг оқибатини матбуот орқали халқ оmmasига етказишга ҳаракат қилди. Самарқандда 1908 йилдан янги усулдаги матбуотни йўлга қўйиш учун ҳаракат бошланди. Ўша йилдан Бехбудий мустамлака маъмурларидан газета чиқариш учун рухсат олишга ҳаракат қила бошлаган [1:186]. Бу эса 1913 йилга келиб, ўз натижасини берди ва дастлабки нашр “Самарқанд” газетаси очилди. Абдулла Авлоний бу ҳақда “Элу халқнинг кўзини очишга боис бўлди” деб ёзади.

Самарқанд матбуотида илк газета “Самарқанд” бўлса, дастлабки журнал “Ойина” эди. 1913 йил 20 августда Маҳмудхўжа Бехбудий ташаббуси билан унинг биринчи сони нашрдан чиққан. Самарқанддаги илк матбуот намуналари ҳисобланган ушбу газета ва журналларни нашр қилишдан мақсад аҳолига замонавий илм-фан ютуқлари ва маърифий билимларни етказиш эди. Лекин Туркистон ҳарбий цензураси бош штаби доимо бу нашрлар фаолиятини кузатиб борган. Айниқса, уларда “Россия манфаатига зид мақолалар пайдо бўлиши мумкин”лиги гумон қилиниб, муҳаррирлари таъкиб остига олинган. Шу каби таъкиблар ва турли тухматлар натижасида 1915 йил 15 июнда “Ойина” журнали ёпилади.

Самарқандда мазкур газета ва журналлардан ташқари “Меҳнаткашлар товуши” ва “Зарафшон” сингари нашрлар ҳам бўлиб, уларда ҳам ижтимоий масалаларга катта эътибор қаратилган.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Ойина” журналида “Бизни кемирувчи иллатлар”[2] мақоласи нашр қилинади. Уни муаллиф “...бутун тирикчилигимизга сорилгон ва бизни инқирозга ва таҳликага ва жаҳаннамга юмалататургон тўй, азо исминдаги икки қаттол душманни дерман”, [3:338] деган жумла билан бошлайди. Мақолада тўй ва азада бўлаётган исрофгарчилик ҳақида асосли маълумот келтиради. Жумладан, Самарқанднинг Панжикент қасабасидаги тўйда Наврўз сайридаги мушакбозликдан уч киши ўлгани, хатна тўйларидаги от-улоқда юзлаб кишилар ҳалок бўлишини кайд этади. Тўй ва азага сарф-харажатлар орқасидан келиб

чиқаётган муаммолар ва бунга йўл қўймаслик ҳақида шариатда келтирилган фарзларни ҳам айтиб ўтади: “Шореъи аъзам, пайғамбари акрам соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳазратлари ўлганни тез қўмуб ва қўмгандан сўнгга тез тарқалиб, ишга кетмоқга ва ўлукхона халқини уч кундан зиёда таъзия тутмасга, қаро киймасга, кир, фалокат бўлмасга амр этарлар”.

Маҳмудхўжа Бехбудий тўй ва маъракалар урф-одат жиҳатидан керакли бўлса-да, кишиларнинг иқтисодий турмушини ниҳоятда оғирлаштириб юбораётганини, одамларнинг ер ва боғларини сотиб тўй қилаётганини, натижада, Самарқандга келган яҳудийлар аҳоли ерларини сотиб олиб, ўзини аросатга тушираётганини афсус билан ёзади. Ўз фикрини қуйидагича исботлайди: “Самарқандда бир маҳалла борки, аксар халқи факру заруратдан, тўғриси, ақл ноқислигидан хавлиларини пулга қизиқиб яҳудийларга сотган учун маҳаллага оз мусулмон қолди. Маҳалла мактаби йўқ бўлди. Масжиди-да яқинда йўқолур. Мана, бизни ақлсизлигимизни охири ва исрофларимизни хотимаси динимизга футур келмоқига сабаб бўлур. Дин учун, масжид ва мактаб учун ақча, сарват, давлат, сомон керакдур. Тўй ва таъзияга сарф қилинатургон оқчаларимизни биз, туронийлар, илм ва-дин йўлига сарф этсак, анқариб оврупойилардек тараққий этармиз ва ўзимиз-да, динимиз-да обрўй ва ривож топар. Йўқ, ҳозирги ҳолимизга давом этсак, дин ва дунёга зиллат ва мискинатдан бошқа насибамиз бўлмайдур”.

Мақола сўнггида Маҳмудхўжа Бехбудий бу каби иллатларни йўқотиш хусусида “тўй ва таъзияга сарф қилинатургон оқчаларимизни биз, туронийлар, илм ва-дин йўлига сарф этсак, анқариб оврупойилардек тараққий этармиз ва ўзимиз-да, динимиз-да обрўй ва ривож топар. Йўқ, ҳозирги ҳолимизга давом этсак, дин ва дунёга зиллат ва мискинатдан бошқа насибамиз бўлмайдур”[4:342] деб хулоса қилади.

Самарқандда 1918 йилдан “Меҳнаткашлар товуши” номи билан чиқа бошлаган газетада Ҳожи Муин томонидан эълон қилинади мақолада юқоридаги каби иллатлар қораланган[5:1-2]. “Тўй ва аза маросими” деб номланган бу мақола уч қисмдан иборат: хатна тўйи, никоҳ тўйи, ўлик ва таъзия маросими. Муаллиф мақолани “хатто авом халқининг қўбиси диннинг амр ва наҳйилариндан юздан бирига амал қилмағон ҳолда, ота-боболаридан қолгон урф ва одатлардан четга чиқмаслик учун бор кучи ила тиришадир” деб бошлайди. Бу билан XX аср бошида жамиятда мавжуд бўлган муаммоларнинг сабаби шариат қоидаларига амал қилмаганликдан келиб чиқаётганини асослайди. Турли маросимлар юки остида эзилишнинг сабаби илмсизлик эканини, одамларни ўзига асир этган одатларнинг энг

зарарлиси хатна, никоҳ тўйи ва ҳар хил маросимлар бўлаётганини қайд қилади. Бунга қарши чора қўриш ҳукумат даражасига кўтарилади. Шу сабабли Тошкентда мусулмон шўроси томонидан урф ва одатларни ислоҳ қилиш учун ҳукумат қарори чиқарилади. Бу қарор ҳам газеталарда нашр қилинади. Ўша пайтда 5-6 кунгача “базм”, “қўпқари” ва бошқа маросимлар билан бўлиб ўтадиган хатна тўйи Туркистондан бошқа халқларда мавжуд эмаслиги, бу маросим учун мусулмон давлатларида бир зиёфатгина берилиши таъкидланади. Никоҳ тўйдаги катта харажат талаб қиладиган маросимларни йўқ қилиш ва 20-30 киши билан фақатгина “никоҳ”ни ўтказишнинг ўзи етарли бўлишини муаллиф қайд этади.

Ҳожи Муин аза маросимини ҳам танқид остига олиб, уни ислоҳ қилиш кераклиги, “уч”, “етти”, “йигирма”, “қирк”, “йил” каби кунларда халққа ош беришни тўхтатиш зарурлигини ёзади. Шунингдек, ўша кунларда фақат 3-4 киши келган ҳолда марҳум ҳаққиға хатми Қуръон қилиниб, дуо ўқиш зарурлигини таъкидлайди.

Умуман, жадид маърифатпарварлари томонидан кўтарилган ушбу масалани ислоҳ қилиш таклифи ислом дини қоидаларига тўғри келиши ва дунёвий жиҳатдан одамлар мушқулини осон қилишга хизмат қилиши билан аҳамиятли эди.

Тўй масаласида “Ойина” журналида Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Аъмолимиз ённки муродимиз” мақоласи эълон қилинади. Унда ўша давр кишининг бир маърака қилиш учун қандай ҳолатга тушиши тўғрисидаги фикри келтирилади: “Бечора қосибни аъмоли тўйдур. Ўзи роҳат юзи кўрмайдур. Кеча-қундузки 18, балки 20 соатни меҳнатга ўтқаратурғон қосибларимиз бордур. Ҳақкинча емайду, қиймайду. Ўн ва йигирма саналар меҳнат ва машаққат этар ва худодан ўғил тилар, тўй қилмоқ учун. Ана, бечорани аъмоли. Йигирма саналик меҳнати уч кун тўйда тамом” [6:130]. Бу каби мисоллар муаллиф томонидан кўплаб келтирилади. Тўй маърака ўтказган кишининг ҳолати ҳақида ҳам тўхталиб, уйланган ва ўлик кўмган киши ҳунарманд-қосиб, ёки деҳқон бўлса узоқ вақт қарз тўлаб юришга мажбур бўлишини таъкидлайди. Мақолада келтирилган ушбу маълумотлар XIX аср охири – XX аср бошидаги аҳоли ижтимоий ҳолатини ёритиб бериши билан муҳим аҳамиятга эга.

Бу каби урф одатлар билан боғлиқ харажатларни камайтириш ва бунинг ўрнига Туркистон ёшларини илм-фан ривожланаётган Кавказ, Қрим, Оренбург ва Қозонга таълим усуллариини ўрганиш учун юбориш тўғри бўлишини қайд этади.

Жадид маърифатпарварлари урф-одатлар борасида тўй ва аза маросимларидан ташқари инсон саломатлиги ҳақида ҳам сўз юритган. Шунингдек, мавжуд одатларнинг бу борадаги салбий таъсирини баён қилади. Бу бўйича Ҳожи Муин “Ойина” журналида ўзининг “Тиб ва ҳифз ус-сиххатда риотясизлигимиз” номли мақоласини эълон қилган[7]. Унда муаллиф мусулмонлар учун одат бўлиб қолган касалликни даволашда муолажа учун фолбин, азайимхонлардан маслаҳат ва шифо истаб боришни танқид қилади. Фолбинлар сўзига ишонишни шарият тақиқлашини ҳам айтиб ўтади. Бу борада “Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг хасталар учун табибларга мурожаат этмоқға буюрганлари, ҳатто ўзлари ҳам табиблардан дору сўраганлари марвийдур” деб қайд этилади. Муаллиф таҳлил қилаётган даврга келиб тиб илми заифлашгани, табибларни фақат дори сотиб пул ишлаш билан шугулланиб қолгани ҳам фолбин ва дуохонларга мурожаат этиш урфга айланишига сабаб бўлганини кўрсатади.

“Зарафшон” газетасида ҳам Ҳожи Муиннинг “Тўй-таъзия исрофлари” номли мақоласи эълон қилинади[8]. Унда 1917 йилгача матбуотда тинимсиз эълон қилинган мақолалар ва ҳукуматнинг чиқарган қарорлари туфайли 6-7 йил давомида тўй ва таъзия маросимлари анча тартибга тушган бўлса-да, 1924 йилга келиб аҳвол яна эски ҳолатига қайтгани айтиб ўтилади. Жумладан, “Никоҳ тўйларидаги “тўққуз” рўмолча, таъзия кунларида қабр устида халққа пул ва йиртиш бериш, уч, етти, йигирма, қирк қилишлар яна бурунги ҳолига қайтди. Камбағал халқимиз у расму-русум ва урфу-одатларнинг ижроси билан яна эзила бошлади. Бундай исрофчиликлар орасида яна боғ сотиш, ҳовли гаров қўйиш ва кекирдаккача қарзга ботишлар кўрина бошлади”.

Хулоса қилганда, Туркистон жадидлари томонидан матбуотда нашр қилинган ва ўз даврининг асосий иллатлари ёритилган мақолаларни ўрганиш ҳозирги кунда ҳам долзарб аҳамиятга эга. Бундай салбий ҳолатни кўра олган ва халқнинг кўзини очиш учун эълон қилинган матбуот материалларини ўрганиш давр талабидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дўстқораев Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. – Т.: 2009.
2. Маҳмудхўжа Бехбудий. Бизни кемиргувчи иллатлар. “Ойина” журнали. 1915 йил 13-сон.
3. Маҳмудхўжа Бехбудий. Бизни кемиргувчи иллатлар.
4. Маҳмудхўжа Бехбудий. Бизни кемиргувчи иллатлар.
5. Ҳожи Муин. Тўй ва аза маросими ҳақида. “Меҳнат-

кашлар товуши” газетаси. 1919 йил 22 март.

6. Маҳмудхўжа Бехбудий. Аъмолимиз ённки муродимиз. “Ойина” журнали, 1913 йил 6-7-сонлар.

7. Ҳожи Муин. Тиб ва ҳифз ус-сиххатда риотясизлигимиз. “Ойина” журнали. 1914 йил 33-сон.

8. Ҳожи Муин. Тўй-таъзия исрофлари. “Зарафшон” газетаси. 1924 йил 24 март.

ХІХ АСР ИККИНЧИ ЯРМИ – ХХ АСР БОШЛАРИДА САМАРҚАНДНИНГ “ЭСКИ ШАҲАР” ҲУДУДИ ВА ИЖТИМОИЙ ҲАЁТИ ТАРИХИДАН

ОЛИМЖОН
ИРИСКҮЛОВ
СамДУ доценти

Аннотация: Ушбу мақолада Самарқанднинг географик тавсифи, топографияси тўғрисидаги маълумотлар таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** Хитой, Шарқий Туркистон, Россия, Самарқанд дарвозалари, Самарқанд маҳаллалари.

Annotation: In this article, information about the geographical description and topography of Samarkand is analyzed. **Key words:** China, Eastern Turkestan, Russia, Samarkand gates, Samarkand neighborhoods.

Аннотация: В данной статье анализируются сведения о географическом описании и топографии Самарканда.

Ключевые слова: Китай, Восточный Туркестан, Россия, Самаркандские ворота, Самаркандские кварталы.

Самарқанд шаҳри Бухоро амирлигининг асосий сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларидан бири бўлган. Бу шаҳар ажойиб табиасти, ҳосилдор ери ва гўзал боғлари билан ҳам амирликнинг бошқа ҳудудларидан ажралиб турган. XIX аср

иккинчи ярмига оид манбаларда шаҳарнинг гўёки улкан бир боғдан иборат экани алоҳида таъкидланган.

Шаҳар минг йиллар давомида шаклланган бўлиб, унда тарихий ёдгорликлар атрофини бир-бирига зич қилиб

қурилган оддий ва қурилиши низоҳатда содда уйлар мавжуд эди. XIX аср бошига келиб эса Самарқанд яна йирик шаҳарга айланган. 1812 йилда амирликка келган инглиз айғокчиси Мир Иззатуллонинг гувоҳлик беришича, бу даврда Самарқанд кундан-кунга ривожланаётган шаҳар эди. [12:196]. Шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий юксалишига унинг қулай географик жойлашувининг аҳамияти катта бўлган. Шаҳар Зарафшон дарёси жанубида жойлашган бўлиб, шимол, шарқ ва жанубдан баланд тоғлар билан ўралган ҳамда ғарбдан унга кенг экин майдонлари туташган. Шаҳар жойлашуви шимоли-шарқдан Хитой ва Шарқий Туркистондан, жануби-шарқдан Ҳиндистондан, ғарб томондан Хоразм ва Бухоро орқали келувчи Эрон, Каспийбўйи ерларидан, шимолдан эса Россиядан келувчи савдо қарвонлари учун қулай жой бўлган. Мана шу жиҳатлар шаҳарда савдо ишлари ривожига ўз таъсирини кўрсатган.

Намликнинг кучли экани Самарқанд ҳавосини тоза ва баҳаво қилган. Шунинг учун Самарқандликлар анча соғлом бўлган. Уларнинг юзи тоза ва бўйи узун бўлган [17:5].

Абу Тоҳирхожаининг “Самария” асарида шаҳар иқлимнинг ажойиб ва мўътадил экани, шунинг учун “фирдавсмонанд” – жаннат мисоли, деб келтирилади. Ўзда Самарқанд нисбатан салқин ва иқлими мўътадил экани, ҳар томондан эсувчи майин шамол ва тоза ҳаво кайфиятни кўтариши, руҳий сокинликни таъминлаши ҳақида маълумот берган [2:14]. Иқлими, табиати ва муҳити одамларнинг “фирдавсмонанд” шаҳарда яшашга бўлган интилишини кучайтирган. Бу ўз навбатида, урбанизация жараёнига ва аҳолининг демографик ҳолатига таъсир кўрсатган.

Эътиборли жиҳати шундаки, Зарафшон воҳаси ва умуман Самарқанд шаҳри йирик марказ ҳисобланса-да, шаҳар аҳолиси катта қисмининг турмуш-тарзи қишлоқ ҳўжалиги, яъни атрофдаги аҳоли билан боғлиқ бўлган. Шаҳар аҳолиси сони кўп бўлмаса-да, атрофида яшовчилар миқдори катта бўлган ва улар Самарқанд иқтисодий ҳаётида фаол иштирок этган. Шу нуқтаи назардан, шаҳар аҳолиси ва унинг турмуш тарзи ҳақидаги маълумотни келтирганда, бу ерга яқин ҳудуд аҳолиси турмуши ва ҳўжалиги билан боғлиқ маълумотларни инобатга олиш муҳимдир.

XIX асрда шаҳар аҳолиси сони ва унинг ўсиш динамикаси ҳақида маълумотлар манбаларда турлича келтирилади. Мейендорф маълумотларига кўра, 1820 йилда Самарқандда 50 минг аҳоли истиқомат қилган бўлса, Н.Хаников 1841 йилда 25 минг, 1863 йилда А.Вамбери 20 минггача, 1868 йилда В.В.Радлов шаҳар аҳолиси сонини 10 мингдан ошиқ деб келтиради. П.П.Иванов ва бошқа тадқиқотчилар асарида эса 30 мингга яқин киши истиқомат қилган, деб келтирилса [5:27], хорижий муаллифлар асарида XIX асрнинг 70-йилларида Самарқандда 6000 хонадон бўлиб, унда 30 минг аҳоли яшагани қайд этилади. 1889-йилда Самарқанд шаҳри аҳолиси сони 40 минг атрофида бўлиб, шулардан 6 мингтаси Европадан кўчиб келганлар ва 1500 киши эса яҳудий миллатига мансуб бўлган. 1839 йилда Бухоро яҳудийлари Самарқандга Машҳаддан кўчириб келтирилган, қолган гуруҳи эса 1859 йилда Қобулдан кўчирилган [3:230]. Бошқа манбаларда Самарқанд атрофларида 80.000 ўзбек оиласи истиқомат қилган, деб кўрсатилади [19:506]. Шаҳар аҳолиси сони ҳақида ягона фикр мавжуд эмаслиги аҳолининг миллий ва этник таркиби, ижтимоий гуруҳлар ва умуман, халқ турмушининг кўпгина соҳалари бўйича ҳулоса чиқариш имконини қийинлаштиради. Бироқ ишонч билан таъкидлаш мумкинки, Самарқанд шаҳри ва унинг атрофи воҳадаги аҳоли энг зич истиқомат қилган ҳудуд бўлган.

Янги тадқиқотларда ҳам шаҳарда 30 минг аҳоли борлиги кўрсатилган [4:111]. Мазкур фикр анча ишонарли, чунки ўрганилаётган даврда Зарафшон воҳаси, умуман, Бухоро амирлигида аҳолининг катта қисми қишлоқ ҳўжалигида машғул бўлиб, асосан, қишлоқларда истиқомат қилган. Шундай бўлса-да, Самарқанд шаҳри вилоят маркази, маданият, ҳунармандчилик ва савдо маркази сифатида катта аҳамиятга эга бўлган.

XIX асрнинг 60-йиллари охириларигача Самарқанд шаҳри ҳудуди кенгайиб борган. Н.В.Ханиковнинг маълумот

беришича, “шаҳар айланаси 13 верста, унинг квадрат юзаси 2280000 саженга ёки 2533,31 танобга тенг бўлиб, Бухоро шаҳри ҳудудидан 500 танобга катта” бўлган [18:100]. Н.В.Ханиковнинг ушбу маълумотлари бу даврда шаҳарнинг кенгайгани ва урбанизация жараёни жадаллашгани ҳақидаги фикримизни тасдиқлайди.

XIX аср ўрталаригача Ўрта асрлар шаҳарлари каби Самарқанд мудофаа деворлари билан ўралган бўлиб, хандақлари ва мудофаа буржлари бўлган. “Шаҳар деворлари Россия империяси босқини даврида бузиб ташланиб, Сўзангарон маҳалласи қисмида айрим қолдиқлари кузатилади” [14:85-89].

Самарқанд шаҳрининг XIX асрдаги мавқеига таъриф берганда Т.С.Саидқуловнинг “шаҳар хонлиқнинг (амирлик) бош шаҳри ҳисобланган”, [11:8], Ф.Назаровнинг: “биринчидан, тарихий ва диний сабаблар туғайли, иккинчидан, мамлакатдаги аҳолиси энг зич, бой вилоят марказий шаҳри сифатида” маълум экани тўғрисидаги фикрларини келтириб ўтиш ўринлидир [7:44].

Самарқанд ва унинг атрофлари, умуман, Зарафшон воҳаси ҳудуди доимо аҳоли зич жойлашган ҳудуд ҳисобланган. Бу ҳусусдаги маълумотларга кўра, Зарафшон округи аҳолиси Россия аҳолисига нисбатан ҳам зич истиқомат қилган. Аҳоли зичлиги бўйича, ҳатто, Ғарбий Европадаги вилоятлардан ҳам қолишмаслиги қайд этилган [11:9].

Туркистон ўлкасининг биринчи генерал-губернатори К.П.Кауфман ҳам ўз ҳисоботларида Зарафшон дарёси ҳавзасида аҳоли зичлиги тўғрисида маълумот бериб, уни Италиядаги Ломбардия билан таққослайди [11:10].

Россия истилоси арафасида Самарқанд шаҳри бошқаруви туркий уруғ вакили Шерали иноқ кўлида бўлган. Самарқанд шаҳри аҳолиси ҳақида гап борганда унинг таркибий қисмлари бўлган маҳаллалар тавсифини бериш ўринлидир. Шаҳар топографияси, ўз ўрнида, маҳалла хусусиятидан келиб чиқиб, аҳоли ҳўжалик ҳаёти, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва шаҳар бўйлаб жойлашувини таъминлайди.

Зеро, шаҳар аҳолиси ўз машғулотини ва турмуш тарзига қараб алоҳида-алоҳида гузарларда истиқомат қилган. Самарқанд шаҳри қиёфаси доимо янги ташкил этилган маҳалла ёки мавзела кенгайиши ҳисобига ўзгариб борган. Шаҳар гузарлари ижтимоий аҳамиятдан ташқари маъмурий аҳамиятга ҳам эга бўлган.

Самарқанд гузарлари тўғрисида тадқиқот олиб борган М.М.Абрамов шаҳарни маъмурий жиҳатдан тўрт йирик даҳага бўлган [1:4].

1) Пайқобок; 2) Қаландархона; 3) Хўжа Аҳрор; 4) Сўзангарон.

Ўз навбатида, Пайқобок 22 та, Қаландархона 20 та, Хўжа Аҳрор 22 та, Сўзангарон 27 та гузардан (квартал) иборат бўлган [20:48].

Шаҳар микротопонимикасини гузарлар хусусиятидан келиб чиқиб, етти гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳни шаҳар гузарлари аҳолисининг касб-корига қараб номлаш мумкин. Заргарон маҳалласида тилло буюмлар ясовчи усталар, Сўзангаронда игна ясовчи усталар, Чармгаронда теричилик ва тери маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи усталар, Харротонда ёғоч усталари, Қуллолонда қуллол усталар, Зингаронда эгар-жабдуғ ва от абзали ясовчи усталар, Шарбатдорда турли ширин ичимликлар тайёрловчилар истиқомат қилган.

Иккинчи гуруҳ гузарлар бошқа шаҳарлардан кўчиб келишига қараб номланган. Яъни аҳоли қайси ҳудуддан келган бўлса, ўшандай номланган. Жумладан, Тошканди, Хўжанди, Ургути, Зомини, Ёмини, Шаҳрисабзи, Урмитани, Қашқари, Панжакенти каби гузарлар бўлган.

Учинчи гуруҳ гузарлар номи шаҳар меъморий ёдгорликлари номлари билан боғлиқ бўлган. Бунга Рухобод, Ўри Амир, Оқ-сарой, Намозгоҳ, Кўкмачит, Хонақо, Мадрасаи Сафед гузарларини киритиш мумкин.

Тўртинчи гуруҳга Самарқанд шаҳри топографияси билан боғлиқ гузарлар киритилди: Лаби ғор, Чақар, Толи Регак, Баланд кўприк, Боғи баланд, Каболаи яқум, Каболаи дуйум, Пули мирзо, Гилбурч ва ҳоказо.

Бешинчи гуруҳга шаҳар табиати билан боғлиқ гузар

номларини киритиш мумкин. Улар Каварзор, Лолазор каби маҳаллалар.

Олтинчи гуруҳга Навадон, Обимашад, Дониёрбек, Кулобод, Қўшховуз каби шаҳардаги сув иншоотлари, сунъий ариқлар, сув манбалари номларидан келиб чиққан гузарлар киради.

Еттинчи гуруҳга олимлар номи берилган гузарларни, жумладан, Факих Абуллайс, Махдуми Хоразмий, Дахбедий ва ҳақозолар киради.

Гузарни аҳолининг умумий йиғилишларида сайланадиган оқсоқоллар бошқарган. Ҳар бир маҳалланинг маркази бўлиб, у ерда масжид ва чойхона бўлган. Ушбу марказларда савдо-ишлаб чиқариш устахоналари, дўконлар ва унча катта бўлмаган бозорлар ҳам бўлган [1:5]. Россия истилосидан кейин ҳам эски шаҳардаги гузарлар шаҳарнинг ҳудудий бўлиниши доирасида ўз мавқеи ва ўрнига эга бўлса-да, лекин ҳуқуқий жиҳатдан давлат тузилиши тизимида кирмас эди. Шундай бўлса-да, гузарларни ижтимоий бошқариш, тартиб-интизомни таъминлаш борасида ёзилмаган қонун борлигини эслатиш жоиздир. Расмий-ҳуқуқий масалалар қози ва муфтийлар муҳокамасида қонун доирасида бажарилган. Қози ва муфтийлар бир неча гузарда шаҳар ҳокими ва кейинчалик империя ҳукумати фармони билан тайинланган [8:81].

XIX аср ўрталарида Самарқанд баланд қалъа деворлари билан ўралган бўлиб, олтига дарвозаси бўлган. 1. Шаҳарнинг жануби-шарқида игначи қосиблар яшовчи маҳалла номи билан аталувчи Сўзангарон дарвозаси; 2. Шаҳар шарқидаги Қаландархона дарвозаси; 3. Шаҳар шимоли-шарқидаги Дарвозаи шох ёки Шохизинда дарвозаси; 4. Шаҳарнинг жануби-ғарбий томонида Пайкабоқ дарвозаси; 5. Шаҳарнинг ғарбида жойлашган Дарвозаи Бухоро; 6. Шаҳарнинг жанубидаги Хўжа Аҳрор дарвозаси [15:113].

Дарвозалар душман ҳужумидан шаҳарни муҳофаза қилган. Империя ҳукуматининг қучли қурол-аслаҳалари борлиги учун бу дарвозаларга эҳтиёж қолмади ва рус ҳарбийлари уларни олиб ташлаган ҳамда шаҳар қалъасини бузиб юборди. Бу даврда шаҳар маҳаллаларида чуқур ижтимоий табақаланиш жараёни кечган. Шаҳарда асилзодалар билан бирга оддий халқ қатламига мансуб кишилар яшаган.

Шаҳар аҳолиси этник таркиби низоҳатда хилма-хил бўлган. Ўзбеклар, тожиклар билан бирга, эроний, араб, афғон, ҳинд, лўли ва яҳудийлар каби кам сонли миллат вакиллари истикомат қилган. Тарихий маълумотларда уларнинг XIX аср 60-йилларида сон жиҳатдан аҳоли таркибидаги улушини турлича учратиш мумкин. Шунингдек, айрим этник бирликларнинг бу шаҳарга қай тарзда келгани, уларнинг қундалик юмуши тўғрисидаги баъзи маълумотлар ҳам учрайди. Яҳудийлар ҳақида В.В.Радлов “улар 100-150 йил олдин Эрондан аввал Бухорога, кейин Самарқандга қўчиб келган”, деб маълумот беради [10:38]. А.Ф.Файзиевнинг келтиришича, яҳудийлар алоҳида мавзеда истикомат қилган. 1843 йили Амир Насрулло Самарқанд шаҳрида, шарқий дарвоза йанида, Чокардиза қабристони ёнида ўн минг қумуш тангага алоҳида гузар ташкил қилиши учун уларга 11 таноб ерни сотган [17:8]. Улар асосан этикдўзлик, зардўзлик ва ҳунаремандчиликнинг бошқа турлари билан шуғулланган.

XIX аср иккинчи ярмида Самарқанд шаҳри аҳолисининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида жиддий ўзгариш содир бўлди. Империя бошқарув тизимининг ўрнатилиши янги этник қатламни юзага келтирди. Сиёсий қуч сифатида Россия империяси таркибидаги турли миллат вакилларида иборат соҳа мутахассисларининг кўчириб келтирилиши ҳам бу жараёнга таъсир кўрсатди. Д.Л.Ивановнинг келтиришича, Самарқандда яшовчи яҳудийлар амирлик даврида баъзи ҳуқуқлардан маҳрум бўлиб, шаҳарда ўзлари учун синагога (ибодатхона) қуриш, отда юриш, мусулмонлар кийимини кийиш, этик кийиш ва яшаш жойини эркин танлаш ҳуқуқига эга эмас эди. Яҳудийлар учун бозор орқасида алоҳида мавзе ажратилиб, уларнинг ҳаммаси ўша мавзеда истикомат қилган. Шу тарика “жугут гузар” шаклланган. Самарқанд империя қўшинлари томонидан эгаллангач, маҳаллий аҳоли ва яҳудийлар империя учун бир хил – қарам аҳоли мақомига эга бўлди. Яҳудийларга нисбатан амирлик даврида жорий этилган

тақиқлар бекор қилинган. Натижада улар империянинг ўлкадаги ҳокимиятига нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўла бошладилар. Яҳудийлар руслар билан яқинлашиб, тезда рус тилини ўзлаштира бошладилар [5:53].

Яҳудийларнинг сиёсий дунёқараши ва ижтимоий ҳаётдаги фаоллиги янги тузумга қўниқилишини тезлаштирди. Яҳудийлар савдогарлари бошқа савдогарларга рақобатдош бўлган. Улар биринчилардан бўлиб, янгиликка қўл урган ва рус таълим муассасаларида ўқий бошлаган. Бундан ташқари, яҳудийлар қўшни хонликларда бўлаётган барча сиёсий жараёнларни тезда англаб, у ҳақда русларни огоҳлантириб турган [5:54].

Самарқанд атрофида ўзбекларнинг қангли, найман, қўнгирот, қипчоқ хитой, қиёт, чигатой, дўрмон, минг, қирқ, юз, қорақалпоқ, сарой, қирғиз, турк, манғит, баҳрин каби уруғлари истикомат қилган [19:515]. Самарқандда этник бирлик сифатида ҳиндлар ҳам истикомат қилган. Улар Самарқандда савдо мақсадида келган ва шу ерда ўрнашиб қолган. Улар асосан судхўрлик, хинд маҳсулотларини сотиш ва шу қабилар билан шуғулланган [1:8].

Шаҳар аҳолисининг ижтимоий гуруҳларини уларнинг машғулот турига қараб ҳам таснифлаш мумкин. Маҳсулот турига қараб, савдо қилувчи майда савдогарлар – базозлар, атторлар ва баққоллар каби номлар билан аталган [8:47].

Эски шаҳар ҳудуди эса 364 десятина (396,76 гектар), 2100 кв саженни (4473 кв.м) ташкил қилиб, паст баландликлардан иборат. Эски шаҳарда кенг ва тор кўчалар сони 166 та бўлиб, улардан 11 таси қайроқтош билан қопланган ҳамда узунлиги 15,5 верстни ташкил этган. Ушбу 11 та кўчадан ташқари, 12-кўчага тошли қувур ва қўприк қурилган [16:7]. Ушбу қўприклар рус ҳукумати томонидан тўғри шаклда атрофига дарахтлар экилиб, аҳоли юриши учун қулай этиб қурилган. Бошқа барча кўчалар: тор, эгри-бугри эски услубда, чанг тўзонли, сув юриши учун ариқларга эга бўлмаган, уларнинг энг муҳимлари 55 та керосин фонар ёрдамида ёритилган [16:6].

Эски шаҳарда 4 та йирик марказий майдон бўлиб, булар: 1. Регистон майдони, унда тош ётқизилган ва у бозор ҳаёти маркази вазифасини ўтаган; 2. Бибиҳоним майдонида тош ётқизилмаган. У ерда бозор ва 3 та нон растаси бўлган [16:9]; 3. Бибиҳоним майдони қаршисида мол бозори майдони бўлиб, унга ҳам тош ётқизилмаган. Унда йирик шохли ҳайвонлар, туя ва қўйлар сотилган; 4. Шаҳарда сомон бозор майдони ҳам мавжуд бўлиб, у мустамлака маъмурияти қурдирган қалъанинг жанубий қисмида жойлашган.

Эски шаҳарда Амир Темур мақбараси ёнида хиёбон мавжуд бўлиб, унга турли хил дарахтлар экилган [16:13]. Шохизинда масжиди рўпарасида ҳам рус ҳукумати томонидан хиёбон ташкил қилинган. Иккита хиёбон ҳам чиройли манзараси билан ажралиб турган, кўчаларида тош ётқизилган ва яхши ҳолатда сақланган. Бу хиёбонлар маҳаллий аҳоли сайр қилиши учун энг қулай жой бўлган.

Эски шаҳарда 5 та давлат, 172 та жамоат, 5154 та хусусий уй мавжуд бўлган [13:16]. Хусусий уйлардан, айниқса, савдогар Ҳожи Мирвафнинг уйи эътиборни тортади. Уй гиштдан қурилган бўлиб, икки қаватли ҳам рус, ҳам маҳаллий меъморчилик услублари асосида бунёд этилган. Бошқа маҳаллий аҳоли уйлари бир ёки икки қаватли бўлиб, кўчага қаратилган деразаларсиз, синчли гуваладан қурилган. Қия тупрок том қисмига эга кўринишда печкасиз қурилган, қўмир билан иситилган. Шунинг учун уйлар совуқ, поли лой сувоқ ёки пишиқ гиштдан қурилган. Уйларнинг ҳовлилари тор, бетартиб жойлашган. Шаҳардаги қурилишларнинг зичлиги туфайли дарахт ва ҳовузлар айрим уйлардагина учрайди. Маҳаллий аҳоли эса эҳтиёж учун, хўжалик ва боғларни суғориш учун Сиёб, Сиёбча каналларидан, Обимашад, Абдиларун, Қўнчилик каби чашма булоқлар сувидан фойдаланган.

Шуни таъкидлаш жоизки, рус меъморлари давлат ва жамоат бинолари ҳамда хусусий уйлари лойиҳалаштиришда маҳаллий меъморчилик ютуқларига таянган. Шу масала бўйича Г.Н.Чабров “Рус меъморлари ва қурувчилари турар жой биноларини қуришда маҳаллий усулларни жон-жон деб қўллаган. Ёғоч уйлар ўрнига лой уй қурган, шифт ва

полларни маҳаллий намуна бўйича ясаган. Ёғочни тежаш мақсадида ички осма эшиклар ўрнига гилам ва палослардан фойдаланган, уларнинг зарурий қисми – айвонни рус курувчилари унча хуш кўрмаган, бироқ кейинчалик кенг кўллай бошлаган” деб келтиради [6:37].

Бу даврда шаҳар икки қисмга: “эски” ва “янги” шаҳар қисмларига бўлиниб, маъмурий жиҳатдан “эски” шаҳар 4 та даҳага ва “янги” шаҳар алоҳида қисмларга ажратилди. Шаҳарни маъмурий жиҳатдан бўлинишида даҳаларнинг (Пайқабок, Қаландархона, Хўжа Ахрор, Сўзангарон) тарихий хусусиятлари ва географик ҳолати ҳисобга олинган.

Хулоса қилиб айтганда, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Самарқанд Россия империясининг Туркистондаги муҳим иқтисодий ва сиёсий аҳамиятга эга шаҳри бўлиб, бу

ердаги умумий сиёсий ва ижтимоий вазият умумтуркистон даражасида эди. Бу даврда шаҳар меъморчилигида ўзига хос аралаш услуб намуналари ҳатто бугунги кунда ҳам шаҳарга кўрк бериб турибди.

Иқтисодий ва сиёсий жараёнлар ўз ўрнида ижтимоий ҳаётнинг мураккаблигига сабаб бўлиши билан бирга, маданиятнинг хилма-хиллиги ва ранг-баранг бўлишига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Самарқанд шаҳрининг ўзига хос хусусиятларидан бири – унда турли этник гуруҳлар яшагани ва уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги роли эди. Самарқанднинг “эски шаҳар” қисмидаги ҳаёт маъмурий жиҳатдан катта ўзгаришларга дуч келмаган. Аввалгидек, шаҳар даҳаларга бўлинган ва улар гузарларга бўлинган ҳолда анъанавий идора этиш усули билан бошқарилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абрамов М.М. Гузары Самарканда. – Т.: Узбекистан, 1989. – С. 4.
2. Абу Тохир Хожа. Самария. – Т.: Мепос, 1989. – Б.14.
3. Curzon Georg N. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question. Frank Cass&CoLTD, 1967. – P.230.
4. Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида. – Т., 2013. – Б.111.
5. Иванов Д.Л. Самарканд. – М., 1872. – С.53.
6. Исмаилова Ж. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Тошкентнинг “янги шаҳар” қисми тарихи... – Б.37.
7. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб, 1891. – С.44.
8. Morrison A.S. Russian rule in Samarkand 1868-1910. A Comparison with British India. – Oxford University Press. 2008. – P.81.
9. Нормуродова Г.Б. XIX аср охири ва XX аср бошларида Самарқанд вилояти аҳолисининг ижтимоий стратификацияси ... – Б.47.
10. Радлов В.В. Средняя Зеравшанская долина. – Записки русского географического общества по отделу этнографии. Т. IV. – СПб, 1880. – С. 38.
11. Саидкулов Т.С. Самарканд во второй половине XIX – начале XX веков. Из социально-экономической и

политической истории средней части Зеравшанской долины (учебное пособие для студентов) – Самарканд, 1970. – С.8.

12. Соколов Ю.А. Бухара, Самарканд, Келиф в 1813 г. Публикация отрывка из “Путешествия мир-Иззатуллы в Среднюю Азию 1812-1813 гг.” Труды ТашГУ им. Новая серия. Вып. X. Исторические науки. Кн. 14. – Ташкент, 1957. – С.196.

13. Справочная книжка Самаркандской области на 1891 год. Самарканд, 1891. – С.16.

14. Сухарева О.А. Оборонительные стены Самарканда. В Кн.: Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. – М., 1979. – С. 85-89.

15. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. (кейинги ўринларда – ЎЗМЭ). – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси нашриёти, 2004. 7-том. – Б. 113.

16. ЎЗР МА. И 5-Фонд, 1-Рўйхат, 551-Иш, в. 13.

17. Файзиев А.Ф. История Самарканд в первой половине XIX века (учебное пособие). – Самарканд, 1992. – С.8.

18. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С.100.

19. Хорошкин А.Л. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. – СПб, 1876. – С.515.

20. Ходизода Р. Самарканднома. – Тошкент: Тафаккур, 2011. – Б.48.

ЎЗБЕКЛАР МАРОСИМИЙ МАДАНИЯТИДА ДАРВЕШОНА

ШАВКАТ БОБОЖОНОВ

ТерДУ мустақил тадқиқотчиси (DSc),
Низомий ТДПУ доценти в.б., PhD

Аннотация: Мақолада қадимий маросимлардан бири бўлган дарвешонанинг шаклланиш тарихи, этимологияси, ўтказиш тартиби, мақсад ва вазифалари, ҳудудлардаги фарқли ва ўхшаш жиҳатлари, маросимдаги анъанавий ва замонавийлик масалалари таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** йил боши, мучалдошлар, дарвеш, дарвеш оши, дарвешлар қозони, ёрма, йўқлов оши.

Annotation: The article analyzes the history of formation, etymology, procedure, goals and tasks of darveshona, which is one of the ancient rituals, differences and similarities in regions, issues of traditionality and modernity in the ritual.

Keywords: beginning of the year, peers (muchaldosh), dervish, dervish dish, dervish cauldron, cereal dish.

Аннотация: В статье анализируются история формирования, этимология, порядок проведения, цели и задачи дарвешоны, одного из древних ритуалов, различия и сходства в регионах, вопросы традиционности и современности в ритуале. **Ключевые слова:** начало года, ровесники, дервиш, блюдо дервиша, казан дервиша, блюдо из пшеничной крупы (каша), поминальная еда.

Ўзбекларнинг ижтимоий-маънавий ҳаётида диний, никоҳ тўйи, тақвийий маросимлар билан бирга жамоавий маросимлар, айниқса дарвешона алоҳида ўрин эгаллайди. Маълумки, дарвеш сўзи форс тилида фақир, бечора, мискин маъносини билдириб, тасаввуф тариқати вакилини англатади [6:56]. Шунингдек, дарвеш даровез сўздан келиб чиққан бўлиб, эшиклардан ризқини териб юрувчи деган маънони ҳам ифодалаган.

Дарвешлар ҳақ (Аллоҳ)га етишиш учун фоний дунё лаззати ва ҳавасидан воз кечиб, боқий дунё саодатига эришишга ҳаракат қилган. Улар бориға қаноат қилиб,

Аллоҳга таваккал қилган ҳолда зикр тушган. Дарвешлар зиёратгоҳ ва авлиёлар мақбараларида кўп бўлиб, асосан хонақоҳ ва бошқа диний иморатларда кун кечирган. Жамоа бўлиб ҳаракатланадиган дарвешлар қайси кишлок, гузар ва работдан ўтмасин, уларга сув, егулик ва таом улашилган. Шу сабабли қадимдан ўтган кетганлар, йўлдан ўтувчилар ва қўча аҳли учун эҳсон тариқасида қилинадиган маросим Дарвешона деб номланган. Айрим олимлар ушбу анъанани дарвишлар жамоасидан тарқалган байрам деб талқин этади [7:55].

Халқ учун ташкил этиладиган жамоавий маросимлар хақида Абу Райҳон Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган

ёдгорликлар” асарида ҳам маълумот учрайди. Қомусий олим халқ учун, айниқса, факирлар учун уюштирилаётган маросим ва байрамлар ҳақида маълумот берган. Дунёвий ишлар учун ўтказиладиган байрамларни мукаррам ва улуг кунлар деб ҳисоблаб, подшоҳ ва раислар томонидан ўтказилгани келтирилган. Маросим орқали улар нафсини севинтиришга, руҳини шодлантиришга эришган, одамлар муҳаббатини қозонган ва дуосини олган. Улар ўша кун оддий халқ учун ҳам турли маросимларни жорий қилган. Оддий халқ маросимни адо этиб, подшоҳ ва амирлар шодлигига қўшилар ва уларга ихлос билан бўйсуниб, хизмат қилаётганини изҳор этарди. Ана шу байрамлар факирлар ҳаётининг танглигини кенгликка айлантирувчи, умидворлар орзусини юзага чиқарувчи, мусибат етганларни хавф-хатар ва кулфатдан халос этувчи сабаблардан бири бўлган [4:238].

Бухоро воҳаси зиёратгоҳлари вақф ҳужжатларида келтирилган маълумотларга кўра, бу жойларда доимий равишда қозонларда овқат қайнаб, мискин ва факирлар егулик билан таъминлаб турилган. Шайх Сайфиддин Боҳарзий (Шайхул олам) зиёратгоҳи вақфномасида хонақоҳ ошхонасида ҳар кун нон ва овқат пиширилиши, ҳафтада олти кун гўшти, бир кун гўштсиз таом тайёрланиши, таомдан атрофда яшовчи аҳоли, камбағал ва зиёратчиларга берилиши шарт экани ёзилган. Яна қиш ойларида ҳафтанинг душанба ва жума кунлари барча дарвешларга суюқ ширинлик ё ҳолва бериш шарт қилинган [3:104-105]. Қасри Ҳиндувон қишлоғидаги Баҳоуддин Нақшбанд зиёратгоҳида Субҳонқулихон томонидан йил давомида қозон қайнаб туриши вақфи жорий этилган. Зиёратгоҳдаги сақоҳона (шарбатхона) да тўйимли ва қувват берувчи шарбат тайёрланиб, таширф буюрувчиларга тарқатилган [5:81]. Шаҳарнинг мусофирхона ва қаландархоналари ҳам оч ва бошпанасизларни қабул қилган. Сумитон қишлоғидаги Чор Бақр зиёратгоҳида эса йил давомида иккита қозон доимий қайнаган ва йўловчилар таомдан бир коса еб ўтиб кетган [10:32]. Юқоридаги эҳсон таомларидан фарқли ўлароқ дарвешона йилда бир марта белгиланган муддатда ўтказилган.

Асосан баҳор фаслида ўтказиладиган анъанавий маросим ҳақида Ислом динида ҳеч қандай таъриф ёки маълумот йўқ. Аммо, динимизда ушбу маросимнинг асл моҳияти – силайи раҳим муҳим ўрин тутаяди. Юртимизнинг асосан жанубий воҳалари (Сурхондарё, Қашқадарё ва Самарқанднинг айрим ҳудудлари)да ҳар йили баҳор фаслининг биринчи ярмида дарвешона маросими ўтказиб келинади. Қишнинг якунланиши, илк баҳор келиши пайтида ўтказиладиган дарвешона турли номлар – дарбишона, даршана, дарнишона, давршона, давра оши, йил боши, халқона, кўча оши, эҳсон оши, эл оши ва эшон давраси каби номлар билан аталади. Шунингдек, маросим Бухоро шаҳрида оши дарвешони, оши дарвеш, воҳанинг Навметан мавзесида оши дарвешон, Қорақўл туманида эломон оши, Андижонда даршана, Қашқадарёнинг Лангарида варушона деб юритилган. Халқимиз бу маҳалли илқузилди пайти деб ҳам номлаган.

Маросим баҳорни кутиб олиш, янги ҳосил йилига руҳан тайёрланиш, яхши мақсадда қурбонлик қилиш, тантана, хурсандчилик қилиб, меҳнат мавсумига шайланиш каби ижтимоий фойдали функцияларни бажарган [7:55]. Асосан дарвешона қуйидаги мақсадлар билан ташкил этилган. Биринчидан, қиш қаҳатчилиги ва қийинчилигидан сабр-бардош билан ўтиб, кўкламга етиб олган аҳолининг шукроналиги намунаси саналган. Айримлар баҳорнинг тут пишиқчилигига етолмаган. Кексалар шунинг учун ширага етказсин деб дуо қилган. Иккинчидан, қишлоқ ёки маҳалладан бало-офат даф бўлиши, енгиллик бўлиши ва мусибат бўлмаслиги учун эҳсон тарқатилган. Айниқса, вабо, терлама ва бошқа ҳар хил кассалликлардан безган қишлоқ аҳли мана шундай садақа бериб, оч наҳор, уй жойи йўқ инсонлар учун таом тарқатган. Учинчидан, деҳқончиликнинг бошланиш вақти бўлгани сабаб миришкор ва зироатчилар ҳосил яхши бўлиши, йил баракали келишини тилаган. Ўзбек қарлуқларида қурғоқчилик йилларида мазкур маросим ўтказилган.

Экинлар экилгач, ёмғир келмаса, худойи қилиб Аллоҳдан ёмғир сўраб дуо қилган [9:51-52]. Эски йил якуни, янги йил бошланиши рамзи дарвишона саналган. Тақвимларни яхши ўзлаштирилган халқимиз 5 феврални чорва ойи бошланиши, 15 феврални эса деҳқон ойининг бошланиши деб ҳисоблаган. Тўртинчидан, маҳалла ёки қишлоқ жамоасини бир дастурхон, ягона қозон атрофида жамлаш орқали меҳр-оқибат, бирдамлик ва ҳамжихатликлик таъминланган. Дарвешонада кўпчилиكنинг қатнашиши, ҳамманинг яхшилик тилаб дуога қўл кўтариши ва кўп кишининг илтижосини Аллоҳ эшитади деган тушунчага риоя этилиши ўзига хос хусусиятдир [8:30]. Шу сабабдан маросимда қишлоқнинг ёшу қариси баравар иштирок этиши шарт бўлиб, туркийларнинг қадим эътиқоди бўйича ҳосил маъбудлари шарафига қурбонлик келтирилган.

Юртимизнинг баъзи ҳудудларида дарвешона икки хил шаклда ўтказилган. Кичик дарвешона 23-24 март, катта дарвешона 26-27 март кунлари ташкил этилган. Кичик дарвешонада катта дарвешонанинг ташкилий масалалари муҳокама қилиниб, пиширилаётган таомлар, олиб келинадиган егуликлар аёллар ўртасида тақсимланган. Катта дарвешонада эркак ва аёллар алоҳида-алоҳида вақтда қатнашган. Эркаклар пешингача, аёллар эса тушдан кейин иштирок этган [11].

Бухорода ўрта асрлардан буён оши дарвешона ва оши ҳарифонани ўтказиш урф бўлган. “Оши дарвешона” дейишдан мақсад ўз даврида Аллоҳ йўлида тарки дунё қилган дарвешифат инсонлар, етим-есир, уй-жойсиз қолган камбағал ва бева-бечораларга мурувват дастурхонини ёзишдир. Иккинчиси “Оши ҳарифона” дўстлар орасида меҳр-оқибат йўқолмаслиги учун дўстлар бирлашиб, пул йиққан ҳолда дам олиш ёки байрам кунлари жам бўлган. Улар йиғилганда дўстона суҳбат ва амри маъруф қилиб, илм ўрганган.

Бухоро туманининг Новметан ҳудудида ўтказилган оши дарвешон (дарвешлар маъракаси)да 7 ёшдан 70 ёшгача бўлган аҳоли қатнашган. Шароитидан келиб чиққан ҳолда ҳар ким нимаики топса, борини дастурхонга қўйган ҳолда бирлашиб, хатми Қуръон ўтказган. Маросимда маҳалла аҳолиси хонадонидан олиб чиқадиган масалликқа қараб таом, масалан, мошхўрда ёки бошқа дуккакли овқат тайёрланган. Эҳсон таоми гузардаги масжид ҳудудида пиширилиб, баҳам кўрилган. Таомдан етим есир, оғир бемор, қария ва бевалаларга тарқатилган. Маҳалланинг кекса аҳборотчиларига кўра, 1950-60 йилларда маросим гузар ёки кўча вакиллари билан ўтказилиб, асосан оши софи ва оши қобули таомлари пиширилган. Айни шу кунларда маҳалла аҳли муҳтож оилаларга ёрдам бериш, янги масжид қуриш ва бошқа камчиликларни бартараф этиш масалаларини муҳокама этган¹. 2012-2014 йилларда Хушун маҳалласидагилар маросимни маҳаллада кетма-кет мусибат бўлганда, уларнинг халқ бошидан аришини сўраб ўтказган.

Маросим жамоасига тўпланганлар имкониятига қараб маълум миқдорда маблағ ажратади. Баъзи ҳолларда уйма-уй юриб, “Садақа ёрмаси чиқаряпмиз”, “Садақа радди бало, келаётган офатларни даф қилар, атаганларингни қўшинлар”, “Йигит пирларига дарвешона чиқарамиз” ва ҳоказолар қабилдаги чакириқ орқали одамлар гуруҳини шакллантиради. Йиғилган маблағ асосан маросимда тайёрланиши керак бўлган таомга ишлатилади. Маросим вакиллари Дарвешона учун қишлоқ аҳолисидан имкониятига қараб пул йиғади. Тахминан киши бошига ўн ёки йигирма минг сўм бўлиши мумкин. Ундан ортқ бўлмайди. Ўзига тўқ ва бадавлат хонадонлар кўпроқ ҳисса қўшади, айрим ҳолларда савоб умидида бутун маросим харажатларини коплайди. Дарвешона маросимининг яна бир ўзига хос томони, савобли ишларни амалга оширишга интилишдир. Наврўз арафасида аҳолидан йиғилган пуллардан бузилиб қолган йўللарни таъмирлаш, масжидларни обод этиш, кам таъминланган оила фарзандларига совғалар (велосипед, кийим-бош)улашишга

¹ 1950 йилда туғилган, Новметан яшовчи Розия Одиловдан ёзиб олинди.

сарфланади.

Баъзи ҳудудларда дарвешонани 36 ёшни қаршилаётган мучалдошлар ўтказиши анъанаси мавжуд. Эдилбек қишлоғида мучалини нишонлаётганлар қишлоқ аҳлига ош беради. Чимқўрғон қишлоғида ҳар йили 40 ёшга тўлган эркаклар дарвешона қилиб беради [12]. Унда сайл томошаси ва саҳналари ташкил этилади. Арқон тортиш (аёллар ўртасида ҳам), тош кўтариш ва кураш сингари қадимий спорт ўйинлари ўтказилади.

Дарвешонани қишлоқ оқсоқоллари ва нурунийлар “омонлигу омонлик ҳеч кўрмайлик ёмонлик” деб бошлаб беради. Маросимда бош бўлувчиларни Бухорода гузарвақил, Қашқадарёда раис, эшон бува, кўча боши, Андижонда оқсоқол, айрим қишлоқларда халқ тилида домком деб ҳам атаган. Жиззахда эса маросим кунини аниқлаб, уни элга маълум қилиш қишлоқ имоми зиммасида бўлган.

Дарвешона маросимида тайёрланадиган таом аниқ белгиланмаган. Ҳудудларда этник, табиий жойлашув, демографик, ҳўжалик ва ижтимоий хусусиятлардан келиб чиқиб, турли овқатлар тайёрланган. Дарвешона аслида дарвешларга бериладиган ош маъносини билдирса-да, аммо турли хил суюқ ва қуюқ таомлар пиширилган. Маросим учун махсус қозон бўлиб, у деги дарвешона – дарвешлар қозони деб номланган. Сабаби, қозон таоми асосан мусофир, муҳтож ва ғарибларга хизмат қилган.

Ҳар йили эрта баҳор фаслида қишлоқ ва шаҳар маҳаллаларида 2-3 киши уйма-уй юриб пул ёки озиқ-овқат тўплашган. Илгари асосан ҳалим таоми бирор кишининг ҳовлисида ёки масжидда пиширилган. Ташкилотчилар томонидан хонадонлардан тўпланган эҳсонлар эвазига ҳудойи – дарвешона қилинган [7:55].

Маросим учун мошова, гўжа ёки ёрма, ҳалим каби тўқ тутувчи таомлар танланган [1]. Дастурхоннинг камтарона ва асосий таоми ёрма оши (қўй гўшти, нўхат ва буғдой) ва нон саналган. Шунингдек, Қашқадарёнинг Шаҳрисабз ҳудудида шўрва, Яккабоғда ҳалим, бошқа жойларида гуруч ош, Андижонда шўрва ва ош, Деҳқонободда эса ярма, Хоразмда шовла, Бухорода ўмоч ва мошова қилинган. Ёрма ёки ярма таркиби 7 хил маҳсулот – янчилган буғдой, мош, ловия, гуруч, марварид арпа (перловка), нўхат, қизил ловия ва буғдойдан таркиб топиб, маҳсулотлар пишиб ёрилиши сабабли шундай номланган. Буғдойни аёллар кели тошларда туйиб беради [13]. Таомга ҳар хил баҳорий кўкатлар, сабзавотлар, хатто ўрик қоқи ҳам солинган. Айрим ҳудудларда қаттиқли ош ҳам тайёрланган ва ҳамир устига сузма сузилиб, тановул қилинган [14]. Ушбу маросим таоми учун эҳсон тарикасида хўроз, қўчқор, қатта мол, от ва туя қурбонлик қилинган. Сурхондарёнинг Нихолзор қишлоғида йилда ўлимлар сони кўпайиб кетса, қурбонликка туя берилган [15]. Таом шифобахш ва кўп касалликларга даво деб ҳисобланган. Андижонликларда ушбу таом тиш касаллигида шифо бўлади деган тушунча шаклланган. Қашқадарёнинг Майлижар қишлоғида таом учун жонлик сифатида семиз қўй олинади. Унинг гўшти кечаси билан қайнатилгач, шўрва ва тегирмонда янчилган буғдой билан бирга ярма таоми тайёрланади.

Дарвешона дастурхонига ҳар бир хонадон имкониятидан келиб чиқиб, атала, қўқ сомса, қовурмоч, қаттиқли ош ва бошқа миллий таомлар тайёрлайди. Маросимдан бир кун олдин аёллар сумалак пишириб, дарвешонада тарқатган. Баҳорнинг илк кўкати жағ-жағ ўсимлигидан албатта пиширилган тайёрлашган. Жиззахда дастурхонга талпиқ², қўқ чучвара, буррак³ қўйилган. Баъзи ҳудудларда маросим дастурхони чўзмасиз ўтмаган. Ҳамир зувалалари 9, 11, 13 яъни тоқ сонда бўлинган. Сўнгра юпка кўринишида ёйилиб, кичик нон шаклига келгач, қизиб турган ёғга пиширилган. Ёган ичганларимизнинг сабоби ўтганларга етсин деб, охириги чўзмага келганда ярим чўмич ёғ олиб, оловга ташланган. Ўлик тўйса, тирик тўяди, сингари эътиқодларга амал

қилинган [11]. Чўзмани асосан фарзандсиз аёллар пишириб, эл дуосини олган. Ҳамма олиб чиққан таомларини бир-бирига улашади. Қишлоқда туғилган янги чақалоқлар учун қанд-курслардан иборат ширинликлар дастурхонга сочилади [16]. Маросим таоми тайёр бўлгач, хабарчилар “жамоа жаппа дарвишонага келинлар, қозон очилди” деб қишлоқ аҳолисини чақириб чиқади. Маросимга айтувчилар хабарчи, жарчи, Жиззахнинг Кумушкон қишлоғида тавачи дейилган. Маросим таоми қозонини оқсоқол очиб, унинг бошида Куръон тиловат қилинган, сўнгра сузилган.

Дарвешона Бухоро воҳасида деярли ўтказилмаса-да, шаҳарнинг айрим хонадон соҳиблари кичик дарвешона ўтказиб келади. Тожиклар деги кўраба оши дарвешни мекунем, ҳудойиба гузаретон, доира мезанем (ўчоққа дарвеш оши қиламиз, эҳсон дастурхонига ўтинг, доира урамиз) деб меҳмонларга хабар қилади. Ўн килограмм гуручдан ош дамланади. Бу ишни асосан аёллар бажаради.

Дарвешона маросими қатта сайл тарзида ўтказилган. Қишлоқнинг ҳар бир хонадони кўрпа, дастурхон, таом учун керакли лаъли ва идиш-товоқ олиб боради. Маросим иштирокчилари қишлоқда тўпланган касалликларни кўчага ташлаш мақсадида дарё ва канал бўйида тўпланиб, овқатланган. Қашқадарёнинг айрим қишлоқларида захкаш бўйларидаги зовур ёқа деган жойларда маросим ташкил этилган. Одамларда оқар сув касалликларни оқизиб кетади, деган тасаввур бўлган. Бегуний маълумотида кўра, Наврўзнинг қадимий одатларидан бири сифатида одамлар тоғ пайти канал ёки ҳовузга бориб, оқиб турган сувга рўпара турган ҳолда баракали бўлиш, офатларни даф этиш учун устидан сув куйган [4:257]. Одамлар дарду ситам, хасталик ва ёмон кунлар унутилиб, оқиб кетиши учун қўл-юзини оқар сувда ювган, маросим идиш-товоқларини оби равонда чайган.

Бошқа ҳудудларда қишлоқ марказидаги қатта жой, кенг дала ёки мактаб футбол майдонида дарвешона ўтказилган. Барчанинг етиб келиши осон бўлиши учун ораликдаги ҳудудни танлашга ҳаракат қилинган. Қашқадарёнинг Нуробод қишлоғида ушбу маросим қадимдан бешта ўчоқ мавжуд жойда ташкил этилган ва ҳар йили улар тозаланган. Мазкур ҳудуд авлиё жой, шайит жой сифатида улуғлангани боис нурободликлар маросим қозонларини айна шу майдонга остан [17]. Лойқасой қишлоғида қадимий Тўлкитепа деган жой бўлиб, анъанага кўра аҳоли шу ерга йиғилади. Улар бу ерда тўртта қозон олиб, маросим таомини пиширади [18]. Хоразмда ушбу маросим ота-боболари ва аждодлари дафн қилинган қабристонларда ўтказган [2:109].

Қатта йўл ёки дарё ёқасида қўрилган дошқозонларда қайнаётган овқатга барчанинг ҳаққи бўлган. Ўтган-кетганлар йўлига илҳақ турилган. Кўринган кимса алоҳида иззат-икром билан қорланган ва бир қоса таом сузилиб, манзират қилинган. Ёш-яланг хизматга шай турган. Воҳалардаги қатта дарвешона маросими дастурхони тўрига фақирлар, бева бечоралар ўтқизилган. Уларнинг кўнглини олишга ҳаракат қилинган. Дарвешона таоми биринчи навбатда азадорларни йўқлаш мақсадида уларнинг хонадонига юборилган. Қишлоқ вақиллари саналган кўча бошилар уйма-уй йўқлов оши таркатади [19]. Шунингдек, қозонда қолган ярма таоми узокда бўлган, сайлга келолмаганларга ёшлар орқали бериб юборилади. Айрим ҳудудларда мабодо маросим таоми ортиб қолса, ўтган-қайтганларга тарқатилган, баъзи ҳолларда балиқларга озука сифатида сувга оқизилган⁴.

Маросимнинг муҳим тартибларидан бири таомнинг кўчада тановул қилиниши ва уйга олиб кетилмаслигидир. Эҳсон қўчаники, жамоаники, ҳайрот шаклида бўлгани учун уйда ейиш мумкин бўлмаган. Умуман маросим егулиги ва буюмлари уйга қайтмайди. Дастурхондан қолган масалликлар уюл бўлмаслиги учун ҳайвонларга берилган. Ҳатто ортиб қолган ўтинлар ҳам тўлалигича ёқилган ёки ўша ҳудудда келаси йил учун ғамлаб қўйилган [20].

² Талпиқ – ёйилган ҳамирга қўкатлар солиниб, ёгда пишириб олинган масалик.

³ Буррак – тўртбурчак шаклда тандирга ёпиладиган қўқ сомса.

⁴ 1947 йилда туғилган Исмим Абдувасиевадан ёзиб олинди. 2023 йил ноябр.

Дарвешона йиғини сўнгида эл маслаҳати ҳам бўлади. Қашқадарёда қишлоқ мол-қўйини боқадиган чўпон, тўй-тепчик, маърака-маросимда хизмат қиладиган арбобу ходимлар ва эл ошпази сайланади. Бу одатга ҳозирда ҳам амал қилинмоқда. Ҳар йилги дарвешонада шунга ўхшаш масалалар муҳокама қилинади. Ишбошилар сайлаб олинади ва албатта Наврўзнинг қандай ўтказилиши келишиб олинади [1].

Умуман олганда, дарвешона ўзбек ҳақли ижтимоий, маънавий ҳаётида алоҳида ўрин эгаллаган маросимдир. Мамлакатимиз воҳаларида турлича шакл ва кўринишда ўтказилса-да, аммо у меҳр-оқибат, бирдамлик, ҳамжиҳатлик, уюшқоқлик ва жамоавийлик хусусиятларини ўзида сақлаб

қолган. Халқимизда одам тафтини одам олади, деган нақл бор. Инсон борки, албатта меҳрга, оқибатга, ошно бўлиб яшайди. Дарвешона маросими ҳам соф инсоний фазилат, ўлмас қадрият ва тарихий анъаналарни намоён этиши билан ажралиб туради. Илгари дарвешона таомини фақат дарвеш-қаландарлару йўловчилар, гадоларга тарқатилган бўлса, ҳозир унда асосан қишлоқ аҳли иштирок этади. Шундай бўлса-да, маросимнинг умумий функцияси, мақсад моҳияти ўзгарган эмас. Маросим тарихини чуқур тадқиқ қилиш ва халқимиз ҳаётидаги ўрнини ўрганиш ёшларга аجدодлар тажрибаси ҳақида маълумот бериш имконини беради. Бу эса, асрий қадриятлар давомийлигини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаева Х. Халқона удуллар. Дарвешона – хайру эҳсон маросими // Қашқадарё газетаси. 2017 йил 18 март. (Электрон ресурс) <http://qashqadaryozg.uz>. (Мурожаат 24.03.2024 йил)
2. Абидова З. Хоразм воҳаси зиёратгоҳлари ва қадамжолари (тарихий-этнологик тадқиқот): тар. фан. бўй. фал. док. дисс. – Тошкент, 2018. – Б.109.
3. Асророва Л. Бухорони шариф этган зот – Сайфиддин Боҳарзий. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2021. – Б.104-105.
4. Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б.238.
5. Бобожонов Ш. Баҳоуддин Нақшбанд тарихий-меъморий мажмуаси. – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б.81
6. Ислам. Энциклопедический словарь. – Москва: Наука, 1991. – С.56.
7. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.55.
8. Қурбонова М. Бухоро воҳаси ўзбек ва тожикларининг анъанавий таомлари. (XIX аср охири ва XX аср бошлари): Тарих фанлари номзоди дисс. – Тошкент, 1994. – Б.30.
9. Шаниязов К. Ўзбеки-Карлуки (историко-этнографичес-

кий очерк). – Ташкент: Наука, 1964. – С.51-52.

10. Хусенов С., Ражабова И. Чор Бакр. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.32.

11. Дала ёзувлари. Жиззах вилояти, Шароф Рашидов тумани, Учтепа даҳаси. 2024 йил февраль.

12. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Яккабоғ тумани, Эдилбек, Чимқўрғон қишлоқлари. 2024 йил февраль.

13. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Яккабоғ тумани, Лангар қишлоғи. 2024 йил январь.

14. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Деҳқонобод тумани. 2024 йил февраль.

15. Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти, Сариосиё тумани, Нихолзор қишлоғи. 2024 йил, февраль.

16. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Кўкдала тумани, Майлижар қишлоғи. 2023 йил, ноябрь.

17. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Ғузор тумани, Файзобод маҳалласи, Нуробод қишлоғи. 2023 йил февраль.

18. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Қамаш тумани, Лойқасой қишлоғи. 2024 йил февраль.

19. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Косон тумани, Ғишмон қишлоғи. 2022 йил апрель.

20. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Яккабоғ тумани, Серб қишлоғи. 2024 йил, январь.

BUXORODA QIYMATLI ASARLAR

UBAYDULLA QUVVATALIYEV

Termiz davlat universiteti tuzilmasidagi
Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi direktori

Annotatsiya: Ushbu maqola Turkistondagi ma'rifatparvarlik harakati namoyandaligidan biri Bulat Soliyev tomonidan 1921-yilda aniqlangan Buxoro amiri kutubxonasidagi tarixiy asarlar haqida ma'lumot beradi. **Tayanch so'zlar:** Bulat Soliyev, "Bilim" ilmiy hay'ati, Buxoro, Xorazm, Amir Temur, Muhammad Shayboniyxon.

Annotation: The article provides the information about historical works in the library of the Bukhara emir, discovered in 1921 by Bulat Soliev, one of the representatives of the educational movement in Turkestan. **Keywords:** Bulat Soliev, academic council "Bilim", Bukhara, Khorezm, Amir Temur, Muhammad Shaibanikhan.

Аннотация: В статье приводятся ценные сведения об исторических трудах в библиотеке бухарского эмира, обнаруженных в 1921 году Булатом Солиевым, одним из представителей просветительского движения в Туркестане.

Ключевые слова: Булат Солиев, ученый совет "Билим", Бухара, Хорезм, Амир Темур, Мухаммад Шайбанихан.

1921 yilda Turkiiston maorif komissarligi qoshidagi "Bilim" ilmiy hay'ati o'z tarkibida Shokirjon Rahimiy, Bulat Soliyev, Abdurauf Fitrat, G'ulom Zafariy, Abdusattor Mo'miniy bo'lgan guruh bilan birga, Buxoro hududida ilmiy tekshirish ishlarini olib borish uchun ijodiy safar uyushtiradi. Bu safarning aynan Buxoro viloyati va shahriga uyushtirishda chamasi adib Fitratning ta'siri borgan o'xshaydi. Chunki Toshkentda yashayotgan Fitratni Buxoroning inqilobdan keyingi ahvoli qiziqtirardi. Zero safardan ko'zlangan maqsadlardan biri, Buxoro amirining boy kutubxonasini o'rganish bo'lgan. Ammo inqilob paytida shaharni bombalash natijasida imorat va turar joylar qatori, kutubxona ham yonib kul bo'lgan edi. Ushbu safar chog'ida Buxoro hukumati qaramog'idagi kutubxona va xususiy kishilar qo'lida saqlanib qolgan ilmiy-badiy adabiyotlar yig'ilib, boy materiallar to'planadi. Bu haqda Sh.Rahimiy va A.Mo'minovning maqolalari

matbuotda e'lon qilinadi. Biroq o'sha ilmiy safar chog'ida qanday adabiyotlar to'plangani va qaysi muassasaga topshirilgani noma'lum edi. Atoqli tarixchi B.Soliev tomonidan "Inqilob" (32, 1922 yil, 1-mart 20,21,22,23 betlar) jurnalida e'lon qilingan quyidagi maqola shu masalaga oydinlik kiritadi va yangi ilmiy asarlarni topishga xizmat qiladi, deb umid qilamiz.

"1921-yilda Turkiiston Maorif komissariati Buxorog'a bir ilmiy hay'at yuborg'on edi. Maqsad esa Buxoroda eski asarlarni tekshiruv tarix va boshqa fanlarga oid ham bo'lg'on qo'lyozmalarni taftish etuv edi.

Buxoro o'tgan vaqtlar xizmat markazi bo'lib, xizmat etganligidan o'z asrida zamoniga muvofiq asarlar maydong'a keltirilgan, har fanda, vaqti bilan, bir qadar tadqiqot ishlagandir. Faqat bu asarlar zo'ye' bo'lg'onlar, muhoraba vaqtda yong'in va talonlar o'tgan asrning qiyamati asarlarini yo'qotg'onlar.

Qolg'onlarini ham ovro'paliklar o'z o'lkalariga tashig'onlar, bu kunda esa O'rta Osiyo musulmonlari ul vaqtning asarlaridan g'ofillar, nafis Buxoroning o'zidagina yozilg'on, har turli fanga oid asarlar maydondan yo'qolg'ondirlar. Bizlar hukumat ham xususiy kishilarning kutubxonalarini izlab ham, tekshira boshlag'ondan keyin tubandagi asarlar(ni) uchra(t)diiq.

1) "Shayboniynoma". Bu kitob nasr bilan chig'atoy tilida bolib, o'zbeklarning rahbarlaridan bo'lg'on mashhur Shayboniynon voqean yozadir. O'zbeklar Muhammad Shayboniynon qo'li ostida XVI asrning boshlarida Turkiston va Movarounnahrni istilo qiladirlar. Muhammad Shayboniynon Marv atrofida Eron shohi tarafidan yengilib o'ldiriladi. "Shayboniynoma"da Muhammad Shayboniynonning bobosi Abulhayrxon va uning bolalari, Shayboniynon qozoq bo'lib yurgan zamonlari zikr etiladi.

2) Sharqiy chig'atoy elining xonlaridan Eson Bug'o vaqtida Chuv yilg'asi bo'yiga kelib o'rmasig'on qozoqlarning rahbarlari bo'lg'on Geroy va Jonibekbollari va ular bilan Shayboniynon munosabatlari bordir. Geroy va Jonibeklar haqida "Qishki sen Turkistong'a Geroyxon yog'iy bo'lib kelib tursa Muhammad Mazid etibdurkim, sizlarni men munda olib turolmasman, yuqori Samarqandga boringlar, deb uzatib yuborib tursa, Alayka Sulton Sabron qo'rg'onida Jonibek xonning o'g'li Iranchixon kelib bosib, Alayka Sultonni shahid qilib tursa, bular Dinmuhammad Shayboniy, Qosim Sulton, Ibak Sulton boshliq sultonlarni tukali bir kelib Hamzabek boshliq barchani uch oy qamab, har kunda kelib urush qilib ko'p kishilari zo'ye' bo'lib hech ish qila olmay yonib ketib tururlar" deydi. Samarqand xoni Sulton Ahmad Mirzo Shayboniynonni chig'atoylar birlan urushishga chaqiradi. Chig'atoylarga bo'lg'on safarida Shayboniynonning yordamlashuvin so'raydi, to'y qilib chaqiradi. Lekin bu da'voning samimiy bo'lmag'onlig'in, Ahmad Mirzoning ko'nglida dushmanlik borlig'in Shayboniynon xabar beradirlar. Chaqirishga kelgan kishiga Shayboniynon so'ylagan so'zlarin shunday yozadi: "Endovg'a kelgan bekka xon etib dururkim, men sizlarning fikringizni bilib turur men, sizlar sig'inmangizkim men "sart"lardek sizlarga bo'yunsunib turg'ayman. Bu fikrlaringizni qo'yib, bizning birga burung'idek yaxshilik ustinda bo'lsangiz, borib bog'laringizni yog'iylayman va sizlar birla bo'layin. Yo'q, agar bu so'zingizni qo'ymasangizlar to'ying'izg'a bormayman va agar borsam ko'pingizni qirarman, deb aytib turadi".

Bu "Shayboniynoma"ning boshi yo'qdir, oxiri Shayboniynon vafoti birlan tamom bo'ladi. Kimning ta'lifi ekanligi ham ma'lum emasdir. Ko'chirib yozuvchi kishi Madmurod Anaboy o'g'li Buxoroda Madrasayi Mir Arabda, "Mir Haydarxon" vaqtida yozg'ondir.

2) "Dili-g'aroyib". Chig'atoycha nasr bilan yozilg'on. Bu kitobda Turkistonning o'rta asr jo'g'rofiyasiga oid muhim o'rinlar bor. Movarounnahrda o'rta asrda bo'lg'on shaharlar va bularning farsah hisobi birlan yiroqliq-yaqinliqlari turkiycha va ismlari va boshqa narsalarga oid ma'lumotlar ko'pdir. Xorazm haqida: "Baladi Xorazmi ziyoda, keng viloyatdurki, atrofning bir tarafini Sayxung'a yetkururlar, bir tarafini Oqqo'rg'onkim, hala Boqurg'onig'a mashhurur va qir va yana bir taraf o'nguzkim fridunning oqaturg'on suvining shimolindadur, va bir taraf Saroy sulton. Va bu hududlarning orasinda ulug' va kichik qal'alar va kentlar ko'p bo'lg'on va janubiysi Qizilqumkim orasinda o'tun ko'p bo'ladi. Qadimda qirg' va ellik darvozali shaharlari bor erkan, birisiga Jurjoniya va yana birisiga Urganch derlar. Jurjoniyaning suvi Sirdaryodan kelur erkan va bu shaharning maqomini bundoq ta'yin qilurlarkim, sharqiysi Bog'lon va shimolini Aqcha tengizi va g'arbiyasi Kiron va janubiysi Qiyot derlar va muning haroblig'ini suvdan ko'rurlar. Suv ziroatg'a yetmas. Uchun Amudaryo suvikim, Unguzning janubidan o'tib erkan uch qirni tushib o'tib bir yoq suv olib zovurlar suv yo'lini ulayibdur. Bundan ortqoni Jurjoniyaning janubi birlan o'tkazilib Urganch shahrining yoni birla Abvonxon tog'ining kun tug'arini qirib qabilasig'a kechub kun botishig'a chiqib o'g'urcha borib Mozandaron dengiziga quydirib zovurlar va atrofi hamma qalg'a va ekin va bog'liqdir bo'lg'on va bu qal'ani bu suv bosib harob qilg'on va undan bir harob minora boqiy qolg'ondir. Va bu minorani Bobinazar so'fi degan bir kishi yangidan masjid bino qilg'on va hali ham

toshi qal'ada bor. Va so'fi mazkurning mozori matbarakasi shu minoraning o'rnida voqe'dur. Mozori oliya va Boboyumildiq aziz ham andadurlar va shul atrofning saksondan o'tgan bobolar bundoq eshitgan va ko'rgankim, minorani yoqqonda bir xat chiqibdur. O'qibdurarkim, uch yuz yetmish sotunli masjidning ikkinchi minorasidir. Bu so'zning mazmuni bukim, hutbag'a azon aytadurg'onning bo'lg'on. Balandligi o'ttiz qarn er mish va olamg'a tarannum qiladurg'on minoraning balandligin yuzdan ziyoda va o'ttuz Qur'on qorisi va imom va muazzin va farroshning ijrosi uch yuz aqchadan ta'yin bo'lung'on bir masjidning atrofida yuz ellik madrasa va bozor va saroy bor erkan. Hammasi suvg'a g'arq bo'lubdur". Bundan tashqari, Xorazmning boshqa shaharlari haqida ham heyla ma'lumotlar bordir.

Yozuvchisi xivalik Xudoyberdi ibn Qo'shmuhammad ibn Niyoz Muhammad ibn Eshmuhammad ibn Avoz Mahmudir. 1247-hijriy yilda yozilg'on.

3) Turkcha tarjima etilgan "Yusuf va Zulayho" kitobi. Forsiycha yozilg'on "Yusuf va Zulayho"ni Durbek ismli balxlik bir turk shoiri turkiychaga tarjima qilg'on. Mazkur asarni tarjima qiluv to'g'risida Durbek shu satrlarni yozadi:

Balx erur dahrda ummul bilod,
Mazhari islomu taqi adli dod.
Jumla akobirning edi manzili,
Sokin erur onda nabiyu vali.
Bo'ldi falak gardishidin dori zulm,
Xalqi oning bo'ldi giriftori zulm.
Zod edi tarixi taqi heyu dol,
Muddati hijratdin o'tub mohi sol.
Qal'ayi Baxl o'ldi chu darvozaband,
Poyayi zulm o'ldi bag'oyat baland.
Hukm bilan ulus kirdi ichkari,
Hosili umrin qo'yubon tashqari.
Shahar jahannam kabi zindon edi,
Tashqari chun ravzayi rizvon edi.
Tashqari erur bori nazu naim,
Shahar ichida erdi azobu alim.
Ushbu qabil ila xalq uch oy tamom,

Yer edilar g'ussa-g'am subhu shom. Abjad hisobi bilan ۱۰, ۱۰ - ح - ۸۰۰ - to'rt, jami bo'ladi 812-sanayi hijriy. Bundan Durbekning IX asrning boshlarida yetishgan bir turk shoiri ekanligi anglashiladi. Amir Temurning vafotiga besh yil to'lg'onda Baxl shahrida yozilg'on bo'ladi. Mazkur Baxl voqesi esa Amir Temurning o'g'li Pirmuhammad Balxda Pir Alitoz tarafidan o'ldiriladi. Balxda isyon boshlanadi, Shohruh kelib Balxni muhosara etadur. Shul muhosara vaqtida Balxning ichida qiling'ondir. Durbek ikkinchi o'rinda muhosara vaqtida tarjima etganligini yozib o'tadi.

4) "Muqaddimat ul-adab" nomli lug'at kitobi. Bu asar mashhur Mahmud Zamaxshariyning asaridir. Xorazm xonlaridan Abul-Muzaffar Otsizga bag'ishlab va uning kutubxonasi uchun yozilg'on. Muqaddimmasida shu so'zlar bor: "Ushbu kitob Amir-al-mominin Sipohsolor Alovuddavla Abul-Muzaffar Otsiz ibn Xorazmshohga bag'ishlangan".

Bu asar 5 qismga taqsim etilgan: Ism, fe'l, harf, ismlar tasrifi, fe'llarning tasrifi. Keyinchalik forsiycha, chig'atoycha, mo'g'ulchaga tarjima etilgan. Biz uchun eng muhimi ushbu tarjimalardir. "Muqaddimat ul-adab"ni shu uch tarjimalari bilan birga topdiq. Kitobning tarimalariga oid hech bir o'rinda izoh yo'qdir, kim tarafidan tarjima etilganiga doir bir o'rinda ham ishora yo'qdir. Faqat XVI asrda o'zbek xonlaridan mashhur Abdullaxon zamonida yozilg'onlig'i ma'lumdir. "Muqaddimat ul-adab"ning o'zi nemis olimlaridan Vatzaštayn tarafidan tasxih etilib, 1850-yilda Leypsigda bosilg'on edi. Ammo tarjimasi bugunga qadar ko'rilmagandir. Lug'at jhatidan biz uchun g'oyat muhim bir asardir.

5) "Ilmi tashrix al-badan". Muallifi Mansur ibn Muhammad ibn Ahmad Amirzoda Pirmuhammad zamonida unga atab yozilg'on. Ashtarxoniylardan Subxonquli Bahodirxon o'z zamonida ko'chirtirib yozdirg'on. Bir muqaddima, 5 maqola, bir xotimadan iborat. Muqaddimmasida a'zoni taqsim va ta'rif. Avvalgi maqolasida suykalmi va ularg'a mutaalliq bo'lg'on

narsalarni ta'rif etadir. Qolg'on boblarida ham tomirlar, qon tomirlari, a'zoning hamma bo'laklarini ta'rif va tasvir qiladir. Kitobning eng keyingi sahifasida ham tashrixga oid rasmi bor. Faqat rasmining boshini o'chirganlar. Kitob forsiy tilda yozilg'on, kitobning chetida mang'it amirlaridan Mir Haydarning muhri bosilg'on, muhrda shu so'zlar bor: Mir Haydar podshohi olam oliyjanob – sahota ayn kitob az bahr tahsili savob. Muhrning sanasi 1227-sanayi hijriy.

6) Musiqag'a oid forsiycha bir kitob, nomi yo'q. Bu kitob o'zbek xonlaridan Abdullaxon zamonida yozilg'on. Bu kitobning ko'rsatishi bo'yicha, sharq cholg'ulari shulardan iborat ekan: tanbur, nay, qonun, ud, barbat, rubob, qo'buz, rud, g'ijaj, shamoma, nay inon, hafona, ruh ahza, kunkura, arg'unun. Ushbu cholg'ulardan ba'zilarining tarixlari ham ko'rsatilgan. Rubob Sulton Muhammad Alovuddin Xorazmshoh zamonida chiqarilg'on. Qo'buz turk jaloyir qabilasining beklaridan Sulton Ulyos tomonidan chiqarilg'on. G'ijaj Sulton Mahmud G'aznaviy zamonida islom faylasuflari Abu Ali ibn Sino bilan Nosir Xisrav tomonidan chiqarilg'on. Bu kitobning aytishicha, Sharq kuylarining asosi 12 kuydir: navo, ushshoq, buslik, ro'st, isfahon, kuchak, bizrak, rahoviy, husayniy, hijoz, iroq, zangova. Bu o'n ikki kuyning har birining juda ko'p tarmoqlari bor, har bir asos kuyning yigirma olti tarmog'i borlig'ini ko'rgazadir.

7) Nota. Bugunga qadar sharq kuylarining notasi borlig'i ma'lum emas edi. Buxoroda biz buning bir nusxasini topdik. G'arb musiqiy notalari shaklli emas, o'ziga maxsus usuli bordir. Bu notani Buxoroning mashhur cholg'uchilaridan Mirza G'iyos oqsoqolning qo'lida bu kunda saqlanmoqdadir. Biz shu kishidan olib takomil etdik. Buxoroning mashhur cholg'uchi va hofizlarini yig'ib mazkur notani isloh etdik. Sharq kuylarin yo'qolib ketishidan saqlash uchun buning ahamiyatinda shubha yo'qdir.

8) Sharq shoir va faylasuflarining o'z qalamlari bilan yozg'on asarlari. Sa'diy, Hofiz Sheroziy, Navoiy, Mushfiqiy, G'azzoliy, Suyutiyyek buyuk shoir va olimlarning o'z qalamlari bilan yozg'on asl nusxalari bor. Bular Buxoroning mashhur bir olimning kutubxonasida saqlanmoqdadir.

9) Xatlar kolleksiyoni. Navoiy, Jomiydek shoirlar, Sulton Abu Saiddek Temur bolalarining o'z qo'llari bilan yozg'on xatlari bor. Hamda Amir Temurdan boshlab Mirzo Boburning nabirasi bo'lg'on Akbarshohg'a qadar Temur bolalarining rasmlari bor, Shohruh, Abu Said, Umarshayx, Mirzo Boburdek xonlarning rasmlari ham mazkur olimning kutubxonasida saqlanadir.

10) "Tuhfayi shohiy". Forsiy tilda Abdulahadxon zamonida yozilg'on, mang'itlar tarixiga oid bir asar. Rus i'tilosi va Buxoro askari mag'lubiyatining sabablarini yozadir. Mang'itlar idorasining

nochor yoqlarini juda achchiq qalam bilan tasvir etadir. Bu kunga qadar rus i'tilo tarixini biz faqat rus yozuvchilaridang'ina olar edik. Ruslarning yozganlari aniq, lekin bir yoqlamadir. Mazkur "Tuhfayi shohiy" mutolaa qilinsa, ruslar ko'rsatgan sabablar, ular ko'rsatgan ba'zi voqealarning yanglish ekanligi maydong'a chiqadir.

11) "Fathnoma sultoni". Mang'itlar tarixiga oid bir asar. Forsiy tilda, Mir Olim ismli kishi tarafidan Amir Nasrullo zamonida yozilg'on. Mangit amirlaridan Shohmuroddan olib, Amir Nasrullo qadar bo'lg'on Movarounnahr voqealari yozilg'on.

12) "Tankisuqnomat elxoniy". Muhammad ibn Husayn at-Tusiyning asari. Muallif asar muqaddimasida shul so'zlarni yozadir:

اما بعد چنین گوید محرر و مؤلف این کتاب محمد بن الحسین الطوسی نورالله قیر که پادشاه جهان واسطه امن و امان هولاکو خان از این ضعیف درخواست کرد که تألیفی میباید پرداخت در معرفت انواع جواهر معدی و غیر آن چیزهای ظریف که به حضرت نامی آورند و کیفیت معرفت آن از بهترین و بدترین و شبه از یک و «خاصیت و قیمت آن و مخالفت آن شرحی تمام بنویس»

Bu kitobni Boqimuhammad ibn Hofiz Nur Andhudi ismli kishi 1538-hijriy yilda ko'chirib yozg'on.

Bizning bu yozg'onlarimizdan boshqa Buxoroda qiymatdor asarlar bor. Izlansa, axtarilsa Buxoroda ahamiyatli asarlarning topilishi aniqdir. Hech bir qo'l tegmagan vaqfnomalar, yorliqlar bor, bularda Buxoroning tarix, jo'g'rofiyasiga oid muhim ma'lumotlarning borlig'iga shubha yo'qdir.

Buxoroda eng boy kutubxona amir kutubxonasi bo'lg'on. Kutubxonani necha daf'a ko'rgan kishilarning aytishicha, qirq ming jildidan ortiq (40,000) qiymatli qo'lyozma kitoblar bo'lg'on. Biroq, bu qadar zo'r ilm xazinasi Buxoro inqilobida tamom yonib bitgan, hech bir asar qolmag'ondir. Kutubxonaning o'rnida bir qadar axtarib qarasam ham harobadan boshqa hech bir narsa topa olmadim. Yarmidan ko'pi yonib bitgan bir-ikki Qur'on, ba'zi bir forsiycha kitoblar uchrada-da, ko'pi yonib harob bo'lg'onliqdan bir narsa anglash mumkin emas. Amir Muzaffarning o'g'li Nosirxonto'ra "Asar as-salotin" nomli Movarounnahr tarixiga oid muhim bir asar ta'lif etgan bo'lg'on. XVI asrda o'zbeklar i'tilosidan olib shul kunga qadar bo'lg'on voqealarni taftish va tadqiq bilan yozilg'on bu asar ham mazkur yong'inda zoye' bo'lg'on. Hozirda nusxasi yo'qdir. Mazkur asarni bosdirishg'a harakat etsalarda, Amir Mir Olim hech bir ruxsat etmagan.

Bulat Soliyev. Inqilob jurnali. 1922-yil. № 2-son.

TA'LIM TIZIMINING IKKINCHI RENESSANS TARAQQIYOTIDAGI O'RNI

TOXIR MAXMUDOV

Samarqand davlat universiteti
katta o'qituvchisi, t.f.f.d. PhD.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temur va Temuriylar davri ta'lim tizimida muhim o'rin egallagan Movarounnahr va Xurosondagi madrasa va xonaqohlarning o'quv muassasasi sifatidagi ahamiyati ochib berilgan. **Tayanch so'zlar:** madrasa, xonaqoh, shayx, darvish, sufiylar, mudarris, voiz.

Annotation: This article reveals the importance of madrasahs and khanaqahs in Movarounnahr and Khurasan as educational institutions, which played an important role in the education system of Amir Temur and the Timurid era. **Keywords:** Madrasah, khanaka, sheikh, dervish, sufis, mudarris, preacher.

Аннотация: В данной статье раскрывается значение медресе и ханаках в Мовуруннахре и Хорасане как учебных заведений, сыгравших важную роль в системе образования Амира Темура и эпохи Тимуридов. **Ключевые слова:** Медресе, ханака, шейх, дервиш, суфии, мударрис, проповедник.

Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda, xususan, poytaxt Samarqandda fan va madaniyatning yangidan tug'ilishi, ta'lim tizimining rivojlanishi Amir Temur va uning nabiralari Muhammad Sulton va Mirzo Ulug'bek nomi bilan bog'liq. Ular ilm-fan sohasini hamisha qo'llab-quvvatlagan.

Sharq o'lkalarida ta'lim tizimi va uning bosqichlari bizgacha

yetib kelgan manbalar asosida qator olimlar tomonidan tadqiq etilib, natijalari turli tillarga tarjima qilingan [3].

Ma'lumki, XIV asr oxirida Movarounnahrda Amir Temur saltanati tashkil topganidan so'ng mamlakatni birlashtirish va turli yurishlar uyushtirish bilan birga ta'lim tizimini yaxshilash bo'yicha ham keng ko'lamdagi ishlar amalga oshirildi.

Samarqandda Amir Temurning xotinlari – Saroymulxonim madrasa, Tumon-og‘o xonaqoh va kulohfurushon timi, nabirasi Muhammad Sulton madrasa, amirlaridan Idiku Temur Feruzshoh madrasasi, amaldorlaridan Samarqand sadi mavlono Qutbiddin madrasa qurirdi. Bundan tashqari, yuqorida nomlari keltirilgan mashhur insonlardan boshqa shaxslar tomonidan ham qator inshootlar, jumladan, madrasalar bunyod etilgan.

Madrasalarda o‘qish arab tilida olib borilgan. Shuning uchun arab tili morfologiyasi va sintaksisi chuqur o‘rgatilgan. O‘qitiladigan hamma asar yoki ularning sharhlari arab tilida yozilgan edi. Shuning uchun talabalardan arab tilini mukammal bilish jiddiy talab qilingan. Bu esa mudarrislardan ham, talabalardan ham katta mas‘uliyat talab etgan.

O‘qitiladigan ilmlar tasnifi, o‘qitish saviyasi, mudarrislar mavqeiga binoan madrasalar ikki bosqichga bo‘lingan. Birinchisi umumiy ta‘lim beruvchi o‘quv maskani – u madrasa deb atalgan. Bunday madrasalarda ilmi naqliya – diniy ilmlar ancha chuqur o‘rganilgan. Ilmi aqliya – tabiiy fanlardan esa umumiy ma‘lumot berilgan. Bu turdagi madrasalar kichikroq shaharlarda, tumanlarda, ba‘zi katta mahallalarda ham bo‘lgan. Umumiy ta‘lim madrasalarini bitirgan talabalar, ko‘proq, maktablarda o‘qituvchi, masjidlarda imom, qozixonalarda mufti yoki boshqa lavozimlarda ishlagan. Lekin bunday madrasani bitirganlar ichidagi iqtidorli talabalar ikkinchisi – madrasayi oliyada o‘qishni davom ettirgan.

Madrasayi oliya ta‘lim-tarbiyaning eng oliy bosqichi hisoblangan. Bunday madrasalar asosan ilm-fan rivojlangan Samarqand, Buxoro, Xiva va Hirot kabi shaharlarda bo‘lgan.

Qoida bo‘yicha madrasalarda o‘qish kunlari haftaning to‘rt kuni – shanba, yakshanba, dushanba, seshanba, ikki kuni – chorshanba va payshanba dars tayyorlash kunlari, juma esa dam olish kuni hisoblangan. O‘qish bir yilda olti oy davom etgan. Aslida o‘quv yili mezon oyining birinchi kuni (21-sentyabr) da boshlanib, hamal oyining birinchi kuni (21-mart) da tugagan. Qolgan hamal, savr, javzo, saraton, asad, sunbula oylari ta‘til davri bo‘lib, talabalar tirikchilik (hunarmandchilik, dehqonchilik, masjidlarda imomlik va h.) bilan band edi. Ba‘zilari esa madrasalarda qolib, o‘qishni mustaqil tarzda davom ettirgan.

O‘qitish tanlov asosida olib borilgan. Bilimi kuchli talabalar o‘qishni davom ettirgan, ilm saviyasi yetarli bo‘lmagan talabalar o‘qishdan ozod etilgan. Jumladan, Hirotidagi Ixlosiya madrasasida har 30 kunda 30 ta talabadan kuchlilari ajratib olinar edi [13]. Madrasaga boshlang‘ich ta‘lim maktabini tugatgan o‘spirinlar qabul qilingan.

Madrasalardagi o‘quv muddati haqida so‘z yuritganda, shuni ta‘kidlab o‘tish kerakki, turli madrasalarda o‘quv muddati bilim doirasiga qarab turlicha bo‘lgan. Movarounnahr madrasalarida, jumladan, Ulug‘bek madrasasida o‘qish muddati 19-20 yilga mo‘ljallangan o‘quv reja asosida tuzilgan. Ba‘zi vaqfnomalarga ko‘ra, o‘quv muddati 21 yilga uzaytirilgan yoki ba‘zan 8 yilga qisqartirilgan. Ulug‘bek madrasasida o‘quv muddati rasman 8 yilga mo‘ljallangan [4]. Shunga binoan o‘quv rejasi ishlab chiqilgan. Lekin Ulug‘bek madrasasida o‘qib, ijozatnoma olish muddati o‘n olti yil ham bo‘lgani haqida Shamsiddin Muhammad Balxiyning sanad (shahodatnoma)i dalolat beradi [8].

Madrasalarda asosan o‘rganilayotgan fanlar tarkibida ulumi naqliya (Qur‘on, hadis, fiqh, tasavvuf) va u bilan bog‘liq ilohiy ilmlardan tashqari, dunyoviy fanlar chuqur o‘qitilgan. Tarix, adabiyot, falsafa, jug‘rofiya, aniq fanlar, tibbiyot, xattotlik san‘ati, she‘riyat va boshqa fanlar shular jumlasidandir. Lekin ba‘zi madrasalarda yo‘nalishiga qarab, xususan, Ulug‘bek madrasasida riyoziyot, handasa, ilmi hay‘at, tarix jug‘rofiya, ilmi aruz, muhandislik, arab tili va uning morfologiyasi, falsafa, mantiq fanlariga katta e‘tibor berilgan.

Madrasani bitirgan talabalarga ijozatnoma (diplom) berilar edi. Bu ijozatnoma talabalarga dars o‘tish, ya‘ni mudarrislik qilish huquqini bergan. Ijozatnomada talaba tomonidan o‘zlashtirgan ilm (sohasi) va o‘rgangan asarlar nomi yozilgan.

Talabalar ichida o‘z qobiliyati va iste‘dodi bilan alohida ajralib turgan talabalarga madrasada dars o‘tishga ijozatnoma berilib, shu madrasada mudarris sifatida faoliyat olib borgan. Masalan, Mirzo Ulug‘bek madrasasida Ali Qushchi va Abdurahmon Jomiy mudarris sifatida faoliyat yuritdi.

Shunday ijozatnomalardan biri, aniqrog‘i Ulug‘bek madrasasining bosh mudarrisi Salohiddin Muso Qozizoda Rumiy tomonidan 1435-yil berilgan ijozatnoma O‘zbekiston Fanlar Akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo‘lyozmalar fondida saqlab kelinmoqda [7]. Akademik B.Ahmedov “Ulug‘bek” nomli risolasida uning o‘zbekcha tarjimasini keltirgan. U quyidagicha: “Shamsiddin Muhammad Balxiy ilm tahsil qilish uchun vatanidan uzoq yerlarga safar qilishni ixtiyor qildi. Musofirlikning og‘ir zahmatlariga chidadi... U Samarqandda o‘n olti yil chamasi istiqomat qildi. Uning talab vodiysida ilmning tiniq suviga tashnalligi kun sari ortib tirdi. Idrokli va ziyrak bo‘lgani uchun darslarni tez tushunar edi. Darso vaqtlarida Abu Bakr Urmaviyning “Lavom al-asror min matole’ al-anvor” kitobining yashirin sirlarini tushundi. “Badoye’ al-ibkor min tavole’ al-afkor” asarining pardalari nuqtalarini ochdi. Shuningdek, “Talvihot al-tavzeh” kitobi uning e‘tiborini tortdi. «Minhoj al-vusul ilo al-usul»ni tinmayin mutolaa qildi. Nihoyatda tortilib va harakat qilib “Ihkom al-ahkom muntaxab muntahil amal va-s-suol” kitoblarini ham etishdi. “Mafoteh abvob al-adab”ni tahsil qildi. “Kashshof” va uning ishonchli sharhlaridagi chiroyli iboralarning yuzlaridan parda ochdi.

“Qur‘on” oyatlari dengizidan durlar olib chiqdi. Undan tashqari “Mavokiy al-kalom” sahifalaridagi latif so‘zlar hamda maqsadlaridan voqif bo‘ldi. “Hidoya” dalillariga erishdi. She‘riy masalalarni bilish uchun “Nihoya” (“Hidoya” sharhi)ga to‘g‘ri yo‘l topdi. Ushbu darajaga yetgach, yurtidoshlarini o‘z ilmidan naf‘lantirish uchun vataniga qaytmoqchi bo‘ldi. Mendan oliy sanad bilan ijozat berishimni iltimos qildi. Men uning iltimosini qabul qildim...

Qozizoda Rumiy nomi bilan mashhur bo‘lgan faqir ul-haqir Muso ibn Muhammad ibn Mahmud 838-yil rajab oyining o‘rtalari (1435-yil fevral oyining o‘rtalari)”.

Madrasalarga nafaqat ushbu dargoh joylashgan shaharda yashovchi, balki boshqa hududlardan kelgan talabalar ham qabul qilinardi. Ba‘zi madrasalarning dong‘i ketgani uchun ularda ta‘lim olishga talabalar boshqa shaharlardan kelgan. Hirotidagi Ixlosiya madrasasiga ta‘lim olishga turli mamlakatlardan talabalar kelib o‘qib, madrasani bitirgach, o‘z vatanlariga qaytgan. Bu madrasada 20 yil mobaynida minglab talaba o‘qib chiqqan.

Temuriylar davrida ko‘zga ko‘ringan madrasalarga o‘qishga kirishga, uni tugatishga davlat tomonidan keng imkoniyat yaratilgan edi.

Madrasada olimlar bilimini oshirish borasida ham katta ishlar amalga oshirilgan. Hirotidagi G‘iyosiya madrasasiga shayxulislom Mavlono Shahobiddin Abalhaq at-Tusiy (vaf.812/1410) Tusdan kelgan [10]. Qunduzda joylashgan Ishqamish qishlog‘ida yashovchi Mavlono Muhammad Badaxshiy Samarqandga kelgan, Mirzo Ulug‘bek madrasasida yaxshi ta‘lim olib, uyiga qaytgan [14]. Mavlono Abdurahmon Jomiy 1436-yil Samarqandga kelib, Mirzo Ulug‘bek madrasasida alloma Qozizoda Rumiy va yosh mudarris Fazlulloh Abu Layslardan ta‘lim olgan. Shamsiddin Muhammad Balxiy ham Balxdan kelib Mirzo Ulug‘bek madrasasida ilm olish uchun Samarqandda o‘n olti yil istiqomat qilgan [2]. Hirot madrasalarida Mirzo Ulug‘bek astronomiya maktabi namoyandalari asarlaridan ham ma‘ruza qilingan. Shohruh madrasasida Muhammad Jajarmiy mudarrislik qilib, Mirzo Ulug‘bekning shogirdi Ali Qushchining “Sharx-i tajrid” nomli asaridan ma‘ruza o‘qigan. Tinglovchilar orasida Abdurahmon Jomiy ham bo‘lgan.

O‘rganilayotgan davrning yetuk olimlari turli fanlar bo‘yicha madrasa o‘quvchilari uchun darslik yaratgan. Jumladan, Alisher Navoiyning ustozi Mahdumi Mavlono Fasihiddin Muhammad Nizomiy (Ohund) morfologiya va sintaksis bo‘yicha o‘quv

qo'llanma yozgan. Uning falsafa va riyoziyot fanlariga oid asarlaridan madrasa talabalari darslik sifatida keng foydalangan [6].

Ma'lumki, Mavlono Sa'diddin Mas'ud Taftazoniyni (vaf. 1511) merosi O'rta asrlarning deyarli hamma bilim sohaslarini qamrab olgan 40 dan ortiq asarlardan iboratdir. Uning qalamiga mansub barcha asarlaridan, Qur'onga yozilgan sharhi bundan istisno, XIV asr ikkinchi yarmidan XVI asr ikkinchi yarmigacha bo'lgan davrda Movarounnahr madrasalarida darslik sifatida foydalanilgan.

Mavlono Sa'diddin Mas'ud Taftazoniy madrasa talabalari orasida keng tarqalgan bir qator "Risola"larni yozgan. Ular orasida eng mashhuri "Alvohi xavotir" ("Xotira taxtasi") edi [12].

Madrasalarda davlat ma'muriyatida xizmat qiluvchi, elchilik ishlari bilan shug'ullanuvchi va lashkarboshilar ham tayyorlangan. Aynan shu holatdan kelib chiqqan holda ba'zi madrasalarda ixtisosligiga ko'ra ulumi aqliya, ulumi ma'muriya, ulumi xarbiya fan sohalaridan ma'ruza o'qilgan.

Olimlar yig'ilishi (kengashi) ham tez-tez bo'lib turgan va unda ularning ma'lumotini oshirish uchun har gal yangi asarlar yuzasidan ma'ruza qilingan. Jumladan, Mirzo Ulug'bek atrofida Samarqandda to'qsondan ortiq olimlar yig'ilgan. Buni Zayniddin Vosifiyning quyidagi ma'lumoti isbotlaydi: "Aytadilarki, olimlar yig'ilish kuni to'qson alloma nazdida mavlono Xofiy "Al-Majist"dan dars aytibdur" [5].

Ma'lumki, hozirgi oliygohlarni – institut, universitetlarni tamomlagan iqtidorli talabalar shu oliygohda keyinchalik ustozlik qilishga taklif qilinadi. Fikrimizcha, bu an'ana bizgacha temuriylar davridan yetib kelgan. Ulug'bek madrasasida ham qobiliyatli yoshlar madrasani bitirganidan keyin mudarris sifatida olib qoling. Jumladan, Aloiddin Ali Qushchi, Abdurahmon Jomiy, Mansur Koshiy va boshqalar Qozizoda Rumiy va Mirzo Ulug'bek e'tiboriga tushgan va shu madrasada dars bergan. Abdurahmon Jomiy bir qancha vaqt Ulug'bek madrasasida sarf va nahvdan dars o'tgan. U keyinchalik, mudarrislik tajribalarini umumlashtirib "Sharhi mullo" asarini yozdi. Aslida, bu asar "Al-Qofiya" asariga sharh bo'lib, XX asr boshlarida ham madrasalarda asosiy darsliklardan biri sifatida o'qitilgan.

Har bir madrasada, albatta, mutavalli lavozimi bo'lgan. U asosan xo'jalik ishlari bilan shug'ullangan. Uning zimmasiga madrasaga tegishli vaqf yerlarini ijaraga berish, undan tushadigan daromadni, shuningdek, vaqfning ixtiyorida bo'lgan karvonsaroy, do'kon, tegirmon va boshqa ko'chmas mulklardan keladigan daromadlarni oqilona taqsimlash, madrasa xodimlariga maosh, talabalarga esa vazifa (stipendiya) sifatida mablag', oziq-ovqat mahsulotlari ajratish kabi xo'jalik ishlarini olib borgan.

Samarqanddagi Mirzo Ulug'bek madrasasi Movarounnahr va Xurosonning eng e'tiborli madrasalaridan biri bo'lgan. U ikki qavatli bo'lib, 55 nafar hujrasi bo'lgan. Har bir hujra 2 talabaga mo'ljallangan, uch xona: yotoqxona, darsxona, qaznoq (oziq-ovqat va boshqa mahsulotlar uchun)dan iborat bo'lgan.

Talabalarni o'qitishda ularni yuqorida aytilganidek, quyi, o'rta

va yuqori guruhlarga bo'lib chiqilgan edi. Talabalarga beriladigan vazifa (stipendiya)larni ularning o'qish saviyasiga qarab belgilangan. Madrasani rasmiy o'qish muddati ichida tugatmagan talabalarga maosh berilmagan [9:9].

Buxoro madrasasining vaqfnomasi hozircha noma'lumdur. Lekin 1841-1843-yillarda Buxoroda bo'lgan rus sayyohi N.V.Xanikov ma'lumotiga ko'ra, shu yillari madrasa talabalari yilida 3,5 tillo olgan [11].

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, madrasa vaqfnomalarida nafaqat iqtisodiy jihatlari, balki ulardagi tartib-intizom, o'qitiladigan fanlar, talabalarining uch guruhi: adno, avsat, a'loga bo'lib o'qitilishi haqida ham so'z yuritiladi. Demak, har bir guruhga xos o'quv dasturi ishlab chiqilgan edi.

XV asr Movarounnahr va Xuroson madrasalarida o'qish muddati rasman 8 yil bo'lgan. Agar talaba shu 8 yil ichida dastur talabalarini bajara olmasa, belgilangan vazifa (stipendiya) to'xtatilgan va talaba belgilangan imtiyozlardan mahrum bo'lgan.

Alisher Navoiy "Vaqfiya" asarida madrasadagi tartib-intizom haqida quyidagi ma'lumotni keltiradi: "Shart ulkim, madrasa mavolisi (egasi) madrasada batutat qilg'aylarkim, agar o'zga yerda sokin bo'lub, dars chog'i hozir bo'lmasalar, muqarrar qilg'on vazifaning nisfin olg'aylar va bu madrasa va xonaqohning mudarrisidin yo talaba va mutavalli va shayx va huffoz va soyir amalasidin nomashru' amre sodir bo'lsa, ikki qatlag'acha shar'an har muvohazag'a mustavjib bo'lsalar, anga ko'ra bo'lsalar, anga ko'ra ta'zir va ehtisob qilsunlar. Uch qatla vujud tutqondin so'ngra ixroj qilsunlar, dag'i o'rniga yan kishi nasb qilsunlar" [1].

Ko'rinib turibdiki, madrasadagi tartib-intizom, talabalarining darsga qatnashi qattiq nazorat ostida bo'lgan, darsga qatnashmaganlarga vazifa berish to'xtatilgan. Agar talaba uch marta sababsiz darsni qoldirsa, madrasadan chiqarilgan, uning o'rniga munosib talaba qabul qilingan.

Xullas, madrasalar qurilishi sababsiz emas edi. Chunki Amir Temur saltanatga asos solib, uni yanada mustahkamlash uchun savodli amaldorlar, ziyolilar yetishtirishga zarurat paydo bo'lgan edi. Amir Temur va temuriylar davrida ta'lim tizimi rivojiga katta e'tibor qaratilgan. Amir Temur qayerda bo'lmasin, o'zi bilan Samarqandga ko'zga ko'ringan olimu-fuzalolarni olib kelib, ta'lim va fan rivojiga hissa qo'shishiga sharoit yaratib bergan. O'zidan ilgari Movarounnahrda qurilgan va turli sabablar tufayli buzilib ketgan madrasalarni tiklab, ularda talabalar ta'lim olishi uchun imkoniyat yaratgan. Amir Temurdan keyin Mirzo Ulug'bek Movarounnahrda, Shohrux, Sulton Husayn Boyqaro va Badiuzzamon esa Xurosonda uning bu boradagi ishlarini davom ettirdi. Mudarris va talabalar ehtiyoji (maosh, taom, kiyim-kechak, yotoq, o'qishga kerakli narsalar va b.) davlat mablag'lari va vaqf mulklari hisobidan ta'minlab turildi.

Darhaqiqat, O'rta asrlarda madrasalar ilm-u urfon va ziyo tarqatish maskani bo'lgan. Hozirgi kunda yurtimizdagi universitet va institutlar yuqoridagi madrasalar vorisi sifatida xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Vaqfiya. T.14
2. Ahmedov B. Ulug'bek. Esse. – B.112-113.
3. Бартольд В.В. Улугбек и его время.; Мещ А. Die Renaissance des Islams. 1922. Уша муаллиф, Мусульманский ренессанс. – Москва: Наука, 1966; Абдуллаев В., Валиходжаев Б. Дыхание веков. – Самарканд, 1970; Ihsan og'lu E.Osmanli egitim muesseseleri. // Osmanli devleti ve medeniyeti tarihi. 2 cilt. – Istanbul, 1998. – B.232-251 va 6.
4. Вехи времен. Альманах-89. – Ташкент: Фафур Фулом, 1989. – С.87; Valixojayev B. Samarqandda oliy ta'lim – madrasai oliya – universitet tarixidan lavhalar. 28-bet; Тахиров М. Педагогические взгляды Мирзы Улугбека. – С.63.
5. Зайниддин Восфий. Бадоеул вакоъ. – Б.50-51.
6. Матвиевская Г.П., Тиллашев Х. Математические и астрономические рукописи... – С.25; Юсупова Д. Жизнь и

труды Хондамира. – С.97-98.

7. O'z FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondi. Inv. R 106 83-Sh.

8. O'zFA Abu Rayhon nomidagi Sharqshunoslik Instituti qo'lyozmalar fondi. Inv. №10683/ III: Axmedov B. Ulug'bek. Esse. –Toshkent: Yosh gvardiya, 1989. – B.112-113.

9. O'rolov A., Xojixonov M. Ulug'bek yaratgan ma'naviyat. – B.9.

10. Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи. – С.157.

11. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. СПб.1943. – С.86; Бартольд В.В. Соч. Т.II. Ч.2. – С.125.

12. Xondamir. Makorim al-axloq. Kembr. nashri. 133 b, 157 b-varaqlar; Юсупова Д. Жизнь и труды Хондамира. – С.115.

13. Xondamir. Ma'osir al-muluk. Tehr. nashri. 175-bet. Юсупова Д. Жизнь и труды Хондамира. – С.149.

14. Xondamir. Habibus siyar. Tehr. nashri. IV j., – B.349; Юсупова Д. Жизни и труды Хондамира. – С.156.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ХОРАЗМ ВИЛОЯТИДА САНОАТ КОРХОНАЛАРИ ФАОЛИЯТИ

ШЕРАЛИ АЛЛАБЕРГАНОВ

Урганч давлат университети
бўлим бошлиғи, PhD

Аннотация: Ушбу мақолада Иккинчи жаҳон уруши йилларида Хоразм вилоятидаги саноат корхоналари, цехлар, катта-кичик артеллар мавжуд имкониятдан келиб чиқиб, фронт учун маҳсулот ишлаб чиқаргани ёритиб берилган.

Таянч сўзлар: Иккинчи жаҳон уруши, Хоразм, саноат, завод, артель, цех, кўмир.

Annotation: This article provides information about industrial changes in Khorezm region during the Second World War.

Keywords: World War II, Khorezm, industry, production, artel, workshop, coal.

Аннотация: В данной статье представлена информация о промышленных изменениях в Хорезмской области в годы Второй мировой войны. **Ключевые слова:** Вторая мировая война, Хорезм, промышленность, фабрика, артель, цех, уголь.

Иккинчи жаҳон уруши бошланиши натижасида Собик Иттифоқ таркибига кирган барча республикалар қатори Ўзбекистон ҳам уруш гирдобига тортилди. Урушнинг бошланганлиги тўғрисидаги хабар етиб келган кунгидеки Ўзбекистоннинг барча шаҳар ва туманларида митинглар, йиғилишлар бўлиб ўтди.

1941 йил 26 июндан бошлаб мамлакатда ишчилар ва хизматчилар учун ишдан ташқари вақтда мажбурий ишлаш жорий этилди. Катта ёшдагилар учун иш куни олти кунлик иш ҳафтасида 11 соатгача узайтирилди. Ҳақиқатда эса иш вақти 12-14 соатга етар эди. Таътилга чиқиш бекор қилинди. Барча корхона ва ташкилотларда қаттиқ меҳнат интизоми жорий этилди. Уруш ҳар бир соҳада ишчанлик, фидойилик, қаттиқ интизом ва жасорат ҳислатлари намоён бўлишини талаб этарди. Бу ҳислатларга қарши ўлароқ жойларда сусткашлик, ўзибўларчилик ва бошқа шунга ўхшаш ҳолатлар юзага келса, бу мамлакат аҳволини ниҳоятда танг ҳолатга солиб қўяр эди [4].

Уруш республиканинг барча тармоқларида бўлганидек, саноат ва ундаги ходимлар ишини ҳам тубдан ўзгартирди. Корхоналарда янги меҳнат режими жорий қилинди, иш куни узайтирилди ва ишдан кейин қолиб, ишлаш жорий этилди. Шунингдек, меҳнат таътиллари ва дам олиш кунлари бекор қилинди.

Ниҳоятда қисқа муддатда саноат қурилишини авж олдириш, ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, фронтга умумхалқ ёрдамини уюштириш кўзда тутилди. Шунингдек, мамлакат шарқий минтақаларида яшаётган тинч аҳоли эвакуация қилинган саноат корхоналарини қабул қилиб олиш, уларни зудлик билан таъмирлаб, маҳсулот ишлаб чиқаришга мослаштириши лозим эди. Албатта, бу вазифа оғир бўлиб, катта куч, юсак қобилият, бекиёс фидойилик ва тинимсиз меҳнатни талаб этарди [4].

Ўзбекистон саноатчилари 1941 йил охиригача 300 га яқин корхонани жанговар техника, қурул ва ўқ-дори ишлаб чиқаришга мослаштириб, қайта қурди. Бу корхоналарда фронтга сафарбар қилинган эркаклар ўрнини кексалар, хотин-қизлар эгаллади. Уруш бўлаётган ва душман яқинлашиб келаётган ҳудудлардан муҳим саноат корхоналарини Ўзбекистонга зудлик билан кўчириб келтириш, жойлаштириш ишлари бошланиб кетди. Машинасозлик, кимёвий маҳсулотлар ва ҳарбий техникаларни ишлаб чиқарувчи 48 та йирик заводнинг асбоб-ускуналарини кўчириб келтирилди. Ўзбекистон шаҳарларидаги шошилинч бўшатиб берилган ёки янгидан қурилган биноларга кўчириб келтирилган асбоб-ускуналар зудлик билан жойлаштирилиб, монтаж қилинди. Улар ишчи кучи, хомашё ва асбоб-ускуналар билан таъминланди, фронт учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Саноат корхоналари қисқа вақт ичида изга тушиб, миномёт, автомат, самолёт ва танклар учун эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқара бошлади. Уларнинг энг йириклари Чкалов номли авиация заводи, Москва кабел заводи, Харков

электростанок заводи, Кўтарма кранлар заводи, Ростовдан келтирилган “Красний Аксай”, “Сулск” насос заводи, вагон-ремонт заводи, “Красний пут” заводи, Киев “Транссигнал” заводи, “Кинап” заводи ва бошқалар эди.

Бу вазифаларни бажариш Хоразм вилоятининг ўзига хос шароитларида амалга оширилди. Вилоятнинг асосий саноат марказларидан узокда жойлашгани, темир йўлнинг мавжуд эмаслиги, зарур товарларни келтириш ёки фронтга маҳсулот жўнатишни анча қийинлаштирди. Фақат Амударё орқали марказий шаҳарлар билан боғланиш имконияти бор эди. Ушбу вазиятни ҳисобга олиб, республика раҳбар органлари вилоят меҳнаткашлари олдига янги вазифа – аҳолига зарур кенг истеъмол молларини маҳаллий маблағ ва хомашё ҳисобига ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, вилоят саноат корхоналари ялпи ички маҳсулотларини икки баробар ошириш, мавжуд сув йўли транспортидан фронтга маҳсулот юбориш мақсадларидан тўла фойдаланиш вазифасини қўйди.

Вилоят меҳнаткашларининг ғайрат-шижоати туфайли биринчи навбатда саноат корхоналарида фронт учун маҳсулот ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Қўшимча имкониятлар ишга солиниб, саноат корхоналари маҳаллий хом-ашё асосида ишлашга кўчирилди. Вилоят корхоналарида мавжуд асбоб-ускуна ва қувватлардан тўлиқ фойдаланиш, ёқилғи, электр энергияси, хомашё ва материалларни тежаш борасида халқ ҳаракати авж олди. Ички резервларни сафарбар қилиш йўли билан заводлар учун зарур қисм ва деталлар ишлаб чиқариш ҳам ташкил қилинди.

Бу ватанпарварлик ҳаракати “Ким бугун яхши ишлаган бўлса, эртага ундан ҳам яхшироқ ишлаши керак”, “Ким бугун ўзи учун ишлаган бўлса, эртага икки киши учун ишлаши керак!”, деган шиорлардан куч олди. Аёлларни ишлаб чиқаришга жалб этиш янада муҳим аҳамият касб этди. Чунки аёллар ва ўсмирларни ишлаб чиқаришга жалб этмай туриб, фронтга кетган эркак ишчи кучи ўрнини тўлдириб бўлмас эди [5].

1941 йилнинг охирига келиб, вилоят саноат корхоналарига жалб қилинган хотин-қизлар сони 1213 нафарга етди [8]. Ўша давр манбаларида “Улар фронтга кетган акалари, оталари ва эрлари учун мардонавор ишлади. 1941 йили вилоят саноат корхоналари йиллик режани 105 фоизга бажарди”, деб эътироф этилган эди [13].

Урганч тикувчилик фабрикасида урушнинг иккинчи кунгидеки иш уч сменада ташкил қилинди. Бу фабрика ишчилари Умарова, Саъдуллаева, Бекмонова, Азизова, Никифорова ва Одамова кундалик вазифани 2-2,5 барабар қилиб бажарган. Иккита ўғлини фронтга юборган Улрижон Маткаримова кундалик режани 170-200 фоизга бажарибгина қолмасдан, тикувчилик касбига ёшларни ҳам ўргата бошлади [5].

Урганч ёғ заводи ҳам урушнинг дастлабки кунларидан бошлаб корхонада 10 соатлик мажбурий иш куни, зарур пайтда 2-3 смена ишлашга ўтиш мумкинлигини эълон қилди. Барча участка ва цехларда урушга кетган эркаклар ўрнини

хотин-қизлар эгаллади. Урушнинг биринчи ва иккинчи йилида ишлаб чиқариш қўрсаткичлари 25-30 фоизга камайса ҳам фронтдаги аскарлар ва қамалда қолган жабрдийдаларга ўн минг тоннадан зиёд турли маҳсулотлар жўнатилди. Уруш йилларида завод жамоаси ишлаб чиқариш бригадалари ўртасида мусобақаларни қизитиб юборди. 1943 йилда заводнинг биринчи бригада ишчилари ғолиб бўлиб, режани 103,8 фоизга бажарди. Энг юқори муваффақиятга ёғ жувоз ва совун пишириш цехлари ишчилари эришган [3].

Горпромкомбинатнинг ёғочни қайта ишлаш цехи хомашё ва материалларни тежаш мақсадида ёғоч чиқиндиларидан кийим илгаклари, тикинлар ва болалар ўйинчоқлари ишлаб чиқара бошлади. Тикув цехида цех бошлиғи Панчук таклифи билан чиқинди буюмларидан кулоқчинлар ишланган. Этикчилик цехида чарм чиқиндиларидан туфли тикилган. Темир цехида тунука чиқиндиларидан челақ, примус игналари ишлаб чиқарилган. Чиқинди темирлардан этик цехи учун мих ишлаб чиқарадиган станок ўрнатилган. Бу ишлаб чиқарилган михлар этикчилик цехи талабини тўла қоплай олган [13].

Уруш ҳамма нарсани ўзгартириб юборди. Шу жумладан маҳаллий саноат ишини ҳам қайтадан қуришга сабаб бўлди. Урушдан кейинги давр ичида Хоразм вилояти саноати маҳаллий хомашёдан кенг истеъмол моллари ишлаб чиқаришда яхши натижаларга эришди. Вилоятдаги инвалидлар артели томонидан оҳақ тошига ишлов бериш ўзлаштирилди. Шунингдек, бошқа артеллар ҳам саксовул ўсимликларидан ишқор ишлаб чиқаришни, жундан кигиз, этик, қўлқоп ва пайпоқ тайёрлашни йўлга қўйди. Максим Горкий номи артел пахтадан тўр қанор ишлаб чиқара бошлаган. Урушнинг дастлабки кунларида цех ходимлари мингга яқин қанор ишлаб чиқариб, колхозларга юборган эди [9].

Нон пиширишда нефть саксовулга алмаштирилди. Шунингдек, саксовул ўтинидан кўмир қилиниб, темирчилик устаконалари ёқилғи билан тўла таъминланди [10].

Иккинчи жаҳон уруши йилларида пахта етиштириш кескин камайиб кетди. Натижада Урганч пахта тозалаш заводида меҳнат унумдорлиги икки баравар қисқарди [10]. Корхонанинг юраги ҳисобланган икки батареяли дастгоҳдан бири бутунлай тўхтаб қолди [12]. Гурлан пахта тозалаш заводида ишлаётган аксарият эркалар фронтга кетди. Туман партия ва совет органлари хотин-қизлар ва уй бекаларига мурожаат қилиб, ишлаб чиқаришда урушга кетган эрлари, ака-укалари ўрнини эгаллашга чақирди.

Бу чақириқ яхши самара берди. Фронтда жанг қилаётган жангчиларнинг оналари, опа-сингиллари чақирувга жавобан корхоналарда ишлай бошлади. Улар техникум ва курсларга

кириб, янги мутахассислик эгаси бўлди. Вилоят пахта тозалаш заводларига 366 нафар хотин-қиз жалб қилинди. Шулардан 141 нафар аёл янги касбни ўрганиб, мутахассис ишчига айланди [11].

Уруш йилларида берилаётган ойлик маош харажатларни деярли қопламас эди. Асосий фронт орти ишчиларининг ўртача ойлик маоши 300-500 рублни ташкил этди. 1943 йил октябрдаги маълумотларга кўра, барча иттифок халқ кўмиталари ишчи-ходимлардан 100 рублгача маош олувчилар 7,85% ни, 100 дан 300 гача 29,8% ни, 300 дан 500 гача 30,2% ни, 500 дан 700 гача 19,9% ни, 700 дан 100 гача 9,4% ни, 1000 дан 1500 гача 2,4% ни, 1500 рублдан ортиқ маош олувчилар 0,2 % ни ташкил этди [2].

Албатта, бугунги авлод уруш йилларида фронт ва фронт ортида амалга оширилган ишларни, хусусан, кекса авлод вакиллариининг жасоратини унутмайди. Зеро, ўтмишдан тарихий сабоқ олган ҳолда, давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “Биз “Ўзбек халқига тинчлик ва омонлик керак”, деган даъватнинг моҳиятини чуқур англаган ҳолда тинчлик учун ҳар биримиз масъул эканлигини унутмасдан, доимо ҳушёр ва огоҳ бўлиб яшашимиз керак” [1].

Хулоса қилиб айтганда, Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонга кўплаб саноат корхоналари эвакуация қилинди. Ушбу корхоналарни жойлаштириш ва уларда ишлаб чиқаришни йўлга қўйишда хотин-қизлар ва ўсмирлар фидокорона меҳнат қилди. Мавжуд саноат корхоналарининг асосий ишчи кучи хотин-қизлар эди. Улар ғалабага ўзларининг муносиб ҳиссасини қўшишди.

Уруш йилларида Ўзбекистонда нефть ишлаб чиқариш 4 марта кўпайди ва 1945 йилда 478 минг тоннадан ортди. Энергетика ва ёқилғи саноати ўсиши машинасозликнинг ривожланишига имконият яратди. Ғарбдан кўчириб келтирилган заводлар базасида 16 та станоксозлик, тўқимачилик ва машинасозлик корхоналари ташкил этилди. Республикадаги урушдан олдинги кўпгина заводлар ҳам турли асбоб-ускуна, машина ва жанговар техника ишлаб чиқаришга мослаб қайта қурилди. Бу корхоналарнинг асосий хомашёси металл бўлгани боис, унга бўлган талаб тобора ошиб борди. Уруш йилларида қурилиш материаллари, тўқимачилик, пойабзал, озиқ-овқат ва маҳаллий саноат тармоқларини ривожлантириш тадбирлари амалга оширилди. Уруш йилларида Республикада жами 280 та янги саноат корхоналари қурилиб, ишга туширилди. Саноатнинг янги тармоқлари – авиация, станоксозлик, оғир машинасозлик, қора ва рангли металлургия ҳамда бошқа тармоқлари вужудга келди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Том.1 – Т.: Ўзбекистон, 2017.
2. Мобилизационная модель экономики: исторический опыт России XX века: сборник материалов II Всероссийской научной конференции / под ред. Г.А.Гончарова, С.А.Баканова. – Челябинск: Энциклопедия, 2012.
3. Нуржонов Р. Хоразм саноатининг тўнғичи // www.xorazmiy.uz
4. Турсунов С.Н., Соатов С.О., Жўраев Х. Хотира – барҳаёт, кадр-мангу. – Т.: 2010.
5. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны. В 3-х томах, Т. 1. – Т.: Фан, 1981.
6. Хоразм вилояти давлат архиви. 1-фонд, 1-рўйхат, 16-иш, 32-варақ.
7. Хоразм вилояти давлат архиви. 1-фонд, 3-рўйхат, 90-иш, 271-варақ.
8. Хоразм вилояти давлат архиви. 1-фонд, 3-рўйхат, 43-иш, 148-варақ.
9. Хоразм ҳақиқати. 1942 йил 18 ноябрь. № 266 (4274)
10. Хоразм ҳақиқати 1942 йил 2 декабрь. № 278 (4286)
11. Хоразм ҳақиқати. 1942 йил 3 декабрь. № 279 (4287)
12. <http://xorazmiy.uz/uz/pages/view/587>
13. <https://xorazm.uz/uz/faoliyat/media/yangiliklar/1027-horazmda-ikkinchi-zhaon-urushida-ozonilgan-alabani-75-jilligiga-baishlab-muzej-tashkil-jetildi.html>.

QO'QON SHAHRIDA MILLIY DAVRIY MATBUOTNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

SEROBJON XAMRAQULOV

Qo'qon davlat pedagogika
institut, PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkistonda matbuotning shakllanishi va rivojlanishi, shuningdek, o'lkaning eng yirik shaharlaridan biri bo'lgan Qo'qon shahrida davriy matbuotning yuzaga kelishi va uning rivojlanishi masalalari yoritilgan.

Tayanch so'zlar: Rus mustamlakachiligi, davriy matbuot, Qo'qon shahri, gazeta va jurnallar, jadidlar.

Annotation: The article discusses the formation and development of the periodical press in Kokand, one of the largest cities in Uzbekistan, as well as in Turkistan. **Keywords:** Russian colonialism, periodical press, Kokand city, newspapers and journals, jadids.

Аннотация: В статье описывается становление и развитие прессы в Туркестане, а также становление и развитие периодической печати в Коканде, одном из крупнейших городов страны. **Ключевые слова:** Российский колониализм, периодическая печать, город Коканд, газеты и журналы, джадиды.

Kirish. Rossiya imperiyasi O'rta Osiyo xonliklarini bosib olgach, bu yerda o'zining boshqaruv usulini joriy etdi. Turkistondagi rus hukumati qaror va buyruqlarini xalq orasiga yetkazish maqsadida o'lkada gazeta chop eta boshladi. Mana shunday dastlabki gazeta 1870-yilda chop etilgan "Turkistanskiye vedomosti" edi [10:8]. Ushbu gazeta dastlab hukumatning qaror va buyruqlarini e'lon qilish bilan shug'ullangan bo'lsa-da, u o'lkada matbuotning rivojlanishiga asos bo'ldi.

Dastlab gazetalar general-gubernatorlik markazi Toshkentda chop etilgan bo'lsa, keyinchalik viloyatlar va o'lkaning yirik shaharlarida ham chop etila boshlandi. Bu o'rinda, albatta, jadidlar va o'lkadagi mahalliy sarmoyadorlar xizmatini ta'kidlash joiz. Ularning sa'y – harakati evaziga 1906-yilda milliy tilda "Taraqqiy" gazetasi chop etila boshlandi [5]. Bu omil o'lkada milliy tildagi gazetalarning chop etilishida muhim rol o'ynadi. 1876-yilda Qo'qon xonligi tugatilib, o'rnida Farg'ona viloyati tashkil etilgach, viloyat markazi sifatida Qo'qon emas balki Skobelev (Yangi Marg'ilon) belgilandi. Ammo Qo'qon shahri xonlik markazi sifatida o'z salohiyatini yo'qotmagan edi. Bu yerdagi sarmoyadorlarning rus burjuaziyasi bilan hamkorligi hududda yangi madaniyatning ham shakllanishiga olib keldi. Bular qatoriga davriy matbuotni ham qo'shish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilsak, ularni uch guruhga bo'lish mumkin:

Birinchi guruhga shu davr mualliflari tomonidan davriy matbuot tahlil etilgan maqolalarni ko'rsatib o'tish mumkin [3].

Ikkinchi guruhga sovet davrida chop etilgan ilmiy adabiyotlarni kiritish mumkin [4]. Ushbu adabiyotlarda milliy matbuotdan ko'ra sovet matbuotiga, matbuotning yuzaga kelishida Oktabr inqilobing ahamiyatiga ko'proq urg'u berilgan.

Uchinchi guruhga mustaqillik yillarida chop etilgan tadqiqotlarni kiritish mumkin [5]. Ushbu tadqiqotlarda milliy matbuot tarixi va uning o'lkadagi taraqqiyparvarlik o'rni ochib berilgan. Shuningdek, milliy matbuotning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni ko'rsatib berilgan.

Tadqiqot jarayonida tarixiylik tamoyili, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, tasniflash, muammoviy-xronologik va fanlararo yondashuv kabi usullardan foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. "Sadoi Farg'ona" gazetasi Qo'qonda chop etilgan milliy tildagi nashrlarning to'ng'ichi edi [6:44]. O'z davrining taraqqiyparvar va sarmoyadorlaridan bo'lgan Obidjon Mahmudov muassislighida chop etilgan ushbu gazetaning musahhihi (korrektori) Ashurali Zohiriy bo'lgan. Usmon Nuriy tarjimon bo'lib ishlagan. Bu gazeta 1914-yil 3-apreldan – 1915-yil iyun oyigacha chop etilgan bo'lib, jami 123 ta soni chiqqan [9:159]. Gazetaning 1914-yil 3-aprel kuni chiqqan 1-sonida "Haftada uch marta chiqadurg'on ilmiy, fanniy, siyosiy turkcha gazetadur" deb ma'lumot berib o'tilgan. "Sadoi Farg'ona"ning maqsadi haqida uning noshiri va muharriri Obidjon Mahmudov

gazetaning 1-sonida bosilgan "Maqsad va maslak" maqolasida shunday yozadi: "Gazetani nashr etishdan maqsadimiz tijorat emas, balki xalqimizga qo'limizdan kelgan qadar xizmat etmoqdir. Xalqimizda matbuot va jaridai milliyaga kundan – kun shavq va rag'bat o'zgardi. Gazeta moddiy jihatdan ta'minlangan"[7] deb ta'kidlab o'tgan. "Sadoi Farg'ona" gazetasining 1914-yil 17-iyuldan chiqqan "Ферганское эхо" nomli ruscha varianti ham bo'lgan [9:40-b]. Gazeta A-2 formatda, to'rt sahifada, Qo'qon shahar Haydarbek mahallasidagi Obidjon Mahmudovning shaxsiy bosmaxonasida 500 – 600 nushada chop etilar edi.

Gazetaning obuna narxi Qo'qon shahri va Rossiya shaharlari aholisi uchun 1 yilga 5 so'm, 6 oyga 3 so'm, 3 oyga 2 so'm, 1 oyga 60 tiyin bo'lgan. Xorijiy mamlakat fuqarolari uchun esa narx 2 barobar qimmat bo'lgan, ya'ni 1 yilga 12 so'm, 6 oyga 7 so'm, 3 oyga 4 so'm, 1 oyga bir yarim so'm bo'lgan [9:159].

Ziyo Said gazeta muxbirlari kam ekani haqida ma'lumot berib o'tgan bo'lsa-da, gazeta sahifalariga nazar tashlasak, unda o'z davrining mashhur ziyolilari H.Niyoziy, Cho'lpon, Tavallo (To'lagan Ho'jamiyrov), Hamid Said, Saidahmad Vasliy, Ibrohim Davron, Mulla Abdullabek Musobekhoji o'g'li va Shokirali Muxtorov o'z maqola va materialllari bilan ishtirok etganini ko'rish mumkin.

Ushbu gazeta aholi ma'naviyatini yuksaltirishda salmoqli o'rin egalladi. Xususan, gazetaning faol xodimi bo'lgan Ashurali Zohiriy gazetaning birinchi sonida "So'z boshi" nomli maqolasida "Gazeta har bir millatning tilidir, gazetasiz millat tilsizdur. Zero, tili va adabiyoti yo'q millat millat emasdur" [8] deb, gazeta va adabiyot har bir millatni millat sifatida ko'rsatuvchi oyna ekanini birinchilardan bo'lib ta'kidlab o'tgan edi.

Nashr moddiy qiyinchiliklar sababli o'z faoliyatini to'xtatishga majbur bo'lgan.

1917-yil 2-apreldan boshlab Obidjon Mahmudov "Tirik so'z" nomli yana bir gazetani nashr eta boshlaydi [13:24]. Gazeta mushtariylarga "haftada 3 marotaba chiqadurg'on adabiy, iqtisodiy, taraqqiy gazetadur" deb tanishtirilgan. "Pechatnoye delo" matbaasida chop etilgan. Gazetaning nima maqsadda tashkil qilingani haqida muharriri: "...ahvoli zamonag'a qarab ba'zi puxta joylarda eshitkan va bilgan so'zlarni gazet orqalik bildirib turmoqni zarur fahmlab, ya'ni "Tirik so'z" gazetasini chiqarmoqg'a majbur bo'ldim" deb aytib o'tgan [9:157]. Ammo bu nashr ham ommalasha olmay o'z faoliyatini to'xtatadi. Hozirgi kunda ushbu gazetaning birgina soni Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy Kutubxonasining "Nodir nashrlar" bo'limida saqlanadi.

1917-yil sentyabr oyidan boshlab Qo'qonda "G'ayrat" kutubxonasi muassislighida "El bayrog'i" gazetasi chop etila boshlandi. Nashr dastlab Qo'qondagi mahalliy savdo – sanoat egalari fikr tarqatuvchisi bo'lib chiqqan bo'lsa-da, noyabr oyida ushbu shaharda "Turkiston Muxtoriyati" e'lon qilingach,

gazeta mazkur hukumatning nashri sifatida faoliyat yurita boshladi [10].

Muxtoriyat nashriga aylangach, uning sahifalarida rus istibdodining vatanimizdagi mustamlakachilik siyosati, uning o'lkadagi paxta yetishtirish va uni tashib ketish kabi bir yoqlama ishlari tanqid qilingan. Jumladan, "Turkiystonda yetishgan xomashyo bundan so'ng chetga chiqarilmaydi. Turkiystonda paxta o'rniga habobot (g'alla) ekilur" degan fikr ochiq bayon etilgan.

Gazeta muharrirlari Po'lat Soliyev (1882 – 1938) va Ashurali Zohiriy edi. Gazetada Abdulla Begiy, No'sherovon Yovushev, Ismoil Obidiy, Yunusjon Og'aliyov va bir nechta ziyolilar o'z maqolalari bilan ishtirok etgan. Gazeta haftada ikki marta, 800 – 1000 ta nusxada mix bosmada Turkiyston Muvaqqat hukumati bosmaxonasida chop etilgan. 1918-yil fevralda Turkiyston Muxtoriyati tugatilgach, gazeta ham o'z faoliyatini to'xtatadi. Gazetaning bor-yo'g'i 20 ta soni chop etilgan [13:24].

Abdulhamid Cho'lponning ma'lumotiga ko'ra, 1917-yilda Qo'qonda "Ravnaqul islom" nomli gazeta ham chop etilgan [12:44]. Ushbu nashr "Xaloyiq" jamiyati muassisligida nashr qilingan. Toshmuhammad Nurmuhammad o'g'li muharrir sifatida faoliyat yuritgan.

Davr muarrixlari bu gazeta haqida: "...ushbu gazeta o'z davrida "demokrat tarfdorlarining gazetasi" sifatida nom qozonganini e'tirof etgan. Ya'ni bu davrda o'zini demokrat deb atovchi qatlam tomonidan chop etilganini qayd etadi.

Ammo bir-ikki oy faoliyat yuritgandan so'ng moddiy qiyinchiliklar sabab o'z faoliyatini to'xtatadi. Abdulla Avloniy 1917-yilda Qo'qonda Ahmad Devishev mutasaddiligidagi "Xalq g'ayrati" nomli gazeta ham chop etilgan haqida ma'lumot bergan. Ammo u ham bir necha son chiqqach, o'z faoliyatini to'xtatgan [10].

Turkiystonda gazetalar faoliyati yo'lga qo'yilgach, asta-sekinlik bilan jurnallar ham chop etila boshlandi. Bular sirasiga "Oyina", "Al-Izoh", "Al-Isloh"ni misol keltirish mumkin. Qo'qonda ham bu davrda bir nechta jurnal chop etilgan. Bunday jurnallardan dastlabkilaridan biri – bu "Kengash"dir. U 1917-yil mart oyi oxirlaridan boshlab chop etila boshlangan [13:25]. Ikki haftada bir marta nashr etilgan. Muharriri Hamza Hakimzoda Niyoziy bo'lgan. Jurnal Qo'qon muallimlari tomonidan chiqarilgan. Jurnalning ikkinchi sonida bosilgan maqola boy va ulamolarga ma'qul tushmagani sababli Hamza jurnalndan chetlashiriladi. Uning o'rniga Rahimjon Hoji Tursunmuhammad o'g'li muharrirlik qiladi. Jurnal 8 bet hajmda, toshbosmada 400

dona bosilar edi. Oltinchi sonidan so'ng o'z faoliyatini to'xtatadi [14:391]. Bugungi kunda jurnalning uchta soni saqlanib qolgan.

Qo'qonda chop etilgan navbatdagi jurnal – bu "Yurt" bo'lib, u 1917-yilning 1 iyunidan chiqa boshlagan [6:57]. Bu o'z davrining salmoqli jurnallaridan biri hisoblangan. Uning shiori "Yashasin muhtoriyatli xalq jumhuriyati!" edi. Jurnal ikki qismdan iborat bo'lgan. Birinchi qismida adabiyot, siyosat, ijtimoiy, tarixiy, huquqiy, ta'lim-tarbiya, oila masalalariga oid maqolalar o'rin olgan bo'lsa, ikkinchi qismida qishloq aholisining ijtimoiy muammo va masalalari yoritilgan. Bu holat jurnalning oddiy xalq orasida ommalashishiga sabab bo'lgan. Ashurali Zohiriy jurnalning muharriri va noshiri bo'lib faoliyat yuritgan. Jurnalda o'z davrining ziyolilaridan Ahmad Zaki Validiy, Ahmad Sardor, Shokirqul Muxtoriy, Subhiy va boshqalar o'z maqolalari bilan ishtirok etgan.

Jurnal 16 betlik bo'lib, mix bosmada ming nusxa atrofida chop etilgan. Ziyo Saidning ta'kidlashicha, jurnal texnik jihatdan o'z davrning eng ko'rkam jurnallaridan biri bo'lgan.

"Kengash" o'z faoliyatini to'xtatgandan so'ng uning o'rniga 1917-yil avgust oyida "Hurriyat" nomli jurnal nashr etila boshlandi [13:21]. Ziyo Said Mahmudxo'ja Rizo'iy ushbu jurnalning bosh muharriri sifatida faoliyat yuritgan deb malumot bersa, tadqiqotchi B.Do'stqoraev "Hurriyat" jurnali 1917-yilning 7 apreldan chiqa boshlagani, dastlabki ikki soniga Hamza Hakimzoda Niyoziy muharrirlik qilib, noshiri Hoji Rahimjon Shodi bo'lgani haqida ma'lumot beradi [15:62-b]. Ammo jurnalning to'rt soni chiqqandan so'ng o'z faoliyatini to'xtatgan.

Shuningdek, bu davrda Qo'qonda telegram varaqalari ham chop etilgan. Bular sirasiga 1919-yil yilda bir sonigina chop etilgan "Oktabr varaqasi", 1921-yilda nashr qilingan "Qizil yoshlar" va "Tutqun" varaqalarini misol keltirish mumkin. "Qizil yoshlar" va "Tutqun" varaqalarini ham bir-ikki sonigina chop etilgan [6:101].

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib, shuni aytish mumkin, Qo'qon shahri ham matbuot shakllangan hududlardan biri bo'lgan. Bu yerda chop etilgan gazeta va jurnallar ham o'lka xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hamda ma'naviy hayotini yuksaltirishga munosib hissasini qo'shgan. Mazkur holat ham bu davrda aholini ma'rifatli qilish asosiy masala bo'lganidan dalolat beradi. Shuningdek, bu davrda sovet davlati hukmronlik qilgan bo'lsa-da, aholini savodli qilish masalasida to'liq qo'yilmaganini ko'rish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shadmanova S. Turkiyston tarixi – matbuot ko'zgasida (1870-1917 yillar). – T.: Yangi nashr. 2012.
2. Pidayev T, Do'stqoraev B. Taraqqiy gazetasi. Xalq so'zi. 1993 yil 11-iyun.
3. Abdulla Avloniy. Burung'i o'zbek vaqtli matbuotining tarixi // Turkiyston. – 1924. - №295. Ziyo Said. Qizil yoshlar matbuoti va uning tarixi // Turkiyston. – 1924. №294.
4. Ziyo Said. (Tanlangan asarlar to'plami. – T.: G'afur G'ulom, 1974. – B 207) Ernazarov T. E. (O'zbekiystonda vaqtli matbuot (1870-1924). – T., 1959) Ernazarov T.E. (Akbarov A.I., История печати Туркестана (1870-1925). Уч. пособие, – T.: O'qituvchi, 1976;) Avsharova M.P. (Русская периодическое печат в Туркестане (1870 – 1917) Библиографическое указател литературы). Агеев А.И.Латинова М.Н.(Национальная периодическая печат Узбекистана (1917 – 1939) – T.: 1947).
5. Jalolov A., O'zganboyev H. (O'zbek ma'rifatarparvarlik adabiyotining taraqqiyotida vaqtli matbuotning o'rni. – T.: Fan, 1993). Rajapova R. (Turkiyston tarixi (1917-1993). – T.: O'qituvchi, 1994;) (Туркестан а начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р.Я.Раджапова. – T.: Шарк, 2000), A'zamxo'jayev S. (Turkiyston muxtoriyati. – T.: Fan, 1996;) A'zamxo'jayev S (Turkiyston muxtoriyati: milliy-demokratik davlatchilik qurilishi tajribasi. – T.: Ma'naviyat. 2000.). Shodmonova S. (Turkiyston tarixi – matbuot

ko'zgasida (1870–1917 yillar). – T.: Yangi nashr, 2011), Mingnorov A. (Turkiystondagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning milliy matbuotda yoritilishi (1917–1918 yillar). – T.: Istiqol nuri, 2013), Tayronov Y. (Общественно- политическая деятельность Туркестанских предпринимателей в начале XX века. – T., 2011).

6. Ziyo Said. Tanlangan asarlar. – T.: G'afur G'ulom, 1974.
7. Obidjon. Maslak va maqsad. – Sadoi Farg'ona. 1914 yil. №1.
8. Ashurali Zohiriy. So'zboshi. – Sadoi Farg'ona. – 1914 yil. №1.
9. Turkiyston matbuoti tarixi (1870 – 1917). Tuzuvchi N.Abduazizova. – T.: Akademiya, 2000.
10. Abdulla Avloniy. Burung'i o'zbek vaqtli matbuotining tarixi // Turkiyston, 1924. № 295.
11. Do'stqoraev B. Farg'onada milliy davriy matbuotning yuzaga kelishi va shakllanishi tarixidan. Sadoi Farg'ona. "Sadoi Farg'ona" gazetasining milliy matbuot shakllanishi va jadidchilik harakatidagi o'rni" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Farg'ona, 2024.
12. Cho'lpon. Turkiystonda matbuot. Jamiyat va boshqaruv. 1998. № 2. – B.44.
13. Mingnarov A. Ijtimoiy – siyosiy jarayonlarning milliy matbuotda yoritilishi. – T.: Istiqol nuri. 2013.
14. Hamza. To'la asarlar to'plami. 5-tom. – T.: Fan, 1988. – B.391.
15. Farg'ona jurnalistikasi // Tuzuvchi va mas'ul muharrir M.Obidov. – T.: Sharq, 2009.

ЎЗБЕКИСТОНДА ТИББИЁТ ФАНИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ТАРИХИ (1991-2000 йй)

САНЖАРБЕК ДЖУМАНОВ

Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази илмий ходими, PhD

Аннотация: Маълумки, соғлиқни сақлаш тизимининг тараққиёти бевосита тиббиёт фани ривожига билан боғлиқдир. Айниқса, мустақиллик йилларида бу борада олиб борилган кенг миқёсдаги тадбирлар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Мазкур мақола мустақилликнинг дастлабки йилларида бу борада амалга оширилган тадбирлар тарихига бағишланган. **Таянч сўзлар:** Экологик танглик, юқумли касалликлар, доривор препаратлар, фундаментал тадқиқотлар.

Annotation: It is known that the development of the healthcare system is directly related to the development of medical science. Especially in the years of independence, the large-scale activities carried out in this regard became important. This article is devoted to the history of the activities carried out in this regard in the first years of independence. **Keywords:** Environmental problems, infectious diseases, medicinal preparations, basic research.

Аннотация: Известно, что развитие системы здравоохранения напрямую связано с развитием медицинской науки. Особенно в годы независимости приобрела важное значение широкомасштабная деятельность, проводимая в этом направлении. Данная статья посвящена истории деятельности, проводимой в этом направлении в первые годы независимости. **Ключевые слова:** Экологические проблемы, инфекционные заболевания, лекарственные препараты, фундаментальные исследования.

Маълумки, ҳар бир соҳа тараққиётини шу тизимга тегишли фанлар тармоғининг ривожисиз тасаввур қилиш қийин. Шу сабабдан, Ўзбекистон мустақиллигини қўлга киритган дастлабки даврлардан бошлаб тиббиёт фанини ривожлантириш борасидаги тадбирларни амалга оширди. Дастлабки даврларда Ўзбекистондаги мавжуд ҳолат мазкур тадбирларнинг тезкорлиги билан бажарилишини тақозо этарди. Негаки, Орол денгизининг қуриши оқибатида юзага келган экологик танглик юқумли касалликларни вужудга келтирувчи энг асосий омиллардан бирига айлаган эди. Шунингдек, ўтган йиллар мобайнида аҳоли саломатлигини қайта тиклаш учун зарур бўлган дори воситаларини тайёрловчи, фармацевтика соҳасини ривожлантиришга оид бирорта иншоот, дори - дармон ишлаб чиқариш заводи, мураккаб тиббиёт техникаси, асбоблар ва ҳоказалар ишлаб чиқарувчи корхоналар қурилмади [1:52]. Шу ва бошқа омиллар бу борадаги ишларни кечиктирмасдан амалга оширишни тақозо этарди.

Юқоридаги салбий ҳолатларни инobatга олган Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш Вазирлиги Хайъати 1990 йилнинг 12 декабрдаги Қарорида Республика учун қуйидаги муаммолар устида иш олиб боришни тавсия қилди. Яъни, юқумли касалликлар ва уларнинг асоратлари, болалар ва оналар ўлими, қон системаси касалликлари ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва касалликларнинг олдини олиш [2:60].

Шу ва бошқа омиллар фармацевтика фани ва ишлаб чиқаришини ривожлантириш масаласини табиий равишда кун тартибига қўйди. Аҳолининг дори - дармонларга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида мамлакатдаги ўсимликлардан фаоллиги юқори, зарари кам доривор моддаларни излаб топиш ва янги доривор моддалар яратиш устида иш олиб борилди [6:66]. Самарали янги доривор препаратлар яратиш ва бу борада фундаментал тадқиқотларни ривожлантиришга катта аҳамият берилди [2:60]. Жумладан, юрак-томир касалликларида ишлатиладиган (анаприлин, валидол), юқумли касалликларга қарши (кобальт фитат, кобовит, шток-роза), ошқозон-ичак касалликларига қарши (пахта лигнинидан фаоллаштирилган кўмир, фенсулқал, дихлобазол, бензиобозон) каби препаратларни ишлаб чиқариш борасидаги изланишлар якунланди [3:122].

Илмий ишларнинг амалиётга жорий этилишида унинг иқтисодий самарадорлиги асос қилиб олинishi, ижтимоий ва тиббий аҳамияти ёрдамчи сифатида қаралиши белгиланди [2:61]. Бу эса соҳани бозор муносабатларига мослаштиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Бундан ташқари, давлат бюджетидан ажратиладиган маблағ илмий текшириш муассасаларининг ходимлари сонига қараб эмас, балки,

Ўзбекистон фан ва техника давлат Қўмитаси томонидан қабул қилинган илмий дастурнинг долзарблиги, мазмуни, олинadиган натижаларининг салмоғи, хорижий мамлакатларда бажарилаётган ишлар билан рақобат қила олиш қобилияти ва амалий тиббиётдаги ўрнига қараб ажратилиши йўлга қўйилди [6:65].

Илм - фан ютуқларини амалиётга жорий этиш борасида республикада фаолият олиб бораётган корхоналар ҳам бир талай ишларни амалга оширдилар. Жумладан, «Ўзтибприбор» Илмий техникавий Маркази томонидан янги тиббиёт техникаси асбобларидан 20 дан ортиқ янги турларининг ҳужжатларини экспертизадан ўтказилди. Шундан 15 таси клиникаларда қўллаш ҳамда қўллаб ишлаб чиқариш учун қабул қилинди [2:62].

1994 йилга келиб Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш тизимида 12 та илмий тадқиқот институтлари ва 5 та илмий марказлар фаолият олиб борди [7:244]. Ушбу массасаларнинг илмий потенциаллари 669 илмий ходимдан иборат бўлиб, шулардан, 99 таси фан доктори, 300 таси фан номзодлари эди. Илмий ходимларнинг ўртача илмий даражаланганлиги эса 55,7 фоизни ташкил қилди [7:243]. Бу эса ИТМ лардаги илмий ходимларнинг ярмидан кўпи олий ва юқори малакали ходимлардан иборат илмий потенциалга эга эканлигини кўрсатди. Шу билан ҳам, мазкур йилда Соғлиқни сақлаш вазирлиги бўйича ИТИ лари ва Илмий Марказларининг 12 та дастурлари Республика Фан ва техника Давлат Қўмитасининг тадқиқий ва 3 таси фундаментал илмий текшириш ишлари ичида танлов ғолиблари деб топилиб, уларга бюджетдан ташқари қўшимча маблағ ажратилган эди [6:66].

Бундан ташқари, илмий текшириш марказларида бошқа корхона, ташкилот ва муассасалар билан ҳўжалик шартномаси асосида ишлар олиб борилди. Шунингдек, илмий текшириш марказларининг илмий фаолияти давомида энг устувор йўналишлар бўйича олиб борилган илмий ишлар натижаларига қўра соғлиқни сақлаш амалиёти учун ишлаб чиқилган янги технологиялар ҳам ҳаётга тадбиқ этилди [7:249]. Бу эса тиббиёт фани ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1994 йилга қадар тиббиёт соҳасидаги илмий изланишлар кўп йўналишда, тарқоқ ҳолда олиб борилган бўлса, эндиликда 1994 - 1995 йиллар учун 6 та асосий илмий текшириш дастурлари йўналиши ва уларнинг Бош координация қилувчи муассасалари ва раҳбарлари аниқланган ҳолда олиб борилиши йўлга қўйилди [6:66].

Бундан ташқари, тиббиёт фанининг замонавий муаммоларини ўз ичига олган илмий тадқиқот якунлари

бўйича олимлар томонидан кўплаб ишлар амалга оширилди. Жумладан, 1991 – 1994 йилларда илмий текшириш муассасалари ҳаммаси бўлиб 96 та муаллифлик гувоҳномаси олишди ва уларнинг ходимлари томонидан 60 та монография чоп этилди. Шунингдек, илмий ходимлар томонидан 4071 та илмий мақола чоп этилди [7:251]. Амалга оширилган бундай тадбирлар тиббиётда яратилган янгиликлар билан кенг оммани таништиришда муҳим аҳамиятга касб этди.

Мазкур йиллар давомида тиббиёт фани олимларини етиштириш тадбирлари ҳам олиб борилди. Жумладан, 1991 – 1994 йиллар давомида 68 та фан докторлари ва 278 фан номзодлари тайёрланди [7:253]. Илмий кадрларни тайёрлаш фаоллиги жиҳатдан Хирургия илмий Маркази ҳамда Кадиология ИТИ энг олдинги ўринларни эгаллади [7:254]. Шунингдек, 1995 йилда 8 та институт 11 та грант олдилар [7:256].

Бу борадаги ишлар кейинги йилларда ҳам давом эттирилди. Жумладан, Олий ўқув юртлари ва ИТИ ва илмий марказлар олимлари 1994 – 1996 йиллар ичида соғлиқни сақлашнинг турли соҳалари бўйича 430 та услубий ҳужжатлар ва 117 ўқув – услубий қўлланмаларни тайёрладилар [9:45]. 1997 йилда эса жами бўлиб 4152 та илмий ишланмалар чоп этилган бўлса, шулардан, 28 таси монография, 117 таси ўқув қўлланмалар, 802 та журнал мақолалари, 603 та маъруза ва тезисларни ташкил қилган эди [8:129].

1997 – 1999 йиллар давомида Республика олимлари томонидан устувор давлат илмий – техник дастурлари ижроси юзасидан кенг миқёсдаги ишлар амалга оширилди. Жумладан, «Оналар ва болалар саломатлигини мустаҳкамлаш муаммоларини ишлаб чиқиш» дастури асосида туғиш ёшидаги аёлларнинг соғлиғи баҳоланиб, уларни соғломлаштириш дастурлари ишлаб чиқилди. «Акушерлик ва гинекология муаммолари» бўйича эса ҳомиладор аёлларда йирингли – септик асоратларнинг олдини олиш ва даволашнинг самарадор усулларининг таклиф қилиниши ва қўлланилиши натижасида бола туғилгандан кейинги асоратлар сони 5 мартага камайди [10:136].

Бундан ташқари, «Ички паталогия ва жарроҳлик касалликларининг ташхиси ва даволашнинг янги технологияларини ишлаб чиқиш» [10:137] дастури икки йўналишдаги муаммоларни ҳал қилишга мулжалланди. Яъни, ички паталогия муаммолари ва жарроҳлик касалликлари муаммолари. Бу борада ҳам катта ҳажмдаги ишлар амалга оширилди. Жумладан, ички паталогия муаммолари бўйича ўпқада яллиғланиш жараёни оғирлигини аниқлаш ва унинг кечишини башоратлаш, ўпканинг носпецифик касалликларини даволаш усулларини ишлаб чиқиш устида изланишлар олиб борилди ва кўпгина ижобий натижаларга эришилди. Жарроҳлик соҳасида эса хирургия илмий маркази ходимлари томонидан тажрибада ўлимга маҳкум оғир жигар касалига дучор бўлган кишиларда жигарни трансплантация (алмаштириш) қилиш усули ишлаб чиқилди. Мазкур усул жаҳонда илк бор бу борада изланишлар олиб борилаётганлиги [10:143] балан катта аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, ушбу марказ олимлари «Импульс – 100» деб аталувчи ярим ўтказувчан юқори импульсли лазер аппарати ишлаб чиқдилар. Унинг хориждаги муқобиллари бўлган «Лазурь» ва «Эра» аппаратларидан устун эканлиги исботланди [10:140].

Шунингдек, Марказий Осиё минтақасида ягона бўлган тиббий паразитология ИТИ да нафақат Республикада, балки, Бутун жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти дастурлари асосида лейшманиоз ва безгак устида илмий ишлар олиб борилди. Натижада, тери зооноз лейшманиозига қарши вакцина

ишлаб чиқарилди. Шу билан бирга, иккинчи Тошкент Давлат тиббиёт институтида қорин бўшлиғи аъзолари касалликларини жарроҳликнинг янги технологик усуллари ва қандли диабетда йирингли некроз жароҳатланишини янги даволаш технологияси ишлаб чиқилди. Бундан ташқари, юрак шох томирларини, туғма юрак порокларини даволашда янги замонавий технологияларнинг тадбик этилиши қимматга тушувчи ва мураккаб жарроҳлик усулларини қўлашдан ҳоли қилди [10:143].

Мустақилликнинг дастлабки ўн йилида Республика Хукумати томонидан амалга оширилган кенг қўламдаги тадбирлар ўз натижасини берди. Жумладан, 1991 йилда мазкур соҳада ихтиролар сони 2 тани ташкил қилган бўлса, 1999 йилга келиб бу кўрсаткич 105 тага етди. Бундан ташқари, 1991 йилда 12 та фан доктори ва 69 та фан номзоди тайёрланган бўлса, 1999 йилга келиб уларнинг сони икки баробар ошди, яъни 26 фан доктори ва 171 нафар фан номзоди тайёрланди [10:144]. Шу ва бошқа омишлар мамлакатнинг мустақиллик даври тиббиёт фанининг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди.

Аммо, шу билан биргаликда бу даврда ютуқлар билан бирга айрим камчиликлар ҳам мавжуд бўлганлигини кўрсатиб ўтиш лозимдир. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 30 мартдаги «Республика соғлиқни сақлаш тизими илмий техника потенциалини мустаҳкамлаш чора тадбирлари тўғрисида» ги Қарорининг бажарилиши ҳақидаги маълумотномада келтирилган ҳолатлар буни тасдиқлайди. Хусусан, Республика онкология илмий марказида текширув ишлари олиб борилганда унда бир қанча ютуқлар билан биргаликда айрим камчиликлар ҳам мавжуд эканлиги аниқланган. Жумладан, институт ходимлари 1995-1999 йиллар ичида 203 та илмий ишлар чоп этганлар, лекин уларнинг кўпчилиги анжуман ҳамда илмий тўпламлар тезислари сифатида чоп этилган. Илмий мақолаларни ҳар бир ходим сонига тақсимлаганда унда бир илмий ходимга 1 йил ичида 0,5 та мақола тўғри келганлиги аниқланган эди. Бу эса илмий ходимларни мақола чоп этишда ва илмий натижаларни ёритишда сусткашлик қилганликларидан далолат берарди. Шунингдек, энг ачинарли ахвол шундан иборат эдики, 7 йил ичида институт ходимлари 3 тагина методик қўлланмалар чоп этганлар [5:9]. Бу эса ўз навбатида институт илмий потенциалининг мустаҳкамланишига ўзининг салбий таъсирини кўрсатди. Бундан ташқари, Вирусология илмий текшириш институтида эса 1994-1994 йиллар мобайнида фақат 2 та докторлик диссертацияси ҳимоя қилинган, бирорта ҳам номзодлик диссертацияси тайёрланмаган [4:15].

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, мустақилликнинг дастлабки йилларида Хукумат томонидан амалга оширилган тадбирлар натижасида тиббиёт фани тараққиётида муҳим ютуқларга эришилди. Жумладан, фанда яратилган янгиликларни ишлаб чиқаришга жорий этиш, салмоқли миқдорда соҳа олимларининг тайёрланиши ва улар томонидан кўплаб ихтироларнинг амалга оширилиши мустақиллик даври тиббиёти фани тараққиётида муҳим омишлардан бири бўлди. Аммо, шу билан бирга мазкур йўналиш ҳам баъзи объектив хато камчиликлардан ҳоли бўлмади. Жумладан, мазкур ҳолатда ҳам тегишли мутасадди шахсларнинг ўз ишига ва касбига нисбатан лоқайдлиги катта рол ўйнади. Бу эса ўз навбатида хукумат томонидан берилган топшириқларнинг ўз вақтида ва самарали бажарилишига ўзининг салбий таъсирини кўрсатган эди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. ЎРИТТХ МДА Фонд-М-372, 1-рўйхат, 84-йиғма жилд.
2. ЎРИТТХ МДА Фонд-М-372, 1-рўйхат, 88-йиғма жилд.
3. ЎРИТТХ МДА Фонд-М-372, 1-рўйхат, 407-йиғма жилд.
4. ЎРИТТХ МДА Фонд-М-372, 1-рўйхат (давоми), 527-йиғма жилд.
5. ЎРИТТХ МДА Фонд-М-372, 1-рўйхат (давоми), 527-йиғма жилд.

527-йиғма жилд.

6. ЎРИТТХ МДА Фонд-М-372, 1-рўйхат, 314-йиғма жилд.
7. ЎРИТТХ МДА Фонд-М-372, 1-рўйхат, 315-йиғма жилд.
8. ЎРИТТХ МДА Фонд-М-372, 1-рўйхат, 407-йиғма жилд.
9. ЎРИТТХ МДА Фонд-М-372, 1-рўйхат, 440-йиғма жилд.
10. ЎРИТТХ МДА Фонд-М-372, 1-рўйхат, 528-йиғма жилд.

СОМОНИЙЛАР ДАВЛАТИ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ

ЗИЁДИЛЛА ЗИНАТУЛЛАЕВ

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
катта ўқитувчиси, PhD

Аннотация: Мақолада Сомонийлар давлатининг ташкил топиши, давлат бошқарув тизимининг шаклланиши ҳамда маъмурий лавозимларнинг жорий этилиши бирламчи манбалар ва илмий адабиётлар асосида ёритилган.
Таянч сўзлар: Мовароуннахр, Хуросон сомонийлар, саффорийлар, зайдийлар, амир, мамлук, турк, девон, даргоҳ, вазир, қози, вақф, хирож, жиёза.

Annotation: The article covers the formation of the Samanid state, the formation of the state system of government and the introduction of administrative positions on the basis of primary sources and scientific literature. **Keywords:** Movarounnahr, Khurasan, samanids, saffarids, zeidites, emir, mamluk, turk, divan, dargah, vezir, kazi, waqf, kharaj, jizya.

Аннотация: В статье на основе первоисточников и научной литературы описано становление и формирование системы государственного управления а также введение административных должностей Соманидского государства.

Ключевые слова: Мавараннахр, Хурасан, саманиды, саффари́ды, зейдиты, эмир, мамлюк, турк, дивон, дарга́х, везир, кази, вақф, хирадж, джизья.

Кириш. Исломнинг Марказий Осиёга ёйилиши минтака тарихида туб бурилиш ясади. Унинг натижаларидан бири ўзбек давлатчилигининг кейинги даврлардаги ривожланишига катта таъсир кўрсатган шарият аҳкомларига асосланган араб халифалиги бошқарув тизимининг минтакага кириб келишида ўзини кўрсатди. VIII-XII асрлар давомида ислом аҳкомларини ўзига сингдириб борган Марказий Осиёдаги бошқарув тизими миллий давлатчилик тарихининг муҳим сегментларидан бирига айланди. Ислом Марказий Осиёдаги бошқарув тизимининг янги шаклларда ривожланишини бошлаб берди. Бунинг натижасида вужудга келган миллий бошқарув тизими тамойиллари XX асргача ўз кучини сақлаб қолди.

IX асрнинг иккинчи ярми ислом тарихида “заиф халифалар асри”нинг бошланиши деб юритилади. Бу даврга келиб Аббосийлар халифалигида ички зиддиятларнинг кучайиши, кўзғолонларнинг кўпайиши, араблардан бўлган ҳокимларга нисбатан халифалар ишончсизлигининг ортиши, бунинг оқибатида ҳудудларга келиб чиқиши форс ва туркийлардан бўлган қўмондон ва волийларнинг тайинланиши марказий ҳокимиятнинг заифлашуви, шунингдек, ҳам ғарбий, ҳам шарқий ҳудудлар назоратининг қўлдан кетишига сабаб бўлди.

Дастлаб Хуросонда Тоҳир ибн Хусайн (776-822 йй.) бошчилигидаги тоҳирийлар, улардан сўнг саффорийлар ўз мустақиллигини эълон қилгач, Мовароуннахрда халифаларга садоқат билан хизмат қилиб келган Сомонийлар ҳам вазиятдан фойдаланган ҳолда, амалда мустақил бошқарувни ўрнатишга муваффақ бўлди.

Сомонийлар Хуросон амирлари Тоҳирийлардан мустақил бўлишга интиланлар, аммо ҳеч қачон Аббосийларга қарши чиқмаганлар ва Бағдоддан мустақил бўлишга интилмаганлар[9:196]. Бинобарин, халифа Мамун Марвдан Бағдодга кетишдан олдин унга садоқат билдирган Сомон авлодлари Нух ибн Асад (ваф. 842 й.) ва унинг укаларини ҳоким этиб тайинлашга буйруқ беради. 204/819-20 йилда Хуросон амири Гассон ибн Аббод халифанинг кўрсатмасига биноан Нух ибн Асадни Самарқандга, Аҳмадни – Фарғонага, Яҳёни – Шош ва Уструшанага, Илёсنى эса - Ҳиротга ҳоким этиб тайинлайди. Ака-укалар расман бир-биридан мустақил ҳукмдор бўлган, лекин амалда улар Нух ибн Асадга бўйсунганлар[4:253]. У Сомонхудодиннинг тўрт набирасининг тўнғичи бўлиб, Сомонийлар сулоласининг асосчиси ҳисобланади[3:48].

Нух ибн Асад бошқа диндаги туркларга қарши жиҳод урушлари олиб борган. 225/ 839-40 йилда у Исфижоб шаҳрини эгаллаб, ундаги тоқзорлар ва экинзорларни ўз ичига олган муҳофаа деворини қурдиради[4:253]. Нух ибн Асад ҳукмронлиги даврида Самарқанд, Шош ва Фарғона шаҳарларида зарб этилган тангалардаги ёзувларда халифа исмидан кейин унинг

исми келтирилган. Бу эса унинг Хуросон ҳукмдорлари Тоҳирийлардан мустақил бўлганлиги ва фақатгина халифага бўйсунганини англатади[4:254].

Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарига кўра, Нух ибн Асад (819-864 йй.) вафотигача Самарқандда яшайди ва биродари Аҳмад ибн Асадни ўзига ўринбосар этиб тайинлайди. Аҳмад ибн Асад олим ва порсо киши бўлиб, ўта халқпарвар ва виждонли бўлган[2:147]. Ибн ал-Асир у ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради: “Аҳмад ҳақида унинг ўғли Наср шундай дейди: у (Аҳмад ибн Асад) 30 йиллик ҳукмронлиги даврида ўзи ҳам атрофидаги яқин аъёнлари ҳам пора олмаган. У вафот этганида унинг қўл остидаги хизматчилари ҳатто оч қолиб кетган” [8:66]. Сомоний ҳукмдорлар орасида ҳам араб халифалари Умар ибн Хаттоб ва Умар ибн Абдулазиз каби зоҳид ва халқпарвар амирлар ҳамда давлат хизматчилари бўлганлигини юқорида номлари келтирилган муаррихларнинг келтирган маълумотлари ҳам тасдиқлайди.

Сомонийлар ҳукмронлиги бошланганда (IX аср бошлари) Мовароуннахр алоҳида маъмурий бирлик эди, X асрдан бошлаб Хуросон ҳам унга қараши бўлган[4:142]. Сомонийлар ўзларининг ҳукмронлиги остига иккита йирик минтақани – Бухоро, Самарқанд, Уструшана, Фарғона, Шош, Исфижоб, Хоразм, Кеш, Насаф, Чағониён, Хутталонни ўз ичига олувчи Мовароуннахр ва Бадахшон, Балх, Тохаристон, Гуржистон, Марв, Ҳирот, Ғур, Нишопур ва Гурганини ўз ичига олган Хуросонни бирлаштирдилар. Шунинг учун адабиётларда уларнинг мулки баъзан “Сомонийлар империяси” деб номланади[11:127].

Мовароуннахр тўрт вилоятдан иборат бўлган. Суғд вилоятининг иккита пойтахти бўлиб, булар Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари эди. Шунингдек, Хоразм, Фарғона, Чағониён ва Шош вилоятлари ҳам мазкур ҳудудга кирган. Сомонийлар давлатининг ғарбий қисми, яъни Хуросон ҳудуди эса, тўрт қисмдан иборат бўлиб, биринчисининг пойтахти Найсабур (Нишопур), иккинчисиники – Марв, учинчиси – Ҳирот, тўртинчиси Балх шаҳарлари эди[12:188].

Манбалар кўрсатадики, ўрта асрларда Марв шаҳрининг нуфузи жуда юқори бўлган. Аббосий халифалар ҳокимияти ҳам Марвда бошланган ва уларнинг қора рангли байроқлари илк бор шу ерда қўтарилган. Бу ерда ўн йил давомида халифа Маъмун (халифалик йиллари 813-833) ҳукм сурган. Шунинг учун одамлар уни Шоҳижон, яъни Шоҳ Жаҳоний – “Подшоҳлар қароргоҳи” деб атаганлар[4:59]. Марв – халифаликнинг шарқий қисмига ҳокимлик қилувчи ноибга (у Куфада турар эди) бевосита бўйсунувчи Хуросон ноибининг қароргоҳи эди[Ўзбекистон ССР тарихи. II том, 1970:191]. Шунга қарамай, Сомонийлар давлати пойтахти этиб Мовароуннахрнинг энг тараққий этган шаҳарларидан

бири бўлган Бухоро шахри танланган.

261 – 379/875 – 892 йилларда Сомонийлар давлатининг пойтахти Самарқанд, 279 – 395/892 – 1005 йилларда эса Бухоро бўлган. Сомонийлар конуний жиҳатдан Хуросон амирлари бўлиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон ерлари уларга қарашли бўлган. Шунинг учун уларнинг қароргоҳи Бухоро Х асрда Мовароуннаҳр ва Хуросон пойтахти ҳисобланган. У Мовароуннаҳрдаги Хуросонга энг яқин шаҳар бўлган. Тоҳирийлар Нишопурдан туриб Хуросонни идора этган бўлсалар, Исмоил ибн Аҳмад Бухорони ўзига қароргоҳ этиб танлаган ва давлатнинг пойтахтига айлантирган. Бунинг асосий сабаби – унинг исломдан олдинги аждодлари (Эл Арслон ва Эл Тегин) Бухорода яшаганлар ва шу ерда дафн этилганлар[9:121-196]. Унинг авлодлари даврида ҳам пойтахт Бухоро бўлиб қолаверган. Унгача Мовароуннаҳр ҳукмдорлари Самарқандда, баъзан Шошда, баъзида эса Фарғонада яшаганлар[2:159].

Сомонийлар сулоласи Мовароуннаҳрдаги биринчи ноараб мусулмон ҳукмдорлар бўлиб, юз йилдан ортиқ ҳукмронлик қилган. Бу даврдаги бошқарув тизими моҳиятини ҳокимиятнинг отадан болага мерос бўлиб ўтиши тамойили ташкил қилган. Сомонийларнинг Мовароуннаҳрда исломнинг ёйилишида кўрсатган хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз. Бунинг натижасида мазкур сулола Марказий Осиёда ислом дини кўрсатмалари асосидаги бошқарув тизимининг қарор топишида алоҳида рол ўйнади. Унинг тажрибаси кейинги сулолалар бошқаруви учун намуна – эталон вазифасини ўтади.

Марказий Осиёда IX–XII асрларда ҳукм сурган Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар давлатлари бошқарув тизимини сомонийлардан ўзлаштирган ҳолда ўзларининг маҳаллий анъаналарига содиқ қолган ҳолда бошқарувга маълум даражада янгиликлар олиб киришган. Бунинг ёрқин далили сифатида пардадор, доводдор, таштдор, жашнигир, қутвол, салор, сарҳанг, сипоҳсалор, бирук, ағичи, қушчи, човуш, хайлбоши каби расмий лавозимлар жорий этилганлигида номён бўлади. Бундан келиб чиқадик, Марказий Осиёда вужудга келган мустақил мусулмон сулолалари бошқарув тизимини араб халифалигидан ўзлаштирган бўлсаларда, у миллий анъаналар асосида ривожланган.

Сомонийлар аббосийлар каби суннийлик мазҳабини маҳкам тутганлар ва унга хизмат қилганлар. Хутбани аббосийлар номига ўқитиб, пулларини ҳам уларнинг номи билан зарб қилдирганлар. Ўз навбатида, аббосийлар ҳам сомонийларни кадрлаб, ўзларига яқин тутганлар. Сомонийлар аббосийларга Саффорийлар¹ ва Зайдийлар² каби уларга қарши чиққан давлатларни маҳв этишга ёрдам берганлар. Айниқса, Исмоил Сомонийнинг Хуросонни эгаллаши ва ўз давлатига қўшиб олиши, шиа оқимидаги Саффорийлар давлатининг тугатилишида муҳим рол ўйнади[12:187].

Хуросон бошқаруви саффорийлар қўлидан кетгач, Сомонийлар халифаликнинг “Девон ал-Машрик” деб аталувчи шарқий вилоятларидан бири бўлган Хуросоннинг волийлари сифатида амир унвонига эга бўлганлар. Бундан ташқари, бошқа вилоятларнинг волийлари сингари, “мауло амир ал-мўминин”, яъни “мўминлар амирининг мавлоси” деб аталганлар[9:119]. Сомонийлар шаръан Аббосий халифаларнинг Хуросондаги амирлари ёки волийлари, яъни бошқарувчилари ҳисобланган[4:123].

Наршахийга кўра, Сомонийларнинг Мансур ибн Нухгача (ҳукмронлик йиллари 961-976) бўлган ҳукмдорлари амир, Мансур ибн Нух ва ундан кейингилари малик деб аталган[2:163]. Исмоил ибн Аҳмад (849-907 йй.) ўзини “Мовароуннаҳр ҳукмдори” деб атаган. Наршахий Сомоний ҳукм-

дорларга таъриф берганда, уларнинг ҳокимиятини “иморат” (амирлик) деб атаган ва фақатгина Абдулмалик ибн Нух ҳукмронлигидан бошлаб (343-350/954-961) “мулк” деган атамани ишлатила бошланган. Бошқа манбаларга кўра, Абдулмалик ибн Нух тангасида у “ал-Амир ал-Муаййид” ёки “ал-Малик ал-Муаййид” деб номланган. “Ал-Муаййид” сўзи араб тилидан таржима қилинганда, “қўллаб-қувватловчи, раҳмли” деган маъноларни англатади[11:156].

Аббосийларга садоқат билан хизмат қилган амалдорлар ва ҳукмдорларни тақдирлаш мақсадида халифалар уларга “сулола дўсти”, “сулола таянчи” каби унвонлар беришган. “Адуд ад-давла”, “Тож ал-милла”, “Баҳо ад-давла” ва бошқалар шулар жумласидандир. “Адуд ад-давла” деб аталган обрўли унвон Х аср иккинчи ярмидан бошлаб халифаликнинг шимолда Сомонийлардан тортиб, шарқда Фотимийлар давлатигача бўлган барча ерларида урфга кирган эди[11:161].

Сарой одоби (этикети) бўйича халифага мурожаат қилишда унга бўйсунувчиларнинг барчаси унга “мавлоно” – “бизнинг хўжайин” ёки “амир ал-мўминин” – “мўминларнинг амира” деб мурожат қилиши шарт эди. Сомоний ҳукмдорлар араб халифалигининг бир қисми бўлган Хуросон ноиблари сифатида “амир” унвонини олишган. Бошқа сулола вакилларида фарқли ўлароқ, улар ўзларининг қунылари билан хотирланган. Масалан, Исмоил ибн Аҳмад “амир ал-адл” (адолатли амир) қуныси билан, Наср ибн Аҳмад “ал-амир ас-саъид” (бахтли амир), Нух ибн Наср “ал-амир ал-хамид” (атоқли амир), Абдул Малик ан-Нух “ал-амир ал-муайяд” (содиқ амир), Мансур ибн Нух эса “ал-амир ас-саъид” (муваффақиятли амир), Нух ибн Мансур “ал-амир ар-ризо” (ризоликка (яхшилиқка) мойил амир) ва “ал-амир ар-рашид” (зукко амир) қунылари билан аталган[11:156]. Исмоил Сомоний вафотидан сўнг “амири мозий” яъни “дунёдан ўтган амир” деб аталган[2:159].

Сомонийлар бошқарув тизимида мамлакатнинг асосий таянчи – бу кучли, марказлашган қўшин эди. Бу қўшиннинг асосини жасорати, мардлиги ва қўркмаслиги билан манбаларда тилга олинадиган туркий халқлар ташкил этган. Халифа ал-Муътасим (794-842 йй.) ҳукмронлигидан бошлаб (833 йй.) турк ғуломлари ҳатто халифа шахсий гвардиясининг таянчига айлана бошлаган[1:20].

Сомонийлар даврида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий вазият, давлатнинг ҳарбий қудрати, қўшини ва унинг аскарлари ҳақида Ибн Ҳавқал ўзининг “Китоб сурат ал-ард” асарида қуйидаги маълумотларни келтиради: “Уларнинг куч-қудратига келсак, ислом мамлакатлари ичида жиҳод урушларини олиб боришда улардан ўтадиган ўлка йўқдир. Чунки Мовароуннаҳрнинг барча чегаралари кофирлар мамлакатига яқин жойлашган. Уларнинг қўшинлари барча халқлар ичида қатъияти, шижоати, журъати ва матонати билан бошқа халқлардан устун туради. Мовароуннаҳрлик дехқонлар ўзларининг хизматдаги хушфезллиги, чиройли кийиниши, шоҳона кўриниши ва итоаткорлиги билан халифаларнинг лашкар-бошилари, яқинлари ва содиқ хизматкорлари бўдилар, ҳатто, халифаларнинг энг хос одамлари ва аскарларига айландилар. Улардан қўшинларга фарғоналиклар ва турклар бошчилик қилиб, халифаларнинг энг ишончли кўрикчилари бўдилар. Улар орасида ўзининг шижоати ва жасорати билан устунлик қилган турклар уструшаналик Афшин³ ва Ибн Абу-с-Сож, са-

³ Ал-Афшин – Уструшонанинг сўнгги ҳукмдорининг ўғли Ҳайдар ибн Ковус (216/831-832) Аббосий халифаларнинг лашкарбошиси бўлган. Уструшонанинг исломдан аввалги ҳукмдорларининг унвони Афшин бўлган. 216/831-832 йилда ал-Афшин арабларга қарши Миср ва ал-Мағрибда қўтарилган кўзғалонни, 224/838-839 йилда Бобак бошчилигидаги кўзғалонни бостирган. 225/839-840 йилда исломдан юз ўтирганликда айбланиб, халифа ал-Муътасимнинг Бағдоддаги саройида унинг устидан ҳукм чиқарилган ва зиндонда вафот этган. Ибн Ҳавқал. Мовароуннаҳр/Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. 115-б.

¹ Саффорийлар – Эроннинг шарқий ҳудудларида 861-900 йиллар орасида Тоҳирийлардан мустақил ҳолда ҳукмронлик қилган давлат. Сейистонлик дехқон Яъқуб ибн Лайсас-Саффор асос солган.

² Зайдийлар – 864 йилда Эроннинг шимолида ўз давлатларини тузишган. Зайд ибн Али ибн Ҳусайн: бир гуруҳ шиалар Зайдни имом деб эътироф этганлари учун *зайди*лар номини олишган.

марқандлик Ихшод ва суғдлик Марзубон ибн Туркаш, суғдлик Ужайф ибн Анбаса, Бухорхудо ва бошқалар халифаларнинг амирлари, қўмондонлари ва аскарлари эдилар» [9:20-21].

Туркий халқлар қўшини бошқа қўчманчи давлатлар қўшини каби уруғ тизими бўйича эмас, балки ҳарбий-маъмурий бирликларга (минглик, юзлик, ўнлик) бўлинган. Туркийлар катта юришларда иштирок этиб, кўпинча, ўз юртидан олисда бўлишган. Шунинг учун туркларнинг алоҳида уруғлари Қримдан Олтойгача ва Сибирдан Эронгача бўлган ҳудудларга бўлиниб кетган. Бу эса қадимдан ушбу ҳудудларда яшаб келган туркийзабон қабилаларнинг қариндош эканлигини англатади. Шунинг учун исломнинг илк асрида Марказий Осиёнинг туркийзабон аҳолиси барча туркларни қардош халқлар деб билиб, араб ва форсларни эса бегоналар деб ҳисоблашган [11:138].

IX-X аср бошларида Сомонийлар Аббосийларнинг ислом динини Марказий Осиёнинг маҳаллий аҳолисига синдириш сиёсатини амалга ошириб, Сирдарёнинг юқори оқими, Шарқий Туркистон ҳудудларида яшовчи ғайридин туркларга қарши ғазовот урушларини фаол олиб борганлар [4:73].

Халифалардан биринчи бўлиб Аббосий халифа Мансур (хукмронлик йиллари 754-774) Марказий Осиёлик бир неча аслзодаларни Бағдодга тақлиф қилган ва юқори ҳарбий лавозимларга тайинлаган. Улар орасида Афшин ислом қўшинларига бошчилик қилиб, Озарбайжондаги маздакий Бобак бошчилигида арабларга қарши хуррабийлар кўзғолонини бостиришга муваффақ бўлган [9:229].

Турк ҳоконлигида бўлгани каби, Сомонийлар давлатида ҳам қўшин таркибида чокларнинг салмоғи юқори эди. Чокларлар хожасига садоқатли бўлиб, улар учун жонларини беришга тайёр бўлганлар. Қутайба ибн Муслимнинг туркий ва суғдий аслзодалардан иборат 10 минглик қўшини бўлиб, улар камондан ўқ отишга моҳир бўлган. Улар Қутайбага умрининг охиригача садоқат билан хизмат қилиб, ҳатто ўзининг оиласи ундан юз ўтирганда ҳам уни тарк этмаганлар. Кейинчалик чоклар тизими араб халифалигида ҳам кенг тарқалиб, мамлук ғуломлар тизими деб атала бошланган. Аббосий халифалардан Маъмун биринчи бўлиб чокларни ўзининг қўриқчилик хизматида олган. Унинг укаси Муътасимнинг онаси турк бўлган, шу боис унинг қўшини Суғд, Уструшана, Фарғона ва Шовданд олиб келинган чоклардан иборат бўлган. Сомонийлар давлати ҳарбий кучларининг асосий қисмини туркийлар ташкил этган.

Исмоил Сомоний биринчи бўлиб турк ғуломлари, деҳқонлар ва ёлланма аскарлардан ташкил топган мунтазам қўшин тузган [9:113]. Унинг хукмронлиги даврида Бухоро шахрини туркийлар ҳужумидан мудофаа қилиш мақсадида қурилган ва мунтазам равишда таъмирлаб туриладиган, жуда катта сарф-харажат талаб қиладиган “Кампирак девори”⁴ни аҳолини машаққатга қўйиб қайта-қайта таъмирлаш ишлари тугатилди. Амир Исмоил «то мен тирик эканман, Бухоро вилоятининг девори мен бўламан» деган ва жангларда доимо ўзи қатнашган [2:112]. Марказий бошқарувни мустаҳкамлаш ва кучли қўшин ташкил этиш Исмоилга қалъа бунёд этиш ва қўчманчиларга қарши деворларни мустаҳкамлашдан воз кечиш имконини берди [10:91].

Сомонийлар даврида ислом динининг ёйилиши йўлида кўнгилли равишда қўшин сафига қўшилиб жанг қилувчи ғозийлар ҳам бўлган. Хусусан, IX асрда Шош ва Фарғонанинг чегара ерларидаги рабобларда ғозийларнинг қўшинлари жойлашган бўлиб, улар турли мамлакатлардан кўнгилли равишда тўхтовсиз келиб турган мусулмонлардан таркиб топган. Самарқанд ҳам ғозийлар тўпланадиган марказ бўлиб, улар шаҳар атрофларидаги рабобларда жойлашган. Бу қўшинлардаги аскарларлар сони 40 мингга етган ва уларга уламолар раҳнамолик қилган. Сомоний хукмдорлар улар билан якин муносабатда бўлганлар

ва уларга ҳомийлик қилганлар. Ҳалок бўлган ғозийларнинг жазоси, кўпинча, амирнинг ўзи томонидан ўқилган [4:73].

Сомонийлар хукмронлиги даврида туркийларнинг обрўси Хуросон ва Мавроуннаҳрда жуда кўтарилиб кетди. IX асрда улар Сомонийлар марказий маъмурий бошқарув тизимидаги амалдорларнинг катта қисмини ташкил қилган. Вилоятларда ҳам шундай бўлган. Сомонийлар томонидан лавозимга тайинланган вилоят ҳокимларининг катта қисми улардан бўлган. Вилоят мудофааси ва қонунлар устуворлигини ҳам турклар назорат қилган. Сомонийлар қўшинининг бир қисмини кўчманчи турклар, бошқа бир қисмини эса озод турклар, яъни ўтроқ турмуш тарзини кечирувчи турклар ташкил этган [11:132].

Айтилганидек, Сомонийлардан биринчи бўлиб Исмоил ибн Аҳмад ўзига бўйсунувчи содиқ қўллар – мамлук-ғуломларидан ташкил топган мунтазам қўшин тузади. Унгача бўлган қўшинлар деҳқонлар ва руҳонийларга бўйсунган. Ҳарбий хизмат учун танлаб олинган мамлук-ғуломларининг мавқеи баланд бўлиб, оддий хизматкорлар ва оддий фуқаролардан фарқ қилган. Улар яхши кийинган, қуролланган ва олий ҳукмдор ҳузурига бемалол кира оладиган ишончли одамлар ҳисобланган. Катта лавозимларни эгаллаб, хукмдорларга хос ҳашаматли ҳаёт кечирган [9:127].

280/893 йилда Исмоил Сомоний Сирдарё ортидаги чўлларда яшовчи қарлукларга қарши ҳужум уюштириб, уларнинг пойтахти Таласни эгаллайди. Бу билан Марказий Осиё орқали ўтадиган қарвон йўллари устидан назорат ўрнатиш баробарида мамлакатнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлайдилар [6:80].

Сомонийлар давлатида шаҳардаги тартибни сақлаш билан “шихнат ал-булдон” яъни “шаҳар миршаблари” лавозими ҳам бўлган. Улар ҳам мамлук ғуломлари каби ўта садоқат билан хизмат қилганлар. Бу ҳақда Ибн Ҳавқал қўйидаги маълумотларни келтиради: “Улар яхши олиб борилган сиёсатнинг тўғри бошқарувидан озиқланадилар, ҳокимият улар сафардалик пайтида оилалари ҳақида ғамхўрлик қилади. Агар у хайрли иш қилса, унинг бу яхшилиги йўқолиб кетмайди. Агар у жиноят содир этса, қилган гуноҳи ва жинояти учун жазосини олади. Агар бирор қариндош ёки яқин одамга қасос ёки хун қони олиш зарурати бўлса, бу иш Аллоҳнинг марҳаматига топширилади. Агар бегона одамга ҳукм ёки бирор нарсани ундириш керак бўлса, у билан Аллоҳ таолонинг кўрсатмаларидан қайтмаган ҳолда иш қўрилади” [9:26]. Кўриниб турибдики, Сомонийлар давлатидаги бошқарув ислом шариятига асосланган ижтимоий адолат, қўл остидагиларга ғамхўрлик руҳида амалга оширилган. Суд-ҳуқуқ тизими ҳам шу асосда ташкил этилган.

Сомонийлар бошқарув тизими Аббосийлардан ўзлаштирилган бўлиб, ўз навбатида, Аббосийлар бошқаруви Сомонийлар империясидан қолган анъаналар асосида шаклланган эди. Исмоил Сомоний биринчилардан бўлиб Мовароуннаҳрда марказлашган бошқарув тизимини жорий этишга муваффақ бўлди. Бу тизим асосини олий хукмдор дағоҳи (саройи) ва девонлар (вазирликлар) мажмуи ташкил этган [5:94].

Сўнгги тадқиқотларга кўра, Сомонийлар давлатининг ҳуқуқий асослари ислом шариятига асосланган бўлиб, араблар томонидан бўйсундирилган бошқа халқлар ҳам халифаликнинг давлат қурилишида иштирок этишган. Уларнинг исломдан аввалги урф-одатлари давлат бошқарувида кенг қўлланган. Араб халифалигининг ҳарбий ва давлат бошқарувида таянадиган асосий кучи хуросонликлар, уларнинг асосий қисми Марказий Осиё туркларидан бўлган. Ислоннинг дастлабки асрларида “Қобуснома”, “Қалила ва Димна” каби асарларнинг араб тилига таржима қилиниши асосида давлат бошқаруви асосларини ўз ичига олган “Сиёсатнома” жанридаги дастлабки асарлар ёзилган.

Сомонийлардан биринчи бўлиб Наср ибн Аҳмад (864-875 йй. - Самарқанд амири, 875-892 йй. - Мовароуннаҳр амири)

⁴ Кампирак девори – ушбу девор тахминан 300 км бўлиб, тинч аҳолини қўчманчилар ҳужумидан ҳимоя қилиш мақсадида қурилган.

875 йилда халифа Муътаммиддан (844-892 йй.) Мовароуннахр-ни бошқариш ҳуқуқини берувчи ёрлик олган. 892 йили Наср вафотидан кейин унинг укаси Исмоил ибн Аҳмад бутун Мовароуннахр ҳукмдори бўлди ва орадан бир йил ўтгач, 893 йил халифа Муътаммиддан (халифалик йиллари 892-902 йй.) ёрлик олади. Сомонийлар халифага совға-саломлар юбориб туришган, лекин мамлакатдан йиғилган барча солиқларни ўзларида сақлаб қолишган[1:22].

Ш.Камолиддиннинг фикрича, “Сомонийларнинг бошқарув тизими ўша даврнинг барча аниқ ва мукамал тизимларини ўзида бирлаштирган. Бироқ давлатчилик ҳуқуқий атама бўлгани боис унинг сифати ҳам ҳуқуқий нормаларга асосланган бўлиши керак. Қонунчилик нуқтаи назаридан, бизнингча, Сомонийларнинг бошқарув тизими ва бошқаруви ҳам мустақил давлат сифатида қўрилиши мумкин эмас. Ўрта аср ислом жамиятида биринчи ўринда доим дин, сўнг давлат ва кейин маданият турган. Исромада давлатнинг асосини Муҳаммад (сав)га ваҳий воситасида нозил этилган Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар ва уламоларнинг фатволарига асосланган шариат қонунлари ташкил этади. Дин ва ҳукумат исломда ажралмас ҳисобланади. Халифаликка қарашли вилоятларни бошқарувчи маҳаллий сулолалардан чиққан барча амирлар, хусусан, Сомонийлар ҳам расман мустақил бўлсаларда, барибир, Бағдод халифаларининг олий ҳокимиятини тан олишган. Қонун бўйича ҳуқуқий нормалар шариат томонидан белгиланган. Шунинг учун Бувайҳийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар ва Қорахоний ҳукмдорлар ўзларини “мауло амирул мўминин” ёки “волий амир ал-мўминин” деб васф этишган” [11:139].

Сомонийлар даврида Мовароуннахрда исломдан олдинги айрим қонун-қоидалар ва тартибларга ҳам риоя қилинган. Сомонийлар ислом динига ва араб халифаларига содиқ бўлсаларда, баъзи ўринларда ота-боболарининг дини ва урф-одатларини ҳам ҳурмат қилганлар. Жумладан, Сомонийларнинг Бухородаги оилавий мақбарасининг деворларида, шунингдек, улар зарб эттирган айрим тангаларда буддавийлик ва монийликка оид рамзлар тасвирланган. Мансур I ибн Нух (ҳукмронлик йиллари 961-976) томонидан 968 йилда Бухорода зарб этилган кумуш дирҳам шаклидаги медальоннинг олд тарафида ўнг томонга қараб турган ҳукмдорнинг сурати, унинг икки тарафида паҳлавий ёзувлар туширилган[9:127].

IX асрда Сомонийлар давлат бошқарув тизимида етакчилик араблар ва форсларга тегишли бўлиб, туркларнинг ўрни унча сезилмаган бўлса, X аср бошларидан турклар давлатдаги барча муҳим вазифаларни эгаллашга муваффақ бўлишган. Бунинг учун турклар араб тилини чуқур ўрганган. IX асрнинг биринчи ярмида, кенг омма орасида ислом дини чуқур илдиз отиб бўлган эди. Жумладан, бошқарувга оид ишлар ҳам асосан араб тилида амалга оширилган. Лекин IX асрнинг ўрталаридан бошлаб, сомонийлар давлатининг изчил сиёсати туфайли форс тили давлат тилига айланди. Араб тили эса, фан тили сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолди.

Сомонийлар бошқарув тизимида асосан маҳаллий деҳқонлар, мулкдорлар ва дин арбоблари хизмат қилар эдилар. Бунинг учун улар араб ва форс тилларини билиши, шунингдек, диний ва дунёвий билимларга эга бўлиши керак эди. Бундай илмларга эга бўлган одамлар “аҳл ал-қалам” (яъни, қалам аҳли) деб аталган[10:6].

Сомонийлар давлатидаги марказий бошқарув асосан ўнта девондан⁵ иборат бўлган. Наршахий бу девонларнинг номини ўзининг “Бухоро тарихи” асарида келтириб ўтади. Наср II ҳукмронлиги даврида (914 – 943) Регистон майдонида улар учун алоҳида бино ва маҳкама қурилади. Вилоятларда ҳам асосан ўнта девон бўлиб, улар маҳаллий ҳокимга ёки вазирга бўйсунган. Шаҳар бошқаруви раиснинг қўлида бўлган ва

⁵ Девон – араб., “шеърлар тўплами”, шунингдек, “ҳисоб-китоб дафтери” “давлат идораси”, “муассаса”, яъни иш юритиш ва ёзишмалар билан шуғулланувчи ташкилот.

у ҳукмдор томонидан лавозимга тайинланган. Уламоларнинг таъсири мамлакат ҳаётида кучли бўлган. Уларнинг етакчиси – устод, кейинчалик – шайхул-ислом деб аталган.

Хуросон саркардаси “сипоҳсолар” бўлган ва давлат бошқарув ишларига ўзининг катта таъсирини ўтказиб турган. Даргоҳ ҳамда бошқа қатор муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш хизматини бош ҳожиб ва унинг ходимлари олиб борган.

“Бухоро тарихи”да келтирилишича, Бухоро Ҳисорининг ғарбий дарвозасидан то Маъбад дарвозасигача бўлган масофаси Регистон деб аталган. Исмоил Сомоний Регистонда бир сарой қуришни буюрган. Шу сарой дарвозаси олдида амалдорлари учун бино бунёд эттирган. Ҳар бир амалдорнинг подшоҳ саройи дарвозаси олдида қурилган ўз маконида алоҳида девони бўлган[2:106]. Вазир девонига қўшимча равишда яна ўнта девон мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида бинода жойлашган ва маълум бир вазифани бажарган.

Сомонийлар давлати ижроия ҳокимиятининг асосий вазифаларига қуйидагилар кирган:

Вазир девони ёки хўжаи бузrug – ижро ҳокимиятининг барча тармоқларини бошқарган ва қолган девонлар унга бўйсунган. Айни пайтда у ҳарбий вазир вазифасини ҳам бажарган ва барча қўшинлар бош қўмондони ҳисобланган. Бош вазирлик лавозимига жайҳонийлар⁶, балъамийлар⁷, утбийлар⁸ сулолалари орасидан чиққан шахсларгина тайинланган.

Девони муставфий – молия вазирлиги вазифасини бажарган. Молия вазири давлатнинг қирим-чикимлари ҳисобини олиб борган. Муставфийнинг қўли остида хазинадор хизмат қилган. Давлатнинг молия ишларини тизимга солиб турган.

Девони амид (Девони расоил ёки девони иншо) – махсус марказий вазирлик бўлиб, расмий ҳужжатлар билан шуғулланган. У орқали давлатнинг барча муҳим ҳужжатлари ўтган. Бундан ташқари, ушбу девон бошқа мамлакатлар билан дипломатик муносабатларни олиб борган. Нафақат Сомонийларда, балки Ғазнавийларда ҳам “девон ар-расоил” давлатнинг сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнаган.

Девони соҳиби шурат – Сомонийлар гвардиясини бошқарган. Ушбу девон қўшиннинг тайёргарлиги, тартиб-интизоми, озик-овқати, ҳўжалик таъминоти ва маош масалалари билан шуғулланган. Давлат хизматчиларига маош бир йилда тўрт марта – ҳар уч ойда тўла боришган.

Девони барид (почта хизмати) – Сомонийлар даврида давлат эҳтиёжлари учун хизмат қилувчи вазирлик бўлган. Почта хизмати бошлиги – соҳиби барид ихтиёрида алоҳида шаҳарларда почта амалдорлари, ўзларининг хизматчилари отлари билан хизматда бўлишган. Почта амалдорлари алоҳида вилоятлардаги маҳаллий ҳокимларга эмас, фақат марказий бошқарув органига бўйсунган.

Девони мухтасиб – мухтасибнинг асосий вазифаси бозорлардаги тош-тарозу ва оғирлик ўлчовларини назорат қилиш бўлган. Бундан ташқари, мухтасиб ва унинг ёрдамчилари шаҳарларда уста-хунаромандлар томонидан тайёрланган маҳсулотлар миқдорининг аниқ бўлишини ҳам назорат қилишган. Мухтасиб яхши сифатга эга бўлмаган маҳсулотларни бозорга чиқишидан тўсиш, гўшт, нон ва шу каби истеъмолда муҳим ўрин тутган маҳсулотлар нархининг ошиб кетишини тақиқлаш ҳуқуқига ҳам эга бўлган.

Девони мушриф – давлат харажатлари устидан умумий назоратни ўрнатган амалдор мушриф деб аталган. Шунинг

⁶ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Жайҳоний (X аср) – олим, Сомонийлар амираи Наср ибн Аҳмаднинг (914-943) вазири.

⁷ Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад Балъамий (ваф.974) – тарихчи олим, давлатарбоби. Сомонийлардан Абдулмалик ибн Нух (954-961) ва Мансур ибн Нух (961-976) замонида бошвазир бўлган. У 963 й. Табарий (839-923)нинг «Таърихул-анбиё вар-расул вал-мулк вал-хулафо» («Пайгамбарлар, подшоҳлар ва халифалар тарихи») номли йирик асарини форс тилида қайтадан ёзган.

⁸ Абу Жаъфар Утбий – Сомонийлар ҳукмдори Нух II ибн Мансурнинг (976-997) вазири.

алоҳида таъкидлаш жоизки, феодал жамият шароитида давлат хазинасини ҳукмдор хазинасидан ажратиш, умуман олганда, сарой амалдорларига давлат хазинасидан маблағ ажратишини назорат қилиш мушриф ихтиёрида бўлган. Бундай масъулиятли вазифага кўпчилиكنинг эътиборини қозонган, ҳаммага бирдек адолатда турадиган кишилар тайинланган.

Девони қози – бош қози томонидан бошқариладиган девон асосан ҳуқуқий масалалар билан шуғулланган.

Девони зиё – мадрасадаги ўқиш жараёнларини назорат қилувчи девонлик бўлган.

Девони мулк – давлат ерлари, мулклари ва хазинага келувчи фойданинг устидан назорат қилувчи ва уни бошқарувчи вазирлик бўлган. Бундай ерлар жуда катта ҳудудларни ўз ичига олган бўлиб, уларда деҳқонлар жамоа бўлиб яшашган.

Девони вақф – мусулмон муассасаларига ҳадя қилинадиган мулкларнинг қирим-чиқимларини назорат қилувчи вазирлик. Вақф ерлари – мусулмон муассасаларига вақтинчалик ёки умрбод фойдаланиш учун бериладиган ерлар.

Девони ариз (девори ҳарб) – ариз Сомонийлар қўшинига бериладиган маошнинг назорат қилувчи вазирлик бўлган. Бундай маош бир йилда тўрт марта, ҳар уч ойда бир берилган. Бундан ташқари, бу вазирлик ҳарбий интизом, қўшин таъминоти ва қурол-яроғларнинг соғлиғига ҳам жавобгар бўлган.

Зикр этилган девонларнинг ҳудудларда ҳам вакилликларини бўлиб, улар марказдаги девонлардан ташқари, маҳаллий ҳокимларга ҳам бўйсунган ҳолда маҳаллий идоралар билан ҳамкорликда фаолият олиб борган. Бундан хат-хабарлар хизмати девони мустасно бўлиб, уларнинг маҳаллий бўлимлари ҳам фақат марказга ҳисобот берган. Улар маҳаллий ҳокимлар, мансабдорлар устидан ҳам пинҳона назорат олиб борганлар.

Сомонийлар давлатида давлат хизматчиларига бериладиган маош аҳолидан йиғиб олиннадиган хирож солиғидан тўланган. Ибн Ҳавқал маълумотида кўра, “Сомонийлар давлатида аҳолидан олиннадиган солиқлар ва хирожлар миқдори кам, газналарида пул кўп бўлмаган. Хуросон ва Мовароуннахрнинг Абу Солиҳ Нух ибн Мансурга берадиган солиғи бир йилда икки марта, ҳар олти ойда йиғирма минг дирҳамдан йиғилар эди. Агар шароит хирожнинг икки ҳисса олиншини тақозо этса, у қирқ минг дирҳамни ташкил этган. Давлат хизматчиларига маош бир йилда тўрт марта мунтазам ва кечиктирмай берилишига гувоҳ бўлдим. Ҳар сафар нафақа ҳар тўқсон куннинг бошида, энг аввал ғулмонларга, сарой ходимларига ва ҳарбий қўмондонларга, сўнг бошқа хизматчиларга берилади. Ҳар сафар тарқатиладиган нафақанинг йиғиндиси беш минг дирҳамни ташкил этади, тўрт марта тарқатиладиган нафақалар йиғиндиси, бир марта йиғиладиган хирожга тенг бўлади. Одамлар солиқни очик кўнгил ва хурсандчилик билан, ўзларига нисбатан адолатли муносабатдан тўла мамнун ҳолда тўлайдилар. Бунга раиятга нисбатан адолат, оддий халққа нисбатан ҳаққонийлик ва ҳокимлар қўлидаги катта масъулият сабабдир. Вилоятларда қозилар, текширувчилар, назоратчилар ва бошқарувчилар кўп бўлиб, уларнинг маошлари бир-бирига тенг, мажбуриятлари ҳам деярли бир хилдир” [9:22-23].

Айтиш жоизки, маошларнинг тўланиши муддатларига оғишмай риоя қилинган, акс ҳолда катта норозиликлар келиб чиққан ва улар хунрезликкача етиб борган. Масалан, Нух ибн Насрнинг вазири Абу-л-Фазл 946 йили маоши вақтидан кечиктирилган аскарлар томонидан қатл қилинган [2:166].

Маоши тайинланган ҳарбийлардан иборат мунтазам қўшиндан ташқари маҳаллий ер эгаларидан ташкил топган ғозийлар қўшини ҳам бўлган. Ҳукумат томонидан уларга икто мулки сифатида ер ажратилган бўлиб, ундан келган даромад уларнинг барча харажатлари, шу жумладан оилаларини боқиш, қурол-яроғлари ва от-уловларига кетадиган харажатларни қоплаш учун ишлатилган. Шунингдек, бу даромад ҳисобидан улар савдо билан ҳам шуғулланганлар, камбағалларга хайр-эхсонлар қилганлар. Бунинг эвазига ҳукумат

чақириғига биноан ўзларининг ҳарбий асбоб-ускуналари ва қурол-яроғлари билан рабобларга тўпланиб, душманларга қарши жанг олиб борганлар [4:73].

Сомонийлар араб халифалиги солиқ тизимини ҳам ўзлаштирганлар. “Тезит” (жон солиғи) ва “ҳараг” (ер солиғи) каби атамалар араб тилидаги жия ва хирож билан синоним ҳисобланган. Ерга эгалик қилишда асосан икто тизимидан фойдаланилган [11:128].

Давлат ерларидан олиннадиган асосий солиқ хирож бўлиб, солиқнинг ушбу тури Марказий Осиёда XIX аср охиригача амалда бўлиб келган. Бу солиқ араб халифалигидан ўзлаштирилган бўлиб, араблар фатҳ этилган мамлакатлар аҳолисидан олиннадиган ҳар қандай солиқларни шундай номлаганлар. Олиннадиган хирожнинг миқдори ҳосилнинг 1/3 қисмини ташкил этган, баъзан эса 2/5 қисмигача қисқартирилган. Хирож мол билан ҳам, пул билан ҳам олинган. Мол билан олиннадиган хирож ҳосил терими вақтида, пул билан олиннадиган хирож эса ҳар уч ойда, баъзан эса ҳар ойда олинган [9:122].

Илк ислом даврида араблар Марказий Осиёдаги катта-кичик шаҳар ва вилоятларнинг маҳаллий ҳукмдорларини ҳам “деҳқон” деб атаганлар. Уларнинг баъзилари анча қудратли бўлиб, ҳатто подшоҳни ҳам меҳмонга чақиришлари мумкин бўлган. Сомонийлар даврида деҳқонларнинг макъеи ва макъами биров пасайган бўлса ҳам, улар ҳамон Марказий Осиёнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида муҳим ўринда бўлиб қолаверган [4:148].

Сомонийлар марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида Марказий Осиёдаги деҳқонлар, яъни катта ер эгаларига қарши қаттиқ сиёсат олиб бориб, ҳатто уларнинг қўшқ ва қалбаларини буздириб ташлашган. Натижада сомонийларга қарши вилоятлар аҳолиси томонидан тез-тез кўзғолонлар бўлиб турган. Сомонийлар ҳукмронлиги даврида деҳқон институтини ҳалокатга учраган бўлса-да, лекин, барибир, деҳқонларнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётдаги роли ҳали анчагина сезиларли эди.

Сомонийлар сулоласи араб бўлмаган биринчи мусулмон сулоласи бўлиб, юз йилдан ошиқ ҳукмронлик қилган ва ҳокимият отадан болага мерос қолдирилган. Сомонийлар ислом динининг ёйилишида ҳам фаол иштирок этганлар. Мазкур сулола ҳукмронлиги даврида (IX-X асрлар) ислом дини Сирдарё соҳилларига ва унинг шимолидаги вилоятлар – Еттисув ва Шарқий Туркистонгача тарқалади. IX асрнинг биринчи ярмида Тошкент воҳаси аҳолиси ҳам ислом динини қабул қилади [13:272].

Хулоса:

– Сомонийлар Мовароуннаҳдаги илк маҳаллий мусулмон сулола бўлиб, ташқи сиёсатда халифага бўйсунган ҳолда ички бошқарувда тўлиқ мустақил бўлганлар. Сомоний ҳукмдорларнинг ўз номларидан танга зарб қилдиргани ҳамда жума хутбасида халифанинг номидан кейин ўзларини зикр эттиргани бунинг исботларидир.

– Сомонийлар ва улардан кейинги мустақил турк-мусулмон сулоалари узоқ давр тарқоқ ҳолда ривожланган Марказий Осиё минтақасини марказлашган яхлит давлатга айлантирдилар. Мовароуннаҳрда марказлашган бошқарувнинг қарор топиши натижасида ички низолар қирқилиб, савдо-сотиқ, хунарамдчилик, деҳқончилик, боғдорчилик ривожланди, турмуш фаровонлиги ошди.

– Энг йирик икки туркий қабила – қарлуклар ва ўғузлар сомонийлар савий-ҳаракатлари эвазига исломни қабул қилдилар; Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжукийлар, Хоразмшоҳлар, Усмонийлар, Тулунийлар каби ислом таълимотидан озиқланган кучли бошқарувга эга марказлашган мусулмон давлатларига асос солдилар, шунингдек, кейинги даврлар давлат бошқаруви учун андоза сифатида хизмат қилдилар.

– Сомонийлар томонидан биринчи бўлиб ташкил этилган

турк ва суғд чокарларидан иборат мунтазам кўшин тури кейинчалик араб халифалигида ҳам кенг тарқалиб, тарихга *мам-лук гуломлари тизими* деган ном билан кирди. Унинг ҳаётий кучини таъминлаган омиллардан бири ислом таълимотига

асосланган марказлашга бошқарув бўлди.

Якуний сўз ўрнида таъкидлаш жоизки, Сомонийлар Марказий Осиёда ислом дини кўрсатмалари асосидаги бошқарув тизимининг қарор топишида ўзига хос ўрин тутган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Yuriy Bregel. An historical atlas of Central Asia. – Boston: Brill, Leiden, 2003. – 109 p.
2. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Камалак, 1991. – 335 б.
3. Абу Саид Гардизи. Зайн ал-Ахбар / Пер. А. Арэндса. – Тошкент: Фан, 1991. – 176 б.
4. Абул Аббос Аҳмад ибн Яҳё ал-Балозурий. Футух ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Тошкент: ТошДШИ, 2017. – 439 б.
5. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар) // Масъул муҳаррир: Б.Аҳмедов/. – Тошкент: Шарк, 2001. – 368 б.
6. Босворт К.Э. Мусулмон сулолалари. – Тошкент: Фан, 2007. – 269 б.
7. Дадабоев Х. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. – Тошкент: Университет, 2008. – 202 б.

8. Ибн ал-Асир. Ал-камил фит-тарих. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии Ц.П.Булгаков. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камолиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – 560 с.
9. Ибн Ҳавқал. Мовароуннахр / Ибн Ҳавқал; араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – 2011. – 398 б.
10. Ўзбекистон халқлари тарихи. I жилд. Муаллифлар жамоаси / Масъул муҳаррир. А.Асқаров. – Тошкент: Фан, 1992. – 188 б.
11. Ш.Камолиддин. Саманиды: Из Истории государственности Узбекистана в IX – X вв. – Ташкент: 2019. – 191 с.
12. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ислом тарихи. 2-жуз – Тошкент: Hilol-Nashr, 2018. – 544 б.
13. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарк, 2001. – 462 б.

O'ZBEKISTONDA DINIY BAG'RIKENGLIK BO'YICHA AMALGA OSHIRILGAN ISHLAR VA ULARNING NATIJALARI (2016-2023 yy)

JONIBEK JUMAYEV
Imom Buxoriy xalqaro
ilmiy-tadqiqot markazi
ilmiy xodimi, PhD

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida diniy bag'rikenglik bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlar va ularning natijalari tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** diniy bag'rikenglik, millat va elat vakillari, qonuniy asoslar, Din ishlari bo'yicha Qo'mita, diniy tashkilotlar.

Annotatsiya: This article analyzes the measures taken on religious tolerance and their results at the new stage of Uzbekistan's development. **Keywords:** religious tolerance, representatives of the nation and people, legal bases, Committee on Religious Affairs, religious organizations.

Аннотация: В данной статье анализируются меры, принимаемые по религиозной толерантности на новом этапе развития Узбекистана и их результаты. **Ключевые слова:** религиозная толерантность, представители нации и народа, правовые основы, Комитет по делам религий, религиозные организации.

Ma'lumki, 2016-yildan e'tiboran O'zbekiston o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Mazkur davrda barcha sohalar qatori diniy bag'rikenglikni ta'minlash, uning qonuniy asoslarini mustahkamlash bo'yicha ham keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, bu borada normativ-huquqiy hujjatlar takomillashtirildi, diniy ma'rifat bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Natijada, salmoqli yutuqlar qo'lga kiritildi. Shu bilan birga, amalga oshirilishi lozim bo'lgan ayrim jihatlar mavjud bo'lib, shu sababdan diniy bag'rikenglikni ta'minlashga qaratilgan tadbirlarning natijalarini tahlil etish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi qabul qilindi. Ushbu hujjatda millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, yon-atrofimizda xavfsizlik, barqarorlik va ahil qo'shnilik muhitini rivojlantirish, yurtimizning xalqaro nufuzini mustahkamlash masalalariga alohida o'rin berildi [1:25-28].

Buboradagi tadbirlarni xalqaro miqyosda haletish bo'yicha ham hukumat tomonidan qator ishlar amalga oshirildi. Xususan, 2017-yil sentyabr oyida BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan

ilgari surilgan tashabbus asosida mazkur tashkilotning oliy organi 2018-yilning 12-dekabr oyida o'tkazgan yalpi majlisda “Ma'rifat va diniy bag'rikenglik” deb nomlangan maxsus rezolyutsiya qabul qilindi. O'zbekiston tomonidan ishlab chiqilgan hujjat loyihasi BMTga a'zo barcha davlatlar tomonidan bir ovozdan qo'llab-quvvatlandi [3:1].

Bu paytga kelib diniy - ma'rifiy soha faoliyatini yangi bosqichga ko'tarish davr taqozosiga aylandi. Shu sababdan, mazkur soha faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha bir qancha tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, 2018-yil 16-aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni e'lon qilindi. Mazkur Farmon O'zbekistonda diniy ta'lim tizimining uzluksizligini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, boshlang'ich bosqichdan oliy va undan keyingi diniy ta'limgacha jarayonlarni qamrab oldi [2:1,4].

Bundan tashqari, Din ishlari bo'yicha qo'mita faoliyatini takomillashtirish bo'yicha tegishli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, 2018-yil 16-aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori qabul

qilindi. Mazkur Qarorga muvofiq Qo'mita huzurida faoliyat yuritadigan jamoatchilik-maslahat organi hisoblangan Konfessiya ishlari bo'yicha kengashning yangi tarkibi tasdiqlandi. Kengash tarkibi 9 tadan 17 ta a'zoga – O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan diniy konfessiyalar vakillari hisobiga kengaytirildi [5:145-147].

Mazkur davrda qorilar musobaqasini o'tkazish ishlari ham yo'lga qo'yildi. Jumladan, 2018-yilning yanvar-aprel oylarida Respublika miqyosida bir necha bosqichdan iborat (tuman, shahar, viloyat, respublika) Qur'oni karim tilovati bo'yicha qorilar ochiq musobaqasi tashkil etilib, unda 5 mingdan ziyod ishtirokchi qatnashdi. Shu bilan birga, mazkur davrda Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari tashkil etildi, viloyatlarda esa kalom, hadis, fiqh, aqida ilmi va tasavvufni o'rganishga ixtisoslashgan beshta ilmiy maktab ochildi [9].

Bundan tashqari, mamlakatda ekstremizmga qarshi kurashish chora-tadbirlarini amalga oshirishdagi yondashuvlar konseptual jihatdan qayta ko'rib chiqildi. Bunda asosiy e'tibor aholi o'rtasida profilaktika va tushuntirish ishlariga qaratildi. Ushbu sohada amalga oshirilayotgan barcha sa'y-harakatlar «Jaholatga qarshi ma'rifat» degan ezgu g'oyaga asoslandi. 2018-yilning sentyabr oyida esa terroristik, ekstremistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilot va guruhlariga adashib a'zo bo'lib qolgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini jinoiy javobgarlikdan ozod qilish tartibi tasdiqlandi [9].

Jamiyatda vijdon erkinligi va diniy-ma'rifiy muhit barqarorligi kafolatlarini ta'minlash muhim ahamiyatga ega ekanligi hisobga olinib, bu borada ham talay ishlar amalga oshirildi. Xususan, 2019-yil 4-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qarori e'lon qilindi [4:95-98]. Mazkur Qaror asosida jamiyatda vijdon erkinligi va diniy-ma'rifiy muhit barqarorligi kafolatlarini ta'minlashni nazarda tutuvchi yangi tizim joriy etildi. Shu bilan birga, Din ishlari bo'yicha qo'mita tarkibida ayollar bilan ishlash bo'limi tashkil etildi. Bu esa o'z navbatida ushbu sohada amalga oshirilayotgan ishlarning samarali bo'lishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Bu paytda diniy-ma'rifiy ta'lim sohasida ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Xususan, O'zbekiston Islom akademiyasi va Toshkent Islom universiteti negizida O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi tashkil etildi [8]. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Samarqand, Namangan va Surxondaryo viloyatlarida Akademiya tarkibidagi malaka oshirish Markazi hududiy filiallari tashkil etildi. Amalga oshirilgan mazkur tadbirlar diniy ta'lim rivojida muhim ahamiyat kasb etdi.

Ajdodlarimizning merosini keng targ'ib qilish bilan bir qatorda dinlararo bag'rikenglik va millatlararo totuvlik, insonparvarlik tamoyillari hamda diniy-ma'naviy hayotda sodir bo'layotgan yangiliklardan keng jamoatchilikni xabardor qilib borishni ta'minlash yo'lida ham muayyan ishlar amalga oshirilmogda. Jumladan, shu maqsadda O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi

huzurida “Ziyo” media-markazi tashkil etildi [10]. Ushbu markaz bu boradagi yangiliklarni ommaga tez va xolis yetkazishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Masjidlar, ziyoratgohlar, muqaddas qadamjolar va shu kabi boshqa obyektlarning rekonstruksiyasini moliyalashtirish, ularning moddiy-texnik bazasini yaxshilash hamda ushbu soha xodimlarini moddiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha ham bir qator ishlar amalga oshirildi. Xususan, shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoniga O'zbekiston musulmonlari idorasi huzurida “Vaqf” xayriya jamoat fondi tashkil etildi [2:1,4].

Bu boradagi ishlar keyingi yillarda ham amalga oshirildi. Jumladan, 2021-yilning 5-iyul kuni yangi tahrirdagi “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi [6:4-22]. Mazkur Qonunda bir qancha yangiliklar nazarda tutildi. Xususan, mahalliy diniy tashkilotlar, jumladan, masjidlar va boshqa konfessiyalarning ibodatxonalarini tashkil etish bo'yicha tashabbuskor fuqarolar soni ikki barobar kamaytirilib, 50 nafardan kam bo'lmagan holda etib belgilandi. Shuningdek, diniy tashkilotning markaziy boshqaruv organi va diniy ta'lim muassasalarini tuzish uchun ham 100 nafar tashabbuskor bo'lishi haqidagi talab bekor qilindi [11].

Bundan tashqari, Diniy tashkilotni davlat ro'yxatidan o'tkazish bilan bog'liq xizmatlar to'liq elektron shaklda, inson omilisiz amalga oshirilishi joriy etildi. Ro'yxatdan o'tkazuvchi adliya idoralariga taqdim etiladigan hujjatlar soni keskin qisqardi, ularni ko'rib chiqishning muddati esa 3 barobarga kamaydi, ya'ni 3 oydan 1 oyga tushirildi. Bu bilan ortiqcha byurokratik to'siqlar bartaraf etildi va hok [6:4-22].

Mazkur sohadagi o'zgarishlarni qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar misolida ham ko'rish mumkin. Jumladan, 2017-2020-yillar davomida millatlararo munosabatlar va din sohasida 50 dan ortiq qonun hujjatlari va 40 ga yaqin qarorlar qabul qilindi. Bu huquqiy hujjatlarning aksariyati fuqarolarning dini va millatidan qat'i nazar, huquq va erkinliklarini kengaytirish, shu jumladan, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish imkoniyatini oshirishga qaratildi [7].

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida diniy bag'rikenglikni, konfessiyalararo munosabatlarda barqarorlikni ta'minlash borasida keng miqyosdagi islohotlar amalga oshirildi va bu jarayon izchil davom etmogda. Sohaga tegishli normativ-huquqiy hujjatlar takomillashtirildi, shuningdek, muntazam ravishda turli diniy tashkilotlarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash choralari ko'rilmogda. Bu davrda islom dini ta'limotini chuqur o'rganish, uni ilmiy tadqiq etishga yo'naltirilgan xalqaro ilmiy tadqiqot markazlari o'z faoliyatini boshladi. Shu va boshqa omillar yurtimizda diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikning ta'minlanishi va uning yanada mustahkamlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lmogda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni// O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami 2017-yil 13-fevral, 6-son (766).
2. “Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni// Xalq so'zi gazetasi, 2018-yil, 17-aprel, № 75(7033).
3. O'zbekiston Prezidentining tashabbusi jahon hamjamiyati tomonidan yakdillik bilan qo'llab-quvvatlandi// Xalq so'zi gazetasi, 2018-yil, 14-dekabr, № 259(7217).
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Qarori//O'zbekiston Respublikasi Qonun

hujjatlari to'plami 2019-yil 16-sentyabr, 37-son (901).

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami 2018-yil 23-aprel, 16-son.
6. Yangi tahrirdagi “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni// O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. 2021-yil iyul, 27-son (995).
7. <https://isrs.uz/uz/maqolalar/millatlararo-totuvlik-va-dinlararo-bagrikenglik-uksalis-pojdevori>
8. <https://lex.uz/docs/3791929>
9. <https://strategy.uz/index.php?news=1014>
10. <https://www.gazeta.uz/uz/2018/04/17/farmon/>
11. <https://www.gazeta.uz/uz/2021/07/06/law/>

JADIDLAR TA'LIMOTIDA MAVJUD MUAMMOLARNI YORITISHDA MILLIY MATBUOTNING O'RNI

SUNATILLO ABDIVOHI DOV
Toshkent davlat iqtisodiyot
universiteti Samarqand
filiali dotsenti, PhD

Annotatsiya: Maqolada jadid matbuotining kelib chiqish tarixi, faoliyati, rivojlanish bosqichlari va ularning senzura uchirishi haqidagi ma'lumotlar tarixiy-falsafiy jihatdan tadqiq etilgan. **Tayanch so'zlar:** jadid, matbuot, gazeta, jurnal, milliy gazeta, vaqtli matbuot, ma'rifat.

Annotation: In the article, the history of the emergence of the modern press, activities, stages of development and information about their censorship are examined from a historical and philosophical point of view. **Keywords:** jadid, press, newspaper, magazine, national newspaper, periodicals, education.

Аннотация: В статье история возникновения современной печати, деятельность, этапы развития и сведения об их цензуре исследуются с историко-философской точки зрения. **Ключевые слова:** джадид, печать, газета, журнал, национальная газета, периодика, просвещение.

Kishilik jamiyatida har doim siyosiy tuzumning almashinuvi natijasida yuz bergan o'zgarishlar mohiyatini odamlarga tushuntirishda matbuot muhim rol o'ynagan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiyistonda faoliyat olib borgan jadid ma'rifatparvarlari faoliyatida ham gazeta va jurnallar muhim ahamiyat kasb etdi. Turkiyistonda mustamlakachi ma'muriyat gazetalarini uzoq muddat faoliyat olib borishiga to'sqinlik qildi. Shunday bo'lsa-da, ular o'zbek xalqi milliy ongining uyg'onishida, dunyoqarashini shakllanishida, erk va hurriyat g'oyalarini odamlar ongiga singdirishda muhim rol o'ynadi.

O'zbek matbuoti tarixi jadid harakati va ziyolilari nomi bilan bog'lanadi. Jadidlik amaliy faoliyatdagi harakatdir. Jadid ziyolilari uchun eski usuldagi maktablarni isloh etish, badiiy adabiyotni taraqqiyotga uzviy aloqadorligini ta'minlash, teatr sahnasini ibratxonaga aylantirish naqadar muhim bo'lsa, milliy matbuotni tashkil etish va uning taraqqiyoti ham shu darajada muhim edi.

Jadidlar davrida matbuotning jamiyatga ta'siri kuchli edi. Darhaqiqat, jadidlar millat ma'naviyatini isloh etish, odamlarni ma'rifatli qilish, olamga ochiq nazar bilan boqishga o'rgatish va mudroq tafakkurni uyg'otishning eng asosiy omili sifatida matbuotning qadrini baland ko'tardi [10].

O'zbekistonda milliy matbuotning tug'ilishi, shakllanishi va rivojlanishi tarixi yuz yildan ziyodroq vaqtni o'z ichiga oladi. XX asr boshlarida, aniqroq aytganda, 1906 yilda dunyo yuzini ko'rgan "Taraqqiy" gazetasi o'zbek milliy matbuotining qaldirg'ochi edi. Undan keyin 1917 yilgacha 10 ta gazeta va jurnal nashr etildi. Afsuski, bu nashrlar mustamlakachilar manfaatlariga emas aksincha, o'zbek xalqi milliy ongining o'sishiga xizmat qilgani uchun podsho Rossiyasi senzurasini siquvi ostida, ayrim hollarda iqtisodiy qiyinchilik tufayli uzoq yashamadi. Shunga qaramay, bu nashrlarning har biri tarixchilardan maxsus o'rganishni taqozo etadi [5:3].

Turkiyistonda jadid matbuotining shakllanishida umumturk matbuoti muhim rol o'ynadi. Kavkaz, Volgabo'yi, Istanbulda o'z faoliyatini milliy asosda yo'lga qo'ygan gazeta va jurnallar muhim ahamiyat kasb etdi. Gazetalar turkiy xalqlar hayotiga XIX asr 30-yillarida krib keldi. Turkiyada nashr qilingan turkcha "Taqvimi vaqoye" (Voqealar kalendar) nafaqat mamlakatda, balki turk dunyosidagi ilk rasmiy gazeta edi. 1860-1862 yillardan keyin Turkiyada gazeta nashr qilish ommalashdi. Ozarbayjonda 1875 yilda gazeta chiqarish boshlandi. 1883 yilda Bog'chasaroyda nashr qilina boshlagan "Tarjimon" gazetasi eng mashhuri bo'ldi. Bu gazeta 20 yildan ko'proq vaqt davomida birgina Rossiyada emas, balki dunyoning barcha hududlarida yashovchi turkiy xalqlarning ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy jihatdan birlashishini targ'ib qilgan asosiy nashr bo'lib keldi.

1904 yilda boshlangan rus-yapon urushida Rossiya yengildi. 1905 yilda mamlakatda yuz bergan g'alayonlar natijasida podsho

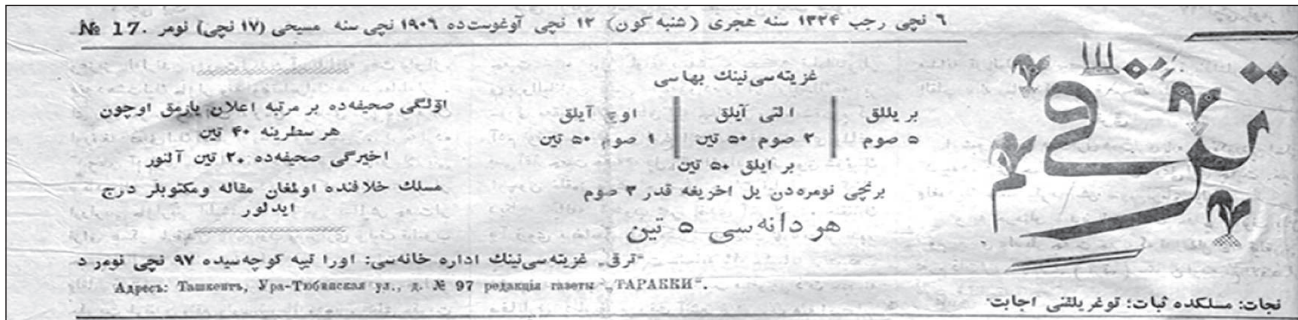
Nikolay II Manifesti e'lon qilindi. Unda barcha fuqarolarning, shu jumladan, tobe millatlarga so'z, matbuot, vijdon erkinligini ta'minlash va'dasi berildi. Bularning barchasi jadid matbuotining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Rossiya imperiyasi Turkiystonni mustamlaka qilgan vaqtdan boshlab, asosiy e'tiborini aholini jismonan mavh etish bilan birga, ularning ongini ham egallashga qaratdi. Bunda asosiy vositalardan biri "Turkeystanskiye vedomosti" gazetasi bo'ldi.

Turkiystonda davriy matbuot aslida jadidlardan ilgariroq, ya'ni 1870 yilda paydo bo'ldi va o'lkaga kirib kelgan Rossiya imperiyasi manfaatlariga xizmat qildi. Uning tarixi quyidagicha edi: 1867 yil 14-iyulda Toshkentda Turkiyston harbiy okrugi shtabi qoshida harbiy hujjatlarni kerakli miqdorda ko'paytirish maqsadida bosmaxona tashkil qilinadi. 1868 yilda u o'rta hajmdagi kitob chiqarishga moslashtiriladi. 1869 yilda harbiy vazir D.A.Milyutin "Turkeystanskiye vedomosti" gazetasi chiqarishga ruxsat beradi. Shu tariqa 1870 yilning 28-apreli (yangi hisobda 10 may) dan boshlab Toshkentda rus tilida gazeta chiqarish boshlaydi [4:37]. Bu bosmaxona va u yerda nashr qilinayotgan gazeta harbiylar nazoratida bo'lib, ularning manfaatiga xizmat qila boshladi. Shu yilning o'zida, ya'ni oradan ikki oy o'tib, birinchi marta o'zbek tilida "Turkeystanskiye vedomosti" chop etila boshlandi. Gazeta nashr qilina boshlangan yildan to 1917 yilga qadar bo'lgan faoliyati davomida asosan mustamlakachilar mafkurasini targ'ib qilgan. Aynan o'zbek va qirg'iz tillarida chop etilgan "Turkiyston viloyatining gazet" ham "Turkeystanskiye vedomosti"ning o'zbekcha nusxasi bo'lib, farqi mustamlakachilarga xizmat qilayotgan mahalliy ijodkorlar tomonidan tayyorlanib, nashr etildi. Bunday targ'ibot va tashviqot mustamlakachilar manfaatlariga xizmat qilgan.

1881 yilning 20-noyabrigacha Shohimardon Ibrohimov, 1881-1883 yillarda Hasan Chanishev muharrirlik qildi. 1883 yildan gazeta mustaqil faoliyat olib bordi va unga Turkiyston general-gubernatori Chyernyayev buyrug'i bilan N.Ostroumov muharrir etib tayinlanadi. Gazeta 1917 yil fevral voqealariga qadar faoliyat olib boradi. N.P.Ostroumov Qozon diniy akademiyasida mashhur missioner N.Ilminskiy qo'lida o'qigan. Sharq tillaridan, xususan turkiy tillardan yaxshigina xabardor bo'lgan. Ammo u zabt etilgan o'lkalarni ruslashtirishni hayotining bosh g'oyasiga aylantirgan ashaddiy shovinist edi [4:38].

Gazetaning asosiy faoliyati rus ilm-fani, madaniyati, g'oyasi va mafkurasini targ'ib qilish, Rossiya shaharlariga borgan turkiystonliklarning safar taassurotlarini muntazam yoritib borishdan iborat edi.

Cho'lpon ta'biri bilan aytganda, "Turkiyston viloyatining gazet"i istilo etilgan generallar tarafidan nashr etilgan, ruslig'ning shavkat va saltanatini ko'hna madrasalarning tumtaroq tili ila osmonlarga chiqargan bir gazeta edi" [11].

Avloniy esa “Turkiiston viloyatining gazet”ga quyidagicha baho bergan: “...bu gazeta – Turkiiston o‘zbeklari uchun birinchi gazeta bo‘lg‘oni kabi yerlik xalqni razolat, safolatga boshlag‘on tarixiy bir qora guruh gazeta... Bu maorif madaniyatiga dushmon bo‘lg‘oni hamda tabiiy el orasiga‘a bid‘at, xurofot tarqatishga bor kuchi bilan kirishgan va bu yo‘lda bir qancha muvaffaqiyatlarga uchrag‘on edi” [11].

Shunday vaziyatda bor haqiqatni yozadigan, milliy kayfiyatni ifodalaydigan sof o‘zbekcha nashrga ehtiyoj tug‘ilayotgan edi. Zero, bu paytga kelib, Behbudiy, Avloniy, Cho‘lpon, So‘fizoda va yana ko‘plab qalamkashlar matbuotda o‘z so‘ziga ega edi. Ularning “Turkiiston viloyati gazet”ga yozganlari missioner Ostroumov tomonidan “qaychilanib” chiqarilar, ba‘zi paytlarda esa chop etilmasdi.

Bularning barchasini ko‘rib turgan va o‘zbek xalqi qarashlarini ifodalaydigan milliy gazetaga ehtiyoj tug‘ilganini anglagan Ismoil Obidiy 1906 yil 27-iyundan “Taraqqiy” nomli o‘zbekcha gazetaga asos soldi. Gazeta Toshkentdagi V.Ilinning xususiy bosmaxonasida chop etilib, O‘rta Osiyoga tarqatilgan [11].

“Taraqqiy” ilk o‘zbek milliy gazetasi sifatida tarixga kirdi. U nashr etilgan kun O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993 yildagi qarori bilan Matbuot kuni deb e‘lon qilindi.

“Elning eng suyb o‘qiydurg‘on” bu gazetasi o‘z davrida juda katta shuhrat qozongan. Ismoil Obidiy “Ismoil Taraqqiy” deb atagan [9]. I.Gasprinskiy maxsus “Taraqqiy” nomli maqola yozib, toshkentlik hamkasblarini tabriklagan. “Lisoni Turkiiston taraflarinda maqbul turk shevasinda” ekanidan, “maslaki taraqqiyparvar”ligidan xursandlik izhor etgan, o‘lkada shunday gazetaga ko‘pdan ehtiyoj bo‘lganini ta’kidlagan edi [6]. “Taraqqiy”dan mashhur Abdulla To‘qay ham xabardor edi [2:391]. Gazetani tashkil qilishdan uni materiallar bilan ta’minlashgacha Munavvarqori va Abdulla Avloniyning roli katta bo‘lgan [4:59]. Gazetaning 20-soni nashr etilgach, hukumat tomonidan taqiqlangan.

“Taraqqiy” gazetasi faoliyati haqida tadqiqot olib borgan N.Abdurazizova quyidagilarni yozadi: “...garchi nashr Ivan Geyerning mablag‘i hisobiga chop qilana boshlangan bo‘lsa ham, uning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi avvalgi gazetadan tubdan farq qilgan” [1:79]. “Taraqqiy” gazetasi milliy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy, iqtisodiy masalalarni ko‘targan. Shuningdek, mushtariylarni “mamlakat xabarlar”, “xorijiy xabarlar”, “telegraf xabarlar”, “Toshkent axbori” ruknlari o‘stida yangiliklardan voqif etib turgan. Gazetada ma’rifat manbalaridan sanalgan

kitob va gazeta uchun mustamlakachi ma’muriyatning mablag‘ ajratmayotgani va buni uning o‘zi ham bilib turgani to‘g‘risida shunday o‘xshatish qilinadi: “Hozirda ijtimoi, kalom, matbuot uchun berilgan xarit (xarajat)lar; tushak u‘stida og‘ziga suv tomizilib turgan og‘ir xastadek ekanini tilsiz va ko‘r tabiblar ham tasdiq eturlar” [7:1].

Mustamlakachilik tuzumidan ozod bo‘lish g‘oyasi va millatni taraqqiy ettirish masalasi gazetaning bosh maqsadi edi. “Taraqqiy”da jadidlar aholidan olinadigan soliqlar yurt va xalq manfaati uchun emas, “zolim ishga va aysh-ishratga” sarflanayotganini bayon qiladi [8:1].

Gazetaning 1906 yil 3-sonida pivoxo‘rlik va ichkibozlikning keng tarqalib ketayotganidan xavotir bildirilgan. Gazeta faoliyati juda qisqa vaqt davom etdi. “Taraqqiy” gazetasining nashr etilishi bir necha oydan so‘ng to‘xtatib qo‘yildi. Shundan so‘ng ham jadidlar matbuot tashkil etishni yanada rivojlantirdi. Masalan, Munavvarqori Abdurashidxonov muharrirligida “Xurshid” gazetasini chiqarish boshlandi. “Xurshid” gazetasi – deb yozadi Abdulla Avloniy, “1906 yili “Taraqqiy” to‘xtolg‘ondan keyin o‘sha vaqtning yoshlari tomonidan tuzilgan bir shirkatning moddiy ko‘magi va Munavvar Qori Abdurashidxonovning mas‘ul muharrirligida tosh bosma usuli bilan chiqa boshladi” [3], degan.

“Xurshid” gazetasi Turkiiston xalqlari oldida turgan dolzarb muommalarni yechib, mustamlakachilikdan ozod bo‘lishga intiluvchi maqolalar e‘lon qiladi. Madaniyat va ma’rifatni tiklash uning bosh g‘oyasiga aylanadi. Bu gazeta ham atigi ikki oy davomida faoliyat olib bordi.

Toshkentlik boylardan biri Saidkarim Saidazimboyev 1907 yil 21-avgustda “Tujjor” gazetasining chiqishiga muharrirlik qilgan. U “milliy, siyosiy va maishiy gazetai islomiya” edi. Manzili Peterburg ko‘chasidagi xususiy uyda, deb ko‘rsatilgan.

Gazeta muharriri Saidkarim Saidazimboyev ro‘znoma xalqni o‘z tili va madaniyatiga ega bo‘lishi, dunyodan xabardor qilishi, xalqni g‘aflat uyqusidan o‘yg‘otishday ezgu ishlarga qodir ekanini ta’kidlaydi.

Xulosa qilganda jadid ma’rifatparvarlari o‘zi chop etgan gazeta – jurnallar orqali xalqni ijtimoiy-siyosiy voqealardan xabardor qilib bordi. Ular mahalliy hukmdorlarni mustamlakachilar tomonidan amalga oshirilayotgan nohaqliklardan ogohlantirgan. Shuningdek, ilm-fan uchun kerakli sharoit va mablag‘ni ajratishga da’vat etgan. Jadidlar tomonidan matbuotda yoritilgan kamchiliklarga o‘z vaqtida etibor bermaslik milliy birlik tamoyilining yo‘qolishi va mustamlakachilik zulmining davom etishiga sabab bo‘ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurazizova N. Turkiiston matbuoti tarixi. – T., 2000. – B.79.
2. Abdulla To‘qay. Asarlar. 4 tomlik. 3-tom. – Qozon, 1976. – B.391.
3. Avloniy A. Burung‘i o‘zbek vaqtli matbuotining tarixi// “Turkiiston” gazetasi. 1924 yil 24-iyun, 295-son.
4. Begali Qosimov. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – T.: Ma’naviyat, 2002. – B.37, 38, 59.
5. Baxtiyor Hasanov. Milliy matbuotimizning ikki durdonasi.

– T.: Mumtoz so‘z, 2015. – B.3.

6. “Tarjimon” gazetasi, 1906 yil, 69-son.
7. “Taraqqiy” gazetasi. 1906 yil, 1-son. – B.1.4.
8. “Taraqqiy” gazetasi. 1906 yil, 3-son. – B.1.
9. “Turkiiston” gazetasi. 1924 yil, 24-iyun, 295-son.
10. <https://kun.uz/92841758?q=%2Fuz%2F92841758>
11. Bahodir Karim, filologiya fanlari doktori, professor <http://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/umid-bekmuhammad-ozbek-matbuoti-tarixidan-lavhalar.html> Umid Bekmuhammad. O‘zbek matbuoti tarixidan lavhalar.

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XX АСР БОШИДА БУХОРО АМИРЛИГИДА АНЪАНАВИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИК

ИКРОМЖОН АЗИЗОВ

Perfect University

доценти в.б., PhD

Аннотация: XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошида Бухоро амирлигига саноат кириб келиши натижасида анъанавий ҳунармандчиликда ҳам бир мунча ўзгаришлар бўлишига қарамай ўзининг анъанавийлик хусусиятларини сақлаб қолди. Саноат кириб келиш натижасида ҳунармандлар бир мунча иш ўринларини йўқотган ва бошқа касб билан шуғулланишга мажбур бўлган. Ушбу мақолада XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигида анъанавий ҳунармандчилик ҳақида маълумот берилган. **Таянч сўзлар:** Бухоро, амирлик, ҳунармандчилик, саноат, сарой, тижорат, зарбхона, завод, фабрика, маҳсулот.

Annotation: In the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century, as a result of the introduction of industry into the Bukhara emirate, traditional handicrafts have preserved their traditional characteristics despite some changes. As a result of industrialization, artisans lost some of their jobs and were forced to engage in other professions. This article provides information about traditional crafts in the Bukhara Emirate in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century. **Keywords:** Bukhara, emirate, craft, industry, palace, commerce, mint, factory, factory, product.

Аннотация: Во второй половине XIX – начале XX века в результате внедрения промышленности в Бухарский эмират традиционные ремесла, несмотря на некоторые изменения, сохранили свои традиционные черты. В результате индустриализации ремесленники потеряли часть своих рабочих мест и были вынуждены заниматься другими профессиями. В данной статье представлены сведения о традиционных ремеслах Бухарского эмирата во второй половине XIX - начале XX века. **Ключевые слова:** Бухара, эмират, ремесло, промышленность, дворец, торговля, монетный двор, фабрика, фабрика, изделие.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошида Бухоро амирлиги шаҳар ва қишлоқларида тўқимачилик, заргарлик, мисгарлик, темирчилик, чўянгарлик, рехтагарлик, чармгарлик, этикдўзлик, маҳсидўзлик, кавушдўзлик, қулолчилик, бешиксозлик, сандиксозлик каби юзга яқин ҳунармандчилик соҳалари бўлиб, уларда минглаб уста ҳунармандлар аҳолининг қундалик турмушида зарур бўлган турли-туман маҳсулотларни тайёрлаб, халқимизнинг турмуш даражасини юксалишига, Бухоро амирлигининг жаҳон бозорида ўз ўрнига эга бўлишига бекиёс ҳисса қўшганлар.

Бухорода шаҳар ҳунармандчилик саноати ривожланган бўлиб, қозоқ чўлларида қўчманчи чорвадор аҳоли билан савдо алоқалари, Россия ва атрофдаги мамлакатлар билан савдо муносабатлари унинг ривожига катта туртки бўлган эди. Ҳунармандчиликнинг кўпроқ ип-газлама соҳаси ривожланган эди. Кўпчилик ип йиғириш, тўқиш, матоларни бўяш, газлама ишлаб чиқариш соҳасида банд эди. Бухоро матолари Волга бўйи ва Сибирь ўлкаларида ҳам маълум бўлган. Шойи матолар ишлаб чиқариш ҳам ривожланган эди. Пилла қурти амирликнинг деярли кўпчилиги ерларида етиштирилган. Соф шохий ва нимшохий матолари атлас, адрас, парча, бекасаб каби матолар Бухоронинг энг машҳур матолари ҳисобланар эди. Шунингдек жун мато тўқиш соҳаси, қорақўл етиштириб, ундан маҳсулот тикиш, тери ошлаш, мўйна моллари соҳаси ҳам анча ривожланган эди. Бухорода ҳунармандчилик ҳўжалиги асосий ўрин тутиб, оддий тўқув дастгоҳлари кенг тарқалган эди. Бухоронинг машҳур ганч, ёғоч ўймакорлиги, наққошлик, дурадгорлик, қулолчилик соҳаларида ҳам асосан маҳаллий ҳунармандлар банд бўлган. Бутун Туркистонда эса Самарқанд ва Бухорода ишлаб чиқарилган қоғозлар машҳур бўлган, Зардўзлик, гиламдўзлик ҳам бошқа хонликларга нисбатан Бухоро амирлигида анча тараққий этган соҳа ҳисобланган[4:186]. Ҳунармандларнинг меҳнати оғир бўлиб, деярли барча ишлар қўл меҳнатига асосланган эди.

XVII аср охиридан бошлаб, ҳунармандчиликнинг ривожланиши савдо иқтисодий муносабатларнинг ривожига ҳам катта ҳисса қўшди, ички савдо ривожланди. Ички савдода кўпроқ озиқ-овқат маҳсулотлари, ип-газлама моллари, қорақўл ва пахта асосий ўрин эгаллаган. Амирлик пойтахтидан ташқари Самарқанд ва Қарши ҳам ички

савдонинг йирик марказларидан бўлган. Жанубдан келадиган кўпчилик савдогарлар Бухоро тилла тангаларини кўп ҳолда сотиб олиб, амирликдан бошқа маҳсулот олишмасдан, сотиб олинган киймати юқори тилла тангаларни ўз юртларида сотиб, ундан катта фойда қўришган[3:82-83].

XIX асрда Бухоро амирлигидаги олтин, қумуш ва мис чақа пуллар муомалада бўлиб, улар фақатгина сарой яқинидаги зарбхонада зарб қилинган. Маълумотларга кўра 1 Бухоро олтин пулбирлиги Россиянинг 6 рубльига, Бухоро 1 қумуш тангаси 34 Россия копейкаси, 1 Бухоро мис чакаси 1,5 рус копейкасига баробар бўлган[4:196]. Тилла пулбирлиги 22 қумуш тангадан, 1 қумуш танга 50 мис пулбирлигидан (чақа) иборат бўлган[9:105]. Юқорида таъкидланганидек амирликнинг киймати юқори пуллари, жумладан тилла тангалари хорижий савдо аҳли томонидан юқори қадрланган.

Бухоро жуда қадимдан минтақадаги йирик ҳунармандчилик марказларидан бири бўлиб келган. Бу даврга келиб шаҳарда 250 та қосибчилик ва фабрика матолари сотиладиган ёйма дўконлар, 100 та чой дўконлари, 70 га яқин чинни дўконлари, 50 дан ортиқ саррофлар дўкони бўлган. Шунингдек, алоҳида мисгарлар, темирчилар, қассоблар, қандолатчилар расталари бўлган. Озиқ-овқатлар, яъни, ун, сабзавот, галла, қуруқ мевалар катта оморларда сақланган. Булардан ташқари ўтин, ёғоч, пахта бозорлари фаолият юритган. Қорақўл савдоси мавсумида тери савдоси жуда кизгин кечган[5:126].

Амирликда энг кўп тарқалган ҳунарлардан бири тўқимачилик бўлиб, пахта толасидан чит, доқа, адрас, бекасаб, дурўя, якрўя матолари, ипак толасидан эса атлас, хонатлас, шохий каби матолар тайёрланиб, четга чиқарилган. Тўқимачилик саноатида бўёқчилик (рангрэзлик) катта ўрин эгаллаган. Рангрэзлар бўёқ тайёрлашда табиий минерал ва ўсимликлардан фойдаланишган.

Бухоро шаҳри амирликнинг йирик тўқимачилик маркази ҳисобланган, бу ерда мавжуд тўқимачилик корхоналарига нафақат шаҳардан, балки узоқ-яқин қишлоқлардан ҳам пахта ва пилладан тайёрланган калава-ип келтирилган. Бухоро шаҳрида XX аср бошида 46 та тўқувчилик устахонаси бўлган[13:201].

XIX аср охирига келиб, бухоролик тўқувчилар ипак ва ярим ипак матолар ишлаб чиқаришга ўта бошладилар.

Бухоролик усталар тайёрлаган ипак матолар жуда харидоргир эди. XX аср бошига келиб шаҳарда 30 га яқин ипак тўкиш устахоналари бўлиб, уларда бир неча ўндан юзтагача тўкувчи ишлаган. Айниқса, шаҳарнинг жануби-ғарбида тўкимачилик кенг тарқалган. Шаҳар ва унинг атрофида жами 12000 та тўкувчилик дастгоҳи бўлган. Кейинчалик ипак йигириш устахоналарининг сони 46 тага етади, уларнинг ҳар бирида 200 тагача ишчилар ишлар эди.

Амирлик аҳолиси ўртасида бўз, қалами, чит каби пахта матолар тарқалган бўлиб, улардан кийим-кечак, кўрпа-тўшак тайёрланган.

XX аср бошида рус фабрикантлари бухоролик усталар қўллайдиган нақшларни ўзлаштириб олиб, ўз фабрикалари читларини чиқарадилар, бу эса мамлакат бозорига ўша нусхадаги маҳаллий читгарликка қаттиқ зарба берди.

Россия империяси XIX асрнинг 70-йилларида ташкил қилган “Москва-Тошкент ширкати” Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро, Хива хонликлари ҳудудларида ипакчилик корхоналарини ташкил қилиб, кўплаб миқдорда сифатли ипак ва ипак матоларни Россия бозорларига етказиб берган[15:3]. XX аср бошида амирлик маркази Бухорода 46 та, Қарши шаҳрида 19 та ипакчилик корхонаси бўлган[6:6].

Бухоро адраси нафақат минтақа шаҳарлари, балки Шарқий Туркистон ва Афғонистонга ҳам катта миқдорда чиқарилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро шаҳри Марказий Осиёдаги ягона зардўзлик маркази эди. Бу даврда мамлакат ҳукмдорлари зардўзлик санъатида алоҳида эътибор қаратган. Саройдаги ва хусусий зардўз усталар томонидан амир ва унинг оила аъзолари, амалдорлар, юқори табақа вакиллари буюртмасига биноан зардўзи кийим-кечак

тайёрланган. Амирликнинг бошқа шаҳар ва қишлоқларида зардўзлик корхоналари мавжуд бўлмаган. 1894 йилда амир Абдулаҳаднинг Карманага бутунлай кўчиб ўтиши билан аркдаги зардўзлик корхонаси Карманадаги Чорбоғгул саройига кўчирилиб, унда тажрибали зардўзлар фаолият кўрсатган. Сарой устахоналаридан ташқари Бухоро шаҳрида 20 га яқин хусусий зардўзлик устахоналари бўлиб, уларда асосан майда буюмлар дўппи, белбоғ, қопчикча, пешонабанд, болалар тўни ва этиги тайёрланган. Зардўзлар асосан Мир Дўстим ва Зардўзон гузарларида яшаганлар.

Мамлакатда маҳаллий кийим-кечак тикиш катта малака талаб қилувчи ҳунар даражасига кўтарилган бўлиб, бу соҳада дўппидўзлик, телпакдўзлик, тўн тикиш алоҳида ўрин тутган. Мамлакат шаҳар ва қишлоқларида бу ҳунарлар жуда кенг тарқалган.

Телпакдўзлик энг кенг тарқалган ҳунар соҳаларидан бири бўлиб, ҳатто Бухоро шаҳрида алоҳида телпакдўзлар растаси (тоқи Телпакфурушон) бўлган. XX аср бошида шаҳарда мавжуд бўлган 34 та телпакдўзлик дўконидан 13 таси тоқи Телпакфурушонда жойлашган. Телпак асосан қорақўл тери, қўй, тулки, қундуз терилари ва баҳмал матодан тикилган[7: 85].

Бухоро амирлигида тўн тикиш билан қадимдан аёллар шуғулланиб келган бўлса, XIX аср охирида Бухоро бозорларида Зингер тикув машиналари пайдо бўлгач, бу иш билан эркаклар ҳам шуғуллана бошлаган. Бухоро шаҳрида чопонфурушларнинг 70 га яқин дўкони бўлиб, улар Ҳовузи Лесак бўйида икки қатор раста бўлиб жойлашган эди. Бу ерда 20 га яқин дўкон анча йирик бўлиб, уларда 2 мингдан 3 мингтагача тўн сақланган[11:58-59].

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boʻshida amirlikda metallni qayta ishlash soʻhalari – temirchilik, chʻyngarlik, zargarlik, misgarlik, rehtaгарlik kabi soʻhalari keng rivojlangan. Шу даврда Бухоро шаҳрида 150 та темірчи фаолият кўрсатиб, шундан 50 таси ўроқсозлик, 30 таси кетмонсозлик билан машғул бўлган[8:51]. Қолган усталар занжир, зулфин, мих кabi майда буюмлар, дурадгор, тоштарош, ер қазувчилар учун асбоб-ускуналар тайёрлаб берар эдилар.

Бухоро шаҳри ўша даврдаги йирик заргарлик маркази бўлиб, бу ерда 400 га яқин заргар фаолият кўрсатган. Улар тайёрлаган тақинчоқ ва буюмлар 40 та дўконда сотилган. Заргарлик буюмлари билан савдо қилувчи Токи Заргарон растаси бутун минтақада машхур эди. Заргарлар турли тақинчоқларни тайёрлашда тилла, кумуш, мис ҳамда қимматбаҳо тошлар – қизил ёқут, лаъл, зумрад, феруза, сердолик, ложувард, дур, маржон, садафдан фойдаланишган. Заргарликда Россиядан келтирилган янги материаллар асосида ишлаб чиқариш техникаси нисбатан янгиланиши сабабли маҳсулотлар арзонлашган. Бухоро аркида саройга қарашли “Заргархона”да 20 га яқин заргар усталар фаолият кўрсатиб, улар нафақат кумуш, тилла тақинчоқлар, балки танга зарб қиладиган дастгоҳларда кумуш, тилла пуллар ҳам тайёрлаганлар. Шаҳар яқинидаги Ғурбун кишлоғида эса, мис танга зарб қилинган.

Қарши беклиги ўзининг пичоқ тайёрловчи усталари билан машхур бўлган. Пўлатдан ясалиб, дастасига олтин ёки кумуш қопланган Қарши пичоқлари бозорда жуда юқори баҳоланган. Темірчиликнинг яна бир соҳаси қурол-яроғсозлик бўлиб, уруш пайтларида қуролсоз усталар ҳукуматдан жуда катта буюртмалар олишган. Тинчлик даврида эса улар пичоқ, сувлик, тақа кabi майда буюмлар ясаш билан кун кечиришган.

Амирликнинг Ҳисор, Қоратегин, Бойсун, Шаҳрисабз бекликларида, Ғиждувон, Вобкент, Қорақўл тумани ва Бухоро шаҳрида қўллаб чўян қуйиш корхоналари бўлган. Бухоро шаҳри ва унинг теvarак-атрофидаги кишлоқларда 40 га яқин чўян қуйиш корхонаси бўлиб, уларда ўнлаб усталар фаолият кўрсатган. Чўянгарлар асосан омовчи тиши, қозон, чирок, манқал, панжара, қўза, чойнак, арава ғилдираги ҳалқаси, ўғирча, ёғлоғи ва бошқа буюмлар тайёрлашган.

Амирликнинг барча йирик шаҳарларида мисгарлик дўконлари фаолият кўрсатиб, биргина Бухоро шаҳрида уларнинг сони 200 га яқин бўлган. Амирликнинг мисга бўлган эҳтиёжи асосан Россиядан олиб келинган мис ҳисобидан қопланган[10:42]. Мисгарлар аҳолининг кундалик турмушида кенг қўлланиладиган рўзгор буюмларини юксак дид билан тайёрлаганлар. Мис идишларга турли нақш ва гуллар тасвирини тушириш кандакор томонидан бажарилган. Кандакорлар буюмларга 14 хил пўлат қалам ёрдамида юзга яқин нақш турларини тушириб бегаганлар.

Бухоро амирлиги ҳудудида катта миқдорда чорва моллари (от, туя, йирик ва майда шохли ҳайвонлар)нинг боқилганлиги ҳамда амирликнинг тоғли ва даштли ҳудудларида қўллаб ёввойи ҳайвонлар (бўри, тулки, олқор, ёввойи мушук, Бухоро буғуси, кийиклар)нинг мавжудлиги кўнчиликлнинг кенг ривожланишига сабаб бўлган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида биргина Бухоро шаҳрида 150-200 га яқин кўнчи бўлган. Экологик мақсадларда, яъни терини ошлаш жараёнида чиқадиган бадбўй ҳид аҳолини бевохта қилмаслиги ҳамда катта миқдорда сув ва майдон керак бўлганлиги сабабли кўнчилар ўз корхоналарини шаҳар ташқарисида қурганлар. Ўзлари эса, шаҳарнинг Эшони пир, Арабон, Мир Маъсуд, Пўстиндўзон, Чармгарон, Кемухтгарон маҳалларида истиқомат қилишган. Кўнчилар тайёрлаган турли-туман чармдан пойафзал, рўзгор буюмлари эгар-жабдук, китоб муқовалари, камар, дўмбира тайёрланган.

Бухорога Россиядан кўнчилик заводларида тайёрланган турли хилдаги чарм катта миқдорда олиб келинган, шу

билан бирга рус чармидан ўз сифати билан қолишмайдиган маҳаллий чарм маҳсулотлари Россия ва Европа бозорларига чиқарилган. Россия ва Европа шаҳарларида турли йилларда ўтказилган кўргазмаларда маҳаллий чарм маҳсулотлари намойиш қилинган[16:81].

Аммо амирлик маъмурияти томонидан кўнчилик ишлаб чиқариши умуман қўллаб-қувватланмаганлиги ва маҳаллий бозорлар рус чарми маҳсулотлари билан тўлиб бориши маҳаллий кўнчиларни касодга учрата бошлаган.

Амирликнинг йирик шаҳарларида меҳнат қилган қосибларнинг катта қисмини этикдўзлар ташкил қилган. Улар фақат шаҳар аҳолиси учунгина эмас, балки қишлоқ ва чорвадор аҳоли учун ҳам турли-туман этиклар тайёрлаганлар. XIX аср охирига келиб Бухоро шаҳрида 20 га яқин йирикроқ пойафзалчилик корхоналари бўлиб, уларда 10 дан ортиқ усталар ёлланиб меҳнат қилган. Барча турдаги пойафзал тикувчи қосиблар (маҳсидўз, этикдўз ва ҳ.з.) етарли маблағ ва хомашёга эга бўлишса, йил давомида узлуксиз меҳнат қилишган. Этикдўзлар бир йилда 700-800 сўмлик, кавушдўзлар 1500-1800 сўмлик маҳсулот тайёрлаб, шундан 15 фоиз соф даромад олган[17:21].

Мамлакатда қулоччилик кенг ривожланган бўлиб, қулочлар сополдан аҳоли учун рўзгор буюмлар, тандир, қувур, болалар ўйинчоқлари тайёрлаганлар. Асосий хомашё ҳисобланган сариқ-қизғиш тусли маҳсул тупроқни чўл-биёбонлардан қазиб олиб келганлар. Қулочлар буюмларни 200 хил гул, нақши, мураккаб ва оддий ҳуснихат билан бегаганлар.

Тегирмончилик амирлик аҳолиси ҳаётида катта ўрин тутган. Бухорода тегирмон тошини айлантириш учун сув етарли бўлмаганлиги сабабли тегирмон тошлари от ёки ҳўкиз кучи билан айлантирилди. Бундан ташқари ҳар бир оилада қўл тегирмони бўлиб, рўзгор эҳтиёжини қондирган.

Қоғоз тайёрлашда Бухоро шаҳри Самарқанд, Қўқондан кейинги ўринда турса-да, бу ерда тайёрланган ёзув қоғозларининг шўҳрати нафақат Туркистонга, балки унга қўшни мамлакатларга ҳам таралган. Бу қоғозлар ипакдан тайёрланган бўлиб, ўзининг силлиқлиги, юпқалиги билан араб ёзуви учун жуда қулай бўлган[2:211]. XIX асрнинг охириларида Бухорога келган рус маҳкамаси ходимларининг қайд этишчи, шаҳардаги Қоғоз бозорида нафақат қоғоз, балки қалам ва қўлёзма китоблар ҳам сотилган[3:57]. Н.Ф. Ситняковский маълумотига қараганда, Вобкент туманида Жувози қоғоз канали мавжуд бўлган. Шохруд каналидан чиқарилган Жувози ариғи бўйидаги Жувози қоғоз кишлоғи бўлиб, унда 30 та хонадон истиқомат қилган[12:259].

Архив манбаларига қараганда, XX аср бошида Бухорода қоғоз тайёрлаш корхонаси шаҳар атрофидаги Галаосиё ва Ғурбун кишлоқларида жойлашган. Ғурбун кишлоғидаги қоғозбозлик корхонасида 46 киши меҳнат қилган бўлса, Галаосиё кишлоғидаги корхонада 51 киши меҳнат қилган[14:15-36]. Бухоро қоғози Самарқанд қоғози билан сифат жиҳатидан рақобатлаша олмасда, аммо, фойдаланилган асосий маҳсулотлари билан ажралиб турган. XIX аср ўрталарида Самарқанд, Қўқонда қоғозни тайёрлашда эски пахта, латталардан, Бухорода эса, биринчи навли пахтадан фойдаланилган[14:23].

Қоғозбозлар томонидан тайёрланган ипакдек силлиқ ва юм-шўк, узок йилларга чидамли, турли муҳитларга дош бера оладиган, нам тортмайдиган турли-туман қоғозлар қоғозбозларнинг бу соҳада юқори малакага эга бўлганидан далолат беради.

Амирликнинг Бойсун, Қоратегин, Ҳисор бекликлари темир рудасига бой ҳудудлар ҳисобланган. Масалан, XX аср бошида Бойсун беклигида 25 та руда эритиш печлари бўлиб, уларда 50 киши фаолият кўрсатган. Дарвоз, Қоратегин, Ҳисор бекликларида 1910 йилда 3000-4000 пуд темир ва яна шунча чўян эритилган. Лекин қазиб чиқариладиган руда амирлик

аҳолиси эҳтиёжини тўла кондиролмаган. Шу сабабли Россиядан келтириладиган металлга эҳтиёж катта бўлган. Россия метали ўз таркибининг мустаҳкамлиги ва сифати билан ажралиб турган ва юқори баҳоланган. Масалан, Бойсун беклигида қазиб олинган темирнинг 1 пуди 91 тийиндан сотилса, Россия металлнинг 1 пуди 7-8 сўм бўлган[8:56].

Ҳар бир ҳунармандчилик соҳаси вакиллари ўз касб уюшмалари ва рисолаларига эга бўлган. Рисолада тегишли ҳунарга оид урф-одат ва анъаналар, иш жойи ва шахсий покизалик, ҳалоллик, иймон-этикод, харидор билан муомала одоби, маҳсулот сифати, инсоний фазилатлар, уста ва шогирд муносабатлари баён этилган.

Ҳар бир ҳунармандчилик соҳалари уюшмаларларга ажралган бўлиб, уларни ҳунармандлар орасида катта ҳурмат-этиборга сазовор бўлган моҳир уста бобо бошқарган. Бобо ҳунармандларнинг рисолада кўрсатилган қонун-қоидалар амалиётини, касбий маҳорат, маҳсулот сифати, ҳунарманд одобини назорат қилиб йўл-йўриқ кўрсатиб турган.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошида маҳаллий бозорлар рус завод-фабрикаларининг арзон маҳсулотлари билан эгаллаб олинган, улар билан рақобатга бардош бера олмаган маҳаллий ҳунармандларнинг бир қисми ишлаб чиқариш ҳажмларини кескин камайтиришга мажбур бўлса, маълум қисми касодга учради.

Ҳунармандчилик дастгоҳлари техник жиҳатдан жуда орқада қолганлиги ишлаб чиқариш ҳажмларини оширишга тўсқинлик қилар эди. Фақат қўл меҳнатига асосланган бундай ишлаб чиқариш усулида тайёрланадиган маҳсулот табиийки завод-фабрика маҳсулотларидан қимматроқ бўлар ва бу ўз навбатида ҳунармандларнинг касодга учрашига олиб келар эди.

Шаҳарларда ҳунармандларнинг иш ҳақлари қишлоқ ҳунармандларига қараганда юқори бўлса ҳам, уларнинг иқтисодий аҳволи энгил бўлмаган. Бухоро шаҳрида ҳунармандлар Туркистон ўлкасининг бошқа шаҳарлари ҳунармандларига қараганда кўпроқ имтиёзга эга бўлганлар. В.В.Бартольднинг ёзишича, амир Шохмурод даврида Бухоро шаҳрида яшаб фаолият кўрсатувчи барча ҳунар соҳиблари шаҳар аҳолиси қаторида турли солиқ, йиғим ва ҳашарлардан озод этилган. Бу ҳақда махсус тархон ёрлиғи чиқарилиб, ушбу ёрлиқ 1920 йилга қадар ўз кучини сақлаб келган[1:108]. Ушбу ёрлиққа кўра, шаҳар ҳунармандлари закот ва тагжойдан бошқа бирор-бир солиқ тўламаганлар ҳамда ҳашарларда иштирок этмаганлар. Тарихий манбалардаги маълумотларга кўра ушбу қоидалар амир Шохмурод даврида махсус қонун

ҳужжати билан тартибга солинган. Қишлоқ ҳунармандлари аҳолисининг бошқа барча табақалари қаторида солиқ, турли йиғимларни тўлашга ҳамда ҳашарларда иштирок этиши ёки мардикор маблағини бериши лозим бўлган. Ҳунарманд ўз маҳсулотини бозорда сотишга имконияти ва вақти ҳам йўқлиги туфайли олиб сотарлар хизматидан фойдаланган. “Вофуруш” ёки “хомтамачи” деб ном олган олиб сотарлар кўп ҳолларда маблағи йўқ ҳунармандларга олдиндан пул бериб қўйиб, маҳсулотни бозор нархидан 25-30 фоиз арзонга олиб сотишган. Кўп ҳолларда олиб сотарлар ҳунармандга керакли хом-ашёни етказиб берганлар ва бунинг эвазига тайёр маҳсулот олишга келишганлар.

Устакорлар деб аталган, йирик ҳунармандчилик дўконига эга бўлган ҳунармандларнинг бозорларда ўз савдо расталари бўлган.

XIX аср охирида келиб ҳунармандчилик соҳаларида ёлланма меҳнатдан кенг фойдаланила бошланган. Ёлланма ҳунармандлар “нимкор” деб аталиб, уларни иш берувчилар турли муддатга ёллаганлар. Бу ҳолат кўп ишчи кучи талаб этадиган кўнчилик, чўянгарлик соҳаларида кенг тарқалган эди.

XX асрга қадар ҳунармандлар бобо, оксокол бошчилигидаги цех назоратида бўлиб, оғир аҳволга тушиб қолган ҳунармандларга цех аъзолари томонидан ёрдам бериб келинган. XX аср бошига келиб асрлар давомида ҳукм суриб келган цех уюшмаси ўрнига устакорлар бошқарган йирик корхоналар юзага келган. Устакорлар эндигина шаклланиб келаётган маҳаллий йирик саноат эгаларига, уста, халфа, шогирд эса, ёлланма ишчиларга айланиб борганлар.

Ўрганилган маълумотлар таҳлили асосида ҳулосалар касб ва ҳунар эгаларининг ўз давридан келиб чиқиб, йиллар давомида зарурият ва даромад келтиришига қараб ўз фаолиятини олиб боришгани маълум бўлади. Косиблар уюшмаси уюшма аъзоларини химоя қилиш ва қўллаб-қувватлашга қаратилгани ҳам соҳаларнинг ривожланишига сабаб бўлган. Касб ва ҳунарларнинг аҳолига салбий таъсири бўлмаслиги учун давлат тарафидан ҳунармандлар учун қулай ва аҳолига зарар бермайдиган ҳудудлар таклиф қилинган. Давлат ҳам ҳунарманд ва косибларнинг фаолияти иқтисодий ривожланиш омили эканлигини эътиборга олиб, ушбу соҳалар ривожига бемарқ бўлмаган ва доимо ҳунармандлар ва косиблар уюшмаси оксоқоли тарафидан ёзилган шикоят аризаларини ижобий ҳал қилишга уринган. Иккинчи тарафдан аҳолининг иш билан таъминланган қатламнинг розилиги давлат сиёсатида катта аҳамиятга эга бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Москва. 1963.
2. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Санкт-Петербург. 1885.
3. Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). Москва. 1983.
4. История Узбекистана. Том III (XVI — первая половина XIX века). Ташкент. Фан. 1993.
5. История Узбекской ССР. Ташкент. 1968.
6. Қиличев Р. Бухоро шаҳрида ҳунармандчилик. Тошкент. 1996.
7. Қиличев Р. XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошида Бухоро шаҳрида ҳунармандчилик. номзодлик... дисс. автореф. Тошкент. 1997.
8. Массон М.Е. К истории черной металлургии Узбекистана. Ташкент. 1947.
9. Мухаммаджонов А.Р., Нетьматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар (XIX асрнинг 20-50 йиллари). Тошкент. 1957.

10. Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. Опыт историко-статистического обзора внешней торговли ханства вне сферы таможенного объединения его с Российской империей. Ташкент. 1922.

11. Ремпель Л.И. Далёкое и близкое. Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары. Ташкент. 1981.

12. Ситняковский Н.Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана // Известия туркологического отдела ИРГО. Выпуск 2. Ташкент. 1900.

13. Сухарева О.А. Бухара XIX — начала XX в. (позднефеодальный город и его население). Москва. 1966.

14. Ўзбекистон Миллий архиви. 53-жамғарма. 2-рўйхат. 20-йиғма жилд.

15. Ўзбекистон Миллий архиви. И-1 жамғарма. 16-рўйхат. 2280-йиғма жилд.

16. Ўзбекистон Миллий архиви. И-72 жамғарма. 1-рўйхат. 9-йиғма жилд.

17. Шишов А. Таджики / Средняя Азия. № 6. Ташкент. 1910.

MADANIY MEROS OBYEKTLARINI MUZEYLASHTIRISHNING AHAMIYATI

NORPULAT AXMEDJONOV

Jizzax viloyat pedagoglari yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada madaniy meros obyektlarini muzeylashtirish ishlarini xalqaro va milliy tajriba asosida amalga oshirish masalalari bayon qilingan. **Tayanch so'zlar:** arxeologik obyekt, madaniy meros, autentlik, arxeologik park, muzeylashtirish, muzey-qo'riqxon.

Annotation: This article describes the implementation of museumization of cultural heritage objects based on international and national experience. **Keywords:** archaeological object, cultural heritage, authenticity, archaeological park, museumization, museum-reserve.

Аннотация: В данной статье изложены вопросы осуществления музеефикации объектов культурного наследия на основе международного и национального опыта. **Ключевые слова:** археологический объект, культурное наследие, аутентичность, археологический парк, музеефикация, музей-заповедник.

Kirish. Fan, ta'lim va iqtisodiyotning jadal integratsiyalashuvida respublika hududida olib borilayotgan arxeologik tadqiqotlarni zamon talablari asosida yo'lga qo'yish muhim ahamiyatga egadir. Qazishmalarni keng ko'lamda tashkil etish, yoshlarni arxeologik izlanishlar bilan tanishtirish va noyob qadimiy me'morchilik namunalari ochiq osmon ostidagi muzeylar shaklidagi turizm obyektlariga aylantirish zarur [2]. So'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar arxeologik tadqiqotlarni tubdan takomillashtirish kerakligini ko'rsatdi. Yirik arxeologik yodgorliklarda keng ko'lamli tadqiqotlarni olib borish, qadimiy tarix va boy madaniyatimizni xalqimiz hamda jahon hamjamiyatiga targ'ib qilish zarur. Tarixiy-madaniy merosning ilmiy axborot mazmuni, uning inson hayotining bir sohasi sifatidagi badiiy va amaliy ahamiyati yodgorliklardan foydalanish amaliyotining asosiy maqsadini belgilaydi [14:41].

XX asr davomida tarix va madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilishning turli modellari, usullari, xalqaro me'yorlari va qonunlari ishlab chiqilganiga qaramay, ularni saqlash muammosi dunyoning ko'plab mamlakatlarida eng keskin masalalaridan biri bo'lib kelgan [10:163-170]. Bu borada Butunjahon merosi konvensiyasi muhim ahamiyatga egadir. Ushbu Konvensiya ham madaniy, ham tabiiy merosni muhofaza qilish bo'yicha eng muhim xalqaro hujjatdir [16:200]. Har qanday davlat madaniy merosni muhofaza qilishning umumbashariy tamoyillariga amal qiladi. Madaniy merosni kelajak avlodlarga yetkazish uchun uni saqlaydi. Madaniy meros xavfsizligini ta'minlashi, ulardan foydalanish, o'rganish va ommalashtirishi shart [10:163-170].

Hozirgi kunda dunyoda arxeologik yodgorliklarni muhofaza qilish sohasidagi nazariy va falsafiy yondashuv rivojlanmoqda. Unda tabiatni muhofaza qilishni tadqiq qilish tartib-qoidalarining fanlararo tabiatini belgilash zarur. Arxeologik obidalarda foydalaniladigan rejalashtirish jarayonlari va yondashuvlarning mantiqiy asoslari muhokama qilinadi. Ushbu yondashuvlarning asosi quyidagilardan iborat:

- arxeologik materiallarni himoya qilish uchun tabiatni muhofaza qilish talablari bilan bir qatorda ularni o'z joyida qoldirish;

- qiymatga asoslangan boshqaruv tartib-qoidalarini har tomonlama tushunish;

- merosning ijtimoiy-madaniy o'lchovlarini hisobga olish;

- ma'muriy amaliy mulohazalarni hisobga olish, madaniy meros joylarini saqlab qolishdir.

Avvalo, tabiatni muhofaza qilish nazariyalarining adabiyotlari ko'rib chiqiladi. Arxeologik merosni muhofaza qilish va taqdim etish sohalarida zamonaviy boshqaruv yondashuvlarining mantiqiy asoslarini tushunish madaniy meros sohasida rejalashtirish yondashuvining asosini tashkil qiladi [15:149].

Butun dunyoda, birinchi navbatda, rivojlangan mamlakatlarda madaniy meros obyektlari yaxshi holatda saqlab qolinadi yoki tiklanadi. Ular har qanday xalq tarixi va ma'naviyati mezonidir. Bu nafaqat katta moliyaviy xarajatlarni talab qiladi, balki jamiyatda

bo'linishni keltirib chiqaradi. Chunki madaniy meros obyektlari yangi qurilish ishlarida qiyinchilik keltirib chiqaradi. Me'moriy yodgorliklar o'zining tarixiy sharoitida, ham yirik me'moriy ansambllarda, ham yakka tartibdagi obyektlarda saqlanishi kerak. Aholining turli guruhlari o'tmish yodgorliklarini turlicha qadrlaydi. Binoni buzish masalasi ijtimoiy tartibsizliklarni keltirib chiqaradi. Bu atrof-muhitni muhofaza qilish va madaniy merosni saqlash yangi hodisa ekani bilan izohlanadi [8:328].

Hozirgi zamonda madaniy merosni saqlash sayyoramizning ko'plab shaharlarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda [6:188]. O'zbekistonning arxeologik obyektlari va ularni saqlab qolish masalalari hozirgi kunda juda dolzarbdir. Tahlillar natijasida davlat himoyasiga olingan obyektlarning 25 foizidagina muhofaza belgilari – yoriqlar mavjud [4:292-298]. Bundan tashqari, aksariyat madaniy meros obyektlarning kadastr hujjatlari yo'q, chegaralari belgilanmagan [1]. XXI asrda me'moriy merosni muhofaza qilish, shahar tarixiy muhitini asrab-avaylash, undan turizmga samarali foydalanish amaliyoti istiqbolli yo'nalishlardan biridir. Tarixiy shaharni madaniy hodisa sifatida aniqlash, aksiologik yondashuv asosida yagona ekspozitsiyani tashkil etuvchi yodgorlik, inshootlarning me'moriy-badiiy o'ziga xosligini muzeylashtirish katta ahamiyatga ega. Arxitektor, tarixchi, arxeolog, o'lkashunos, san'atshunos, etnograf va sotsiologlar bilan hamkorlikda shahar hayotining tarixiy-madaniy va ijtimoiy-maishiy jihatlarni muzeylashtirishga e'tibor qaratish hozirgi kunda nihoyatda muhim ahamiyatga egadir [5:47-52].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Muzeylashtirishni keng ma'noda har qanday obyektning muzey holatiga o'tish, deb hisoblash mumkin. Bu atama odatda ko'chmas, atrof-muhit va nomoddiy meros obyektlariga nisbatan qo'llanadi [11]. Shuning uchun, Jizzax viloyatidagi obyektlarni muzeylashtirishda quyidagi jihatlarga alohida e'tibor qaratish lozim. Bunda muzeylashtirishning tarixiy tajribasi asos sifatida olingan.

Muzeylashtirish jarayonida yodgorlikning axborot salohiyatini maksimal darajada oshirish kerak [7:61]. "Muzeifikatsiya" atamasi mahalliy muzeyshunoslik fanida nisbatan yangi tushuncha bo'lib, faqat XX asr ikkinchi yarmida keng tarqalgan.

Tarixiy, madaniy va tabiiy obyektlarning muzey ko'rinishiga o'tishini ta'minlaydigan faoliyat yo'nalishini muzeylashtirish deb ataladi. Muzeylashtirishning maqsadi tarixiy-madaniy, badiiy, ilmiy qadriyatlarni aniqlash va saqlashdir. Ko'pincha bu atama ko'chmas, nomoddiy va atrof-muhit obyektlariga nisbatan qo'llanadi [7:397], lekin umuman olganda, barcha muzey obyektlariga tegishlidir.

Arxeologik merosni saqlash va yangilash muammosi boy tarixshunoslikka ega. Uning asosiy qismi muzey faoliyatining alohida bo'limi sifatida arxeologik merosni muzeylashtirish masalalariga bag'ishlangan. Aynan shu faoliyat yo'nalishi, aksariyat tadqiqotchilar fikriga ko'ra, arxeologik meros obyektlarini saqlash, o'rganish va namoyish etish uchun sharoit

yaratishi mumkin. Tadqiqotchilarning ko'rib chiqilayotgan masalalarga qiziqishi 1950-1960-yillardagi muzeylarning gullab-yashnashi davrida yuzaga keldi. Ikkinchi jahon urushining madaniy merosga yetkazgan zarari fonida qolgan yodgorliklarni asrab-avaylash zaruratga aylandi.

Arxeologik merosni saqlash shakllarini kengaytirish masalasi bugungi kunda Rossiyada eng dolzarb masalalardan biridir. Yaqin vaqtgacha tarixiy va madaniyatni yangilashning eng keng tarqalgan usullari quyidagilar edi:

1) madaniy meros obyektidan uning asl funksiyasiga ko'ra foydalanish;

2) madaniy meros obyektidan funksiyasi o'zgargan holda foydalanish (saqlab qo'yilgan obyektni uning asosiy sifatlariga zarar yetkazmasdan moslashtirish);

3) obyektni ilmiy jihatdan o'rganish va u to'g'risidagi ma'lumotlarni nashr etish;

4) tarixiy-madaniy meros obyektni muzeylashtirish.

Tadqiqot metodologiyasi. Arxeologik merosning ko'chmas obyektlari uchun madaniy merosni yangilashning obyekti to'g'risidagi ma'lumotlarni e'lon qilish va muzeylashtirish usuli qo'llaniladi. Biroq, ularning birinchisi arxeologik yodgorliklarning saqlanishini ta'minlay olmaydi. Faqat muzeylashtirish arxeologik meros obyektiining axborot, jozibador va ekspressiv salohiyatini to'liq aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga u obyektda minimal zarar yetkazgan holda foydalanishni ta'minlaydi [13:360].

Muzeylashtirish muammosiga to'xtaladigan bo'lsak, birinchi navbatda ishlash kerak bo'lgan obyektlarning turlarini aniqlash kerak. Zamonaviy tadqiqotchilar quyidagi turlarni ajratib ko'rsatadi:

– arxeologik majmua – arxeologik yodgorliklar majmuasi (qo'shni aholi punktlari, qabristonlar va boshqalar bilan mustahkamlangan turar-joy).

– arxeologik yodgorliklar (tepaliklar, aholi punktlari, qabristonlar va boshqalar);

– arxeologik joylar (alohida inshootlar – binolar, ko'priklar, qal'alar, ariqlar);

Har qanday obyektni muzeylashtirish bir necha bosqichda amalga oshiriladi:

– aniqlash;

– o'rganish;

– restavratsiya (o'rganishdan keyin zarur bo'lgan konservatsiya, restavratsiya, kamroq rekonstruksiya ishlarini olib borish);

– ekspozitsiya maydonini tashkil etish (ekspozitsiyalarni yaratish, turistik marshrutlar va dasturlarni tashkil etish, zarur infratuzilmani yaratish va boshqalar) [7:403].

Tarixiy-madaniy hududlar tizimida arxeologik yodgorlik hal qiluvchi rol o'ynamaydi, balki tarixiy-madaniy majmuaning ajralmas qismi hisoblanadi. Albatta, agar bu tarixiy-madaniy hudud arxeologik hudud sifatida belgilanmagan bo'lsa, unda arxeologik yodgorliklar mavjud. Yodgorliklardan konservatsiya va aktualashtirishning asosiy obyektlari sifatida foydalaniladi.

Muzey-qo'riqxonada tarixiy-madaniy merosni saqlash va ulardan foydalanishning tashkiliy-huquqiy shakli bo'lib, muzey-qo'riqxonada arxeologik obyekti to'liq ochiladi. Muzey faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni saqlash, o'rganish va moslashtirishga qaratilgan. Yodgorlik keng doiradagi tashrif buyuruvchilar uchundir (tarix va arxeologiya sohasidagi mutaxassis va oddiy sayyohlar uchun).

Arxeologik park – bu bizga g'arbdagi muzey an'analari bilan kelib chiqqan tushuncha bo'lib, dastlab muzey-qo'riqxonaga qaraganda arxeologik merosni asl joyida muzeylashtirishning erkinroq shaklidir.

Arxeologik parkda asosiy arxeologik ekspozitsiyasi ushbu arxeologik majmua mavjudligi bilan to'ldiriladi. Faol rivojlanishi davrida hududda yashagan odamlarning hayoti va turmush tarzi

bilan bog'liq etnografik ekspozitsiyalar bilan ham to'ldirishga ruxsat beriladi. Shuningdek, arxeologik merosni rekonstruksiya qilish va modellashtirish kabi muzeylashtirish usulidan foydalanishga ruxsat beriladi.

Bu turdagi muzeylarning paydo bo'lishi XIX asr 70-yillarida Shvetsiya va Norvegiyada bo'lgan. Keyinchalik bu muzeylar Yevropaning boshqa mamlakatlarida ham paydo bo'lgan.

Bu holat shoshilinch choralar ko'rishni talab qildi. Avvalo, yog'och me'morchilik obyektlari va etnografik yodgorliklar saqlanishi kerak edi. Keyinchalik ma'lum bir madaniy jamoa yoki davlat tarixining tegishli davri turmush tarzi va sharoitini aks ettiruvchi butun tarixiy-me'moriy majmualar, arxeologik yodgorliklarni yaratish rejalashtirilgan edi [12:60-61].

Tahlil va natijalar. Mustaqillik yillarida mamlakatimiz hududida qadimgi davrdan boshlab rivojlangan qishloq, shahar va sivilizatsiya markazlarining boy o'tmishini arxeologik jihatdan tadqiq etish va bu jarayonlarni tiklash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston hududi tosh davridan boshlab o'zlashtirilgan. Mamlakatimiz jahondagi ilk shaharsozlik va davlatchilik shakllangan markazlardan biridir. Tariximiz va madaniyatimizning chuqur ildizga ega ekani ilmiy asoslangan.

Bugungi kunda butun dunyoda turizmning roli barqaror ravishda oshib bormoqda. Bu uning odamlar hayoti va umuman mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'sirining kuchayishi bilan bog'liq. Turizm jahon iqtisodiyotiga tobora ko'proq ta'sir qilmoqda. Madaniy meros obyektlari turizmning o'ziga xos belgisiga aylanmoqda. Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida sayyohlik kompaniyalari yangi xizmatlarni taklif etish va mahsulotlarni ishlab chiqish muhimligi va zarurligini tobora ko'proq anglab yetmoqda.

2023-yil 16-20-oktyabr kunlari Samarqand shahrida BMT Butunjahon turizm tashkiloti – UNWTO Bosh Assambleyasining 25-sessiyasi doirasida “Eng yaxshi turizm qishloqlari” nomzodligi bo'yicha taqdirlash marosimi bo'lib o'tishi rejalashtirilgan edi. Sessiya doirasida eng yaxshi turistik qishloq ro'yxatiga O'zbekistondan 5 ta manzil kiritildi. Farg'ona viloyatidagi “Avval”, Navoiy viloyatidagi “Sentob”, Surxondaryodagi “Sangardak”, Samarqanddagi “Konigil” qishloqlari va Jizzax viloyatidagi Forish tumani “Uxum” qishlog'i shular jumlasidandir [3]. Shu o'rinda, Jizzax viloyatida turizmni rivojlantirish uchun uni muzeylar faoliyatini ilmiy konsepsiyalari, texnik axborot uskunalari, 3D buyumlar va ekspozitsiyalar bilan qo'llab-quvvatlash lozimdir. Jizzax viloyatida joylashgan arxeologik yodgorliklar (Jizzax shahrida Qaliyatepa, Zomin tumanida Q'org'on, Sh.Rashidov tumanidagi “Oq oltin” MFY, Sayhonsoy qishlog'i yaqinidagi Sayhontosh rasmlari (Takali tosh rasmlari) ni muzeylashtirish ushbu hududda turizm sohasini rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, turizm aslida bo'sh vaqtdan unumli foydalanish va hordiq chiqarish bilan bog'liqdir. Shu bilan birga u turizm xizmatlari bilan bog'liq tarmoqlarni ham qamrab oladi. Zero, viloyat hududida turizmni tashkil etish va rivojlantirish barcha sohalarining iqtisodiy yuksalishiga, aholining bir qismini ish bilan ta'minlash muammosini hal etishga xizmat qiladi. Endi bu sayyohlik obyektlarini rekonstruksiya qilish, ta'mirlash va kengaytirishga e'tibor qaratish lozim.

Umuman olganda, muzeylashtirish metodologiyasi loyihasini ishlab chiqishning muhim shartlari shundan iboratki, bu arxeologik merosni topish, tekshirish, qayta tiklash va ommalashtirishga qaratilgan tadbirlarning yagona tizimi sifatida qaralishi lozim. Bu, o'z navbatida, tanlangan hududning tegishli resurslari, ya'ni muzeylashtirishga oid obyektlar va tarixiy-arxeologik yodgorliklar bilan to'yinaganlik darajasini hisobga olishni taqozo etadi. Diniy binolarni muzeylashtirish ko'p qirrali, nozik va murakkab jarayondir. Bugungi kunda mamlakatimizda muzeylashtirilgan arxeologik yodgorliklar soni juda ozligicha qolmoqda. Shu bilan birga, muzeyning bunday shakllariga ehtiyoj, albatta, mavjud.

tadbirlari to'g'risida”gi PQ-4068-son Qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 21-sentyabrdagi “Arxeologik tadqiqotlarni tubdan takomillashtirish to'g'risida”gi 792-son Qarori.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-dekabrda “Moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-

3. Jizzax haqiqati. 2023 yil 18-oktabr. №85.
4. Kuryazova D. O'zbekistondagi arxeologik obyektlar va ularni muzeylashtirish yo'li bilan saqlab qolish masalalari. O'tmishga nazar. 2-qism/ Maxsus son. 2020. – B.292-298.
5. Mukhamedova M.S. The role of museuming the historical cities and ethnographic neighborhoods of Uzbekistan in cultural tourism. International journal of pedagogics (ISSN – 2771-2281). Volume 02. Issue 09. – P. 47-52.
6. Ильин О.Н. Инвестиции в сохранение объектов культурно-исторического наследия крупного города: Дисс. на соиск. учен. степ. к.э.н.: Спец. 08.00.05. – Санкт-Петербург, 2009. – С.188.
7. Каулен М. Е. Музеефикация историко-культурного наследия России. – М.: Этерна, 2012. – С.432. (61), 397, 403.
8. Линч К. Образ времени / Пер. с англ. В.Л.Глазычева; Сост. А.В.Икопников; Пол ред. А.В. Икопникова. – М.: Стройиздат. 1982. – С. 328., ил. – Перевод изд.: The image of the city / Kevin Lynch. – The M.I.T. Press.
9. Минеева И.М. Музеефикация археологического наследия на территории музея – заповедника “Ирендык” в Башкортостане: вопросы методологии // Наследие и современность. Альманах Института Наследия. – М.: Изд-во Института Наследия, 2006. – Вып. 13. – С.132-146.
10. Плошница Е. Проблемы музеефикации культовых памятников в Республике Молдова. Вопросы музеологии 1 (7) / 2013. – С.163-170.
11. Российская музейная энциклопедия [Электронный ресурс].: http://www.museum.ru/rme/mb_musf.asp (murojaat sanasi:15.03.2023.).
12. Севан О.Г. Музеи под открытым небом в Европе. [Электронный текст] // Обсерватория культуры. – М.: РГБ, 2006. – №3. – С. 60-61.
13. Тишкин А.А., Гребенникова Т.Г. Современные формы актуализации археологического наследия. / Бобров В.В. (отв. ред.) Археологическое наследие Сибири и Центральной Азии (проблемы интерпретации и сохранения) // Материалы международной конференции. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2016. – С.360.
14. Шулепова Э.А. Музеефикация памятников как механизм использования культурного наследия в регионе. Автореф. дисс. на соис. уч. степ. док. культ. – Москва, 1998. – С. 41.
15. Conservation of cultural heritage in the arab region. Issues in the conservation and management of heritage sites. ICCROM – International centre for the study of the preservation and restoration of cultural property. Max creative, UAE. 2016. – P.149.
16. World Heritage – Challenges for the Millenium. 2007, UNESCO World Heritage Centre. – P.200.

NUROTA TOG‘TIZMASINING SHIMOLIY YON BAG‘RI TOJIK AHOLISINING DAFN VA XOTIRA MAROSIMLARI

AZAMAT BERDIYEV
Samarqand viloyat muzey-
qo‘riqxonasi ilmiy xodimi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Nurota tog‘ tizmasi shimoliy yon bag‘ri tojik aholisining dafn va xotira marosimlari dala etnografik tadqiqotlar va so‘rovnomalari asosida yoritilgan bo‘lib, urf-odatlarining zardushtiylikka aloqador ba‘zi ko‘rinishlari tahlil etilgan. **Tayanch so‘zlar:** dafn, ta‘ziya, qabr, tojik aholi, mayit.

Annotation: In this article, the burial and memorial rites of the Tajik population of the northern slope of the Nurota Ridge are covered based on field ethnographic research and surveys, and some aspects of traditions related to Zoroastrianism are analyzed.

Keywords: burial, condolence, grave, Tajik population, corpse.

Аннотация: В данной статье на основе полевых этнографических исследований и опросов освещаются погребально-поминальные обряды таджикского населения северного склона Нуротинского хребта, анализируются некоторые аспекты традиций, связанных с зороастризмом. **Ключевые слова:** захоронение, соболезнование, могила, таджикское население, труп.

Inson o‘z hayotining ibtidosidan boshlab toki vafotigacha turli marosimlarda ishtirok etadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, insonning yoshi (munchal, payg‘ambar yoshi va h.k.), kasbiy-maishiy va oilaviy hayotida biror-bir o‘zgarish yuz bersa (ma‘lum bir kasbni qabul qilsa, umra yoki haj amallarini bajarib kelsa, farzandli bo‘lsa, farzandini turmushga bersa), ana shu vaziyat muayyan marosimlar vositasida ramziy holda rasmiylashtiriladi. Ayniqsa, tug‘ilish va o‘lim turli tarixiy davrlarda xalqlarning madaniy an‘analarida inson hayotining eng muhim bosqichi sifatida e‘tirof etilgan.

Bugungi kungacha Nurota tog‘ tizmasining shimoliy yon bag‘ri tojik aholisining dafn va ta‘ziya marosimlari kam o‘rganilgan (matnda Nurota vohasi aholisi deb qisqartirilgan). Shu sababli oilaviy urf-odatlardagi ushbu ijtimoiy hodisani genezisi, mazmun-mohiyati va transformatsiyasini etnoslararo munosabatlar kontekstida tahlil qilish muhim ilmiy masala hisoblanadi.

Motam tarkibiga u dunyo bilan bog‘liq tasavvur va urf-odatlar, ehson va qurbonliklar, marosimiy yig‘ilar (giryalar), qabr toshlar, aza marosimlari ham kiradi. Demak, yuqoridagi fikrlarga tayanib, ushbu turkumga kiruvchi marosimlar faqat tavsifiy jihatdangina emas, tarixiy-nazariy nuqtayi nazardan ham muhim ahamiyatga ega, deb hisoblash mumkin.

Nurota vohasi bo‘yicha etnografik ma‘lumotlarni to‘plash

jarayonida olingan so‘rovnomalari natijasiga ko‘ra, o‘lim ruhning tanani tark etishidir. Bunday qarash Nurota vohasi tojiklaridagina emas, balki O‘rta Osiyo xalqlari, qolaversa dunyodagi ko‘plab millatlarga xosdir. Ushbu nuqtayi nazar nafaqat Nurota vohasida, balki respublikamizning boshqa mintaqalarida yashovchi o‘zbek, tojik, qirg‘izlar orasida ham keng tarqalgan. Inson tug‘ilishi kabi uning o‘limi ham o‘ta muhim ahamiyatga molik voqealidir. Chunki o‘lim insonning bu dunyoni tark etishi va boshqa olamga o‘tishini anglatgan va bu jarayon bilan bog‘liq qator marosimlar bajarilgan. Hozirgi kunda ham vohada biror kishi vafot etsa, “jon suporidani” (jon(larini) topshirdilar) deyiladi. Ushbu ibora marhumning bir olamdan ikkinchisiga o‘tishini ifodalaydi [5].

Xalqimizda bemorning holati, ayrim harakati yoki shifokor bergan ma‘lumotlardan uning o‘limi yaqinligi ma‘lum bo‘lsa, qarindosh-urug‘i va farzandlari odob saqlab, buni bildirmaslikka harakat qiladi. Shu bilan birga, uy va hovlini tartibga solish kabi ma‘lum tayyorgarlikni ko‘radi. Lekin Nurota vohasida Jizzax vohasida uchraydigan oyna va rasmlarni berkitish holatlari uchramagan [1:40]. Shuni alohida qayd etish kerakki, har qanday tayyorgarlik o‘ta yashirin tarzda bajarilgan. Bundan tashqari, xalq orasida umri tugab borgan sari o‘lim alomatlarini sezilishi xususidagi qarash ham saqlanib qolgan. Masalan, bemorning yuzida ba‘zi alomatlarining paydo bo‘lishi, so‘zlashga bo‘lgan urinish, tovush chiqarish uchun sarflangan quvvatning halqumga

kelib qolishi va h.k.

An'anaga ko'ra, jon berayotgan kishining ko'kragi, boshi yonida uning yaqinlaridan ikki kishi o'tirgan. Avval bemorning o'zi, agar u gapira olmaydigan holatda bo'lsa, yaqinlaridan biri "Kalimai shahodat"ni o'qib turgan. Odamlar mazkur holatni bemorning kalima qaytara olmasligi va yaqinlari tomonidan bu ish ado etilishi bilan izohlaydi [3]. Boshqa qarindoshlar esa jon cho'chiydi, degan tushunchaga asoslanib, alohida uyda gapirmasdan o'tirgan. O'lim to'shagida yotgan odamlarning oldidan nifosli ayollar, junubli odamlar tashqariga chiqarib yuborilgan. Bundan tashqari, bolalar va homilador ayollar qo'rqib ketmasligi uchun ular jon berayotgan kishining yoniga kiritilmagan.

Jon tanani erkin tark etishiga ko'maklashish maqsadida atrofdagilar ovoz chiqarmay o'tirgan. O'g'ir yotgan bemorning og'zi issiqdan qurib qolmasligi uchun paxtani suv bilan ho'llab, og'zi namlab turilgan.

Nurota vohasi aholisining orasida kishining vafoti jarayoni bilan bog'liq yana bir qancha odatlar saqlanib qolgan bo'lib, ular dafn marosimida o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Yoshi ulug' insonlarning dafn marosimida Soyixurd, Ej, Simbuloq qishloqlarida ro'molcha, qiyiqcha tarqatilsa, Sob, Sentob qishloqlarida hammaga bir xil ma'lum summada pul tarqatiladi.

An'anaviy dafn marosimlari va marhumni xotirlash bilan bog'liq holda o'tkaziladigan rasm-rusumlarning yana bir o'ziga xos jihati – ularda animistik tushunchalarning nisbatan qat'iy saqlanib qolganidir.

Bu amallarning dastlabki xususiyati shundan iboratki, ularni kechiktirmasdan tez bajarish lozim, chunki kechiktirib yuborilsa, mayyit a'zolari qotib qolishi mumkin. Ikkinchi xususiyati shundan iboratki, mayyitni kuttirmasdan dafnga tayyorlash lozim. Bunda jon chiqqandan so'ng tezda mayyitning engagi (iyagi) bog'lanadi, ko'zi yopib qo'yiladi, qo'l panjalari tekislanib, oyog'i uzatiladi. Shuningdek, boshmaldoqlari bir-biriga tekkizilgan holda bog'lanib, kigizga yotqiziladi. Muqaddas an'analarga ko'ra, marhumlarga faqat murdasho'ylargina tegina olgan. Ular marhumni yuvib, kafanlagan [1:41].

Mayyitni "mehmon" qilish yaqin qarindoshlarning yetib kelishi, ba'zan qabr tayyorlashga kech bo'lgani va boshqa sabablar bilan izohlanadi. Kafanlash jarayoni ham diniy rasm-rusumlar asosida olib borilib, kafan imom yoki mulla tomonidan qirib tayyorlangan. Erkak mayit qomus, izor, lifofa, ayol marhuma esa bulardan tashqari ro'mol va siynaband bilan kafanlangan [3].

Voha aholisi orasida motam marosimlarida yig'i (bo'zlov, bo'zlash, giryalar aytib yig'lash) alohida o'rin tutadi. Dafn kunidagi yig'ida erkaklar va ayollar (ayniqsa ayollar) baland ovozda, dod solgancha marsiya aytib yig'laydi. Lekin ayollarning tashqaridagi erkaklar eshitadigan darajada jazavaga tushib, baland ovozda yig'lashi, marsiya matnida "sizni olguncha meni olsa bo'lmasmidi" deb taqdirdan nolishi durust hisoblanmaydi [3]. Vafot etgan kishiga marsiya aytib yig'lash odatini dunyoning boshqa ko'plab xalqlarida ham uchratish mumkin. Nurota vohasida vafot etgan kishining yaqin qarindoshlari (erkaklar) dafn marosimi kuni yangi, ohorli to'n, do'ppi kiyib, belini belbog' bilan bog'lagan. Qo'lga hassa (aso, yangi qirqilgan tol novdasidan) olib, unga

suyanib yig'lashi voha bo'yicha keng tarqalgan. Hassaga suyanib yig'lovchilar hassakashlar deb nomlangan. Bu holat hozirgi kunda uchramaydi. Islom dinida yig'lab aytuvchilar – marsiyachilar – noix, noixa (fors tilida go'yanda) deyilib, motam marosimida marhum uchun yig'lash navha solish, deb ataladi [6].

"Yig'ichi"lar guruhi motamga marhumning yoki uning oila a'zolari va qarindosh-urug'larining hurmati uchun ko'payib borgan. Ular bu yerda g'amnok kayfiyatdan ta'sirlanib, o'zlarining boshlaridan o'tgan yo'qotishlarni eslab, yig'iga jo'r bo'ladi.

Tobutni xonadondan olib chiqib ketishda bu xonadonda qayta o'lim bo'lmasin degan niyatda uch marta yerga qo'yib ko'tarilgan. Marhumlarni qabrga qo'yishda mayyit kafanining og'iz qismi ko'tarib qo'yilgan. Buning sababini mahalliy aholi mayyit kafanini tishlab qolsa, u qolgan qarindoshlarini ham orqasidan olib ketishi mumkinligiga ishonish bilan izohlaydi. Bu odat bugungi kungacha saqlanib qolgan.

Qabr kovlash jarayoni 4-5 soat davom etadigan jarayon bo'lib, garchi qabrni lahad shaklida kovlanishi sunnat [7] bo'lsa-da, geografik joylashuv nuqtai nazardan kelib chiqqan holda lahadsiz, to'g'ri pastga kovlanadi. So'ngra mayit qo'yilib, usti yasqoq tosh bilan yopiladi. Oxirida tirqishlari chim bilan berkitilgach, ustiga tuproq tashlanadi. Ej va Simbuloq qishloqlarida qabr ustiga tuproq tashlash jarayonida tuproq atrofiga tosh qalab boriladi va qabr ustida 80-90 sm balandlikda supa hosil bo'ladi.

O'zbekistonning boshqa hududlari singari Nurota vohasi aholisining urf-odatlarida marhumlarga aza tutish va xotira marosimlari ham muhim o'rin tutadi. Aza arabcha so'zdan olingan bo'lib, musibatda sabr tilamoq, tasalli topmoq ma'nosini anglatadi [4]. Aza marhumning izzat-hurmati va xotirasi uchun ma'lum vaqt (1 yilgacha, yoshi ulug'larda birinchi hayitgacha) muntazam amal qilinadigan motam udumidir. Aza biror kishi vafot etgan kundan tutiladi. Marhumning eng yaqin qarindosh – urug'lari uning birinchi ma'rakasi (ko'pi bilan uch kun) gacha aza liboslarini kiyadi. Azador ayollarning udumga muvofiq, o'yin-kulgi, xursandchilik qilishi, to'y-tomosh va bayramlarga borishi taqiqlangan. M.S.Andreyevning guvohlik berishicha, Namangan viloyati Koson tumanida yashovchi tojiklarda eri o'lgan ayol qora matodan, boshqa azadorlar esa ko'k rangdan ko'ylak kiygan [2:196].

Xulosa o'rniida aytish mumkinki, O'rta Osiyo hududida, jumladan, Nurota tog' tizmasida yashovchi o'zbek, tojik, qoraqalpoq, qozoq va boshqa mahalliy etnik jamoalarning oilaviy urf-odat va marosimlarida, xususan, dafn marosimlarida umumiy jihatlar ustuvordir. Buning asosi ushbu xalqlarning etnogenezi va etnik tarixi bir ekani, ularning madaniyati yagona etnomadaniy muhitda shakllanganidir.

2019-yil 14-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashining va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining qo'shma Qaroriga asosan, bugungi kunda marhumni xotirlash marosimlari tartibga keltirilib, ortiqcha sarf-xarajatlarning oldini olish maqsadida ba'zilar kichraytirildi yoki bekor qilindi. Masalan, dafn etish va motam marosimlari bilan bog'liq ortiqcha tadbirlar (yetti, payshanbalik, yigirma, qirq, yil oshi, pul tarqatish, mato ulashish va h.z.)ni o'tkazishga yo'l qo'yilmayapti [8].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aqchayev F. Jizzax vohasi aholisining motam va xotira marosimlari xususida. Imom Buxoriy saboqlari. 2021. 4-son.
2. Андреев М.С. Таджики долины Хуф. (Верховья Аму-Дарьи). Выпуск I. – Сталинабад: Издательство Академии наук Таджикской ССР. 1953.
3. Dala yozuvlari. Nurota va Forish tumanlari.
4. Hamidov B.X. Учебник арабского языка. – Т.: 1981.
5. Nasriddinov Q. O'zbek dafn va ta'ziya marosimlari. – Т.: 1996.
6. Rahmatullo Qosim Usmon O'shiy. Marhumni dafn etish marosimlari va shar'iy vasiyat. – O'sh: 1993.
7. www.hidoyat.uz
8. www.lex.uz.

“NURLI MASKAN” ZAIF KO‘RUVCHI BOLALAR MAKTAB INTERNATI TARIXI

RUSTAMBEK NARZIYEV

SamDU doktranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Samarqand shahridagi 60-son “Nurli maskan” maxsus maktab-internatining tashkil topishi, faoliyati, moddiy-texnik bazasi, hozirgi vaqtdagi ta’lim jarayonlari, pedagoglarning malaka toifalari, o’quvchilarning qo’lga kiritgan yutuqlari va ta’lim jarayonini rivojlantirish uchun hal qilinishi lozim bo’lgan muammoli masalalar haqida fikr yuritilgan.

Tayanch so’zlar: “Nurli maskan”, zaif ko’ruvchi bolalar ta’limi, maktab internatning moddiy-texnik bazasi, yotoqxona, kutubxona, maxsus to’garaklar.

Annotation: This article discusses the establishment of the “Nurli maskan” special boarding 60 - school in the city of Samarkand, its activities, material-technical base, current educational processes, qualifications of teaching staff, achievements of students, and the need to address challenging issues to improve the educational process. **Keywords:** “Nurli maskan”, education for visually impaired children, material-technical base of the boarding school, dormitory, library, special facilities.

Аннотация: В этой статье ведётся рассуждение о создании, деятельности, материально-технической базе, об образовательном процессе сейчас, о профессиональной компетентности учителей, об успехах учеников и о проблемах, требующих координального решения в специализированный школе-интернат “Нурли маскан” города Самарканда.

Ключевые слова: “Нурли маскан”, образование слабовидящих детей, материально-техническая база школы-интернат, спальня, библиотека, специальные кружки.

Ma’lumki, mu’staqillikka erishganimizdan so’ng yurtimizda barcha sohalar qatori ta’lim sohasida ham keng ko’lamli islohotlar amalga oshirildi. Ushbu sohada imkoniyati cheklangan insonlar uchun maxsus tizim yaratilishi bu yo’nalishdagi islohotlarning tarkibiy qismi bo’ldi. Ayniqsa, Yangi O’zbekistonda qabul qilinayotgan ta’lim to’g’risidagi normativ-huquqiy hujjatlarda ko’zda tutilgan tadbirlarning amalga oshirilishi nogironlar ta’lim olishi uchun yaratilayotgan imkoniyatlar doirasini yanada kengaytirishga xizmat qiladi. Bu o’zgarishlarni alohida ta’lim ehtiyojlari bo’lgan 60-son “Nurli maskan” zaif ko’ruvchi bolalar maktab-internati faoliyati misolida yaqqol ko’rishimiz mumkin.

Ko’zi ojiz bolalar maktab-internati 1961-yil Samarqand viloyati Jomboy tumanida tashkil etiladi. 1974-yilda bu muassasa Samarqand shahri, hozirgi “Abdurahmon Jomiy” MFY hududidagi 50-uyga ko’chiriladi [1]. 50-yillarda qurilgan mazkur bino maktab-internatning ta’lim ehtiyojlariga moslashtiriladi. Maktabga A.N.Kamolov direktor etib tayinlanadi.

Maktab arxivi hujjatlaridagi ma’lumotlarga ko’ra, maktab ilk faoliyatini 13 nafar o’quvchi bilan boshlagan. Maktab-internatda ta’lim olish to’qqiz yil qilib belgilangan edi. Ta’lim muassasasi faoliyati boshlanganda aholini maktab tashkil etilganidan xabardor qilish, zaif ko’ruvchi bolalarni ta’lim jarayoniga jalb etish masalalari asosiy vazifalardan biriga aylandi.

Bu davrda nogiron bolalar bilan ishlash uchun maxsus ta’lim da’sturlari ham ishlab chiqilmagan edi. Bundan tashqari, oliy ma’lumotli defektolog kadrlar masalasi ham eng jiddiy muammo bo’lgan. Maktab binosi 80-90-yillarda umuman ta’mirlanmagan. 1992-yildan maktab direktori lavozimida ishlay boshlagan T.Aminova tashabbusi va homiylar yordamida maktab binosi qisman ta’mirlanib, qo’shimcha yotoqxona va kichikroq o’quv binosi quriladi [12].

2015-yil davlat da’sturi asosida maktab-internati hududidagi eski binolar buzilib, yangi zamonaviy yotoqxona, oshxona va o’quv binosi quriladi [3].

2022-yilda Prezident Shavkat Mirziyoyevning ko’rsatmasiga bilan davlat byudjetidan to’rt milliard ikki yuz ellik million so’m ajratiladi. Ushbu mablag’ hisobidan maktab-internati hududida qo’shimcha ikki qavatli zamonaviy o’quv binosi qurilib, foydalanishga topshirildi [5]. Qo’shimcha o’quv binosining qurilishi sinfonalar yetishmovchiligi muammosini bartaraf qildi. Maktab-internatda o’quvchi qizlarga alohida tikuv xonasi, o’g’il bolalar uchun duradgorlik, sartaroshlik kabi kasblarni o’rgatuvchi to’garak xonalari yaratildi. Sportni rivojlantirish maqsadida minifutbol maydonchasi qurilib, foydalanishga topshirildi. Prezident sovg’asi sifatida zamonaviy kompyuterlar, elektron doskalar, stol tennisi, futbol to’plari, voleybol setkasi va to’plari, kurash matlari topshirildi [4].

Hozirgi kunda maktab-internatning o’quvchilarni qabul qilish va o’qitish quvvati 350 tani tashkil etadi, o’quvchilar soni esa, 369 nafardir. O’zbek sinflarida 348 ta o’quvchi ta’lim oladi. Maktab-

internatida 2 ta rus tiliga ixtisoslashgan sinf tashkil qilingan. Bu sinflarda 21 nafar o’quvchi tahsil olmoqda. Maktabda jami 131 nafar oliy ma’lumotli pedagog xodim mehnat qilmoqda [10].

O’quvchilar to’rt mahal issiq ovqat, yotoqxona bilan ta’minlangan va ularning kun tartibi reja asosida tashkil qilingan. Dars jarayonlari yakunlangach, madaniy tadbirlar o’tkaziladi. Shundan so’ng tushlik qilinadi va bolalar uchun dam olish vaqti boshlanadi. Har kuni 17.00 dan 19.00 gacha bo’lgan vaqt bolalar uy vazifalarini bajarishi uchun ajratilgan. Tarbiyachi-o’qituvchilar o’quvchilarning vazifalarini bajarishini nazorat qiladi va ularga ko’maklashadi. Tibbiyot xodimlari o’quv yili davomida o’quvchilar salomatligini doimiy nazorat qilib boradi [1].

Bu yerda mehnat qilayotgan o’qituvchi va tarbiyachilarning nogiron bolalar bilan ishlash jarayoni murakkabligi inobatga olinib, oylik maoshiga yuz foiz ustama qo’shib berilishi belgilab qo’yilgan [8]. Davlatimiz tomonidan imkoniyati cheklangan bolalar maktab-internatlariga yaratib berilayotgan sharoitlar o’z mevasini bermoqda. Shu nugtayi nazardan, 60-maktab-internati o’quvchilarining qo’lga kiritgan yutuqlarini aytib o’tish lozim. 2017-yilda o’tkazilgan O’zbekiston para sportchilari o’rtasidagi musobaqaning Respublika bosqichida yuz metrga yugurish bo’yicha Ochilova Nilufar, uzunlikka sakrash bo’yicha Xotamova Marjona faxrli uchinchi va birinchi o’rinni qo’lga kiritdi. Sportning para dzyudo yo’nalishi bo’yicha o’tkazib kelinayotgan musobaqalarning har yilgi viloyat va respublika bosqichlarida maktab-internat o’quvchilari sovrinli o’rinlarni qo’lga kiritib kelmoqda. Yutuqlar fanlar bo’yicha ham anchagina salmoqlikdir. Xususan, 2022-yil maktab internat bitiruvchisi Toyirova Bahora xalqaro Ingliz tili IELTS ko’rik tanlovida olti yarim ball to’plab, “B2” darajani olishga muvaffaq bo’ldi va muddatidan oldin Chet tillar instituti talabasiga aylandi. 2024-yil bitiruvchilari orasida ham Turg’unova E’zoza yuqoridagi tanlovda “B2” darajasini qo’lga kiritdi. Natijada unga o’zi xohlagan oliy ta’lim muassasasiga hujjat topshirganda undagi qabul imtihonlarining ingliz tili bosqichi uchun oldindan eng yuqori ball berildi va sinovda ishtirok etishdan ozod etildi [7].

O’quvchilarning bu yutuqlari quvonarli, ammo ba’zi masalalar hanuz o’z yechimini topmagan. Masalan, har yili tashkil etib kelinayotgan ko’zda nuqsoni bor bolalar maktab internatlari o’rtasidagi fan olimpiadalarida maktab o’quvchilari biror marotaba qatnashmagan. Mutasaddi tashkilotlar bu masalaga yetarlicha e’tibor bermagan. Olimpiada musobaqasida qatnashmaslik sababi sifatida maktab-internat o’quvchilarining Brayl yozuvini bilmasligi ko’rsatilgan. Bu muammoni yechish uchun maktab internatida Brayl yozuvini o’rgatuvchi to’garaklar tashkil qilish lozim. Buning uchun ta’lim muassasasi Brayl yozuvini yozish uchun kerak bo’ladigan maxsus uskunalar prebor va grefillar bilan ta’minlanishi, to’garak soatlari ajratilishi kifoyadir. 2022-yilda Yurtboshimizning 59-son ko’zi ojiz bolalar maktab-internatiga

tashrifi chog'ida ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar maktab-internatlarini "Nurli maskan" maktablariga aylantirish, ulardagi kamchiliklarni bartaraf etish to'g'risidagi topshirig'iga asosan, muassasa kutubxonasiga brayil yozuvdagi kitob, prebor va grefillar taqdim etildi. Lekin amalga oshirilgan ishlardan keyin ham ushbu muassasa o'quvchilariga ko'zida nuqsoni bor bolalar maktab-internatlari o'rtasidagi fan olimpiadasining 2023-yilgi bosqichida qatnashish imkoniyati berilmadi.

Muassasa xodimlarining kasbiga sadoqati va Hukumatimiz tomonidan bu borada amalga oshirilgan tadbirlar maktab-internatda yuz berayotgan ijobiy o'zgarishlarning muhim omiliga aylandi. Xususan, Yurtboshimizning 2022-yil 18-apreldagi Qarori bilan "Nurli maskan" maktab-internatlari zamonaviy ta'lim dasturlari asosida yaratilgan darsliklar bilan ta'minlandi. Shuningdek, qo'shimcha to'garaklar sifatini oshirish uchun "Yo'l xaritasi" ishlab chiqildi [2].

Maktab-internatlari o'rtasida para dzyudo, futbol, shaxmat-shashka, rasm chizish, to'quvchilik va boshqa yo'nalishlarda do'stona raqobatni shakllantirish, zakovat, urfon va kitobxon tanlovining boshlang'ich sinflar o'rtasidagi "oltin toj" intellektual o'yinlarini o'tkazish, tajriba almashish masalalari "Yo'l xaritasi" da belgilab olindi.

2023-yil 18-21-dekabr kunlari Toshkent shahrida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar "Nurli maskan" maktab-internatlari o'rtasida zakovat intellektual o'yini Respublika bosqichi o'tkazildi [6]. Musobaqada o'n sakkizta "Nurli maskan" maktab-internati qatnashdi. Musobaqaning

barcha ishtirokchilari esdalik sovg'alar bilan taqdirlandi. Bunday qo'shimcha to'garak va intellektual o'yinlar o'quvchilarning kelajakda ta'lim muassasasini tamomlaganida o'zi qiziqqan kasb egasi bo'lishida muhim ahamiyatga egadir.

Maktab-internatda ko'zida nuqsoni bor o'quvchilardan tashqari, aqliy rivojlanishi sust bolalar o'qiydigan korreksion "yordamchi" sinflar deb ataladigan sinflar ham mavjud. Bu sinfda o'qiydigan bolalar uchun alohida, ularning imkoniyatidan kelib chiqqan holda osonlashtirilgan yillik o'quv-rejasi ishlab chiqilgan. Bu reja "yordamchi" sinf o'quvchilari uchun ko'proq ko'rgazmali qurollar bilan bir qatorda, o'tilayotgan fanlarga oid fotosuratlar maxsus o'yinlar asosida ishlab chiqilgan. "Yordamchi" sinflarga maktab-internatning boshqa sinflariga nisbatan kamroq yuklama beriladi. Ularga kunlik dars soatlari uch-to'rt soatdan oshmasligi belgilangan [9]. Bu sinflarga rahbarlikka defektolog mutaxassislar birkiritilishiga alohida e'tibor qaratiladi.

"Yordamchi" sinf o'quvchilari to'qqiz yillik ta'lim dasturi asosida o'qitiladi. O'quvchilar maktabni bitirgach, maxsus sertifikat oladi. Maxsus sinf bitiruvchilariga berilgan sertifikat ma'lum bir kasb-hunar mutaxassisi degan mazmunni anglatadi. "Yordamchi" sinf bitiruvchilari maktabni bitirib, unga berilgan maxsus hujjat asosida hunarmandchilikka ixtisoslashgan xususiy zavod, fabrika yoki davlat tashkilotlarida ishga joylashishi mumkin.

Hozirgi kunda maktab-internatlar bitiruvchilarining kasb-hunar tanlash imkoniyati ancha oshdi. Bunga ko'p jihatdan Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonida amalga oshirilayotgan islohotlar sabab bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi "Beshta ustuvor yo'nalish bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash" yilida amalga oshirish Davlat dasturi. 03.02.2021. Lex.uz.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ 209-sonli Qarori ilovasi, 103-band. Lex.uz.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni: "Ta'lim muassasalarini rekonstruksiya qilish, mukammal ta'mirlash va jihozlash jamg'armasini byudjetdan tashqari umumta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, ta'mirlash va jihozlash jamg'armasi etib qayta tashkil qilish to'g'risida". 08.07.2014. Lex.uz.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori: "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida". "Adolat" milliy huquqiy axborot markazi. – Toshkent, 2017.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori: "Maktabgacha va maktab ta'limini rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida". 11.05.2022. Lex.uz.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori: "Zakovat

va boshqa intellektual o'yinlarni aholi o'rtasida targ'ib etish va ommalashtirish to'g'risida". 20.01.2022. Google.com.

7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 395-sonli Qarori: "Oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilishda milliy hamda xalqaro baholash tizimlari sertifikatlarini tatbiq qilish to'g'risida". 13.05.2019. Oliygo.uz.

8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 409-sonli Qarori: "O'qituvchilar va o'quvchilar turmushi moddiy sharoitlarini yaxshilashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida". 20.08.1997. Google.com.

9. Vazirlar Mahkamasining 638-sonli Qarori: "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash" to'g'risida. 13.10.2021. Lex.uz.

10. 60-MMI ning joriy Arxivi. 60-MMIning 2023-2024-o'quv yilidagi faoliyatiga oid statistik ma'lumotnomasi.

11. 60-MMIning joriy Arxivi. 19.09.2014-yilda berilgan Kadastr hujjati. Guvohnoma raqami SA 0014273.

12. 60-MMIning joriy Arxivi. 60-MMI xodimi N.A.Kamolovning 03.12.2021- yilda qilgan "Xalqaro nogironlar kunida imkoniyati cheklangan bolalarga e'tibor" nomli ma'ruzasi.

MO'G'ULLARGA QARAMLIK DAVRIDA TURON ME'MORCHILIGI

ZAFAR SHAMSIDDINOV

O'zR FA Tarix instituti kichik ilmiy xodimi

Annatsiya: Ushbu maqolada XIII–XIV asrlarda Turonda me'morchilik holati va bu sohada yuz bergan o'zgarishlar, xususan, Chig'atoy ulusi xonlarining islom dinini qabul qilishi natijasida an'anaviy me'morchilik davom etgani, bosqinning salbiy oqibati turonliklarning bunyodkorlikka intilishini to'xtata olmagan kabi jarayonlar tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** Turon, mo'g'ullar, Chig'atoy ulusi, me'morchilik, bunyodkorlik.

Annotation: The article describes the state of the architecture of Turan in the XIII–XIV centuries and the changes that occurred in this area, in particular, the continuation of traditional architecture as a result of the adoption of Islam by the khans of the Chigatoy ulus, and also took into account the fact that the negative consequences of the invasion did not prevent the Turanians from striving for creativity. **Keywords:** Turan, Mongols, Chaghatai khanate, architecture, creation.

Аннотация: В статье описывается состояние архитектуры Турана в XIII–XIV веках и изменения, произошедшие в этой области, в частности, продолжение традиционной архитектуры в результате принятия ислама ханами Чигатойского улуса, а также учитывался тот факт, что негативные последствия вторжения не помешали туранцам стремиться к творчеству. **Ключевые слова:** Туран, монголы, Чагатайский улус, архитектура, создание.

Kirish. XIII–XIV asrning o'rtalarida Turon me'morchilik va hunarmandchiligida asta-sekin qayta tiklanish jarayoni boshlandi, biroq bu holat Elxoniylar Eronidagi kabi keng miqyosli emas edi.

Bu davrda me'morchilikda shohona ambitsiyalar mavjud emas edi va shu sababli mahobatli binolar qurilgani kuzatilmaydi. Bu temuriylardan avvalgi o'ziga xos davr bo'lib, yorqin namoyon

bo'lmagan. Biroq ma'lum darajada me'morchilik va san'atda temuriylar uslubi shakllanishiga zamin hozirlagan.

Vaqt o'tishi bilan, Turon hududida o'rnatilgan ba'zi mo'g'ul xonlari turli sabablar tufayli islomni qabul qila boshladi. Biroq ular deyarli shaharsozlik rivojlanishiga va masjid madrasalar qurilishiga hissa qo'shmad.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Turonda mo'g'ullarga qaramlik davriga oid yozma manbalar deyarli mavjud emas. Yozma manbalar ozligi tufayli bu davr me'morchiligini yoritishda asosan arxeologik va keyingi davr yozma manbalari va zamonaviy tadqiqotchilar ishlaridan foydalanish mumkin. Xususan, ushbu mavzuni yoritishda Ibn Battutaning "Sayyohatnoma" [3] va Muhammad Haydar Mirzoning "Tarixi Rashidiy" asarlari [5], shuningdek, tadqiqotchilardan Bobojon G'afurov [6], O'mirqul Qarayev [4], Lobar Asrorova [1], xorijliklardan Bernard O'Keyning [2] ilmiy tadqiqotlaridan foydalanildi.

Natija va natijalar. Chig'atoy ulusi davriga oid me'moriy inshootlar ozchilikni tashkil etadi. Buni ularning ko'chmanchilik an'anasiga sodiq qolishga urinishi deyish mumkin. Bu holat Oltin O'rdada ham kuzatiladi [2:277-287]. O'troq aholi asosan Turonning g'arbida, jumladan, Urganch, Buxoro va Samarqand shaharlarida bo'lib, ularning ko'pchiligi musulmon edi. Bugungi kungacha saqlanib qolgan me'moriy obidalarining aksariyati o'sha yerlarda joylashganini ta'kidlash joiz.

XIII asr o'rtalarida, xususan, XIV asrda amalga oshirilgan qurilish ishlarining kengayishi Turon hududida shahar hayoti va iqtisodiyotning nisbatan o'sganini ko'rsatadi [6:466]. Qurilish xarajatlari diniy ulamo va zodagonlar, hatto, mo'g'ullarning hukmron tabaqasi alohida vakillari tomonidan ham moliyalashtirilgan. Biroq quruvchilar mahalliy ustalar edi. Turon me'morlari va turli amaliy san'at ustalari o'z ishlanmalarini rivojlantirgan.

Bu davrga oid bir qancha me'moriy yodgorliklar saqlanib qolgan bo'lib, ular asosan maqbaralardan iborat. Biroq XIII–XIV asrlardagi qurilish faqat ushbu turdagi binolar bo'lgan deb ham bo'lmaydi. Yozma manbalardan ma'lumki, bu davrda madrasa va ko'shklar ham qurilgan. XIII asr o'rtalarida Buxoroda ikkita yirik madrasa, xususan, mo'g'ul xoni Kebekxon Nasaf yaqinida masjid ham qurdirgan. Qo'hna Urganchdagi balandligi 62 metrli minora XIII asr arxitekturasining noyob yodgorligi hisoblanadi. Yana bir shunga o'xshash minora XX asrda boshlarida qulab tushgan. Bu ikki minora masjidning bir qismi sanalgan. Bu davrning saqlanib qolgan eng qadimiy binosi shayxul olam Sayfiddin Boxarziy maqbarasi hisoblanadi. U XIV asrda to'liq ta'mirlangan, keyinchalik maqbaraning qadimiy binosi yonida mayda naqsh va sirkor koshinlar bilan bezatilgan ziyoratxona va kichik xilxona qurilgan. Maqbaraning eng oxirida ta'mirlangan qismi ziyoratgohning kirish qismi hisoblanadi. Bu qadimiy yodgorlik sodda tarzda qurilgan bo'lib, me'morchilikning rustika1 uslubida barpo etilgan [1:23], biroq u muhtasham bino hisoblanadi. Maqbaraning o'zi kichikroq gumbaz, ziyoratxona esa kattaroq gumbaz bilan yopilgan. 1333-yilda Ibn Battuta bu yerga kelib, uni o'z "Sayyohatnoma"sida xotirlaydi [3:66]. Shayxning bizgacha yetib kelgan Buxoro yaqinida joylashgan maqbarasida xonaqoh mavjud emas [6:470].

Shuningdek, Buxoro shahrida bunyod etilgan Bayonqulixon maqbarasi ayni shu davrga xos yodgorliklardan bo'lib, Sayfiddin Boxarziy qabri yaqinida qurilgan. Maqbara binosi mayda naqsh va sirkor koshinlar bilan bezalgan ziyoratxona va kichik xilxonadan iborat. Bayonqulixonning qabr toshi londonlik kolleksioner qo'lida saqlanadi. Sayfiddin Boxarziy maqbarasi ham shu davr yodgorliklaridan biri hisoblanadi. XIII asr oxiri – XIV asr boshlariga kelib, Xorazm shaharlari ham qayta tiklana boshlagan. Ayni shu davrga kelib, bu yerda Shayx Muxtor Valiy maqbarasi qurilgan. 1287-yilda tasavvufning yirik namoyandasi Shayx Muxtor Valiy vafot etgan va shundan keyin bu maqbara qurilishi boshlangan. Qabr ustiga gumbazli dahma qurilib, keyinchalik

¹ Rustika – lotincha, rusticus oddiy, dag'al qilib terilgan devor turi.

hujrali xonaqoh bilan kengaytirilgan. Maqbara turli o'lchamdagi g'ishtlardan qurilgan bo'lib, yog'och o'ymakorligi bilan nafis bezatilgan to'rt eshik bugungi kungacha saqlanib qolgan [1:23].

Keyingi davr manbalarida Turonning sharqiy qismidagi qurilishlar haqida alohida ma'lumotlar bor. XIV–XVI asrlarda Ashpar, Taroz, Alabur, Otbosh va Issiqko'l shahrida turli qal'alar, Olmaliq yaqinidagi Tug'luq Temur maqbarasi, Talas vodiysida Tikturmas, Manas gumbazi va boshqalar qurilgan. Mo'g'uliston xoni Muhammadxon (1408–1416) tomonidan ham inshootlar qurilgan. Bu haqda Muhammad Haydar Mirzo shunday yozadi: "Muhammadxon Chotirko'lining shimoliy qirg'og'ida toshdan rabot qurdirdi... O'sha rabotning olti eshigi, balandligi yigirma gaz2 bo'lgan. Darvozasidan kirsangiz, o'ng tomonida o'ttiz gazga yaqin yo'lak... Uning g'arbiy chekkasida (rabot) o'n besh gazli masjid qurilgan. Har tomondan yigirmadan ortiq eshiklar bor. Bu inshootlarning hammasi butunlay toshdan (qurilgan)" [4:148].

Chig'atoy ulusining poytaxtlaridan bo'lgan Olmaliqdagi koshindan ishlangan Tug'luq Temur maqbarasi chindan ham o'ziga xos jozibaga ega. Tug'luq Temur maqbarasi faqat ark va gumbazlardan barpo qilingani bilan Buxoro va undan g'arbdagi maqbaralarga o'xshaydi. Shuni ta'kidlash joizki, Buxorodagi Bayonqulixon maqbarasidan farqli o'laroq, Tug'luq Temur maqbarasi islom me'morchiligi bilan shug'ullanuvchi tarixchilar e'tiboridan chetda qolmoqda. Tug'luq Temur maqbarasi hozirgi kunda Xitoyning Shinjon Uyg'ur provinsiyasi shimoliy qismida, Qozog'iston bilan chegaradosh Huochen shahrida joylashgan. Bu yerlar qadimda Olmaliq shahri deb atalib, Chig'atoyxon davrida yozgi qarorgoh (yayloq) vazifasini o'tagan. Keyinchalik Chig'atoy ulusining sharqiy qismi poytaxtiga aylangan. O'sha shaharda joylashgan maqbara atidan 1363-yilda Chig'atoyxonning so'nggi avlodi Tug'luq Temurxon (1359–1363) vafotidan keyin qurilgan [2:278].

Maqbara haqida tarixiy manbalarda ham ma'lumot berilgan. Xususan, Muhammad Haydar Mirzoning "Tarixi Rashidiy" asarida maqbara 760/1358–1359-yilda asli iroqlik usta Sha'rbof3 tomonidan bunyod etilgani aytilgan [5:508]. Biroq bu jumla hozirda saqlanib qolmagan [2:280]. Shuni ta'kidlash joizki, Muhammad Haydar mirzo maqbaraga nisbatan forscha "borgoh" atamasini qo'llagan. Bu atama sud (yarg'u), sud o'tkaziladigan chodir ma'nosini anglatgan.

G'ishtdan qurilgan maqbaraning eni o'n bir metr, bo'yi o'n olti metrga yaqin bo'lib, kirish qismida monumental ark joylashgan. Maqbaraning o'rtasidan shiftgacha o'n to'rt metrni tashkil qilib, tashqi ko'rinishi oq suvoqli g'ishtli gumbazdan ishlangan. Ichkarida Tug'luq Temur va uning farzandlari qabri joylashgan.

Oqlangan devorlardan tashqari asosan ko'k va oq koshinlar ham ishlatilgan. Peshtog'i yashil, ko'k, binafsha jigarrang, qora va oq ranglardan tashkil topgan o'zaro bog'langan yulduzlar va gulsimon naqshlari koshinlar bilan bezalgan. Arkasida ko'k va oq koshinlar bilan kufiy xatida "Alloh" so'zi bitilgan. Yog'och eshik atrofidagi bejirim ishlangan koshinlar hozirgi kungacha saqlangan bo'lib, pastki qismi ham xuddi shunday jimjimador qilib bezatilgan. Biroq ichki qismi bezatilmagan.

Bino rejasida gumbaz ostida joylashgan asosiy markaziy xonadan tashqari bir qancha kichik qo'shimcha xonachalar ko'zda tutilgan. Pastki qismida to'rtta yuqori qavat, ya'ni kirish eshigi qarshisida qo'shimcha yana uchta xonacha bor. Bu xonalardan tashqari, so'fiylar ibodati uchun mo'ljallangan chillaxona ham barpo etilgan. Ular doimo marhum Tug'luq Temurga atab duoi fотиha qilgan [2:281].

Maqbara yonida o'ziga o'xshash, biroq kichikroq bino bo'lib, oddiygina g'ishtli karniz bilan bezatilgan. Bu yordamchi binoda Tug'luq Temur qizining qabri borligi aytiladi [2:283].

Binoning xattotlik namunasi XIV asr Chig'atoy me'morchiligi xattotligiga xos bo'lsa-da, g'ayrioddiy xususiyatga ega. Ya'ni ¹

² 1 gaz 105 santimetrni tashkil etadi.

³ Sha'rbof – Iroq tomonlarda to'quvchini shunday atashganligini Muhammad Haydar mirzo o'z asarida ta'kidlagan.

“alif” pastki qismining chap tomonidagi egrilik tufayli U “lom” yoki boshqa keyingi harfga qo‘shilib ketadi. Buning boshqa misollarini Shohi Zindadagi Qusam ibn Abbos ziyoratgohi va Bayonqulixon maqbarasida ham ko‘rish mumkin. Yana bir o‘xshashlik oz bo‘lsa-da, 1361-yilga oid Shohi Zindadagi Qutlug‘ og‘a maqbarasida ham uchraydi [2:286].

Manbalarda keltirilishicha, Turonning sharqiy qismida yana ko‘plab me‘moriy obidalar bo‘lgan. Bularga misol qilib 711/1311–1312-yilga taalluqli Imom Muhammad faqih Bolosog‘uniy maqbarasi, Mavlono Sirojiddin Abu Ya‘qub Yusuf Sakkokiy daxmasini sanab o‘tish joiz [5:508-509].

Yuqoridagilardan tashqari, Najmiddin Kubro, To‘rabekxonim, Muhammad Bashar maqbaralari XIV asrning nodir me‘moriy yodgorliklari sirasiga kiradi. Bu davrda maqbaralar bilan birga masjid, madrasa va saroylar ham qurilgan. Ko‘hna Urganchda qurilgan qo‘sh minorali masjidning birgina minorasi saqlanib qolgan.

XIV asrning 60-yillarida, ya‘ni mo‘g‘ullar hukmronligining oxirlarida Samarqandda bir necha yirik me‘moriy inshootlar qurilgan. Ulardan biri 1360–1361-yillarda qurilgan Qutlug‘ Oqo maqbarasidir. O‘ziga xos uslubda qurilgan ushbu yodgorlik ba‘zi manbalarda Amir Temurning xotinlaridan biri Qutlug‘ Oqo nomi bilan bog‘liq ekanini aytiladi.

Peshtoqdagi yozuv parchalarida maqbara qurilgan vaqti 762/1361-yil deb ko‘rsatilgan. Bu yozuvlardan shuni anglash mumkinki, inshoot aslzodalar uchun qurilgan. Daxmada yosh bolaning qabri ham bor. Maqbaraning peshtoqi va ichkarisi ziynati o‘ymakor sirli koshin bilan ishlangan bo‘lib, uni ham Hoji Ahmad maqbarasi me‘mori qurgan.

Bundan tashqari, XIV asr 30-yillariga kelib, Qusam ibn Abbos majmuasining ziyoratxona qismi qaytadan quriladi. Asli XI asrga oid bo‘lgan binoning gumbazi yangidan qurilib sirli koshin bilan qoplangan. Devoriy gumbaz qo‘yilgan sakkiz ustunli qismining janubi-g‘arbiy tomonidan islamiy naqshda hijriy “753”4 sanasi jimjimador qilib yozilgan.

XIV asrga oid ko‘plab, ya‘ni Shohizinda majmuasidagi bir qancha maqbaralar (Qusam ibn Abbos maqbarasi yonidagi ziyoratgoh, 1360-yilgi maqbara, Xoja Ahmad maqbarasi va boshqalar), Najmiddin va To‘rabekxonim maqbaralari bor. Panjikentdagi Muhammad Bashoro maqbarasi, Xo‘janddagi hozir vayron bo‘lgan Duvaxon (Tuvanbek) maqbarasi va boshqalar shular jumlasidandir. Aksariyat maqbaralar tashqi ko‘rinishi va me‘morchiligi jihatdan ikki guruhga bo‘linadi: nisbatan ko‘p bo‘lgan guruhi bir gumbazli, ikkinchi guruhi esa Sayfiddin Boxarziy maqbarasi kabi ikki gumbazli ziyoratgohdan iborat maqbaralardir. Bu davrda gumbazsimon peshtoq asosida bir

qancha yangi loyihada maqbaralar qurilgan. Shuningdek, bu davrda qo‘sh va hatto uch qavatli maqbaralar qurilgani ko‘zga tashlanadi.

Chig‘atoy xonadoni vakillaridan Kebekxon Qarshi yaqinida “Kebekxon maqbarasi” nomi bilan tanilgan maqbara qurdirgan. Bu maqbara bugungi kungacha saqlanib qolmagan.

Bu davrning me‘moriy bezaklari juda murakkab va rang-barang bo‘lib, amaliy kasblarning yanada rivojlanganidan dalolat beradi. Gil va sirlangan koshindagi gul tasvirlari binolarni bezashda keng qo‘llanilgan. Ba‘zan pishiq g‘ishtga o‘yilgan naqshlar ko‘k yoki osmon tusidagi yaltiroq ranglar bilan qoplangan, boshqa hollarda faqat yozuv ko‘zga tashlanadi, ikkinchi darajali ichki naqshlar esa o‘ymakorlik uslubida ishlangan g‘ishtlar ostiga qoldirilgan. Binolarni bezashda sirlangan koshinlar juda ko‘p ishlatilgan. Ba‘zan ular sirlangan yuzani oltin yoki rangli tasvirlar bilan bezagan. Devorlari oddiy, ammo oqlangan tarzda, teng oraliqlarda vertikal ravishda o‘rnatilgan sirlangan g‘ishtlar bilan bezatilgan. Devorlarning suvalgan yuzasi ba‘zan juda chiroyli naqshlar bilan qoplangan. Binoni bezashning an‘anaviy usuli saqlanib qolgan. Masalan, XI–XII asrlarga oid o‘ymakor (sirli koshinsiz) naqshlar XIV asr me‘morlik amaliyotida ham uchraydi.

Eng murakkab o‘simliksimon va geometrik (islamiy) tasvirlar go‘zalligi va rang-barangligi pishiq g‘ishtga ishlangan naqsh, sirlangan koshin va devor rasmlari kishi e‘tiborini tortadi. Bu ajoyib namunalarni yaratgan turonlik kulollar yoxud o‘ymakorlar zukkoligi haqiqatdan ham kishini hayratga soladi.

Shuningdek, muhtasham me‘moriy yodgorliklarda xattotlik san‘ati namunalari ham bor bo‘lib, o‘zining avvalgi yuksak saviyasini saqlab qolganini ham aytish joiz. Ularning birida fors tilida buni yasagan ustaning ismi va inshoot qurilgan sana bor: “Amali Usto Abdurrahmon; soli haftsadu bištu yak” (milodiy 1321-yil) [3:470].

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni ta’kidlash kerakki, mo‘g‘ullar bosqini Turon me‘morchiligiga o‘zining salbiy ta’sirini o‘tkazmay qolmadi. Bosqinning ilk chog‘larida shahar taraqqiyoti bir muddat to‘xtab qoldi. Biroq ajdodlarimizning bunyodkorlik salohiyati va qurilish sohasidagi boy tajribasi natijasida an‘anaviy me‘morchilik bilan birga, yangicha yondashuv asosida me‘moriy inshootlarni qurish ishlari asta-sekinlik bilan rivojlana bordi. Shuni ham ta’kidlash kerakki, ko‘chmanchi mo‘g‘ullarning ham o‘tovlar qurish bo‘yicha o‘ziga xos an‘anasi bor edi. Mo‘g‘ullarning o‘troqlikka o‘tishi natijasida ular Turonda mavjud me‘moriy an‘analarni qabul qilgan holda yangi-yangi binolar qurish ishlariga bosh-qosh bo‘la boshladi. XIV asrda Turonda iqtisodiyotning nisbatan o‘sishi qurilish ishlarining kengayishiga olib keldi. Natijada, bu holat qandaydir ma’noda temuriylar davri me‘morchiligi va san’atiga zamin hozirladi.

⁴ Milodiy 1352-yil.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Asrorova L.Q. Alouddin Buxoriy “Hayratul fuqaho” asarining islom manbashunosligida tutgan o‘rni. Tarix fan. bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 2019.
2. Bernard O’Kane. Chaghatai Architecture and the tomb of Tughluq Temür at Almalıq. Brill. Muqarnas. Vol. 21. Essays in Honor of J.M.Rogers. 2004.

3. Ibrohimov N. Ibn Battuta va uning O‘rta Osiyoga sayohati. – Toshkent, 1993.
4. Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа. – Бишкек, 1995.
5. Muhammad Haydar Mirzo. Tarixi Rashidiy. – Toshkent: Sharq, 2010.
6. Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. – Душанбе: Дониш, 2008.

QADIMIY VA NAVQIRON KESH – SHAHRISABZNING SAVDO-IQTISODIY BOZORLARI TOPOGRAFIK MUNOSABATLARINING XRONOLOGIK TAHLILI

BEHRUZ BOBOJONOV

Shahrisabz davlat pedagogika
instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shahrisabzning yirik savdo markazlaridan biriga aylanishida bozorlarning o'rnini tahlil qilingan. Shuningdek, bu jarayonlarning siyosiy vaziyat bilan chambarchas bog'liq bo'lgani haqidagi ma'lumotlar bayon qilingan.

Tayanch so'zlar: Bozor, savdo-sotiq, KATE, Shahrisabz Afrosiyobi, Registon, Chorsu.

Annotation: This article analyzes the role of markets in the transformation of Shahrisabz into one of the major trade centers. It is also reported that these processes are closely related to the political situation. **Keywords:** Market, trade, KATE, Shahrisabz Afrosiyobi, Registan, Chorsu.

Аннотация: В данной статье анализируется роль рынков в превращении Шахрисабза в один из крупных торговых центров. Также сообщается, что эти процессы тесно связаны с политической ситуацией. **Ключевые слова:** Ринок, торговля, KATE, Шахрисабз Афросиоби, Регистан, Чорсу.

Kirish. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, IX-X asrlarda O'rta Osiyo shaharlarida bozor iqtisodiy ixtisoslashib, professional mashg'ulotga aylangan va XV asrning oxiri XVI asrlar orasida yanada rivojlangan.

Avvalo shuni ta'kidlash joizki, o'zbeklarda bozorga borib savdo-sotiq qilishni "bozor-o'char qilish" deyiladi. Shu o'rinda savol tug'iladi: bozor degani savdo qilinadigan joy ekanligi ma'lum, lekin o'char degani qanday ma'noni anglatadi? Bozor so'zining eroniy tillardagi qadimiy shakli vazar, ilk davrlarda vachar, vatsal, sug'diy matnlarda vatsar bo'lgan bo'lib, ma'nosi – bozor, savdo qiladigan joydir [1]. O'zbek tilida bozor-o'char juft so'z, sinonim va bir o'zakdan hosil bo'lgan. O'char vachar so'zining adaptatsiya shakli, sug'd tilidan o'zgartirib qabul qilingan. Vachar qadimiy eroniy tillardan fors-tojik tiliga bozor shaklida o'tgan. Demak, o'zaro aloqalar markazi bo'lgan bozor so'zining yasashida turli xalqlarning o'zaro madaniy aloqalari aks etgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'rta Osiyo shaharsozlik madaniyatining qadimdan rivojlangan viloyatlaridan biri bo'lgan Qashqadaryo vohasi savdo-iqtisodiy munosabatlari V.S. Raftorgueva, Y.K. Molchanova, A.Sagdu'llayev, P. Ravshanov, S. Korayev, B. Bobojonov, O.A. Suxareva tadqiqotlarida tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodlari: manbashunoslik, tarixiy-qiyosiy, matnshunoslik.

Tahlil va natijalar. Shahrlarning yirik savdo markazlariga aylanishida bozorlarning ahamiyati beqiyos edi. Odatda shaharlarning mavjudligini ko'rsatuvchi belgilardan biri – bozorlarga doimo alohida ahamiyat berilgan. Bozorlarning kattachilikligi, boyligi va boshqa jihatlari shaharlarning mamlakatda tutgan o'rnini va u yerdagi siyosiy vaziyat bilan chambarchas bog'liq bo'lgan [2]. Agar mamlakatda iqtisodiy tanazzul kechayotgan bo'lsa, bozorlarning ahvoli og'irlashgan, aksincha bo'lsa, bozorlar gullab-yashnaganligini kuzatish mumkin.

Sharq bozorlari G'arb dunyosidagi savdo manzillaridan ko'plab o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turgan. Jumladan, O'rta Osiyo shaharlarida shaharning markazi, yani yuragi bozorlar hisoblangan va aynan shu bois hukmdor saroyi yoki qasri emas, balki aynan bozorlarga ko'plab Sharq shaharlarining topografik markazi bo'lgan. Shuningdek, O'rta Osiyo shaharlarida jamiyatning turli vakillari: mansabdor shaxslar, hunarmandlar, savdogarlar, ziyolilar bilan bir qatorda yirik yer egalari ham yashar edi. Bu esa bevosita O'rta Osiyo shaharlari tarixiy taraqqiyotining ayrim davrlarida G'arbiy Yevropa shaharlaridan ajratib turuvchi xususiyatlaridan biridir [3].

Shahar aholisining asosiy qismi hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lgan. Bu yerda ko'pchilik, kulolchilik,

to'qimachilik, tikuvchilik, kashtachilik, zardo'zlik, temirchilik, degrezlik, misgarlik, zargarlik va boshqa hunarmandchilik turlari rivoj topgan. Shahrisabz ilk o'rta asrlarda Kitob shahri o'rnida joylashgan. KATE keltirgan ma'lumotlar, xususan, Sh. S. Kamoliddinov yozishicha, vaqt o'tishi bilan shahar markazi hozirgi Shahrisabz atrofiga ko'chgan. [4] Jumladan, eski shahar tashqarisida yangi inshootlar qurilgan bo'lib, shahar hukmdori saroyi va bozor ham shu yerda joylashgan. Keyinchalik shaharning mudofaa devori bilan o'rab olinishi va mustahkamlanishi Amir Temur faoliyati bilan bog'liq. Ammo XVII asrning ikkinchi yarimiga kelib iqtisodiy inqiroz sababli Shahrisabz ham og'ir ahvolda qolgan. Bu hol XIX asr boshlarigacha davom etgan [5].

Shahrisabz shahri ham uch qism – o'rtaqo'rg'on, qal'a va raboddan iborat bo'lgan. Bek qo'rg'on shaharning shimoli-sharqiy burchagida joylashgan hamda u xalq orasida Shahrisabz Afrosiyobi nomi bilan atalgan. Qo'rg'onning ikkita darvozasi bo'lib, Sharqiy darvoza To'pxona, janubiy darvoza Ko'k darvoza deb nomlangan. Qo'rg'on oldida shaharning asosiy maydoni – Registon joylashgan. Shahar markazida joylashgan aylanma gumbazli Chorsudan shaharning to'rt tomoniga ko'chalar ketgan va bu ko'chalar orqali shahar darvozalariga borilgan [6]. Shaharni tashqi muhitdan ajratib turuvchi qal'a devorining 6 ta darvozasi bo'lgan. Shimoliy darvoza – Kitob, sharqiy darvoza – Kunchiqar, g'arbiy darvoza – Kushxona, janubiy darvoza – Charmgar deb atalgan. Bundan tashqari, janubi-sharqiy burchakda ikkinchi darajali Qalmiq darvoza va Simxona darvozalari ham bo'lgan. Shaharda 7 ta karvonsaroy va 2 ta hammom bo'lgan.

Shahar guzarlarga bo'lingan va har bir guzar o'z masjidiga ega bo'lgan. A.L.Kun [7] keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, XIX asrning ikkinchi yarmida shaharda 14 ta guzar mavjud edi, XX asr boshiga kelib esa guzarlarning soni 53 taga yetgan.

Shahar aholisining asosiy qismi hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lgan. Bu yerda ko'pchilik, kulolchilik, to'qimachilik, tikuvchilik, kashtachilik, zardo'zlik, temirchilik, degrezlik, misgarlik, zargarlik va boshqa hunarmandchilik turlari rivoj topgan.

Shahar ahlining yana bir qismi hunarmandchilik buyumlari savdosi bilan shug'ullangan. Ular Shahrisabz bozorlarida o'zlarining alohida rastalariga ega bo'lgan. Yirik savdogarlar shaharlararo savdo-sotiq bilan shug'ullangan. Jumladan, Shahrisabz begi ham savdo uchun maxsus mablag' saqlagan. Savdogarlarning asosiy qismi shahar bozorlariga yaqin guzarlarda istiqomat qilishgan. Shahrisabzning markaziy bozori Chorsu bek o'rdasidan janubda joylashgan. XV asrning oxiri – XVI asr boshlarida bunyod etilgan ushbu Chorsu bozori hozirgacha yaxshi saqlanib qolgan. Uning vujudga kelishini XV asr oxiri –

XVI asr boshlariga mansub deb hisoblanadi. Chorsu timi XVIII asrning 80-yillariga oid, Niyozbek nomi bilan bog'liq, qabilidagi qarashlar ham mavjud. Yodgorlik 1598-1602 yil sanasi bilan ro'yxatga olingan.

O'rta Osiyo bozorlari qurilishi jihatidan bir qancha umumiy xususiyatlarga ega bo'lgan. Odatda bozorlar odamlar gavjum bo'ladigan shaharning markaziy qismida, katta ko'chalar kesishgan yerlarda va ko'chalar bo'ylab vujudga kelgan. Yirik shaharlarda tijoriy ishlab chiqarishni o'zida aks ettiradigan bitta asosiy bozor bo'lgan. Bunday bozor ko'pincha asosiy ko'chalar kesishadigan joylarda o'rnatilgan bo'lib, «chorsu», «choxarsu» deb yuritilardi. «Chorsu» so'zi dastlab zardushtiylarning muqaddas Avesto kitobida chovrusuk (to'rt tomonlama) shaklida uchraydi va «bozor» ma'nosi anglatgan. Keyinchalik bu so'z chaharsu va nihoyat chorsu shaklini olgan[8]. Chorsular asosan usti yopiq gumbazli bozorlar bo'lib, ularning mayda bo'limlarida ma'lum mollar sotilar edi. Bundan tashqari, fors tilida yozilgan manbalarda chaharbozor (chorbozor) degan so'z ham uchraydi. O'rta Osiyoda qadimdan Chorsu bilan birga rafta deb yuritiladigan maxsus joylar, hamda tim va tok deb ataladigan qubba ko'rinishidagi bozorlar ham bo'lgan.

Tim so'zi juda qadimiy so'z bo'lib, bir necha ma'nolarni anglatgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida usti yopiq bozor yoki rafta tomi tim deyiladi, bozor qorovuli timbon deyilgan. Arablar kelmasdan ilgari O'rta Osiyoda tim deganda har qanday bozor tushinilgan va bu so'zning «bozor» ma'nosi so'nggi vaqtlargacha saqlanib qolgan. Tim so'zi Tojikistonning Mug' tog'idan topilgan qadimgi (VIII asr) sug'd yozuvlarida va arab tilida yozilgan manbalarda uchraydi. Sug'd tilida ham tim «do'kon», «savdo binosi» ma'nolarini anglatgan.

Timlar arxitektura jihatdan uzunchoqroq shaklda, g'ishtdan qurilgan bo'lib, usti yopiq savdo inshootini tashkil qilgan. Unda turli rastalar joylashgan.

Shaharda har kuni savdo bo'ladigan ushbu bozordan tashqari bir qancha mayda bozorlar mavjud bo'lgan. Jumladan, shaharning g'arbiy qismida joylashgan somon bozorida chorva mollari savdosi olib borilgan. Shaharda hunarmandchilik guzarlari, bozorlar, karvonsaroylar bilan birgalikda ko'plab masjid, madrasalar, hammom va boshqa jamoatchilik binolari ham qad ko'targan. Umuman, Shahrisabz shahri nafaqat hunarmandchilik, balki yirik savdo markazi ham edi[9].

1875-yilda «Turkiston xabarlari» gazetasining muharriri N.A.Mayev Shahrisabzga tashrifi haqida yozib, jumladan, bek o'rdasi yaqinida, qal'a devori qarshisidagi keng maydondan odamlar bilan liq to'la bozor boshlanib ketganligini qayd etadi[10]. Uni mahalliy amlokдорlar shahar bozori va butun shahar bo'ylab olib yurishganini xotirlaydi. Bundan tashqari, Chorsu bozorida kunduz kunlari savdo-sotiq bo'lsa, kechalari o'yinchi bolalarning tomosha ko'rsatishligiga e'tibor qaratadi.

Shahrisabz vohasida juda qadimdan hunarmandchilik markazlari rivojlangan bo'lib, ular asosan ma'lum bir soha bilan bog'liq bo'lgan guzarlarga bo'lingan.

Shahrisabzda bir-biriga bog'liq hunarmandchilik turlari bilan shug'ullanuvchi aholi yonma-yon guzarlarda yashaganini

kuzatish mumkin. Masalan, Shahrisabzda ko'pchilik bilan bog'liq bo'lgan sovungarlik va yelimgarlik bilan shug'ullanuvchi aholi shaharning janubiy sharqida joylashgan Katta charmgar, Kichik charmgar, Meshgar hamda Yoyilma guzarlarida yashagan. Shuningdek, poyabzal tikish bilan shug'ullanuvchi hunarmandlar, xususan, kavushdo'zlar Namaton guzarida, yuqori tabaqa ahli uchun yashil teridan nozik va yuqori sifatli kovush tikuvchilar Kitob guzari, etikdo'zlar Xo'ja Mirhamid va Qalqon guzarida, yaxdondo'zlar va qamchindo'zlar Chuyton guzarida, sovungarlar Kunduzak guzarida, telpakdo'zlar va po'stindo'zlar Telpakdo'z guzarida ko'pchilikni tashkil etgan. Kulolchilik va Hazrati shayx guzarida asosan kulollar yashagan, kulollik guzarining bir qismi charxchilik deb nomlangan. Bu yerda temirchilar yashagan. Shahrisabz degrezlari asosan Degrez va Chuyi xaytak guzarida, misgarlar Hovuzi Mardonda, zargarlar esa Balaxovuz, Hovuzi Mardon hamda Kunduzak guzarlarida istiqomat qilgan[11].

Qishloq xo'jaligi va chorva bozorlari shahar chetida yoki tashqarisida joylashgan. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ba'zida chorva bozori sotilayotgan hayvon turiga qarab «ot bozor», «qo'y bozor», «mol bozor»ga bo'lingan. Bu bozorlar atrofida o'z navbatida chorva uchun zarur bo'lgan pichan va yem-xashak bozorlari bo'lgan. Biz bunday manzarani, Shahrisabz bozorlarining ko'rinishida ham kuzatishimiz mumkin. Jumladan, Shahrisabzda ham Somon bozori shaharning chekka qismida yoki mol bozori shahardan tashqarida joylashgan. Bozorlar nafaqat shaharlardagi, balki uning atrofidagi iqtisodiy hayotning rivojlanishiga ham ijobiy turkib bo'lgan. Shahar atrofi va qishloqlarda yetishtirilgan mahsulotlar – paxta, zigir, g'alla, sholi, tamaki, chorvachilik mahsulotlari va boshqa ko'pgina mahsulot turlariga shaharlarda talab katta bo'lgan. Bu mahsulotlarning ayrimlari shahar hunarmandlari uchun xom-ashyo hisoblangan. Bu esa ko'plab hunar turlarining, xususan, qishloq ehtiyojlarini qondirishga ixtisoslashgan sohalarning rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Shu tariqa shahar iqtisodiyotining yetakchi sohasi-hunarmandchilik bilan qishloqlar o'rtasida vujudga kelgan o'zaro aloqadorlik bir tomondan, qishloqlardagi iqtisodiy taraqqiyotni, ikkinchi tomondan esa shahar xo'jaligini, shu jumladan, shahar bozorlarining rivojlanishida asosiy omil bo'lgan. Shahrisabzning savdo ahamiyati shahar aholisida savdogarlarning salmoqli qatlamining rivojlanishiga yordam berdi. Shahrisabz bozorining keng qatorlarida ma'lum tovarlar savdosiga ixtisoslashgan ko'plab mayda savdogarlar bo'lgan. Boshqa shaharlar bilan savdo qiluvchi yirik savdogarlar ko'p bo'lgan. Ular orasida karvon uchun tuya boqadigan Shahrisabz bekligi ham bo'lib, tuyalar cho'lga joylashtirilgan[12].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytish mumkinki, Shahrisabzda eng qadimgi davrlardan boshlab mahalliy aholi tomonidan yaratilgan va qolaversa boshqa yurtlardan olib kelingan turli-tuman mahsulotlarni sotish ichki va tashqi savdoni, bozor, do'kon, karvonsaroylar tizimi rivojlanishiga olib kelgan. O'z navbatida bozorlar va savdo aloqalari urbanizatsion jarayonlarda doimo muhim mavqe va o'ringa ega bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Raftorgueva V.S., Molchanova Y.K. Srednepersidskiy yazik// Osnovi iranskogo yazikoznani Y. Sredneiranskiye yaziki M., 1081. S. 55
2. Agzamova G. So'nggi o'rta asrlar O'rta Osiyo shaharlarida hunarmandchilik va savdo., 2000. 39-bet.
3. Mukminova R. G. Sotsialnaya differentsiatsiya naseleniya gorodov Uzbekistana v X-XVII vv. – Tashkent, 1985. – S. 130
4. A. Sagdullayev va boshqalar. Qadimgi Kesh-Shahrisabz tarixidan lavhalar. –T.: 1998.
5. P. Ravshanov. Naxshab va Kesh tarixi manbalari. – Qarshi 2005
6. Ravshanov P. Xushvaqov N. Qashqadaryo tarixiga sayohat.

– Toshkent, 2020.

7. Podrobno ob etom sm. A. K u n. Ocherki Shaxrisabzskogo bektva, SPb, 1880, otdelniy ottisk iz ZIRGO po otdeleniyu etnografii, t. 6
8. Korayev S. Geografik nomlar ma'nosi. – Toshkent, 1978. 150-bet.
9. Bobojonov Behruz Bahodir o'g'li. Kesh-Shahrisabz vohasining tarixiy guzarlari. – QarDU xabarlari.2022.
10. Suxareva O.A. K istorii gorodov Buxarskogo xanstva. T., ANUzCCR.
11. N.A.Mayev. Buxoro xonligi ocherklari. 2012. – B.24.
12. Suxareva O.A. K istorii gorodov Buxarskogo xanstva. T., ANUzCCR.

B.X.KARMISHEVA TADQIQOTLARIDA O'ZBEKISTON AHOLISI DEHQONCHILIGI MASALASI

AMIRBEK TAG'BAYEV

Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada B.X. Karmisheva asarlarida keltirilgan mintaqaga oid dehqonchilik an'analari va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqidagi ma'lumotlar tahlil qilingan. Bunda asosiy urg'u janubiy hududlarda asrlar davomida o'ziga xos xo'jalik simbiozi tarkib topganiga qaratilgan. **Tayanch so'zlar:** B.X. Karmisheva, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, Janubiy O'zbekiston, o'troq aholi, ko'chmanchi aholi.

Annotation: In this article, the information about regional agricultural traditions and their specific features presented in the works of B.Kh. Karmisheva is analyzed. The main emphasis is on the formation of a unique economic symbiosis in the southern regions for centuries. **Keywords:** B.Kh.Karmisheva, farming, animal husbandry, crafts, South Uzbekistan, settled population, nomadic population.

Аннотация: В данной статье анализируются сведения о региональных земледельческих традициях и их специфических особенностях, представленные в трудах Б.Х. Кармисевой. Основной упор делается на формирование на протяжении веков уникального экономического симбиоза в южных регионах. **Ключевые слова:** Б.Х. Кармисева, земледелие, животноводство, ремесла, Южный Узбекистан, оседлое население, кочевое население.

O'rganilayotgan mintaqaning o'ziga xos tabiiy-geografik xususiyatlari, uning mo'tadil iqlimi, bahorning erta kelishi, yoz faslining ko'p davom etib, qishning iliqroq bo'lishi qadimdan ikki xo'jalik turi – dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishiga imkon berdi. O'rta Osiyo aholisi xo'jalik faoliyati va an'anaviy mashg'ulotlari qadimiy tarixiy tajribaga ega bo'lib, o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi.

Aholining xo'jalik faoliyati uzoq tarixiy taraqqiyot davomida mavjud geografik muhit, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, qolaversa, xalqning etnik qatlamlari va boshqa bir qator omillar bilan bevosita bog'liq holda rivojlangan.

O'zbekiston, bundan tashqari, Vaxsh va Hisor vodiysi o'zining qulay tabiiy sharoiti, unumdor tuproq, suv va boshqa sharoitlarining mavjudligi bilan ilk sug'orma dehqonchilik hamda ilk shahar davlatchiligi vujudga kelgan qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri hisoblanadi [5: 32]. Qizilsuv, Vaxsh, Kafirnigon va Surxon daryolari etaklarida avvaliga aholi kam bo'lgan [5: 36]. Keyinchalik, hududda kechgan o'rtoqlashuv jarayonidan so'ng, ko'chmanchi aholining ham o'troqlashuvi kuchayadi. Boysun va Qurama tog' tizmalari etaklarida odamlar qadimdan koriz dehqonchiligi bilan shug'ullanib kelgan. Bundan tashqari, hududda buloq va hovuz suvlaridan foydalanib, dehqonchilik qilish ham shakllangan [12: 79].

Etnograf I.Jabborov bergan ma'lumotlarga ko'ra: "O'zbekiston hududi, tabiiy-geografik sharoitiga qarab, uch qishloq xo'jaligi zonasiga bo'linadi: tog'li va tog' oldi zonasi (20,5 %), sug'orma yerlar zonasi (18,2 %) va qolgani bepoyon dasht-yaylov yerlardan iborat zona. Ammo sug'orma yerlarning barchasi sug'orishga yaroqli emas. Tog' tizmalari va qum uyumlari orasida, daryo sohillarida joylashgan ziroatchilik hududlari Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarida qadimgi davrlardan ma'lum [2: 89]. I.Jabborov va B.X.Karmisheva tomonidan keltirilgan ma'lumotlar, O'zbekiston janubining qadimiy dehqonchilik hududlaridan bo'lgani to'g'risidagi fikrni arxeologik tadqiqot natijalari ham tasdiqlaydi [9: 3-63].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Surxon-Sherobod vodiysida sug'orish tizimi ham o'ziga xos tarzda bo'lib, asosiy suv manbalari Surxondaryo, To'palangdaryo, Ipoqdaryo, Sangardakdaryo, Dashnoboddaryo va Sheroboddaryodan iborat edi. O'rta Osiyoning boshqa hududlari kabi Surxon-Sherobod vodiysida ham sug'orish tarmoqlari tizimida o'ziga xos boshqaruv usuli mavjud bo'lgan. Bunda sug'orish tarmoqlari tizimida «mirobalar» asosiy faoliyat ko'rsatib, har bir mirob o'z qo'l ostidagi irrigatsiya tizimini boshqargan. O.Bo'riyev fikriga ko'ra, an'anaviy dehqonchilikdan tashqari "...bu hududlarda azaldan sel suvlariga asoslangan

shartli sug'orma dehqonchilik, nisbatan kichik maydonlarda, amal qilgan" [1: 91, 131, 134].

Janubiy hududlarda asrlar davomida o'ziga xos xo'jalik simbiozi tashkil topgan, ya'ni xo'jaliklardan biridagi an'anaviy yo'nalish ikkita boshqa xo'jalikni to'ldirgan va ular o'rtasida yaqin aloqa o'rnatishga yordam bergan. Iqtisodiyot sohasida bunday aloqalar mazkur hududni alohida ijtimoiy-madaniy sohaga ajratish uchun asos bo'ladi.

Mavjud suv manbalaridan samarali foydalanish maqsadida buloq suvlarining o'zaniga katta xarsang toshlar tashlab, hovuzchalar qurilgan. Hovuzga yetarli darajada suv to'plangandan keyin, to'g'onning ichki tomonida qoldirilgan maxsus teshik ochilib, ekinlarga muayyan tartibda suv berilgan. Masalan, Denov hududida suvga botgan botqoqliklar hajmi 15 desyatinani tashkil qilgan. Bu hududda yarim ko'chmanchi o'zbeklar istiqomat qilib, dehqonchilikda asosan sholi ekish bilan shug'ullangan [5: 37].

Janubiy O'zbekistonning kam suvli mintaqalarida yer va suvdan samarali foydalanish uchun Qashqadaryo viloyatining Koson va Qarshi tumanlarida jamoa bo'lib foydalanish an'anasi XX asr boshlariga qadar amal qilgan. Ayniqsa, paykal tizimining jamoaviy xarakteri yer-suvdan oqilona foydalanish, suvni teng taqsimlash, jamoaviy hashar yo'li bilan korizlarni qazish va ta'mirlash ishlarini bajarishda katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Janubda yashagan urug'-qabila birlashmalari turmush va xo'jalik tarziga qarab o'troq va yarim o'troqqa ajralgan. Yarim o'troq aholi asosan yaylov chorvachiligi bilan, dasht (Koson, Chiroqchi, Qamashi, Sherobod tumanlari), tog' va tog' yon bag'irlari (Shahrisabz, Kitob, Sariosiyo tumanlari) da yashovchi aholi esa lalmikor, qisman sug'orma, ya'ni obikor dehqonchilik bilan shug'ullangan.

B.X.Karmisheva "...XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Sharqiy Buxoroning ushbu qismiga, tabiiy sharoitning qulayligi sabab, Dashti Qipchoq o'zbeklari mustahkam o'rnatilib olgan"ni qayd etgan.

I.Xidoyatovning O'zbekistonning janubiy hududlari aholisining shakllanishiga bag'ishlangan maqolasida janubiy vohalarda yashaydigan o'zbeklar ikki guruhga, ya'ni qadimgi o'troq ziroatchilar va urug'-qabila tartibini saqlab qolgan yarim ko'chmanchilarga ajratiladi. Bu hududda ikkinchi guruhga tegishli aholi ko'pchilikni tashkil etishi ta'kidlangan [13: 125]. Bu esa B.X.Karmisheva fikrini tasdiqlaydi.

Yuqoridagi ma'lumotlar zamonaviy tadqiqot ishlarida ham o'z tasdig'ini topgan. Xususan, N.Tursunov o'z tadqiqotida Surxon aholisining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi asosiy mashg'uloti dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bo'lganini qayd

etgan. O'sha davrlarda tabiiy-geografik joylashuviga ko'ra, Surxondaryo vohasida asosan sug'orma, lalmi va yaylov yer egaligi mavjud bo'lgani, aholi yerdan unumli foydalangani haqida fikr bildirgan. Bundan tashqari, aholining dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangani, shuningdek, hunarmandchilik mahsulotlari va ish qurollari haqida ham ma'lumot beradi [11: 16-19].

E.Qobulov tadqiqotlarida ham XVIII asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Surxondaryo vohasi ijtimoiy-iqtisodiy hayotida dehqonchilik va chorvachilikning o'rni va savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi masalalari ochib berilgan [7, 8].

O'rta Osiyoda dehqonchilik Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Panj va Vaxsh daryolari yuqori qismi, tog' va tog' oldi mikrovohalarida shakllanganligini ko'rish mumkin. Shu o'rinda O'rta Osiyo janubiy vohasida dehqonchilik XIX asr oxiri va XX asr boshlari uchun intensiv xarakterga ega emasligini ta'kidlab o'tish lozim. Chunki daryolarning suvi sug'orma dehqonchilik qilish uchun yetarli bo'lmagan. Masalan, Sherobod vohasi, qolgan hududlarga nisbatan, eng kam aholi yashaydigan hududlardan bo'lib, buning asosiy sababi Sheroboddaryoning suv miqdori dehqonchilik va aholi istiqomati uchun kamligi ko'rsatib o'tiladi [5: 38].

Shuningdek, mavjud suv resurslari miqdori ham iqlim sharoiti bilan bog'liq edi. Shu sababli ham buloq, hovuz, havza va kichik tog' daryolari, soy suvlaridan foydalanib dehqonchilik mahsulotlari yetishtirilgan. Suvga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun Ko'hitang tog' etaklarida korizlar barpo etilgan [5].

Surxon-Sherobod vodiysida o'rganilayotgan davrda dehqonchilik uchun yirik daryolardan emas, balki uning tog' yon bag'ridan chiqqan kichik irmoqlari bo'yida dehqonchilik xo'jaligi yuritilgan. Janubiy mintqa daryo suvlari tog', tog' oldi va dasht zonalarini orqali oqib o'tib, Amudaryoga quyiladi. Shundan kelib chiqib, daryoning o'rta va quyi havzalarida ham sug'orma dehqonchilik mikrovohalari shakllanganligini ko'rish mumkin.

Sug'orma dehqonchilik hududlarida qadimdan bug'doy, arpa, sholi, kunjut va polizchilik mahsulotlari yetishtirilgan. Dehqon aholi azaldan almashlab ekishni to'g'ri yo'lga qo'ygan. Har bir yer egasi o'z yerini uch qismga bo'lgan. Bir qismiga ikki – uch marta haydalgandan so'ng sholi va bug'doy, boshqasiga kunjut ekilgan. Uchinchi qismi esa, keyingi bahorgacha hech narsa ekmay, dam olish uchun haydalgan holda qoldirilgan. Bahorgi ekinlar: kunjut va no'xat kabilarni yig'ib olib, shu yerga oldindan ishlov berilmasdan qishki bug'doy sepilgan. Bu yerlar "zamani shudgor" – deb atalgan [5: 323].

XX asrning 30-40-yillarida yerni uch qismga bo'lib, ekish tizimini nomlashda ham farqlar kuzatilgan. Misol uchun, birinchi turdagi yerni – oq, ikkinchi turdagi yerni – ko'k, uchinchi turdagi yerni – shudgor, deb nomlashgan [10: 52].

Ikkinchi hududda lalmi dehqonchilik taraqqiy etgan va ekiladigan iste'moldagi yer sug'orma yerlardan ko'p bo'lgan. Bu yerlarda ham almashlab ekish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Almashlab ekish uchun bo'sh qoldirilgan yer bahorda ikki marta va ekishdan oldin bir marta haydaladi. Bunday yerlar "manzara" yoki "marza" deb ataladi. Hisor tizmasi yonbag'irlarida qadimdan ekstensiv dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Bahorda Kavaksoy, Belisiniq, Darvozakan, Selga, Tammasoy, Bo'risoy kabi soylarda suvlarni qator ariqchalar shaklida to'plab tekislik tomon oqizganlar. Bu suvlar daradan chiqish joydagi minglab gektar yerlarga loyqa oqovalarni oqizib kelgan. Bu yerlarni o'zbeklar "selga" yoki "selga yerlari" deb atagan. Ilk bahorda bunday yerlarda hech qanday ishlovlarsiz bug'doy va sabzavotlar ekilgan. Dehqonchilikning bu turi xalq orasida "selovakorlik" deb nomlangan.

Bug'doy va arpadan boshqa ekinlarni ekish uchun xalq orasida ma'lum ekin vaqtlari shakllangan. Masalan, mart oyida – jo'xori va no'xat, aprelda – paxta, mayda – sholi, sul, mosh kabi ko'k mahsulotlar ekilgan. Ushbu mahsulotlar orasida eng ko'p mehnat va e'tibor talab qilgan mahsulot paxta hisoblanib, Sovet davrida bu mahsulotning qishloq xo'jaligidagi ahamiyati tobora

ortib borgan [10: 54-55].

Tadqiq etilayotgan vohada dehqonchilik faoliyati rivoji asosan sug'orish ishlari bilan belgilangan. Shuning uchun yerlar obi – sun'iy sug'oriladigan hamda lalmi – tabiiy yog'inlar yordamida sug'oriladigan yerlarga ajratilgan. Vohaning tekislik qismida sug'orish imkoniyatlari mavjud bo'lgan hududlarda sug'orma dehqonchilikning rivojlanishiga sharoit yaratgan bo'lsa, suv tanqis bo'lgan tog' va tog' oldi hududlarida lalmikor dehqonchilik rivojlangan. Mintaqaning sun'iy sug'orishga asoslangan hududlarida sholi, paxta, kunjut, jo'xori, zig'ir, bug'doy, arpa kabi ekinlar ekilgan. G'alla ekinlari, poliz ekinlari hamda bog'dorchilik kabi sohalar sug'oriladigan hududlar bilan bir qatorda lalmikor yerlarda ham taraqqiy etgan.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Hisor bekligida o'rtacha bir tanob yerga 2-2,5 pud g'alla ekilib, 33 pudgacha, ekilgan arpaning 2 pudidan 25 pudgacha hosil olingan. Vohaning daryo oldi hududlarida dehqonchilik sohasida sholikorlik yetakchi mavqega ega bo'lgan. Buni Panj yoqalarida joylashgan Xo'jamulki kabi qishloqlar misolida ko'rish mumkin.

Hisor vodiysining tog' va tog' oldi hududlari hamda tekislik joylarida yong'oq, olma, bodom, anor, shaftoli, o'rik kabi ko'plab mevali daraxtlar o'sgan. Xususan, Ko'lob bekligiga qarashli Darband qishlog'ida anorlar yetishtirilgan. Tog'li hududlarda uzumchilik keng taraqqiy etgan. Polizchilik sohasi o'ziga xos tarzda rivojlangan bo'lib, qovun va tarvuzlar, sabzi, qovoq, piyoz kabi poliz ekinlari yetishtirilgan. Vohada sug'oriladigan yerlarda beda, makkajo'xori, sholi kabi ekinlar bilan birga paxta ham yetishtirilib, davrlar o'tishi bilan paxta maydonlari kengayib borgan [6: 219].

Alohi turli guruhlar o'rtasida yaqin iqtisodiy aloqalar mavjud bo'lgan. Ba'zi aholi vakillari o'troqlashib, sekin-asta dehqonchilik bilan shug'ullana boshlaydi. Masalan, XX asr boshlariga qadar Surxon vohasida istiqomat qilgan yuz (juz) qabilalar o'troqlashib, sug'orma dehqonchilik uchun qulay hududlarga joylashgan. Vaqt o'tishi bilan yuzlar ko'chmanchilikka xos bo'lgan urug'-qabilaviy bo'linishlarni unutib, o'z ajdodlarini aniq sanab bera oladigan aholi vakillari tobora kamayib ketadi. Bu holat ayniqsa turkman-juz va karapchi urug'larida yaqqol kuzatiladi [5: 96].

Tog'li tojiklarning asosiy mashg'ulotlari dehqonchilik, bog'dorchilik va uzumchilik (iqlim imkon bergan joyda), shuningdek, chorvachilik bo'lgan. Ularning yordamchi mashg'ulotlari ham bo'lib, bu maishiy hunarmandchilikdan iborat bo'lgan [4: 98]. Sug'orma dehqonchilik uchun o'zlashtirilgan vodiylar va tog' oldi hududlaridagi bir qator yirik qishloqlar hamda shaharlarning asosiy aholisini chag'atoylar va hisoriylar tashkil qilgan. Ularning xo'jaligida dehqonchilik bilan bir qatorda sholichilik, bog'dorchilik, uzumchilik va paxtachilik salmoqli o'rin egallab, maishiy hunarmandchilikning turli ko'rinishlari, xususan, paxta matolari ishlab chiqarish rivojlangan. Chorvachilik yordamchi rol o'ynagan.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida ko'chmanchi o'zbek qabilalari asta-sekin lalmi dehqonchilikni o'zlashtirib, daryolar atroflarida sug'orma dehqonchilikka o'ta boshlagan. Ammo chorvachilik ularning iqtisodiyotida yetakchi rol o'ynashda davom etdi. Bundan tashqari, ular hayotida uy hunarmandchiligining ayrim turlari rivojlangan. Hunarmandlar orasida zargarlar, xususan, laqay zargarlari mashhur bo'lgan. Ular kumush taqinchoqlardan tashqari, ot jabduqlarini yasash bilan ham shug'ullangan. Ayollari esa gilam to'qish bilan mashg'ul bo'lgan.

Vaqt o'tishi bilan, zamonaviy ish qurollarining kirib kelishi, chorvachilikdan ko'ra dehqonchilikka bo'lgan e'tiborning ortishi, o'troq hayotga o'tib, doimiy turar joylarning shakllanishi natijasida ko'chmanchi o'zbeklar hayotida sezilarli siljishlar kuzatildi. An'anaviy chorvachilik va hunarmandchilik o'rnini o'troq dehqonchilik madaniyati egallay boshladi [3: 289-290].

Ba'zi hududlarda ko'chmanchi madaniyatning o'troq aholiga ta'siri sezilarli edi. Masalan, Surxon va Sheroboddaryo havzalarida "o'tov" (yurta) o'troq o'zbek va tojik aholisining

yoʻzgi uyi sifatida keng tarqalgan boʻlsa, baʼzi hududlarda tojik ayollarining oʻzlari oʻzbekona naqshlarni takrorlab, uy uchun naqshli bezaklar toʻqishgan. Erimagan sigir yogʻini qoʻzining oshqozonidan tayyorlangan idishda saqlash usuli va yana koʻp narsalar tojik aholisi hayotiga koʻchmanchilardan kirib kelgan. Bu esa koʻchmanchi va oʻtroq aholi oʻrtasidagi oʻzaro aloqalar naqadar rivojlanganidan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytiladigan boʻlsa, Oʻzbekiston hududida dehqonchilik anʼanalari asosan vodiy va suvga moʻl vohalarda rivojlangan boʻlib, yarim koʻchmanchi aholining oʻtroqlashuvi natijasida sekin rivojlangan. Dehqonchilik usullari voha

oʻtroq oʻzbek va tojik aholisidan oʻzlashtirilib, uni qisman oʻzgartirgan holda saqlab qolingan. Qolgan hududlarga nisbatan Oʻzbekistonning janubiy viloyatlari suv resurslariga juda bogʻliq boʻlib, uning koʻpayishi yoki kamayishi hudud urugʻ-qabilalarning koʻchib ketishi yoki muqim yashab qolishini belgilab bergan. Aralash dehqonchilik, yaʼni ham zarur mahsulotlarni ekib, yetishtirish, ham yoʻzgi yaylovlarga chiqib ketish holatlari koʻp kuzatilgan. Bu holatda qishloqlarda maʼlum nazoratchilar qoldirilib, qolgan barcha aholi chorvani dalalarga olib ketadi. Bu holat Oʻzbekistonda paxta yakkahokimligi qatʼiy oʻrnatilib, uni ekish majburiy boʻlmaguncha saqlanib qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бўриев О., Усмонов М. Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. – Самарқанд. 2008. – Б. 91, 131, 134.
2. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Т.: «Ўқитувчи», 1994.
3. Кармышева Б.Х. Изготовление войлока у узбеков / Приаралье в древности и средневековье. – М.: Восточная литература, 1998. – С. 289-290.
4. Кармышева Б.Х. К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана // Советская этнография, 1964. №6. – С. 98.
5. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. АН СССР. Ин-т этнографии. – М.: Наука, 1976. – С. 32-38.
6. Кармышева Б.Х. Узбеки // Расы и народы. Ежегодник «Современные этнические и расовые проблемы». – М., 1984. Вып. 14. – С. 219.
7. Қабулов Э.А. Сурхон воҳаси хўжалиги. – Т.:

Академнашр, 2012. – 390 б.

8. Қабулов Э.А. XVIII асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Сурхон воҳаси хўжалиги. Тарих фан. док. . . дисс. – Т., 2018.

9. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеки // Археология Средней Азии. Труды САГУ, вып. XI, Гуманитарные науки. В кн.: – Т., 1953. Вып. 61: Гуманитарные науки. – Кн. 6. – С. 3 – 63.

10. Рассудова Р.Я. Занятия населения / Этнографические очерки узбекского сельского населения. – М.: Наука, 1969. – С. 52-55.

11. Турсунов Н. Этнические особенности населения южносурханского оазиса (конец XIX – начало XX вв.): Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Т.: Термиз ГУ, 2007.

12. Узбеки. – М.: Наука, 2011.

13. Хидоятлов И. К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана. – Т., 1965.

MIRZO ULUG'BEKNING “TO‘RT ULUS TARIXI” ASARI TARIXIY- FALSAFIY MEROS SIFATIDA

ISLOM HAMDAMOV

Samarqand davlat chet tillar
instituti dotsenti, PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada yirik davlat arbobi va olim Mirzo Ulug'bekning ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasi haqida ma'lumot berilgan. **Tayanch so'zlar:** Mirzo Ulug'bek, fan, madaniyat, aniq fanlar, gumanitar fanlar, empirik va ratsional bilimlar, falsafa, tarix.

Annotation: This article provides information about the contribution of the great statesman and scientist Mirzo Ulugbek to the development of science. **Keywords:** Mirzo Ulugbek, science, culture, exact sciences, humanitarian sciences, empirical and rational knowledge, philosophy, history.

Аннотация: В данной статье представлена информация о вкладе великого государственного деятеля и учёного Мирзо Улугбека в развитие науки. **Ключевые слова:** Мирзо Улугбек, наука, культура, точные науки, гуманитарные науки, эмпирическое и рациональное знание, философия, история.

Kirish. (Introduction). Ushbu maqolada temuriylar sulolasining yetuk namoyandasi, davlat arbobi va yirik olim Mirzo Ulug'bekning aniq va gumanitar fanlar rivojiga qo'shgan hissasi haqida ma'lumot beriladi. Xususan, allomaning jahonda keng e'tirof etilgani, mamlakatning siyosiy va iqtisodiy hayotini boshqarish bilan bir qatorda ilmiy faoliyat bilan shug'ullangani, ilmiy-falsafiy tafakkurni rivojlantirgani, shuningdek, falsafa, tarix, mantiq, astronomiya, matematika va tabiatshunoslik fanlari bilan shug'ullanib, asar yozgani bayon qilinadi. Bundan tashqari, Mirzo Ulug'bek buyuk ajdodlardan qolgan ma'naviy meros va ijtimoiy-falsafiy qarashlardan o'z ilmiy faoliyatida foydalangani, uning falsafiy qarashlarida, tabiat va jamiyatni bilish, tushunish, mulohaza qilish va xulosa chiqarishda ratsional va empirik bilimlar markaziy o'rinni egallagani ta'kidlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Temuriylar davri tafakkur tarixi qay darajada rivojlanganini Mirzo Ulug'bek va uning ilmiy merosi orqali baholash mumkin. Mirzo Ulug'bek ilmiy merosi jahonda va mamlakatimizda ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. J.Grivz, T.Xayd, F.Beyli, L.Sediyo, F.Beyli, V.V.Bartold, V.L.Vyatkin, E.Knobl, T.N. Qori-Niyozov, B.Ahmedov [2:11,17] va A.Ahmedov [3:40] tomonidan o'rganilgan. Ammo Mirzo Ulug'bek va uning ilmiy-falsafiy, tarixiy merosi haqidagi bilimimiz hanuz etarli emas. O'rta asrlarga oid turli manbalarida Mirzo Ulug'bek aniq fanlar bilan birga, falsafa, tarix, adabiyot, musiqa va tilshunoslik ilmini ham chuqur egallagan serqirra olim sifatida tasvirlanadi. Jumladan, mo'g'ullar davlati tarixiga oid “Tarixi arba ulus” (To‘rt ulus) yoki “Ulusi arabai Chingizi” (Chingizxonning to‘rt ulusi) asarini yozadi. Bu asar olimga ulkan shuhrat olib keldi va O'rta asrlarning ko'plab tarixchilari unga murojaat qildi. Biroq olimning ijodiy faoliyatiga nisbatan tadqiqotchilarning turli mulohazalari mavjud. Mirzo Ulug'bek ilmiy merosi XVII asrdan jahon olimlari e'tiborini o'ziga jalb qilib keldi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mirzo Ulug'bekning “Tarixi arba ulus” asari 1425-yilda yozib tugallangan. Ushbu asarning yozilishida Mirzo Ulug'bekning ilmiy, tarixiy va falsafiy qarashlari muhim o‘rin tutadi. Masalan, kitobning ingliz tiliga qisqartirilgan tarjimasini o‘rgangan ingliz sharqshunos olimi Mayls asarni “Shajrat at-atrak” (Turklar shajarasi) [10:182], deb tanqidiy baholagan. Keyinchalik asar olim va tadqiqotchilar tomonidan chuqur o‘rganilgan. Natijada, uning faqat Yofas O‘g‘lon, o‘g‘li Turkxon va farzandlari, tatar-mo‘g‘ul turk tabaqalari, shuningdek, ularning podsholarigina “Shajaratul atroq” asosida yozilgani ma'lum bo'ldi. Chunki tarjima qilingan asarning oxirgi sahifasida u: “Bu qo‘lyozma – “Ulusi arabai Chingizi”dir deb ta'kidlaydi. Shuningdek, u ushbu risolada turk hukmdorlari bo‘lgan Turk hoqoni ibn Yofas, ibn Nuh ismini keltiradi va ular Turkiston zaminida hukmronlik qilganini aytib o‘tadi.

Asarning asosiy qismi “Tarixi arba ulus” deb ataladi. Unda Chingizxon va uning avlodlari, jumladan, Chig‘atoy

hukmronligi tarixi haqida ma'lumot berilgan. Yuqoridagilardan bilish mumkinki, “Shajaratul atroq” bilan “Tarixi arba ulus” boshqa boshqa asarlardir. Demak, asarni o‘rganish jarayonidagi qaydlardan Mirzo Ulug'bek “Tarixi arba ulus” asarini yozishda “Shajaratul atroq” asaridan foydalanganini bilish mumkin.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mirzo Ulug'bekning ushbu asaridan qator olim va tadqiqotchilar o'zining bir qator tarixiy, ijtimoiy va falsafiy asarini yozishda foydalangan. Jumladan, V.Bartold “Turkiston mo'g'ullar istilosi davrida”, “Ulug'bek va uning davri” kabi asarlarini yozishda foydalangan. V.Bartoldning ta'kidlashiga ko'ra, muallif asarda ko'proq mo'g'ul xonlari nomini qayd etgan. Ammo mamlakat va xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayoti haqida ma'lumot bermasdan, ularning nomini keltirish bilan cheklangan [4:105]. V.Bartold ushbu asar adabiy yodgorlik va tarixiy tanqid uchun manba sifatida ma'lum darajada qiziqish uyg'otishi, shuningdek, mo'g'ullar mamlakati parchalanishi natijasida paydo bo'lgan davlatlar tarixi haqidagi ma'lumotlarni sezilarli darajada boyitishi [5:142] mumkin, deb ta'kidlaydi. Chunki bugungi kungacha asrning qisqartirilgan shakli saqlanib qolgan va uning to'liq nusxasi topilmagan. Mirzo Ulug'bekning ushbu asaridan O'rta asrlarning ko'plab muarrixlari o'z asarini yozishda foydalangan. Misol tariqasida, “Xulasotul-axbor”, “Habibus siyar”, “Tavorixi guzidayi nusratnoma” [8:10-11], “Bahrul asror” [6:166] va “Tarixi Rashidiy” [7:727] asarlari shular jumlasidandir.

Temuriylar davri mashhur tarixchilaridan biri Xondamir o'zining “Xulasotul axbor” va “Habibus siyar” asarlarida “Tarixi arba ulus”dan ishonchli manba sifatida keng foydalangan. Jumladan, “Habibus siyar”ning Chingizxon avlodlari tarixiga bag'ishlangan birinchi va uchinchi bo'limi to'la ravishda “Tarixi arba ulusga” asoslanganini ko'rish mumkin. XVI asr muarrixi Mirzo Muhammad Haydar Mirzo Ulug'bekning tarix ilmi sohasida ham samarali mehnat qilganini aytadi. Demak Mirzo Ulug'bek “Tarixi arba ulusni” yozishda ko'plab manbalardan foydalanganini ko'rish mumkin. Muallif asarni yozishda bir qator tarixiy manbalar va manobiklarga e'tibor qaratgan. Ammo ko'p holatda foydalangan manbalarini aniq ko'rsatmaydi. Mirzo Ulug'bek hadis kitoblarda keltirilgan rivoyatlardan ham foydalanganini aytgan. Ba'zi holda o'zi foydalangan ayrim asarlar va ularning muallifini tilga oladi. Jumladan, astronom olim Abu Mashar Balxiy, yirik olim, shoir Rashiddudin Votvot, tarixchi Alloudin Otamalik Juvayniy Rashiduddin, Fazulluloh Hamadoniy, Hamdulloh Mustovfiy Kazbiniiy va boshqalar nomi va faoliyatining ayrim jihatlarini tilga oladi. “Tarixi arba ulus”ning qisqartirilgan qo'lyozmasidan to'rt nusxasi mavjud bo'lib, ular Angliyadagi “Indiya offis” kutubxonasi, Britaniya muzeyi, Hindistonning Bankipur kutubxonasi va AQSHning Garvard universiteti markaziy kutubxonalari saqlanadi [1:11,12]. Muallif “Tarixi arba ulus” asarida butun turklarning afsonaviy ajdodi O'g'uzxon va uning avlodlari bilan bog'liq voqealarni, Chingizxonning taxtga o'tirganidan to so'nggi kunlargaacha bo'lgan

tarixini, shuningdek, uning vafotidan so'ng avlodlari hukmronligi o'stida Eron, Iroq, Movarounnahr, Sharqiy Turkiston, Dashti Qipchoq va Mo'g'iliiston hududlarida vujudga kelgan to'rtta davlat tarixini tasvirlaydi. Bundan tashqari, asarda Chingizxon o'limidan so'ng mo'g'ullar umumiy saltanatida hukmronlik qilgan yigirma bir hukmdordan o'n yettitasi haqida, Jo'ji avlodlaridan Oltin O'rdada hukmronlik qilgan o'ttiz to'qqiz xon haqida, Chig'atoy davlatidagi yigirma sakkizta xon haqida hikoya qilinadi. Asarda Juvayniy va Rashiddin kitoblari uchramaydigan qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Masalan, Xorazmshoh Muhammadning mo'g'ullar istilosi davrida Samarqanddagi mudofaa ishlari haqida qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan [11:136,141]. Biz uchun asarning muhim tomonlaridan biri "O'zbek" atamasining etnonim va toponim sifatida kelib chiqishi haqidagi ma'lumotlar alohida ahamiyatga ega.

O'zbek" atamasining kelib chiqishi bo'yicha bir qancha qarashlar mavjud [2:11,17]. Jumladan, olimlardan N.A.Aristov, A.Yu.Yakubovskiy, P.P.Ivanov, M.A.Chaplichka va X.Hukemning fikricha, bu atama Oltin O'rda hukmdori "O'zbek" xondan kelib chiqqan. V.V.Grigorev va A.A.Semenov fikricha, Oltin O'rdaning sharqiy qismidagi turk-mo'g'ul qabilalari o'zbeklar deb atalgan. H.Vamberi, Xovors va Pello kabi olimlar boshqa nuqtayi nazarga ega bo'lib, Dashti Qipchoqdagi turk-mo'g'ul qabilalari "erkin" yashagani uchun shunday nomlangan, degan fikrni ilgari suradi. Ammo bu borada Mirzo Ulug'bek taqdim etgan ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekxon o'zbeklar ulusida 1312-1341 yillar oralig'ida podsho bo'lgan. So'ngra Sayyid ota harakati bilan Dashti Qipchoq aholisi islom dinini qabul qildi. Islomni qabul qilganlar o'zbek, qabul qilmaganlar esa qalmoqlar deb atala boshlandi. Ayniqsa, o'zbeklar deb atalgan xalq janub tomonga, ya'ni Turkistonga borib joylashgani haqidagi ma'lumotlar diqqatga sazovordir. Bunday ma'lumotlardan ikkita xulosa kelib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Afshar I. Nusxaxayi xatti farsi dar kitabxanayi Danishgaxi Xarvard nashrmyzyi kitabxanayn markaziy-Yai Danpshgaxi Texran dar barayi nusxaxayi xatti. T. IV. – Tehron, 1951. –B.1-12.
2. Ахмедов Б.А. Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV в. // Из истории эпохи Улугбека. – Ташкент: Фан, 1965. – С.5-66; Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М., 1965. – С. 11-17.
3. Ашраф Ахмад. Улугбек Мухаммад Тарагай (1394-1449). – Ташкент: Халқ мероси, 1994.
4. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия //Соч. Т. I. – М., 1963.
5. Бартольд В. В. Улугбек и его время//Соч. Т. II. Ч. 2. – М., 1964.
6. Махмуд Ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география). Введение, перевод, примечания и

Биринчидан, бу ҳудуд, ya'ni Dashti Qipchoqning sharqiy qismi O'zbekxonga qadar ham o'zbeklar ulusi deb atalgan bo'lsa, ikkinchidan, O'zbekxon o'z ulusi aholisini islom diniga kiritgan.

Movarounnahr, Qashqar va Yettisuvning Chingizxon hukmronidan to Amir Temur hokimiyatga kelgunga qadar bo'lgan ijtimoiy-siyosiy tarixi O'rta asr manbalarida juda kam uchraydi. Shuning uchun Mirzo Ulug'bek tomonidan Chig'atoydan Tug'luq Temurgacha yuz bergan tarixiy jarayonlar, shuningdek, Amir Temur davridagi qo'g'irchoq xonlar Suyurg'atmish va Sulton Mahmudxon hukmronligi davrida sodir bo'lgan voqealarning tasvirlanishi nihoyatda muhimdir [9:351].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Xulosa sifatida, Mirzo Ulug'bek mamlakatning siyosiy va iqtisodiy hayotini boshqarish bilan birga, ilmiy faoliyat bilan shug'ullangan va ilmiy-falsafiy tafakkurni rivojlantirgan. U o'z faoliyatida falsafa, tarix, mantiq, astronomiya, matematika, tabiatshunoslik va huquq sohasi bilan shug'ullanib asarlar yozgan. Yunon olimlaridan Aflotun, Arastu va Ptolomeyning ratsional va empirik qarashlari bilan tanishgan. Shuningdek, Mirzo Ulug'bek buyuk ajdodlardan qolgan ma'naviy meros, ijtimoiy-falsafiy qarashlardan o'z ilmiy faoliyatida foydalangan.

Uning jamiyatni anglashdagi falsafiy qarashlarida, bosqinchilik, boylik orttirish emas, balki adolat bilan mamlakatni boshqarish va ilm-fanni rivojlantirish markaziy o'rinni egallaydi. Temuriylar davrini, xususan, Mirzo Ulug'bek hukmronligi yillarini tarix falsafasi va falsafa tarixini uyg'un tarzda yozish orqali nisbatan to'g'ri ifodalash mumkin. Jahon tarixiy tafakkurida, Mirzo Ulug'bek kabi ilm-fan, madaniyat va adabiyotni rivojlantirib, jahon ilm-fan va ilmiy tafakkuriga hissa qo'shgan shaxslar sanoqlidir. Bugungi kunda mamlakatimiz yoshlari Mirzo Ulug'bek singari olim va hukmdor avlodlari ekanidan faxrlanadi.

указатели Б.А.Ахмедова. – Ташкент: Фан, 1977.

7. Мирза Мухаммад Хайдар Дуглат. Тарихи Рашиди. Введение, перевод с перс. А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М.Епифановой. – Ташкент: Фан, 1996.

8. Таварихи гузида Нусратнаме: Исследование, критический текст, аннотированное оглавление А.М.Акраюва. – Ташкент., 1967.

9. Tarix-i arba' ulus. Qarang: Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi // B.Ahmedov, N.Norqulov, M.Hasanov. – Toshkent., 1994. – B.352.

10. The Shajarat ul-Atrak or genealogical tree of the turks and tatars/Transl. and abrid. by Glonel Milles. – London., 1832. – P.182a. <https://books.google.com.pa/books?id=qw1eAAAACAA-J&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>.

11. Шишкин В.А. Кальаи Афрасиаб//Афрасиаб. Вып. I. – Ташкент., 1969.

АБУ БАКР ЖАССОС ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ ҲАНАФИЙ МАЗҲАБИ РИВОЖИДА ТУТГАН ЎРНИ

БУРХОН АХМЕДОВ

ЎзХИА катта

ўқитувчиси, PhD

Аннотация: Ушбу мақолада Абу Бакр Жассос илмий меросининг ҳанафий мазҳаби ривожига тутган ўрни таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** Жассос, фикҳ, усул, Бағдод, мухтасар.

Annotation: This article analyzes the role of the scientific heritage of Abu Bakr Jasos in the development of the Hanafi madhhab.

Keywords: Jasos, fiqh (Islamic law), usul, Baghdad, mukhtasar.

Аннотация: В данной статье анализируется роль научного наследия Абу Бакра Джасоса в развитии ханафитского мазхаба. **Ключевые слова:** Джасос, фикх (Исламское право), усул, Багдад, мухтасар.

Абу Бакр Жассос (ваф. 370/981) қолдирган илмий мерос ҳанафий мазҳабида ўзига хос аҳамиятга эга. Аллома шахсий хислати, шогирдлар тарбияси ва фикҳга онд қимматли асарлари билан ҳанафий мазҳаби ривожига салмоқли ҳисса

қўшган. Абу Бакр Жассос шахсияти, илмий сафарлари ва асарлари чуқур тадқиқ этилиши лозим.

Абу Бакр Жассос ҳанафий мазҳаби бўйича фикҳ ва усулнинг ечилиши оғир муаммоларини ҳал қилишда ёрдам

берадиган кўплаб шархлар ёзган. Олим ёзган шархлар унинг чуқур илм, ўткир зеҳн ва кенг мушоҳада эгаси эканидан далолат беради. Унинг асарларини уч гуруҳга ажратиш мумкин: а) аллома ўзи тасниф этган асарлар; б) шархлар; в) мухтасар.

Абу Бакр Жассос ўзи ёзган асарлар:

1. “Аҳком ал-Қуръон”. Қуръон оятларидан ҳукм олган ҳанафий фикҳидаги машҳур китоблардан ҳисобланади. Бу унинг охириги асарларидан биридир [1].

2. “Китоб усул ал-фикҳ”. Абу Бакр Жассос “Ал-Фусул фил усул”ни ўзининг машҳур китоби “Аҳкомул Қуръон”дан ҳам олдин ёзган. Муаллиф бу китобда асосан фикҳий масалаларга тўхталса-да, аммо усуллик фикҳ масалаларига келганда кенгрок шарҳ берган. “Ал-Фусул фил усул” усули фикҳ илмида ҳанафий мазҳаби бўйича ёзилган дасталабқи ва асосий китоблардан биридир. Абу Бакр Жассос “Ал-Фусул фил – усул”ни ўзининг машҳур шайхи имом Кархий вафотидан кейин ёзган. Бу асар унинг илмий тажриба ва амалий ҳулосаси сифатида юзага келган ва ҳанафий мазҳабидаги усул ал-фикҳнинг тожиги айланган.

3. “Жавабат ал-масоил”. Бу асарда алломдан сўралган масалалар жамланган [1].

4. “Адаб ал-қози”. Мазкур асар ҳақида тарожим китобларда маълумот учрамайди. Унинг Абу Бакр Жассосга мансуб экани ҳақидаги фикрни ироқлик тадқиқотчи Муҳаммад Жасим Ҳадисий илгари сурган.

Муҳаммад Жасим Ҳадисий 1985-1988 йилларда Ироқ давлат қўлёзмалар музейи фондида сақланаётган китобларни тадқиқ этиш жараёнида у ерда Абу Наср Самарқандийнинг Абу Бакр Аҳмад Жассос (ваф. 370/981) ёзган “Адаб ал-қози” асарига ёзган шарҳи ҳам сақланаётгани ҳақида ёзган [4:22]. Немис тадқиқотчиси Улрих Ребшток ҳулосаларига кўра, Абу Бакр Аҳмад Жассос йирик ҳанафий фақиҳи бўлишига қарамай, унинг фатвоси Ироқ ва Шом ҳанафий мактабларига хос бўлган. Мовароуннаҳрлик фақиҳлар эса, Жассосдан кўра Хассофнинг “Адаб ал-қози” асарига шарҳ ёзишни афзал кўрган [14:110-122]. Аммо Муҳаммад Жасим Ҳадисийнинг гувоҳлик беришича, Мовароуннаҳр олимлари Абу Бакр Жассос асарларига ҳам алоҳида эътибор қаратган. Жумладан, қозилик масалаларига бағишланган бир қатор асарлар муаллифи Ҳоким Абу Наср Самарқандий Абу Бакр Жассоснинг “Адаб ал-қози” китобига шарҳ ёзган. Аллома Абу Наср Самарқандий 486/1093 йилда Самарқандда таваллуд топган ва 550/1155 йилда шу шаҳарда вафот этган. Абу Наср Самарқандий, “Имомул ҳуда”, “Фақиҳ” номлари, “Абул Лайс” кунyasi билан машҳур бўлган Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Самарқандийни (ваф. 375/985) ўзига устоз санаб, унинг асарларидан талабаларга дарс берган. Бу маълумот “Кашф аз-зунун” асарида келтирилган. Тарихчи Кураший Абу Наср Самарқандийни “Ибрисмий” нисбаси билан зикр қилган. “Ибрисмий” нисбасидан шу нарса маълум бўладики, Абу Наср Самарқандий араб эмас, балки маҳаллий фақиҳлардан бўлган [7:109].

Бундан шуни билиш мумкинки, Мовароуннаҳрда ҳам Абу Бакр Жассос илмий меросига кизиқиш катта бўлган. Бу ҳақда кўпроқ маълумотга эга бўлиш учун немис тадқиқотчиси Улрих Ребшток фикрини чуқурроқ таҳлил қилиш ва Абу Наср Самарқандийнинг ушбу қўлёзма асарини тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ.

Абу Бакр Жассос шарҳлаган асарлар:

1. “Шарҳ ал-Жомеъ ал-кабир”. Мазҳаб имомлари ривояти жамланган фуруъ бўйича Имом Муҳаммаднинг “Ал-Жомеъ ал-кабир” асарига шарҳ. Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг (ваф. 187/803) “Ал-Жомеъ ал-кабир фил фуруъ” китоби ҳанафий мазҳабида доир асосий манбалардан саналади. Ҳожи Халифа “Кашф аз-зунун” асарида: “Муҳаққиқлар бу китобни таҳқиқ қилишни истаб, унинг ажойиб лафзларига алоҳида аҳамият қаратган. Ҳатто унга шархлар ёзилиб, мазмунини янада

кенгрок баён қилиб берилди”, деб хабар беради. 370/980 йили вафот этган Абу Бакр Жассос номи билан машҳур имом Абу Бакр Аҳмад ибн Али шарҳи шундай китоблардан бири бўлганини айтиб ўтади [15:569]. Имом Абу Бакр Жассоснинг таржимаи ҳоли ёзилган кўплаб манбаларда ушбу китоб олимга нисбат берилган ва бу ҳақда ўзига тааллуқли асарларда ҳам келтирилган [2:212]. Ушбу шарҳ тўққиз юз арақдан иборат бўлиб, ҳар бир саҳифада ўн тўққиз сатр мавжуд экани хусусида ҳам қўшимча маълумот бор. Мазкур китоб унинг илк асарларидан бўлиши мумкин. Чунки китоб нусхаловчиси (560/1165 йили кўчирилган) ушбу китобни аллома 348/959 йили Бағдоддаги Салом шаҳрида ёзиб тугатганини, бу унинг Нишопурдан қайтиб, устози Кархий ўрнида Бағдодда дарс ва фатво бера бошлаганидан тўрт йил кейинга тўғри келиши ҳақида айтиб ўтган.

2. “Шарҳ ал-Жомеъ ас-сағир”. Бу асар ҳам Имом Муҳаммаднинг китобига шарҳ бўлиб, у Имом Абу Юсуфнинг Абу Ҳанифадан ривоят қилган 352 фуруъ масалаларидан иборат. Ҳожи Халифа “Кашф аз-зунун”да Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг “Ал-Жомеъ ас-сағир” асари ҳақида хабар бериб, бундай дейди: “Асар қадимий ва муборақдир. Баъдавий айтганидек, китоб 352 та масалани ўз ичига олган, шундан 170 тасида ихтилоф зикр қилинган, қисъ ва истехсон фақат иккита масалада келтирилган. Устозлар ушбу асарни улуғлаб: “Унинг масалаларини билмай туриб, бирон киши фатво ва қозиликка лойиқ бўла олмайди”, деган” [15:563]. Шундан сўнг Ҳожи Халифа Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг “Ал-Жомеъ ас-сағир” китобига ёзилган 13 дан ортиқ шарҳини келтириб, улар орасидан Абу Бакр Жассос китобини ҳам қайд этади. Ушбу шарҳ Абу Бакр Жассосга оид экани Адирнавийнинг “Маҳам ал-фуқаҳо”, Лакнавийнинг “Ан-Нофеъ ал-кабир”, Ибн Қутлубуғонинг “Тож ат-тарожим” каби манбаларида ҳам келтирилган [5].

3. “Шарҳ ал-манасик”. Бу китоб ҳам Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний асари шарҳи бўлиб, алломанинг бизгача етиб келмаган асарларидан саналади. Ушбу шарҳни аллома “Шарҳ мухтасар ат-Таҳовий”да келтириб, ўз шарҳида “Мухтасар ат-Таҳовий”даги маносик масалалари барчаси Имом Муҳаммаднинг “Ал-Маносик” асарида мавжудлигини баён қилган. Шу билан бирга, “Шарҳ мухтасар ат-Таҳовий” ҳам турли масалалар доирасида муҳим жиҳат ва фойдаларни ўз ичига олган [13:68]. Унинг бошқа бир қанча манбаларда ҳам Абу Бакр Жассосга мансуб экани зикр қилинган. Буни Ибн Надим “Ал-Фихрист” асарида, Итконий Абу Бакр Жассоснинг “Шарҳ мухтасар ат-Таҳовий” асари охириги арағида, Исмоил Бошо Бағдодий “Ҳадият ал-орифин” асарида ва Ибн Қутлубуғо “Тож ат-тарожим” асарида келтириб ўтган [10].

4. “Таълиқ ғала ал-асл лил Имам Муҳаммад ибн ал-Ҳасан”. Абу Бакр Жассос Хассофнинг “Адаб ал-қози” асарига ёзган шарҳида ушбу китоб ҳақида сўз боради. Лекин тарожим китобларида бирор кишининг буни тилга олгани маълум эмас [9:123].

5. “Шарҳ Мухтасар Кархий”. Ҳанафий мазҳаби фуруъ ал-фикҳига оид асар. Имом Абулҳасан Убайдуллоҳ ибн Ҳусайн Кархий (ваф. 340/951) Абу Бакр Жассоснинг улуғ устозларидан биридир. Унинг фикҳ ва усул ал-фикҳга бағишланган кўплаб асари бор. “Мухтасар Кархий фи фуруъ ал-ҳанафия” шулар жумласидандир. Бу асар ҳанафий мазҳаби фикҳи бўйича ёзилган муҳим асарлардан саналади. Абу Бакр Жассос устозининг мухтасарига шарҳ ёзиши табиий ҳолдир. Бир қанча манбаларда ушбу шарҳ унга мансуб деб кўрсатилган [16].

6. “Шарҳ Мухтасар ат-Таҳовий”. Бу асар ҳам фуруъ бўйича бўлиб, жуда қисқа шарҳланган [9:124-127]. Имом Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Таҳовийнинг (ваф. 321/933) “Мухтасар ат-Таҳовий фи фуруъ ал-ҳанафия” китоби ҳанафий мазҳабида ёзилган илк мухтасар асарлардан бўлишига қарамай, унда энг асосий ва муҳим масалалар ўрин олган. Ҳожи Халифа бу асарга Абу Бакр Жассос ҳам шарҳ

ёзганини айтиб ўтган [15:167]. Абу Бакр Жассос таржимаи ҳоли ёзилган манбаларнинг деярли барчасида ушбу шарҳ унга мансуб экани айтилган. Алломанинг ўзи “Аҳком ал-Қуръон” асарида кўп ўринларда шу асарига мурожаат қилган [9:124-127].

“Мухтасар ат-Таҳовий” асари асосан икки хил – катта ва кичик ҳажмда бўлиб, аллома унинг кичик ҳажмлисини шарҳлаганини Шайх Жоруллоҳ Румий [8] айтиб ўтган [11:1].

7. “Шарҳ адаб ал-қози лил Хассоф” [6]. Хассофнинг бу асарига Абу Бакр Жассосдан бошқа кўплаб олимлар шарҳ ёзган. Ҳожи Халифа улардан 9 тасининг номини келтирган [3:85]. “Адаб ал-қози” муаллифи Хассоф номи билан танилган ҳанафий мазҳаби фақиҳи, Имом Абу Бакр Аҳмад ибн Умар Шайбоний (ваф. 261/875) фикҳ илмида “Адаб-ал-қози” номли асар ёзиб, уни 120 та бобга ажратган ҳолда тизимлаштирган. Ҳожи Халифа ушбу китоб жуда мазмунли эканини айтиб, унга тўққиз киши шарҳ ёзганини билдирган ва Абу Бакр Жассосни ҳам шулар қаторида тилга олган [15:46].

Мазкур шарҳ бир қанча манбаларда, хусусан, “Маҳам ал-фуқаҳо”, “Ҳадийят ал-орифин” ва “Ал-Фавоид ал-баҳийя” асарларида Абу Бакр Жассос қаламига мансуб экани айтилган [12]. “Тарих ат-турос ал-арабий” асари муаллифи унинг бир неча қўлёзмаси мавжудлигини айтиб ўтган [9:123-124].

Ушбу китоб алломанинг бошқа асарларига ўхшамайди. Баъзи фикрларга кўра, асар Абу Бакр Жассос томонидан имло қилинган. Хассофнинг матни аниқ, алоҳида ва унга бошқа бйрон қўшимча киритилмаган. Шу боис, баъзи ўринларда “Бобнинг қолган қисми тушунарли, шунинг учун уларни келтиришни маъқул топмадик” [9:132-142], дейилган. Бу каби фикрлар ушбу икки шахсни бир олим сифатида эътироф этишга сабаб бўлиши мумкин. Абу Бакр Жассос билан Абу Бакр Хассофни бир шахс сифатида талқин қилиш ҳатодир.

Абу Бакр Жассос тушунтириш керак бўлган масалаларни тушунтириб, баъзи ўринларда қисқа тарзда, баъзида эса муфассал қилиб, гоҳида бошқа китоблардан мисол келтириб тушунтирган. Буни дарс вақтида имло қилдирганига яна далил шуки, баъзи ўринларда бир масала қайтарилган ва унга қайтадан шарҳ берилган.

8. “Шарҳ ал-Асма ал-хусна”. Манбаларда ушбу китоб номи учрайди, лекин унинг аҳамияти ва мундарижаси хусусида маълумот йўқ. Юқоридаги шарҳ асарлари билан бирга, қуйидаги катта ҳажмдаги асарларни мухтасар шаклга

келтирган. Жумладан, “Ихтисор ихтилаф ал-фуқаҳо ли-т-Таҳовий” асари мазҳабларни ўзаро қиёслашда мўътабар ва муҳим манба ҳисобланади. “Қашф аз-зунун” муаллифи зикр қилишча [15:32], бу асар яна “Ихтилаф ар-ривайа” деб номланиб, мухтасар ҳолга келтирилмасдан олдин 130 дан ортиқ жуздан иборат бўлган.

Имом Абу Жаъфар Таҳовий бир қанча илмни тўлиқ билиши билан танилган олимдир. “Ихтилоф ал-фуқаҳо” китоби айна шу соҳада ёзилган мукамал асар бўлиб, 135 та жуздан иборат. Шунинг учун уламолар ҳажмини камайтириш мақсадида унга мухтасар ёзишган.

Ҳожи Халифа уламолар ихтилофига тўхталиб, бундай дейди: “Бу соҳада бир қанча уламолар асар тасниф қилган. Улардан бири Имом Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Таҳовий Ҳанафийдир (ваф. 321/933). Унинг “Ихтилоф ар-ривоят” деб номланган китоби 135 та жуздан иборат. Имом Абу Бакр Аҳмад ибн Али Жассос Ҳанафий уни мухтасар ҳолатга келтирган” [17:32]. Дарҳақиқат, катта ҳажмдан иборат асарларни мухтасар ҳолга келтириш осон иш эмас. Бунда китобнинг асосий мазмуни ва белгиларини ўзгартирмаган ҳолда ундан кўплаб маълумотларни олиб ташлашга тўғри келди. Абу Бакр Жассос ушбу вазифани тўлиқ уddалай олган. У масаланинг ортиқча ва кенгайган тафсилотларини олиб ташлаган ва кўп ҳолларда масаланинг ўзини келтиришдан нарига ўтмайди. Аввал Абу Ҳанифа ва унинг шогирдларини зикр қилиб, кейин уларга мувофиқ келганлар сўзини келтиради. Сўнг Имом Молик ва унга мувофиқ олимлар сўзларини келтирган ва шу тартибда уламолар сўзини кетма-кет баён этади.

Абу Бакр Жассос машҳур мазҳаб мужтаҳид имомлари ва уларнинг шогирдлари томонидан берилган фатво ва ҳукмлар билан бирга, Авзоъий (ваф. 157/774), Суфён Саврий (ваф. 161/778), Лайс ибн Саъд (ваф. 175/791), Усмон Баттий (ваф. 143/760), Ибн Абу Лайло (ваф. 148/765) ва Ҳасан ибн Солиҳ (ваф. 167/783) каби унчалик машҳур бўлмаган уламолар фикрларини ҳам келтирган. Шунингдек, саҳоба ва тобеинларнинг фикҳга оид кўплаб фикрини келтирган. Шу жиҳатдан, Абу Бакр Жассоснинг ушбу китоби энг қадимги мужтаҳидлар, айниқса, кейинчалик мазҳаблар эътибордан қолган уламолар қарашлари ва уларнинг ихтилофли масалаларни ҳал этишда тутган ўрнини аниқлашда жуда муҳим манба ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. Ж.1-3. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, (нашр йили кўрсатилмаган).
2. Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. Ж.3. – Байрут: Дор ал-фикр, 2008.
3. Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абул Вафо Муҳаммад ибн Муҳаммад Мисрий Кураший. Ал-Жавоҳир ал музййа фи табакот ал-ҳанафия. Ж.1. – Хайдаробод: 1913.
4. Абу Наср Самарқандий. Китобуш шурут вал васоик / Муҳаммад Жасим Ҳадисий таҳрири остида. – Бағдод: Визаратус сакофа вал-нълам, Доруш шуъун ас-сакофийй ал-ъамма, офоқ ғарабия, 1419/1998.
5. Адирнавий. Маҳам ал-фуқаҳо. – Мирс: Дор ал-кутуб ал-мисрия (йили кўрсатилмаган). – Б. 69-70. Абдулҳай Лакнавий. Ан-Нофеъ ал-кабир ли-ман ютолий ал-Жомеъ ас-сағир. – Карачи: Идара ал-Қуръон ва ал-улул ал-исламия, 1990. – Б. 35; Зайниддин Қосим ибн Қутлубғо. Таж ат-тарожим фи табакот ал-ҳанафия. – Лепциг: Брокхаус, 1862. – Б. 96; Ҳожи Халифа. Қашфуз зунун. Ж.1. – Истанбул: 1941-43. – Б. 563.
6. Аҳмад ибн Умар Шайбоний Абу Бакр Хассоф (797/181-875/261) муҳаддис, фараз ва ҳисоб-китоб илмида моҳир, мазҳабни яхши билган машҳур ҳанафий олимлардан бўлиб, зоҳид, такводор, ўз касби билан кун кўрган инсон сифатида тарихда қолган. Отаси орқали буюк ҳадис имомларидан ҳадис ривоят қилган, кўп асарлари бор. Бағдодда вафот этган (Қаранг: Ибн Абулвафо. Ал-Жаваҳир ал-мудийй фи

тобакот ал-ҳанафия. Ж.1. – Хайдаробод: Дираят ал-маъариф ан-низомия. – Б. 87-88; Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий. Ал-Фаваид ал-баҳия фи тарожим ал-кутуб ал-ҳанафия. – Миср: Матбаъ дар ас-саъода, 1906. – Б. 29-30).

7. Бекмирасев И.И. Мовароуннахрда қозилик ҳужжатлари: тарихий илдизлар ва таҳлилий ёндашувлар. Монография, – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014.

8. Валиюддин ибн Мустафо Қистинтиний, хижрий 1101 йилда вафот этган, фақиҳ ва усул олими бўлган. (Қаранг: Умар Ризо Каҳҳола. Муъжам ал-муаллифин – Тарожим мусаннифи ал-кутуб ал-арабия. Ж.2. – Байрут: Муассаса ар-рисала, 1957. – Б. 168; Хайриддин Зириклий. Ал-аълам – Қомус тарожим ли ашхур ар-рижал ва ан-ниса мин ал-араб ва ал-мустаърибин ва ал-мустаъшркин. Ж.8. – Байрут: Дор ал-илм ли ал-малайин, 1998. – Б.118).

9. Доктор Сафват Мустафо. Ал-Имам Абу Бакр Жассос ва манҳажуҳ фи ат-тафсир. – Қоҳира: Дар ас-салом, 2008.

10. Ибн Надим. Ал-Фихрист. – Техрон: 1971. – Б.261; Исмоил Пошшо Бағдодий. Ҳадия ал-орифин – Асма ал-муаллифин ва осор ал-мусаннифин. Ж.1. – Байрут: Дар ихё ат-турос ал-арабий, 1951. – Б.67; Зайниддин Қосим ибн Қутлубғо. Таж ат-тарожим фи табакот ал-ҳанафия. – Лепциг: Брокхаус, 1862. – Б.96.

11. Имом Жассос. Шарҳ мухтасар ат-Таҳовий / Қўлёзма. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси, 717-рақам. 1-варак.

12. Исмоил Пошшо Бағдодий. Ҳадия ал-орифин – Асма

ал-муаллифин ва осор ал-мусаннифин. Ж.1. – Байрут: Дар ихё ат-турос ал-арабий, 1951. – Б. 166; Мухаммад Абдулхай Лакнавий. Ал-Фаваид ал-бахия фи тарожим ал-кутуб ал-ханафия. – Миср: Матбаъ дар ас-саъода, 1906. – Б. 28.

13. Таҳқиқ ал-жуз ас-саний мин шарҳ мухтасар ат-Таҳовий. Ж.1. Докторлик диссертацияси. – Макка: Жамиат Умм ал-куро марказий кутубхонаси, ракам 1924.

14. Ulrich Rebstock. Abwägen als Entscheidungshilfe in den usul al-fiqh: Die anfänge der targih-Methode bei al-Gassos // Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen

orients). – Berlin: Walter de Gruyter, 2003. – № 80.

15. Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун. Ж.1. – Истанбул: 1941-43.

16. Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун. Ж.2. – Истанбул: 1941-43. – Б. 1634; Ибн Абулвафо. Ал-Жаваҳир ал-мудия фи табақот ал-ханафия. Ж.1. – Ҳайдаробод: Дирият ал-маъариф ан-низомия. – Б. 223; Зайниддин Қосим ибн Қутлубғо. Таҷ ат-тарожим фи табақот ал-ханафия. – Лепзиг: Брокхаус, 1862. – Б. 96. Мухаммад Абдулхай Лакнавий. Ал-Фаваид ал-бахия фи тарожим ал-кутуб ал-ханафия. – Миср: Матбаъ дар ас-саъода, 1906. – Б. 28.

17. Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун. Ж.2. – Истанбул: 1941-43.

XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA KASPIYORTI VILOYATIDAGI AFG‘ON MUHOJIRLARI TARIXI

O‘TKIR MATTIYEV

Toshkent Kimyo xalqaro
universiteti Samarqand
filiali o‘qituvchisi, PhD

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustamlaka davrida hozirgi Turkmaniston hududlarida istiqomat qilgan afg‘on fuqarolari tarixi xususida fikr bildirilib o‘tilgan. **Tayanch so‘zlar:** General gubernatorlik, viloyat, Kaspiyorti, Harbiy vazirlik va uning Osiyo shtabi, boshqaruv siyosati, noiblik.

Annotation: This article discusses the history of Afghan citizens who lived in the territories of present-day Turkmenistan during the colonial period. **Keywords:** Governor General, region, Caspian Sea, Ministry of War and its Asian headquarters, management policy, vicerealty.

Аннотация: В данной статье рассматривается история граждан Афганистана, проживавших на территориях современного Туркменистана в колониальный период. **Ключевые слова:** генерал-губернатор, регион, Каспийское море, военное министерство и его азиатский штаб, политика управления, наместничество.

Kirish. Tarixiy tadqiqotlarda davrlashtirish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Davrlashtirish masalasi tadqiqot jarayonini osonlashtirish bilan birgalikda, muammo yuzasidan aniq xulosalar olish jarayoniga ko‘maklashadi. Shu boisdan, o‘rganilayotgan masala yuzasidan aniq davrlashtirish jarayonini ishlab chiqish talab etiladi. Davrlashtirish masalasida formatsion shakl, sinfiylikka tamoyili, mafkuraviy yondashish ilmiylikka salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Bugungi kunda evolyutsion-tadrijiylik davrlashtirish jarayonida eng muhim masala hisoblanadi. Davrlashtirish masalasiga evolyutsion jihatdan yondashish voqealar ketma-ketligini hamda izchillikni ta‘minlab beradi. Turkiston general gubernatorligida istiqomat qilgan afg‘on fuqarolarining faoliyatini davrlashtirish tarixiy tadqiqotlarda o‘z ifodasini topmagan. Ularning Turkistonga kirib kelishi, sabablari har bir davrda o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot usullari. Rossiya imperiyasining faol istilochilik siyosati oqibatida Turkiston zaminini harbiy ustunlik natijasida egallangach, general-gubernatorlik vositasida faol tashqi siyosat yuritildi. Mazkur jarayonda o‘lka xalqlarining qo‘shni davlatlar-birinchisi navbatda, Afg‘oniston bilan mavjud tarixiy aloqalaridan ustunlik bilan foydalanildi. Mazkur jarayonlarga oid ma‘lumotlar O‘zbekiston Milliy Arxivida saqlanib qolgan bo‘lib, uni o‘rganish, tahlil qilish va keng jamoatchilikka yetqazib berish tarix fanidagi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Shuningdek tadqiqotga tegishli mahalliy va xorijiy manbalarni ham tahlil qilish yangi tariximizni yaratishda as qotadi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy tahlil, statistik tahlil va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Asosiy qism: Kaspiyorti viloyati joylashuv o‘rniga ko‘ra strategik ahamiyat kasb etib Rossiya imperiyasi tashqi siyosatida asosiy rol o‘ynagan. Shu boisdan, viloyat huquqiy maqomi va uning taqdiri ancha vaqtgacha o‘z yechimini topmagan. Misol uchun viloyat tashkil etilgan vaqtida Kavkaz noibligi tarkibida bo‘lib, Tiflidan turib boshqarilgan. Shundan sung, Kaspiyorti viloyatining muhim strategik jihatlarini hisobga olinib, 1890-1899 yillar davomida to‘g‘ridan - to‘g‘ri Rossiya imperiyasi harbiy vazirligining Osiyo bosh shtabi tarkibiga kiritilgan. 1899 yildan boshlab Turkiston general gubernatorligi tarkibiga kiritildi [1:97].

Xiva xonligi tarkibida bo‘lgan Turkmanlarning Afg‘oniston

bilan savdo va iqtisodiy aloqalari qadim tarixga ega. Biroq, Rossiya imperiyasi hukumati turkmanlar hududini bo‘ysundirgach, bu hududda ham o‘z mustamlaka tartibotini o‘rnatib, turkmanlarning afg‘on yerlari bilan tarixiy, erkin aloqalariga cheklovlar kiritib boshladi. Albatta, bu har ikkala hudud aholisi o‘rtasidagi aloqalar zanjiri butkul uzib tashlanganligini anglatmaydi. Siyosiy va harbiy ehtiyojlar, tijorat ishlari, ishsizlik va ichki beqarorlik kabi jihatlar viloyat hududiga afg‘on fuqarolarining kirib kelishi hamda ularning bu erda faoliyat yuritishlarining asosiy omillari bo‘ldi. Rossiya imperiyasi hukumati va uning Kaspiyorti viloyatidagi noiblarining diqqat markazidagi asosiy masalalar bu – mamlakat orqali Hindistonga chiqish ehtiyojining mavjudligi hamda bu hududlarda ingliz hukmronligiga nuqta qo‘yish zarurati edi. Bu masalalar juda ko‘p bor muhokama qilinganligi shubhasizdir. Rossiya imperiyasi ma‘murlari afg‘on hududi shimolidagi o‘zbek, turkman, tojik fuqarolaridan ham shu maqsadlar yo‘lida foydalanishga e‘tibor qaratdilar. Afg‘on fuqarolarining Turkmanistondagi qismi kelajakda janubiy qo‘shni mamlakat markaziy hokimiyati bilan aloqa o‘rnatishda vosita vazifasini bajarish ehtimoli viloyat hududi bo‘ylab afg‘on fuqarolarining erkin tarqalishiga asos bo‘ldi. Ushbu masala bir necha bor muhokama qilingandan so‘ng asosiy diqqat shimoldagi o‘zbek, tojik, turkman va boshqa xalqlar hamda chegaradagi mahalliy afg‘onlarga qaratildi [14:2].

Imperiya ma‘muriyati va Kavkaz noibligi ko‘rsatmasi asosida viloyat aholisining etnik tarkibi bo‘yicha ham tadqiqotlar o‘tkaziladi. Lekin bu tadqiqotlarda afg‘on fuqarolari dastlab doimiy yashamaydigan xalq sifatida ko‘rsatilmagan. Tadqiqotlar natijasida har bir u‘ezd va uchashtalar bo‘yicha aholi manzilgohlari soni aniqlanadi. E‘tiborli jihati shu‘ndaki, mazkur davrda Marv uezdi Taxtabozor uchashtasida yashovchi chet elliklar haqida so‘z yuritilib, faqat 2 nafar afg‘on fuqarosi haqida fikr bildirilib o‘tilgan [3:26]. Bu holat statistik jarayonlar qat‘iy shaklda o‘tkazilmaganligini anglatadi.

Rossiya imperiyasining Afg‘oniston bilan chegaralarini o‘rnatishi natijasida suv taqsimoti masalasi chigal masala sifatida ko‘tarildi. Buyuk Britaniya, Afg‘oniston va Rossiya imperiyalari o‘rtasida imzolangan 1887 yildagi №6 sonli bayonnoma asosida

1893 yilda suv tizimi va inshootlaridan teng foydalanish to'g'risida navbatdagi shartnoma tuzildi. Shu jarayon bilan bog'liq holda Kaspiyorti viloyatida afg'on fuqarolari mavjudligi yoxud viloyat bilan bog'liq aloqalar keltirila boshlandi.

Rossiya imperiyasi ham bu davrda o'zining ustun jihatlaridan foydalanib, 1887 yilda afg'on hukumatining rasmiy vakili Mahmudxonga o'z ta'sirini o'tkazdi va Kushka, Saripul (Chapgul), Xoja Jirg'a, Childuxtaron manzilgohlarida sug'orish vositalarini nazorat qilish bo'yicha ustunlikka erishib oldi. Buyuk Britaniya Shundan so'ng afg'on rasmiy hukumatini gij-gijlashga o'tadi. Buning ta'siri natijasida Kaspiyorti viloyatida afg'onlarning targ'ibot-razvedka guruhi yuzaga keladi [9:3]. Hujjatlarda keltirilishicha, ushbu razvedka guruhining maqsadi Murg'ob suvlarining bir qismini afg'onlarning Chorsanam uchastkasiga burish edi. Ingliz hukumati ham afg'onlarga ko'mak berish maqsadida o'zlarining ikki nafar muhandislarini Murg'obga jo'natgan. Afg'onlar tilida so'zlasha oluvchi bu muhandislarni Kushka va Marvda afg'on ayg'oqchisi Tojmamed kuzatib borganligi ma'lumotlarda qayd etilgan [9:2-varaq orqasi]. Hujjatlarda faqat Tojmamedning nomi qayd etilsa-da, bu yerda turli maqsadlarda faoliyat yuritgan ko'plab afg'on fuqarolari istiqomat qilgan. Ularning faoliyati natijasida afg'on hukumati Rossiya imperiyasining afg'on yerlariga nisbatan munosabatini o'rganib borgan. Xuddi shunday afg'on fuqarolaridan Kushka hududlarida G'ulom Ali, Emirek, Said A'zam, Murtaza, Olloberdilar, Childuxtaronada Yormamedxon, Keram', Ramazan, Seizek, Usseyn, Marv vohasida xazoriylar urug'idan bo'lgan sobiq mahbus Qurbonlarning nomi imperiya davri ma'lumotlarida tilga olib o'tilgan [10:3].

Mazkur shaxslarning ayg'oqchiligi tasdiqlanib, aniq dalillar bilan isbotlanmagan bo'lsa-da, Rossiya imperiyasi vakillari ulardan Shubhaga tushganlar. chunki imperiya ma'murlarining ham mahalliy aholi o'rtasida o'z josuslari bo'lib, ular viloyat amaldorlarini yetarlicha ma'lumotlar bilan ta'minlab turgan. Rossiya imperiyasi harbiy vazirligi Osiyo bosh shtabi tarkibi davridagi viloyat afg'onlarining faoliyatlarini asosan avvalgi davrlarda shakllangan savdo aloqalaridagi vositachilik shaklida ko'zga tashlanadi. Masalaga doir ma'lumotlar hujjatlarda asosan 1892 yildan boshlab keltirila boshlangan. Afg'onlar tarixiga oid ma'lumotlarda keltirilishicha, bu davrda ular tranzit savdo orqali ko'plab xitoy va hind choylari keltirilgan [11:3-varaq orqasi]. Shuningdek, boshqa turdagi mahsulotlar ham keltirilgan bo'lib, buni keyingi davrlar ma'lumotlari ham tasdiqlaydi.

Mazkur davrda Rossiya imperiyasining afg'on yurtiga eksporti miqdorining oshirilishiga e'tibor kuchaytiriladi [4:293]. Bularning barchasi bojxona postlarining to'lov qaydnomalaridan olingan bo'lib, ma'lumot sifatida harbiy gubernatorlar hisobotlariga kiritilgan. 1894 yilga kelib, viloyat harbiy gubernatorlari o'z hisobotlarini tayyorlashda qo'shimcha ma'lumotlardan ham foydalana boshlaganlar. Gubernatorlarning oldingi hisobotlari uchun asosiy vosita keltirilayotgan va chiqarilayotgan tovarlar raqamiga oid chegara postlari qaydnomasi deb ko'rsatilgan.

Ma'lumotlarda ko'rsatilishicha, 1894 yilda afg'on savdogarlari tomonidan 5 320 480 rublik mahsulot keltirilgan bo'lib [5:166], bu ko'rsatgich 1893 yilga nisbatan deyarli 1 mln rublga ko'pligi aytib o'tilgan. Hisobot davrida 126 934 pud choy import qilingan bo'lib, uning qiymati 2 616 117 rublni tashkil qilganligi aytiladi [5:168]. Afg'onistonning o'zidan Taxtabozor orqali 179 454 rublik tovar keltirilgan. Lekin bu 1893 yilgi ma'lumotlarga nisbatan 10 132 rublga kamaygan. Kaspiyorti viloyatiga 1893 yilda 10 turdagi 189 586 rublik tovar keltirilgan bo'lsa, 1894 yilda 179 454 rublik 10 turdagi mahsulot keltirilgan. Shuningdek, Rossiya imperiyasining afg'onlarga eksport mahsulotlaridan 14 turdagi, 29 080 pudlik, 1 815 857 rublik tovar Hirotga jo'natilgan [5:186].

Muhokama. Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinish turibdiki, Rossiya imperiyasining Afg'oniston bilan munosabatlarida eksport hajmi importga nisbatan oshgan. 1895 yilga kelib Afg'oniston bilan savdo aloqalari viloyatning 16 ta punktlari orqali olib borilgan. Bu XIX asr 80-yillariga nisbatan savdo va

chegara punktlari 5 taga ko'payganini anglatadi. Shulardan Marv, Ilaton, Pend va Taxtabozor savdo punktlari afg'onlar bilan savdo aloqalarida eng gavjum maskanlar hisoblangan [6:157]. Ma'lumotlarda keltirilishicha, Eron va Afg'oniston bilan savdo aloqalari o'ta muhim bo'lib, ulardan quyidagi jihatlar alohida ajralib turadi. 1. Qozoqlar va turkman jangchilari qo'riqlaydigan chegara quruqlik yo'llari. 2. Afg'onlarda Osiyo va Evropa tovarlariga ehtiyoj. 3. Uzunada punkti orqali Eron va afg'on tovarlarini Kavkaz va Rossiyaga eksport qilish. 4. Kaspiyortining tranzit vazifasini o'tashi. 5. Soliqlar miqdorining kamaytirilishi [6:158] va hokazo.

Viloyat tarkibida istiqomat qilgan afg'on fuqarolarining Turkiiston general-gubernatorligi tarkibidagi davri faoliyatlari Kavkaz noibliigi va Harbiy vazirlikning Osiyo shtabi tarkibida bo'lgan davridagi voqealigidan o'z mazmun-mohiyati jihatidan farq qilib, mazkur davrda iqtisodiy munosabatlardan ko'ra siyosiy va harbiy xususiyatlar ustunlik qilganligi bilan ajralib turadi. Rossiya imperiyasi bosqiniga qadar turkman erlari Xiva xonligi tarkibida bo'lsa-da, amalda bu erlarda tekin qabilasi hukmronligi o'rnatilgan edi. Hududdagi boshqa qabilalar singari afg'onlar ham tekinlarga bo'ysunib yashaganlar [2:8]. XIX asr oxiriga kelib, turkmanlar hududi Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilgach, uning chegaradosh qo'shni mamlakatlar bilan chegaralari aniqlab olindi [7:99]. Mazkur davrda Afg'onistonning Rossiya bilan umumiy chegarasi 2346 km.ni tashkil qilgan [7:100]. Umumiy chegaraning katta qismi Kaspiyorti viloyati hissasiga to'g'ri kelgan.

Afg'onlar yashayotgan umumiy hudud va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi chegaraviy tortiShuvlar ham Kaspiyorti viloyatida afg'onlarning keng miqyosda faoliyat yuritishlariga bo'lgan asoslardan biri edi. Chunki, afg'onlar davlatlararo tuzilgan shartnomalarni (1885, 1887, 1893) tan olmasdan, Rossiya imperiyasi chegaralariga bosqinlar uyushtirar va viloyat aholisi o'rtasida turli xil targ'ibotlar yuritir edilar [8:89]. Rossiya chegara qo'shinlari xabariga ko'ra, Kerkida afg'onlarning Shu maqsaddagi guruhi faoliyat yuritgan [8:94]. Polkovnik A.V.Muxanovning bildirishicha, viloyatda faoliyat yuritayotgan 12 nafar pushtun qo'lga tushirilgan [8:92]. Targ'ibotchilarning tez qo'lga olinishi rus razvedkasining ham viloyatda keng faoliyat yuritganligidan dalolatdir.

Birinchi jahon urushi davrida viloyatdagi afg'onlar asirlikka tushgan tibbiy ma'lumotga ega bo'lgan harbiy asirlarni og'dirish uchun harakatni kuchaytirgan. Amir Habibullaxonning o'z armiyasini kuchaytirishga intilishi [7:104], ularni moddiy ta'minotidan tashqari tibbiy jihatdan ham ta'minlash uchun harakat qilishi viloyatdagi afg'onlarning faoliyatini kuchaytirdi. Shu vaqtgacha ingliz tibbiy xizmatidan [12:15-19] foydalanayotgan afg'onlar uchun bu qimmatga tushayotgan edi. Hujjatlarda harbiy asirlar ichidan doktor va sanitarlarni izlab topib, ularga katta maosh va afg'on yurtiga qochib ketishni tashkillashtirgan Shirafg'on Ayatxanov haqida ma'lumotlar keltirilgan. U Tekin bozori atrofida yashab, Shu masalalar bilan Shug'ullangan [13:15-varaq orqasi]. Hujjatlarda keltirilishicha, Avstriya fuqarosi bo'lgan Shirafg'on Rossiya imperiyasi foydasi uchun ham ishlagan. U o'zining faoliyatini mushtumzurlardan himoyalash maqsadida afg'onlar faoliyati bo'yicha imperiya amaldorlariga ma'lumot etkazib turgan. Uning faoliyati natijasida harbiy asirlar afg'on hududiga qochib o'tganlar. Shu tariqa, viloyatdagi afg'onlarning siyosiy faoliyati 1917 yilgacha davom etdi [13:15].

Xulosa: Mazkur hududiy tuzilma Afg'oniston bilan chegaradoshligi nuqtai nazaridan alohida ahamiyat kasb etgan. Buni 1890-1899 yillar davomida Harbiy vazirlik nazoratida bo'lganligidan ham sezish mumkin. Qolaversa, Afg'oniston bilan Rossiya imperiyasi o'rtasidagi shartnomalar Afg'oniston manfaatlariga zid kelganligi uchun ham viloyatda yashayotgan afg'onlarning noroziligi kelib chiqdi va ular viloyatda hamda unga qo'shni hududlarda Rossiya imperiyasiga qarshi siyosat yuritir boshladilar. Afg'on miuhojirlari va Turkiiston xalqlari ikki yirik imperiyaning siyosati doirasida faoliyat yuritishga majbur bo'lishi salbiy oqibatlarini keltirib chiqarib, ikki qardosh xalq o'rtasiga muayyan darajada nizo urug'ini sochdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аминов И.И. Коренное население Закаспийской области на государственной и военной службе Российской империи (1881-1917). Государства и права. №4(137) апрель. 2018. – С.137.
2. Аминов И.И. Закаспийской край в составе Российской империи. М. Проспект. 2018.-С.8.
3. Обзор Закаспийской области за 1891 г. Типография штаба Закаспийской области. Асхабад.1893 г. – С. – 26. 1-жадвал.
4. Обзор Закаспийской области за 1893 г. “Русская типография”. К.М.Седорова.1895 г.-293 с.
5. Обзор Закаспийской области за 1894 г. Асхабад Русская типография К.М.Седорова 1896 г. - С. 165.

6. Обзор Закаспийской области за 1895 год. Асхабад. Типография штаба Закаспийской области. 1896 г. – С.157.
7. Панин С.Б. Охрана, разведка и обеспечение жизнедеятельности на Российско-Афганско границе (1900-1918). Вопросы истории. №6,2017.-С.99.
8. Панин С.Б. “Афганское направления” В Российской политике перед первой мировой войной. Вопросы истории. №2, 2016. – С.89.
9. O‘z MA Fond I-2, ro‘yxat-1, ish -327, v.2.
10. O‘z MA Fond I -2, ro‘yxat-1, ish -327, v.3.
11. O‘z MA Fond I -2, ro‘yxat-1, ish -327, 3 varaq orqasi.
12. O‘z MA Fond I -2, ro‘yxat-1, ish -247, v. 15,19.
13. O‘z MA Fond I -461, ro‘yxat-1, ish -1867, v.15.

“САҲИХУЛ БУХОРИЙ” РОВИЙСИ АБУ ИСҲОҚ ИБРОҲИМ ИБН МАЪҚИЛ НАСАФИЙ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ

АБДУВОСИ ШОНАЗАРОВ
Имом Бухорий халқаро
илмий-тадқиқот
маркази илмий
ходими

Аннотация: Ушбу мақолада Имом Бухорийнинг машҳур шогирди ва “Саҳиҳул Бухорий” ровийларидан бири Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида маълумот берилди. Шунингдек, ушбу машҳур ровий ҳақидаги уламолар фикри ва эътирофи ҳам баён этилади. **Таянч сўзлар:** Саҳиҳул Бухорий, Насаф, Насафий, Бухорий, Паздавий, ҳадис, тўплам.

Annotation: This article provides information about the life and scientific activities of Abu Is'haq Ibrahim ibn Maqil Nasafi, a famous student of Imam Bukhari and one of the narrators of "Sahih al-Bukhari". Also, the opinions and confessions of scholars about this famous narrator are also presented. **Keywords:** Sahihul Bukhari, Nasaf, Nasafi, Bukhari, Pazdavi, hadith, collection.

Аннотация: В данной статье представлена информация о жизни и научной деятельности Абу Исхак Ибрахим ибн Мақил Насафи, известного ученика Имама Бухари и одного из передатчиков “Сахих аль-Бухари”. Также представлены мнения и признания ученых об этом знаменитом сказителе. **Ключевые слова:** Сахихуль Бухари, Насаф, Насафи, Бухари, Паздави, хадисы, сборник.

Кирриш. Имом Бухорийнинг “Саҳиҳул Бухорий” асари Қуръони каримдан кейинги манба ҳисобланади. Кўпчилик бу тўплам ва унга оид маълумотлардан хабардор бўлишга интилади. “Саҳиҳул Бухорий” ровийлари, уларнинг ҳаёти ва илмий фаолияти хорижлик олимлар томонидан мукаммал ўрганилган ва бу ҳақда китоб, рисола ва баҳслар ёзилган. Афсуски, юртимизда бу мавзу ҳануз тўлиқ ўрганилмаган. Ушбу ровийлар ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш ва тадқиқ қилиш ҳозирги кунда олдимизда турган муҳим вазифалардан биридир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили: Ушбу ровий ҳаёти ва илмий фаолиятига оид маълумотлар ҳар хил манбаларда турлича берилган. Баъзи манбаларда таржимаи ҳоли баён этилган бўлса, бошқасида “Саҳиҳул Бухорий” ровийси эканига урғу берилган. Имом Заҳабийнинг “Тазкиротул Ҳуффоъ” ва Абдулҳарим Самъонийнинг “Ал-Ансоб” асарида таржимаи ҳоли баён этилган. Имом Заҳабийнинг “Сияру аъломин нубало” ва Исмоил ибн Умар ибн Касирнинг “Ал-Бидоя ван ниҳоя” асарида таржимаи ҳоли билан бирга “Саҳиҳул Бухорий” ровийси экани ҳақида маълумот берилган.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақола умумқабул қилинган методлар, қиссий-мантикий таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган. Мақолада Имом Бухорийдан “Саҳиҳул Бухорий”ни ривоят қилган биринчи табақа ровийларидан бири Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафий ҳаёти, илмий фаолияти, ривоят қилиш тарихи ва ёзган асарлари таҳлил қилинган.

Таҳлил ва натижалар. Имом Бухорий (810-870) “Саҳиҳул Бухорий”ни ёзиб бўлгач, уни одамларга етказиш учун кўплаб дарс ташкил қилган. Бу дарсларда унинг атрофида “Саҳиҳул Бухорий”ни эшитишга мушток бўлган ва ривоят қилишга катта қизиқиш билан қарайдиган кўплаб одам тўпланган.

Ахли илм ўз китобини етказишда жорий қилган одатига мувофиқ Имом Бухорий ҳам “Саҳиҳул Бухорий” китобини айтиб ёзириш учун бир неча жойда дарс ҳалқалари ташкил қилган.

“Саҳиҳул Бухорий”ни Имом Бухорийнинг ўзидан тинглаган бу жамоа орасида китобни бошқалардан кўра кўпроқ эшитган ровийлар тоифаси машҳур бўлган. Улар китоб рўйхати ва ривоятини мукаммал ўрганган. Ўзидан кейинги ҳадис ва хабарларни ривоят қилувчи кишиларга бу китобни етказган. Улар ҳам асарнинг ривоят ва хабарларини ўзидан кейингиларга етказган. Натижада, китоб номи жаҳонда машҳур бўлган.

Имом Бухорий “Саҳиҳул Бухорий”дан дарс берадиган мажлисларда ривоятларни тўғрилаш, эшитган нарсаларини ёзиб олиш ва лафзларни тузатиш учун меҳнатини сарфлайдиган ровийлар тўпланган. Абу Абдуллоҳ Фирабрий: “Имом Бухорийнинг “Саҳиҳул Бухорий” китобини муаллифнинг ўзидан мен билан бирга тўксон мингта яқин киши эшитган”, деб айтган [3: Ж: 11. Б:28].

Бу катта жамоа орасидан дастлабки ровийлар табақаси машҳур бўлган. Одамлар улардан “Саҳиҳул Бухорий”ни эшитган ва қабул қилиб олган. Мана шу табақадаги ровийлар “Саҳиҳул Бухорий”ни Имом Бухорийнинг ўзидан эшитиб, ривоят қилганлардир.

Тарихдан Имом Бухорий шогирдлари орасидан бугунги кунгача исми ва ёзган асари нусхалари машҳур бўлган олимлар маълумдир. Улар: Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафий, Ҳаммод ибн Шокир Насафий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрий, Абу Талха Мансур ибн Муҳаммад Паздавий ва Абу Абдуллоҳ Маҳомиллийдир.

Имом Бухорий “Саҳиҳул Бухорий”ни Фирабрда дарс бериб бўлгач, 255/869 йилда Насафга келган ва шу ерда бир муддат яшаган. Буюк муҳаддис ушбу шаҳарда яшаганида

насафликлар “Саҳиҳул Бухорий”ни Имом Бухорийдан таълим олган. Улар: Ҳаммод ибн Шокир Насафий, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъкил Насафий, Абу Фазл Тоҳир ибн Хусайн ибн Махлад, Абу Талха Мансур ибн Муҳаммад ибн Али Паздавий, Тубан кишлоғи бошлиғи Абу Фазл Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Аббос Тубаний ва Халаф ибн Шоҳид ибн Ҳасан ибн Ҳошим ва бошқалардир.

Ушбу шаҳардаги энг машҳур ровий Насаф қозиси Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъкил ибн Ҳажжож ибн Хаддош ибн Худайж Насафий Сонжаний эди. У Насафнинг Сонжан кишлоғида туғилган. Унинг таржимаи холини ёзганлардан бирортаси туғилган йилини келтирмаган. Барча манбаларда вафот этган йили кўрсатилган. Уламолар унинг Абу Исҳоқ деб қўйилганига иттифоқ бўлган. Лекин таржимаи холи баён қилинган манбаларнинг бирортасида унинг Исҳоқ исми ўғли борлиги ҳақида маълумот келмаган. Унинг Саид исми ўғли борлиги ва отасидан ҳадис ривоят қилгани маълум.

Уламолар Иброҳим ибн Маъкил Насафийнинг жуда кўп шаҳарларга сафар қилганини ва бир неча китоб ёзганини таъкидлаган. Имом Заҳабий “Сияру аъломин нубало” асарида: “У жуда кўп сафар қилган”, деган [4: Ж: 13. Б:493]. У сафари давомида ўз даврининг улўғ олим, талабалари билан учрашган ва улардан дарс олган. Аллома фикҳ илмига жуда катта эътибор бергани учун фақиҳ деб номланган. У бир неча фанни мукамал эгаллаган эди. Турли соҳада ёзилган китоблари илми кучли экани ва даражаси юқорилигидан далолат беради. У Хуросон, Ироқ, Шом, Миср, Хижоз ва бошқа шаҳарларга сафар қилган ҳамда у ердаги машҳур муҳаддислардан ҳадис эшитган.

У сафари давомида ушбу шаҳарларда яшовчи Абу Ража Қутайба ибн Саид Бағлоний, Абу Ҳасан Али ибн Хужр Саъдий, Абу Валид Ҳишом ибн Аммор Дамашкий, Муҳаммад ибн Мусавффо Ҳимсий, Ҳаннод ибн Суро, Абу Курайб Муҳаммад ибн Ало Куфий, Абу Мусо Муҳаммад ибн Мусанно Басрий ва Ҳармала ибн Яҳё Мисрий каби муҳаддислар билан учрашган ва улардан ҳадис тинглаган. У машҳур имом ва муҳаддис Аҳмад ибн Ҳанбал билан ҳам учрашган. Лекин ундан ҳадис ривоят қилмаган. Чунки ўша пайтда Аҳмад ибн Ҳанбал фитнага дучор бўлгани учун ҳадис ривоят қилмаётган эди.

Албатта, унинг устозлари бошида Имом Бухорий туради. У “Саҳиҳул Бухорий”ни алломанинг ўзидан таълим олган ва бу китобни муаллифнинг ўзидан энг охири ривоят қилганлардан бири саналади. Лекин китоб охиридан ижоза билан ривоят қилган қисми йўқолган. Абу Фазл Солих ибн Муҳаммад ибн Шазон Исфохоний Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъкил Насафийдан бундай ривоят қилади: “Албатта, Имом Бухорий тўпламнинг охирида менга Ҳукмлар китобининг аввалидан китобнинг охиригача ижоза берган эди”.

Иброҳим ибн Маъкил Насафий ривояти ривоятлар ичида энг ноқисидир. Албатта, унинг ривоятида Абу Абдуллох Фирабрий ривоятига қараганда уч юзта ҳадис камдир.

Имом Хаттобий ўзининг “Саҳиҳул Бухорий”га ёзилган “Аъломул ҳадис” номли шарҳида: “Мен китобнинг кўпроқ қисмини Халаф ибн Муҳаммад Ҳайёмдан, у Имом Бухорийдан “Саҳиҳул Бухорий”ни эшитган машҳур шоғирди Иброҳим ибн Маъкил Насафийдан Имом Фирабрий йўлидан бошқа йўл билан эшитдим”, деган. Демак, Имом Хаттобий “Саҳиҳул Бухорий”ни Иброҳим ибн Маъкил Насафий йўли орқали ривоят қилган ровийлардан саналади. У китобнинг кўпроқ қисмини Иброҳим ибн Маъкил Насафий йўли орқали, фақат китоб охиридаги ҳадисларни эса Фирабрий йўли орқали

эшитган.

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъкил Насафий ривояти Абу Солих Халаф ибн Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий йўли орқали тарқалган. У мовароуннаҳрлик муҳаддис бўлиб, Иброҳим ибн Маъкил Насафий ва бошқа муҳаддислардан ҳадис ривоят қилган. Бошқа шаҳарларга сафар қилмаган. Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъкил Насафий ривояти Ер юзида кенг тарқалган.

Иброҳим ибн Маъкил Насафийдан ўз шаҳридаги кўп одамлар ривоят қилган [2: Ж: 5. Б:487]. Ахли илмнинг кўплаб вакиллари уни мақтаган. Улардан бири Ҳофиз Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирий (ваф. 432/1041) бўлиб, у: “Иброҳим ибн Маъкил Насафий фақиҳ, ҳофиз, уламолар ихтилофини фарқловчи, фазилатли ва ҳимоячи олим эди”, деган [1: Ж: 2. Б:686].

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъкил Насафий фикҳ ва ҳадис илмини пухта эгаллаб, ҳадис тўплаш ва асар ёзишни мақсад қилган. У “Ал-Муснад”, “Ат-Тафсир” ва бошқа китобларни тасниф этган.

Ҳофиз Заҳабий (ваф.748/1348): “У ҳофиз, аллома, Насаф қозиси ва олими, Муснадул кабир, тафсир ва бошқа китоблар муаллифидир”, деган [1: Ж: 2. Б:686]. Демак, Имом Заҳабий унинг “Ал-Муснад”, “Ат-Тафсир” ва бошқа китоблари борлигини айтган. Ҳожи Халифа ҳам “Кашфул зунун”да унинг “Тафсирул Куръон” китоби бўлгани ҳақида маълумот берган.

Имом Каттоний санадлар ҳақидаги “Ар-Рисалатул мустатарафа” китобида: “Насаф қозиси ва олими Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъкил Насафийнинг муснади бор. У катта муснадидир”, деган. Демак, у насафликларнинг улўғ имоми бўлиб, Туфайл ибн Зайддан кейин Насафнинг қозиси этиб тайинланган. Унга таъриф берган уламоларнинг барчаси “Ал-Муснад” асари бўлганини таъкидлаган.

Хатиб Бағдодий “Ҳадытул орифин” асарида Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъкил Насафийнинг “Ал-Истиқсоот фин нуқот” номли асари бўлган, деган.

Иброҳим ибн Маъкил Насафий 295/908 йил зулҳижжа ойида вафот этган [1: Ж: 2. Б:686]. У ўша пайтда саксон беш ёшда эди, дейилган. Имом Самъоний унинг вафоти 294/907 йил деб ёзиб қолдирган [2: Ж: 5. Б:487].

Хулоса ва таклифлар: Мавзуга хулоса ва таклиф сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъкил Насафий “Саҳиҳул Бухорий”ни Имом Бухорийнинг ўзидан эшитиб ривоят қилган биринчи табақа ровийларидан саналади;

- Мағриб ва Андалусия ўлкасига “Саҳиҳул Бухорий” асари Фирабрий ва Насафий ривоят қилган йўл орқали кириб борган;

- Имом Бухорийнинг ўзидан “Саҳиҳул Бухорий”ни ривоят қилган бошқа ровийлар ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш мақсадга мувофиқ;

- “Саҳиҳул Бухорий” ровийлари ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш орқали Имом Бухорий Мовароуннаҳрнинг қайси шаҳарларида яшаган ва таълим берганини ўрганиш лозимдир.

Таъкидланганидек, асарни муаллифга боғлаб ривоят қилган машҳур ва ишончли ровийларнинг айримлари санади бевосита ушбу алломага бориб тақалади. Шунинг учун ҳам ушбу ровий ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш ғоят муҳим аҳамиятга эга. Чунки бундай тадқиқотлар Имом Бухорий ҳаёти ва фаолияти, ҳадисшунослик илми ва тарихига оид янги маълумотларни омма эътиборига ҳавола этишга хизмат қилади.

маорифил Усмония, 2016.

3. Исмоил ибн Умар ибн Касир. Ал-Бидоя ван ниҳоя: 15 жилдли. Устозлар жамоаси таҳқиқи. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 1407/1987.

4. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аъломин нубало: 25 жилдли. – Байрут: Дору муассасатир рисола, 1992.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абу Абдуллох Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қоймаз Заҳабий. Тазиқратул Ҳуфғоз: 4 жилдли. Абдурахмон ибн Яҳё Муъаллимий таҳқиқи. – Ҳайдаробод: Даиротул маорифил Усмония, 1374/1955. 1760 саҳифали.

2. Имом Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур Самъоний. Ал-Ансоб: 13 жилдли. – Ҳайдаробод: Даиротул

СОМОНИЙЛАР ДАВРИДА МОВАРОУННАХР ВА ХУРОСОНДА ДИНИЙ ВАЗИЯТ

БАҲОДИР МУСАМЕТОВ
ЎзР ФА Тарих институти
катта илмий ходими, PhD

Аннотация: Сомонийларнинг диний сиёсати бирон диний таълимотни ҳарбий куч билан татбиқ этувчи тарзда олиб борилмаган бўлса ҳам, ҳанафийлик кенг тарғиб қилинган. Бир қанча ҳолатларда илк сомоний амирлар таниқли уламоларнинг дафн маросимларида қатнашган ва жаноза намозларида имомлик қилган. Ушбу мақолада сомонийлар даврида (819-1005) Мовароуннаҳр ва Хуросондаги диний вазият таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** Сомонийлар, Ҳаким Самарқандий, Китоб ас-савад ал-аъзам, Исмоил Сомоний, Абулқосим ал-Балхий ал-Каъбий.

Annotation: Albeit Samanids' religious policy was not conducted in such a way as to enforce any religious doctrine through military force, Hanafism was widely propagated. In a number of cases, the first Samanid rulers participated in the funerals of famous scholars and led funeral prayers. This paper deals with the religious life in Transoxiana and Khorasan during the Samanids (819-1005). **Keywords:** Samanids, al-Hakim al-Samarqandi, "Kitab al-Sawad al-Azam", Ismail Samani, Abu al-Qasim al-Balkhi al-Ka'bi.

Аннотация: Несмотря на то, что религиозная политика Саманидов не проводилась таким образом, чтобы обеспечить соблюдение какой-либо религиозной доктрины с помощью военной силы, ханафизм широко пропагандировался. В ряде случаев первые саманидские правители участвовали в похоронах известных учёных и возглавляли поминальные молебны. В данной статье анализируется религиозная ситуация в Мавераннахре и Хорасане в период правления Саманидов (819-1005 гг.). **Ключевые слова:** Саманиды, аль-Хаким ас-Самарканди, "Китаб ас-савад аль-аъзам", Исмаил Самани, Абулькасим аль-Балхи аль-Каъби.

Кирриш. Сомонийлар даврида турли ирқ ва дин вакиллари эркин, ёнма-ён яшаган. Ислом дини олим ва мутафаккирлари ўз асарларида бир-бири билан фикр алмашиб, кўплаб масалаларни эркин муҳокама қилган. Исломдан олдин Мовароуннаҳрда буддавийлик кенг тарқалган. Ғазна ва Самарқанд шаҳарларида яҳудийларнинг бир гуруҳи яшаган. Христианлар Самарқанд жануби ва Чоч (Тошкент) атрофида истикомат қилган. Шунингдек, сомонийлар ҳокимияти остидаги ҳудудларда зардуштийлик тарафдорлари ҳам бўлган. Улар "габракийлар" ёки "муғлар" деб аталган. Монийлик ҳам сомонийлар ҳудудининг баъзи қисмларида кенг тарқалган бўлиб, бу дин тарафдорлари "зиндиклар" деб аталган [Нажафий, Шодпур, Исмоилий 2023-2024: 109].

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, сомонийлар давлатида у ёки бу диний таълимот ҳарбий куч билан татбиқ этилмаган, яъни ҳеч ким ҳанафийлик таълимотига эргашишга мажбур қилинмаган.¹ Аксинча, 888 йилдан бошлаб шофёрий мазҳабининг Самарқандда тарқалишига руҳсат берилди. Шофёрий мазҳабни қўллаб-қувватлаган олим Муҳаммад ибн Наср Марвазий² ҳатто Исмоил ибн Аҳмад Сомоний ҳомийлигини қўлга киритган [Madelung 1988: 26]. Шунга қарамай, сомонийларнинг диний масалаларга муносабати, албатта, ҳолис ёки бетараф бўлмаган. Ҳанафийлик таълимоти ўша даврдаги барча рақиб мактаблар таълимотларидан яққол устун эди. Бу унинг тан олиниши ва бирлаштирилиши учун амалга оширилган муҳим ишларда намоён бўлди³.

875 йилда Наср ибн Аҳмад халифа томонидан

Мовароуннаҳр вилоятига ҳоким этиб тайинланди. Тахминан 900 йилда унинг укаси Исмоил ибн Аҳмад саффорийлар устидан қозонган ғалабасидан сўнг Мовароуннаҳр ва Хуросонга ҳоким бўлди. Бу сулола қарийб бир аср давомида бу икки минтақа устидан ҳокимиятни сақлаб қолди. Бу ҳолат уларнинг диний масалага муносабати ва бевосита иштирокини ҳам тушунишимизга ёрдам беради [Rudolph 2015: 98].

Сомонийлар ва ҳанафий олимлари ўртасидаги муносабатлар. Сомонийлар ҳокимиятининг ҳақиқий асосчиси сифатида эътироф этиладиган Исмоил Сомоний (892-907) Самарқанд, Бухоро ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидаги олимларни бир жойга жамлаб, улардан ҳанафийликни ягона диний таълимот сифатида шакллантиришни сўради [ас-Самарқандий 1969: 17]. Бу ташаббуснинг мақсади шу вақт ичида минтақага хос бўлган турли хил бидъатларга қарши курашишдан иборат эди.

IX аср охири ва X аср бошларида Аҳмад авлодлари даврида кўплаб уламолар етишиб чикди. Сомонийларнинг ўзи ҳам бевосита муҳаддислик билан шуғулланди ва диний урушларда иштирок этди. X аср ўрталарида қорахонийлар ислом динини қабул қилганидан сўнг, сомонийлар ҳокимиятининг шимол ва шарқидаги дашт ерлари ўзига хос диний чегара вазифасини ўташдан тўхтади. Аҳмад II ҳукмронлигига қадар Бухоро ва Самарқандни бошқарган сомонийлар диний ҳаётда фаол иштирок этган. Улар ўз шаҳарларидаги уламолар билан бир-бирини қўллаб-қувватловчи алоқаларни йўлга қўйишда турли диний тадбирларни амалга оширди. Уларнинг диний ҳаётдаги иштироки турли жиҳатларда яққол намоён бўлади. Мисол учун, бир қанча ҳолларда илк сомоний амирлар таниқли уламоларнинг дафн маросимларида қатнашган ва жаноза намозларида имомлик қилган. Жамиятда обрўга эга шахслар вафот этганда марҳумга алоқаси бўлмаган таниқли шахснинг жаноза намозида имомлик вазифасини бажариши марҳум ва имомлик шарафига эга шахснинг обрўсини кўрсатган [Marlow 2016: 173-175].

826 йилда Аҳмад ибн Асад кўп йиллар давомида Самарқанд қозиси лавозимини эгаллаб келган Абу Усмон Салм ибн Ҳафс ал-Фазарий ас-Самарқандийнинг [ан-Насафий 1999: 216], Аҳмаднинг ўғли Наср эса 846 йилда Саъд ибн Наср аз-Зохид ал-Вонз ас-Самарқандийнинг дафн маросимидаги жаноза намозларида имомлик қилган [ан-Насафий 1999:

¹ Манбаларда диний масалаларда мажбурлаш қўлланилганига доир маълумотларни учратмаймиз. Исмоилийлар оқими тарғиботчиси, келиб чиқиши номаълум Муҳаммад ан-Насафийнинг (ваф. 943) катл этилиши бундан мустасно бўлиши мумкин. Маълумотларга кўра, у Наср ибн Аҳмад Сомоний (914-943) ва саройдаги бир неча аъёнларни исмоилийлик оқими қарашларини қабул қилишларига эришган. Амирнинг ўғли Нух ибн Наср тахтни эгаллаганидан сўнг дарҳол исмоилийларни қувғин қилган ва ан-Насафийни қатл қилгани тахмин қилинади. Қаранг [Roopawalla 1977: 40].

² Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий (ваф. 906, Самарқанд) – ҳадис ва фикр олими. Қаранг [Зириклий 2002, VII: 125].

³ Абулфазл ал-Каробисий ас-Самарқандийнинг "Китоб ал-фурқ" (ваф. 934) асари ҳам ўша даврда ҳанафийликка катта аҳамият қаратилганидандалолат беради. Мазкур асарнинг Истанбулда сақланадиган иккита қўлёзма нусхаси қунимизгача етиб келган.

211]. Насрининг укаси ва вориси Исмоил ибн Аҳмад 873 йилда Самарқандда вафот этган муҳаддис Абу Тавба Саъид ибн Ҳошим ибн Ҳамза ал-Қоғозий ас-Самарқандийнинг жаноза намозида имомлик қилган [ан-Насафий 1999: 187]. Унинг яна бир укаси Амир Яъқуб ибн Аҳмад эса 895 йилда Абу Саъид ибн Довуд Варроқ Самарқандий вафот этганида дафн маросимида имомлик вазифасини бажарган [ан-Насафий 1999: 209]. Илк сомоний амирларининг уламолар дафн маросимларида қатнашиш амалиёти уларнинг ўша давр минтақавий диний-сиёсий маданиятнинг кенг тарқалган йўналишига эътибор қаратганидан далолат беради [Marlow 2016: 175].

Машҳур муҳаддислардан бири Абу Муҳаммад Абдуллох ибн Абдурахмон Доримий (797-869) фаолияти Самарқанднинг бу даврдаги диний маданиятининг ёрқин намунаси бўла олади. Доримий сомонийларнинг қатъий таклифи ва талабларига қарамай, Самарқанд қозиси лавозимини қабул қилмаган ва фақат битта иш бўйича ҳукм чиқаришга рози бўлган. Доримий 869 йилда вафот этганида, дунёвий ҳокимиятдан узоқлашганига қарамай ёки эҳтимол унга бўлган ҳурмат юзасидан Самарқанд амира Аҳмад ибн Яхё ибн Асад унинг жанозасида имомлик қилган [ан-Насафий 1999: 296]. Сомонийлар ва уламоларнинг яқин алоқалари Х аср бошларида ҳам давом этди. Шунни алоҳида таъкидлаш керакки, сомонийлар, айниқса, уламоларни ҳукмдор ҳузурида ер ўпиш “тақбил ал-арз” одатидан озод қилган [ал-Муқаддасий 2003: 259].

Юрген Паулиннинг фикрига кўра, сомонийлар ва уламолар ўртасидаги ҳамкорлик Исмоил Сомоний ҳукмронлигидан кейин заифлашган. Афтидан, бу даврда Сомонийларнинг диний урушлар, муҳаддислик фаолияти ва олимларнинг дафн маросимларида қатнашиши тўхтаган кўринади [Paul 1993: 89-90].

Қуръони каримнинг форс тилига таржима қилиниши ва “Китоб ас-савод ал-аъзам”. Сомонийлар сунний йўналишнинг ўзига хос талқинини турли воситалар, жумладан, диний илм-фаннинг нуфузли асарларини “таржима” ёки мослаштириш орқали тарғиб қилиш усулларида ҳам фойдаланган. Масалан, Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг 40 жилдлик Қуръони карим тафсири Бағдоддан Мансур ибн Нух (961-976) ҳузурига келтирилади. Мансур ибн Нух ушбу арабча тафсирини ўқиш ва тушунишга қийналгани сабабли уни форс тилига таржима қилишни буюрган. Ўз ҳузурига Мовароуннаҳр олимларини чақириб, “Бу китобни форс тилига таржима қилсак бўладими?” деб сўрайди. Улар: “Ҳа, араб тилини тушунмайдиган ҳар бир киши, Аллох таолонинг: “Биз ҳар бир пайгамбарни (ҳукмларимизни) баён қилиб бериши учун ўз қавмининг тили билан (сўзлайдиган қилиб) юбордик.” (Иброҳим сураси 4-оят) деган каломига асосланиб, форс тилида Қуръоннинг тафсирини ўқиб ёзиши мумкин”, деган.

Мансур ибн Нух Бухоридан Абу Бакр ибн Аҳмад ибн Ҳамид ва Халил ибн Аҳмад Сижистоний, Балхдан Абу Жаъфар ибн Муҳаммад Али, Боб ал-Ҳинддан Абулжаҳм Холид ибн Ҳоний Муттафиқа ҳамда Самарқанд, Исфижоб ва Фарғонадан бир қанча олимларни ҳузурига чақиртирди. Уларнинг барчаси Қуръони каримни форс тилига таржима қилиш жоизлиги ҳақида фатвога имзо чекди. Сўнгра Мансур ибн Нух ушбу олимлар гуруҳига Қуръонни форс тилига таржима қилишни буюрди. Мовароуннаҳр уламолари фатвоси Қуръонни таржима қилиш фаолияти учун замин бўлиб хизмат қилди. Бу, ўз навбатида, Қуръон илмлари ривожига янги босқични бошлаб берди [Yahaghi 2002: 106-107].

Диний масалалар ўрин олган асарлар хусусида тўхталадиган бўлсак, бундай китоблар муаллифи барча эътироф этган ва ҳурматга сазовор шахс бўлиши лозим эди. Ҳаким Самарқандий (ваф.953) номи билан танилган ва турли мавзуларда диний салоҳиятга эга олим Абулқосим Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Иброҳимушбу вазифани бажариш учун муносиб номзод деб топилди. Фикҳ соҳасида у амалдорлик мавқеи билан ҳам ажралиб турган, зеро Балхда Муҳаммад

ибн Ҳузайма Қаллосдан, Самарқандда эса Абу Наср Иёзийдан таҳсил олган, сўнгра ўз она шахрида узоқ вақт қозилик қилган [ас-Самъоний 1962-1982, X: 186].⁴ Бундан ташқари, Ҳаким Самарқандий мутасаввиф аллома сифатида ҳам ном қозонди. Абдуллох ибн Саҳл ар-Розий ва машҳур Абу Бакр ал-Варроқ унинг тасаввуф бўйича асосий устози бўлган. Таъкидлаш жоизки, Ҳаким Самарқандийнинг ўзи бу илмдан дарс берган. У ўзидан сўнг кўплаб тасаввуфий ҳикматлар қолдиргани сабабли “Ал-Ҳаким” номини олган. Унинг ҳикматлари кейинги давр тасаввуф адабиётидан ҳам ўрин олган [Rudolph 2015: 100].

Ҳаким Самарқандийга топирилган вазифа ҳар жиҳатдан ҳуқуқий ёки тасаввуфий-мистик характердан кўра кўпроқ теологик сифатга эга бўлган. Ҳаким Самарқандий ҳанафийликнинг энг муҳим диний таълимотини оммабоп тарзда акс эттирган асар муаллифига айланди. У ўз саъй-ҳаракати натижаси сифатида тақдим этган “Ар-Раддала асҳоб ал-аҳво ал-мусаммо китоб ас-савод ал-аъзам ала мазҳабил имом ал-аъзам Аби Ҳанифа” (“Ҳавои нафс эгаларига раддия [ўларок қаламга олинган] буюк имом Абу Ҳанифа йўлидан эргашувчи мутлақ кўпчилик деб аталувчи китоб”) асари кейинчалик “Китоб ас-савод ал-аъзам” (“Мутлақ кўпчилик” китоби) номи билан машҳур бўлди. Бу асар бошқа гуруҳлар томонидан ҳам яхши қабул қилинган ва сомонийлар давлати ҳудудида расмий диний таълимотлар мажмуаси вазифасини бажарган. Асар Нух ибн Мансур (976-997) ҳукмронлиги даврида эса форс тилига таржима қилинган. Китобнинг ҳозирги кунгача кўплаб нусхалари сақланиб қолган. Бу унинг кўп асрлар давомида интеллектуал ҳаётда муҳим ўрин эгаллаганидан далолат беради⁵.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда сомонийлар даврида чўққига чиққан исломлашув жараёни ўша давр ислом оламига катта таъсир қилди. Аввало, ислом динини кенг тарқатишга қаратилган ҳаракатлар Марказий Осиёда араб халифалигининг сиёсий яхлитлигига путур етказиб, янги маҳаллий сулоалаларнинг юзага келиши учун қонуний асослар яратди. Дарҳақиқат, бу асос IX-XI асрларда шаклланган янги нормаларнинг муваффақиятли жорий этилишига ёрдам берадиган ҳал қилувчи омил бўлди [Tor 2009: 299]. Эҳтимол, кўп жиҳатдан сомонийларнинг улкан обрў-эътибори, тинимсиз ҳарбий юришлари ва бу давлат чегараларига яқин жойлашган мусулмон бўлмаган ҳудудларда давом этган ҳукмронлик режаси билан боғлиқ бўлса керак. Бу вақт ичида сомонийларнинг исломлашувида катта натижаларга эришилди, қўшни туркий халқлар, жумладан, X аср ўрталарида қорахонийларнинг оммавий равишда ислом динига ўтиши билан яқунланган [Tor 2009: 287].

Абулқосим ал-Балхий ал-Қаббий ва мўътазилийлик. Сомонийларнинг Ҳаким Самарқандий ва Абу Мансур Мотуридий ёрдамида ҳанафийликни кучайтиришга бўлган ҳаракати ўша даврда мўътазилийларнинг етакчи олими Абулқосим ал-Балхий ал-Қаббий (ваф. 931) фаолиятининг кучайиши билан ҳам изоҳлаш мумкин.

Абулқосим ал-Балхий ал-Қаббий мўътазилий олимлар орасида энг машҳурларидан бири ва энг муҳими Мотуридийнинг бевосита замондоши бўлган. Унинг диний қарашлари Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид” асарида жуда батафсил муҳокама қилинади. Муболағасиз айтиш мумкинки, ҳеч бир мутафаккир бошқа бирорта мутафаккирга ўз асарида

⁴ Қозилар ҳақида гап кетар экан, шунини таъкидлаш лозимки, Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Аслам ал-Аздий (ваф. 881) сомонийларнинг биринчи қозиси бўлган. У Мотуридий ва Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Ямон ас-Самарқандийнинг яқин кишиларидан бири бўлган. Унинг ўғли Исмоил ҳам отаси вафотидан сўнг қозилик лавозимини эгаллаган. Қаранг [ал-Кураший 1913, III: 92]. Абу Наср ал-Иёзий эса Наср ибн Аҳмад ҳукмронлигининг сўнгги йилларида Самарқанд қозиси лавозимида фаол юритган. Қаранг [Rudolph 2015: 129].

⁵ “Китоб ас-савод ал-аъзам” Исмоил Сомоний даврида (892-907) ёки Мотуридий ақонда оид “Китоб ат-тавҳид” асарини ёзишдан тахминан ўттиз йил олдин қаламга олинган.

бунчалик даражада катта эътибор қаратмаган. Абулқосим Балхийга қилинган бу доимий ҳужумларнинг сабаби асосан географик омиллар туфайли юзага келган рақобат билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Абулқосим Балхий, нисбасидан ҳам кўриниб туриганидек, асли балхлик бўлган. Унинг ҳаёти ҳақида маълумотлар жуда кам ва асосан унинг котиблик фаолияти билан боғлиқ. Отаси Аҳмад ибн Маҳмуд Хуросондаги машхур тоҳирийлар сулоласи асосчисининг ўғли Абдуллоҳ ибн Тоҳирнинг (ваф.845)котиби бўлиб ишлаган. Абдуллоҳ ибн Тоҳир адабиёт вакиллари ҳомийлиги ва аббосийлар халифалигини қўллаб-қувватлаши билан машхур бўлган [el Otarī 2016: 8]. Ал-Хатиб ал-Бағдодий (ваф.1071) маълумотида кўра, Абулқосим Балхий Бағдодда таълим олган ва бошқа жойларда сафарларда бўлганидан сўнг ҳаётининг асосий қисмини ўз она шаҳрида ўтказиш учун қайтиб келади. 919 йилда вилоят ҳокими, II Наср ибн Аҳмад ибн Исмоилнинг (ваф.943) қўмондони Аҳмад ибн Саҳлнинг котиби лавозимини эгаллади ва бироздан кейин унга Самарқанддан унча узоқ бўлмаган Насафда мударрислик қилиш таклиф қилинди. Аҳмад ибн Саҳл сомониylарга қарши исён кўтарган, аммо охир-оқибат мағлубиятга учраган. Мағлубиятдан сўнг Абулқосим Балхий қамоққа олинади ва фақат Абу Муҳаммад Ҳамид ибн Аббос вазирлиги даврида (918-923) бошқа бир аббосий вазир Али ибн Исо ибн Довуд Жарроҳ (ваф. 946) аралашуви билангина озод қилинади [el Otarī 2016: 10]. Абулқосим ал-Балхий ал-Қаъбий 931 йилда вафот этганида, аллақачон минтақада энг юқори обрўга эга алломалардан бири бўлишга улгурган эди. Ҳатто Мотуридий ҳам мўътазилийлар Абулқосим ал-Балхийни “дунё аҳлининг имоми” (“Имом аҳл ал-арз”) деб эътироф этишини киноя билан айтганида бунини тан олади [Rudolph 2015: 158].

Исмоилийлик. Мовароуннаҳр ва Хуросондаги улаомлар табақаси сомониylар ҳукмдорларини доимо қўллаб-қувватлаган. Шиъа динини қабул қилиб, сомониylар ва сунний улаомлардан кўрқиб яширинганлар эса бу сулолани ағдариб ташлашга ҳаракат қилган. Сомониylар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросондаги диний ва маданий ҳаёт исмоилийлик оқимининг кенг ёйилиши учун замин яратди. Улар ўзининг фикрий ва мафкуравий қарашларини имкон қадар шу ҳудудлар аҳолиси эътиқодига мослаштирди. Зардуштий эронийларнинг иштироки исмоилийлик тарғиботчилари фаолиятида алоҳида ўрин тутди.

Нух ибн Насрининг диний раҳнамаси, “Ал-Ҳаким ал-жалил” лақаби билан танилган ҳанафий олим ва Бухоро қозиси Абулфазл Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Суламий Нух ҳокимиятга келганидан кейин вазир этиб тайинланди [ас-Самъоний 1962-1982, VII: 424; Бартольд 1963а: 306]. У вазир сифатида жуда номақбул фаолият юритди ва оқибатда (943 ёки 946 йил ноябрь – декабрь) кўшин томонидан қатл қилинди [Ибн ал-Асир 2006: 119]. Ибн ан-Надимнинг (ваф. 995) сўзларига кўра, Нух ибн Наср исмоилийлар мағлуб бўлган оммавий мунозара уюштирган [en-Nedīm 2019: 634], аммо баъзи манбаларда бу рад этилади. Ас-Саолибий сўзларига кўра, у ўзаро мунозарарада Насафийнинг элчисини мағлуб этган ва Насафийнинг сўнгги дақиқада оммавий муҳокама қилиш ҳақидаги илтимосини рад этган. Ибн ан-Надим ва ас-Саолибий фикрича, оммавий ёки ўзаро ўтган бўлишидан қатъий назар, айнан шу мағлубиятдан сўнг Насафий ўлдирилган [Crone & Treadwell 2016: 244].

Ас-Саолибий асарида мамлакатни исмоилийлардан тозалаш ҳақида ҳеч нарсга айтилмайдиган (унинг фикрича, исмоилийларни Маҳмуд Ғазнавий йўқ қилган), Нажмиддин Насафий эса исмоилийларга қарши раис Абу Усмон Саъид ибн Иброҳим амалга оширган кенг қамровли тозалаш

ишларини тилга олади. Нух ибн Наср ва унинг олим вазири исмоилийларга қарши чора кўрган, лекин улар бунини Ибн ан-Надим ва Низомулмулк (1018-1092) ёзганларидан фарқли равишда, анча юмшоқ амалга оширган кўринади. Нух ибн Наср ҳокимиятга келгач, баъзи исмоилийлар юқори лавозимларни эгаллаган, айримлари эса “тозалаш”дан қутулиб қолган. II Нух даврида (976-997) исмоилийлар ҳали ҳам сомониylар маъмуриятида таъсир кучини сақлаб қолган. Улар орасида Ибн Синонинг отаси ҳам бўлган [Crone & Treadwell 2016: 244]⁶.

Манбаларнинг аксариятида исмоилийлик мазҳаби сомониylар элитаси орасида жуда кенг тарқалгани қайд этилган: кўпплаб ҳукмдорлар, етакчи саркардалар, ҳокимлар ва саройнинг етакчи улаомлари исмоилийликни қабул қилгани айтилади [en-Nedīm 2019: 634]. Исмоилийлар II Жайхонийнинг 938 йилда вазир бўлиб тайинлишидан бошлаб 945 йилда тарғиботчиларнинг қатл этилишигача бўлган етти йил давомида саройда ҳукмронлик қилган. Сарой амалдорларидан Саъид ибн Иброҳимнинг ҳаёти исмоилийлик ақидапарастлигига қарши курашда ўтгани ҳақидаги маълумотлар исмоилийлик саройда бўлмаса ҳам узоқ вақт давомида асосий куч бўлганини кўрсатади. Умуман олганда, исмоилийликнинг Мовароуннаҳрда тарқалиши ўша давр минтақа ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган [Crone & Treadwell 2016: 248].

X аср бошларидаёқ Исмоил Сомонийдан кейинги ҳукмдорлар олимлар билан камроқ алоқада бўлиб, бошқарувнинг турли услубларини ишлаб чиқди. Бу узоқлашув улаомлар ва ҳукмдорлар ўртасида тобора кучайган бўлса, Наср даврида саройининг энг юқори амалдорларининг бу мазҳабни қабул қилиши олимларни саройдан янада узоқлаштирди. Наср ўз ҳукмронлигининг сўнгги ўн йиллигида исмоилийликни қабул қилган кўринади [Crone & Treadwell 2016: 233-261]. Ан-Насафий қарматийларнинг фаолияти давомида бир қанча олим ҳалок бўлганини тилга олади. Абу Бақр ал-Балхий ал-Қаъбийнинг ҳоким солиқчисига қаршилиқ кўрсатиши билан боғлиқ воқеадан кўриниб турибдики, улаомлар исмоилийларнинг сиёсий элита орасида ошиб бораётган нуфузига бир хилда рози бўлмаган. Низомулмулк сўзларига кўра, сомониylарнинг исмоилийликка мойиллиги ҳақидаги хабар пойтахт ва вилоятларнинг улаомлари ва қозилари ўртасида тарқалгач, улар йиғилиб, кўшин қўмондонига ўз норозиликларини билдирган, кўшиннинг етакчи зобитлари ҳам сомониylарнинг исмоилий миссионерларини қўллаб-қувватлашига қарши чиққан [Сиасет-намэ 1949: 213].

Зардуштийлар, монийлар ва христианлар. Халифа Маъмун (хукм.813-831) даврида Самарқанддаги зардуштийлар жамоаси Форс ва Кирмондаги зардуштийлар етакчисига мурожаат қилиб, даҳмани қайта тиклаш бўйича маслаҳат сўрайди [Dhabhar 1999: 104-105]. Араб географлари X асрда Самарқанд чеккасида зардуштийлар жамоаси ҳали ҳам гуллаб-яшнаганини, бу жамоа сув таъминоти эвазига жия солиғидан озод қилинганини эслатиб ўтади [Grenet 2015: 145]. Самарқанд яқинидаги Фринкент қишлоғи қабристонини, мўғуллар босқинига қадар оссуарийларда эмас, фақат кўзаларда дафн этишнинг давом этганидан далолат беради. Сўнггра зардуштийлик жамоаларининг барча излари Мовароуннаҳрдан йўқолган. Фақат Помир ва Бадахшондан ташқари, XIII асрда баъзи одамлар хануз Зардушт таълимотига амал қилишга

⁶ Ибн Синонинг ўзи эса сомониylар бошқарувининг сўнгги йилларидаги сиёсий вазиятни қуйидагича тасвирлайди: “Ҳозирги кунимизда мамлакатимиздаги бошқарув шакли мустабиллик (сиёсат ат-тағаллуб), бир тўда қудратли кишилар (сиёсат ал-қилла) ва катта мулкка эга оз сонли гуруҳларнинг бошқарувидан (сиёсат ал-қарома) иборат. Муайян гуруҳларнинг манфаатини химоя қилишга қаратилган бошқарувни (сиёсат ал-жамоъийя) ҳам бунга қўшсак бўлади. Ихтиёрийлик, танлаш ҳуқуқига асосланган бошқарув (сиёсат ал-ихтиёр) эса мамлакатимиз ҳозирги сиёсатида жуда ҳам оздир.” Қаранг [Ибн Сино 2007: 95].

давом этган [Grenet 1984: 226, 233]. Хитойнинг Дунхуан шаҳридаги муҳожир сўғдлар зардуштийлик маросимларини камида X аср бошларигача сақлаб келганлари маълум [Grenet & Guangda 1998: 175-186]. Бундан ташқари, ислом фалсафасининг энг ёрқин юлдузи ҳисобланадиган Ибн Синонинг энг сеvimли шогирди Баҳманёр ибн Марзубон (ваф. 1066) ҳам ислом динидан аввал зардуштийликка эътиқод қилган [Сагадеев 2010: 5].

Монийлар IX-X асрларда ислом мамлакатларида фақат истисно ҳолларда ўз диний эътиқодларини очик билдиришлари мумкин бўлган. Самарқандда ўша даврда Мовароуннаҳрда ягона очик фаолият кўрсатган монийлар жамоаси бўлиб, бу ерда ўз хонақоҳлари бўлган. Халифа ал-Муктадир (907-932) даврида 500 та монийлар таъкибдан қочиб Ироқдан Самарқандга келишади. Сомонийлар монийларнинг ибодатхонасини тортиб олмоқчи бўлганларида, тўққизўғузлар ҳукмдори ўз мулкида яшовчи мусулмонларни қувғин қилиш билан таҳдид қилиб, уларга қарши чиқди [en-Nedim 2019: 1050]. Демак, Самарқанд X асрда Мовароуннаҳрда монийлик таъкиб қилинмаган ва монийлик ибодатхонаси очик фаолият юритган ягона шаҳар бўлган [Бартольд 1963б: 244-245].⁷

Манбаларда сомонийлар ҳукмронлик қилган ерларда яшаган христианлар ҳақида ҳам бир қанча маълумотларни учратиш мумкин. Ибн Ҳавқалнинг (X аср) Самарқанддаги христианлар жамоаси ҳақида берган маълумоти улар орасида, эҳтимол, энг муҳими саналади. Самарқанднинг жанубидаги тоғлик бир худудда жойлашган

⁷ Ўрта Осиёда монийлик тарихи ҳақида батафсил маълумот учун қarang: [Камолиддин 2014: 145-166].

Фойдаланилган адабиётлар:

Манбалар:

1. ал-Бағдодий 2001 – ал-Хатиб ал-Бағдодий. Тарих мадина ас-салом ва ахбор муҳаддисиха ва зикр қуттониха ал-уламо мин ғайр ахлиха ва воридах / Нашрга тайёрловчи: Башшор Аввод. 17 жилдлик. Байрут: Дор ал-ғарб ал-исломий. Байрут: Дор ал-ғарб ал-исломий. 2001.
2. Зириклий 2002 – Хайриддин Зириклий. ал-Аълом. Байрут: Дор ал-илм лил-малайин. 2002.
3. Ибн ал-Асир 2006 – Ибн ал-Асир. ал-Камил фи-та'рих. Полный свод истории / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова. Дополнение к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С. Камолиддина. Ташкент: Узбекистан. 2006.
4. Ибн Сино 2007 – Ибн Сино. Маъжмуъ ав ал-Ҳикма ал-арузийя / Нашрга тайёрловчи: Муҳсин Солих. Байрут: Дор ул-ҳодий. 2007.
5. Ибн Ҳавқал 2011 – Ибн Ҳавқал. Китоб Сурат ал-ард (Ернинг сурати китоби): Мовароуннаҳр / Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи: Ш.С. Камолиддин. Масбул муҳаррир: Ф.С. Ҳасанов. Тошкент: Ўзбекистон. 2011.
6. ал-Муқаддасий 2003 – Шамсиддин Абу Абдуллох Муҳаммад ал-Муқаддасий. Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим / Нашрга тайёрловчи: Муҳаммад Амин ад-Дановий. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя. 2003.
7. ан-Насафий 1999 – Абу Ҳафс Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий. ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд / Нашрга тайёрловчи: Юсуф ал-Ҳодий. Техрон: Ойина-и мерос. 1420/1999.
8. ас-Самарқандий 1969 – ал-Ҳаким ас-Самарқандий. Китоб ас-савод ал-аъзам / Нашрга тайёрловчи Абдулҳай Ҳабибий. Техрон, 1969.
9. ас-Самъоний 1962-1982 – Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий ас-Самъоний. ал-Ансоб / Нашрга тайёрловчи: Абдурахмон ибн Яхё ал-Муаллимий ал-Яманий. Ҳайдаробод: Матбаат мажлис доират ал-маориф ал-усмонийя. 1962-1982.

Шовдор номли рустокда христианларнинг ибодатхонаси бўлган [Бартольд 1964: 279]. Ибн Ҳавқалнинг ўзи у ерда бево-сита ироқлик христианларни ҳам учратганини таъкидлайди. Бу ер географик жиҳатдан қулай ва ҳавосининг тозалиги ту-файли христианлар бу ерга жойлашишни маъқул кўрганлар ва кўчиб келганлар. Шунингдек, ибодатхона вақф ерларига ҳам эга бўлган [Ибн Ҳавқал 2011: 62]. Муқаддасийга (X аср) кўра, сомонийлар ҳокимиятида асосан яҳудийлар кўпчиликини, христианлар эса, аксинча, озчиликини ташкил қилган [ал-Муқаддасий 2003: 248]. Бир қатор тарихий манбаларда қарлуқлар пойтахти Талас 893 йилда сомонийлар томонидан қандай босиб олингани, сўнгра у ердаги черков жомеъ масжидига айлантирилгани тасвирланади. Таласда топилган христианликка оид турли буюмлар у ерда сомонийлар даврида христианлар яшагани фикрини қўллаб-қувватлайди. Ал-Муқаддасий Миркидаги масжиднинг (Талас/Тараздан 160 км шарқда) “илгари черков бўлганини” қайд этади. Бу ҳолат сомонийлар қарлуқлар устидан ғалаба қозонганидан кейин черковларни масжидга айлантириш одатий ҳол бўлганини кўрсатади [Dickens 2018: 589].

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, сомонийлар ислом динини давлат дини сифатида қабул қилиб, ҳанафийликни кенг тарғиб қилган бўлсалар ҳам, маълум даврда исмоилийлик ва мўътазиллик оқимлари тарқалишига тўсқинлик қилолмадилар. Зардуштийлик, монийлик ва христианлик динларига эътиқод қилувчиларнинг бу сулола даврида Мовароуннаҳрда мавжуд бўлгани эса сомонийларнинг бошқа дин вакиллари каттик таъкиб остига олмаганидан гувоҳлик беради.

10. Сиасет-намэ 1949 – Сиасет-намэ. Книга о правлении везира XII века Низам аль-Мулька / Перевод, введение в изучение памятника и примечания Б.Н. Заходера. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР. 1949.

11. ал-Кураший 1913 – Абдулқодир ибн Абу-л-Вафо ал-Кураший. ал-Жавоҳир ал-музийя фи табақот ал-ҳана-фийя / Нашрга тайёрловчи: Абдулфаттох Муҳаммад ал-Ҳалв. 3-жилд. Ҳайдаробод. 1913.

12. en-Nedim 2019 – Muhammed b. İshak en-Nedim. el-Fihrist (Çeviri-Metin) / Çeviri: Ramazan Şeşen. Editör: Abdulkadir Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları. 2019.

Илмий адабиётлар:

1. Бартольд 1963а – В.В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Том 1. Москва. 1963.
2. Бартольд 1963б – В.В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана // Сочинения. Том 2. Часть 1. Москва. 1963. С. 169-433.
3. Бартольд 1964 – В.В. Бартольд. О христианстве в Туркестане в домонгольский период // Сочинения. Том 2. Часть 2. Москва. 1964. С. 265-302.
4. Камолиддин 2014 – Ш.С. Камолиддин. Из истории манихейства в Средней Азии // Исследования по истории Средней Азии. Эпоха арабских завоеваний и раннего ислама. Saarbrücken: LAP, 2014. С. 145-166.
5. Нажафий, Шодпур, Исмоилий 2023-2024 – Муҳаммад Нажафий, Ҳасан Шодпур, Махбуба Исмоилий. Заминхо-йи раводорий сомониён бо исмоилиён // Фаслноме-и илмий пежухаши-йи тарих. Сол-и 18, шуморе-и 69. 2023-2024. 105-120-бетлар.
6. Сагадеев 2010 – А.Сагадеев. Баҳманйар ал-Азарбайджани и его энциклопедический труд «ат-Тахсил» // Средневековая арабо-мусульманская философия. Том 2. Москва: Издательский дом Марджани. 2010. С. 5-12.
7. Crone & Treadwell 2016 – Patricia Crone, Luke Treadwell. A New Text on Ismailism at the Samanid Court // The Iranian Reception of Islam: The Non-Traditional Strands / Edited by

Hanna Siurua. Leiden-Boston: Brill. 2016. P. 233-261.

8. Dhabhar 1999 – Bamanji Nusserwanji Dhabhar. The Persian Rivayats of Hormazyar Framariz and Others: Their Version with Introduction and Notes. Bombay: The K. R. Cama Oriental Institute, 1932; repr. 1999.

9. Dickens 2018 – Mark Dickens. Syriac Christianity in Central Asia // The Syriac World. Edited by Daniel King. London-New York: Routledge. P. 583-624.

10. Grenet 1984 – Frantz Grenet. Les pratiques funéraires dans l'Asie centrale sédentaire de la conquête grecque à l'islamisation. Paris: Éditions du CNRS, 1984.

11. Grenet & Guangda 1998 – Frantz Grenet, Zhang Guangda. The last refuge of the Sogdian religion: Dunhuang in the ninth and tenth centuries // Bulletin of the Asia Institute. Vol. 10 (1996 [1998]). P. 175-186.

12. Grenet 2015 – Frantz Grenet. Zoroastrianism in Central Asia // The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism / Edited by Michael Strausberg and Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina with Anna Tessmann. 2015. P. 129-146.

13. Madelung 1988 – Wilfred Madelung. Religious Trends in Early Islamic Iran. New York: Albany. 1988.

14. Marlow 2016 – L. Marlow. Counsel for Kings: Wisdom and Politics in Tenth-Century Iran. Volume I: The Naṣīḥat al-mulūk of Pseudo-Māwardī: Contexts and Themes. Edinburgh: Edinburgh University Press. 2016.

15. el Omari 2016 – Racha el Omari. The Theology of Abū l-Qāsim al-Balkhī/al-Ka'bī (d. 319/931). Leiden-Boston: Brill. 2016.

16. Paul 1993 – Jürgen Paul. Histories of Samarcand // Studia Iranica. Vol.: 22. Issue: 1. 1993. P. 69-92.

17. Poonawalla 1977 – K. Poonawalla. Biobibliography of Ismā'īlī Literature. California: Malibu. 1977.

18. Rudolph 2015 – Ulrich Rudolph. Al-Māturīdī and the Development of Sunnī Theology in Samarqand / Translated by Rodrigo Adem. Leiden-Boston: Brill. 2015.

19. Tor 2009 – D.G. Tor. The Islamization of Central Asia in the Sāmānīd Era and the Reshaping of the Muslim World // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. Vol. 72. Issue 02. June 2009. P. 279-299.

20. Yahaghi 2002 – Mohammad Jafar Yahaghi. An Introduction to Early Persian Qur'anic Translations // Journal of Qur'anic Studies. Vol. 4. No. 2. 2002. P. 105-109.

SAHL IBN ABDULLOH TUSTARIY – BUYUK MUTASAVVIF OLIM

XOLMUROD RAXIMOV

Buxoro davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk mutasavvif olim Sahl ibn Abdulloh Tustariyning hayoti, faoliyati va ilmiy merosi birlamchi manbalar asosida yoritilgan. Tustariyning tasavvufiy qarashlari, tasavvuf nazariyasi va amaliyotiga qo'shgan hissasi, u haqda yozilgan tazkiralari tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** Sahl ibn Abdulloh, tasavvuf, tariqat, riyozat, Basra, Tustar, Junayd.

Annotation: In this article, the life, activity and scientific legacy of the great mystic scientist Sahl ibn Abdullah Tustari is covered based on primary sources. Tustari's mystical views, his contribution to the theory and practice of Sufism, and the tazkiras written about him are analyzed. **Keywords:** Sahl ibn Abdullah, sufism, tariqa, hardship, Basra, Tustar, Junayd.

Аннотация: В данной статье на основе первоисточников освещена жизнь, деятельность и научное наследие великого ученого-мистика Сахля ибн Абдуллы Тустари. Анализируются мистические взгляды Тустари, его вклад в теорию и практику суфизма, написанные о нем тазкиры. **Ключевые слова:** Сахл ибн Абдулла, суфизм, тарикат, трудность, Басра, Тустар, Жунайд.

Islomda tasavvuf ilmi Muhammad (a.s.) dan qabul qilib olingani, tariqatda u kishining “ravishlari hujjat” [5:29] ekani aytilgan. Bunga bugungi kunda ham mavjud tariqat silsilalari asos bo'la oladi. Jumladan, Naqshbandiya tariqati silsilasi Abu Bakr Siddiq va Ali ibn Abu Tolib(r.a.)ga bog'lanishini misol keltirish mumkin. Biroq Payg'ambar (a.s.) zamonlarida “tasavvuf”, “so'fiy”, “tariqat” tushunchalari bo'lmagan. O'zini ruhiy tarbiyat etishga, Haq yo'lida unga vosil bo'lishga intilib, umrini taqvo bilan o'tkazgan, qalbini poklagan, nafsini tarbiyalab, Haq muhabbatiga erishishni maqsad qilib yashagan kishilarni shu toifaga mansub deb bilganlar. Bu davrda uning nazariy yoki amaliy jihatlari ajratilmagan. Tasavvuf va so'fiylik xususida Qur'on yoki hadislarida ham biror ma'lumot uchramaydi. U davrlarda Pirga yoki valiy zotlarga ehtiyoj bo'lmagan. Bunga Payg'ambar (a.s.) Haq yo'lini ko'rsatuvchi, har qanday masala javobini u kishidan to'g'ridan to'g'ri olish mumkin bo'lgan rasul ekanliklari kifoya qilgan. Sahobalar va tobeinlar davrida ruhiy tarbiya, taqvo va solih amallar qilish muhim vazifalaridan hisoblangan. Tafsiir, hadis, fiqh va nahv ilmlari rivojlangan borgan. Payg'ambar (a.s.) vafotidan keyin vujudga kelgan turli ixtiloflar natijasida, islom ilmlariga zarurat yuzaga keldi. Ular Islom ilmlari qatorida o'ziga xos xususiyatlari bilan da'stlab zohidlik ko'rinishida vujudga kelgani tadqiqotlarda [9:29] qayd qilinadi. Bu davr tasavvufshunos olimlar qarashlariga ko'ra “zuhd”¹ davri, deb ataladi. Aziziddin Nasafiy [8:20] o'zining “Bayan at-Tanzil” asarida tasavvuf ilk davrlarda “zuhd” va “parhezkorlik” shaklida

vujudga kelganini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, Hasan Basriy va Fuzayl Iyozi “Huzn” “mahzunlik”likni zuhdga qo'shdi. Robiya Adaviya va Zunnun Misriy “muhabbat” ni omuxta qildi. Shaqiqi Balxiy va uning shogirdlari “tavakkul” ni ilgari surdi. Mazkur qarash, g'oyalarning har biri o'ziga xos tarzda turli tortishuv va bahslarga sabab bo'lgan edi. Robiya al-Adaviyya haqida Olmon olimasi Annemarie Shimmel: “Robiya so'fiylikka yagona Allohni sevish tushunchasini olib kirgan. Shuning uchun islomdagi so'fiyona muhabbat tarixi shu ayol nomi bilan boshlanadi” [8:14], deb ta'kidlaydi.

VII-VIII asrlar “Zuhd” davri hisoblangan va zohidlarda namoyon bo'lgan xislatlar – ularning toat-ibodati, dunyo molidan yuz o'girishi va zohidona turmush tarzida Alloh roziligini topib, ikki olam saodatiga erishish, azoblardan qutulish g'oyasiga ega bo'lishi muhim sanalgan. Allohni tanish, bilish va uning diydoriga erishish tushunchalari bo'lmagani bilan tasavvufning boshqa bosqichlaridan ajralib turgan. Zohidlar hayotida ustuvor bo'lgan tuyg'u va tushunchalar asosan qo'rquv va umid edi. Bu davrdagi zohidlarda avval “qo'rquv”ga tayangan zuhd tushunchasi hukmron bo'lgan. Umuman, tasavvuf to'g'risidagi qarashlar xilma-xilligini ifodalovchi ushbu ma'lumotlar tasavvufni davrlar kesimida alohida mutasavvif olimlar qarashlari tahlili asosida o'rganishni taqozo etadi. Ushbu maqolada Abu Muhammad Sahl ibn Abdulloh ibn Yunus ibn Iso ibn Abdulloh ibn Rafe' at-Tustariy (200-283/810-896) tasavvufiy merosi, uning “riyozat”², ixlos³, odob, shuningdek, kalom va tasavvuf ilmi xususidagi qarashlari ilmiy-ma'rifiy tahlil qilindi.

¹ Zuhd (arab.) –beetiborlik, moddiy manfaatga befarq bo'lish) - tarkidunyochilik, Xudoning marhamatiga musharraf bo'lish, jannatga tushish uchun tarkidunyo qilish.

² Nafsi sindirish uchun unga qiyin amallarni yuklash.

³ Amallarni chin ko'ngildan bajarish.

Sahl ibn Abdulloh at-Tustariy “رقائق المحبين” (“Raqoiq al-muhibbin”), “جوابات أهل اليقين”, “موايعظ العارفين”, “Mavoiz al-orifin”), “جوابات أهل اليقين”, “موايعظ العارفين”, “Javobot ahl al-yaqin”), “الغاية لأهل العناية”, “Al-G’oya li-ahl al-an-nihoya”), “تفسير القرآن العظيم”, “Qisas al-Anbiya”), “قصص الأنبياء”, “Tafsir al-Qur’an al-azim”) [12:73-74], “المعارضة والرد على أهل الفرق”, “Al-mu’orazatu var-raddu ala ahli al-firoqi va ahli ad-da’ava fi al-ahvali”) [18] kabi islom ilmlari, xususan, tasavvufga bag’ishlangan asarlar muallifidir. Sahl ibn Abdulloh at-Tustariyning Qur’on ilmlari, ayniqsa, “Tafsir” ilmda o’z uslubi bo’lgan. Uning tafsiri “تفسير القرآن العظيم”, “Tafsir al-Qur’an al-azim”) 2004-yili Misrda (Toho Abdurauf Sa’d va Sa’d Hasan Muhammad Ali) tomonidan nashr qilingan. Sahl Tustariy quddisa sirruhuning aqidasi ahli sunna val jamoa ta’limotini o’zida jamlagan Abulqosim Hibbatulloh al-Lalkoiyning “شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة” (“Sharh usuli e’tiqod ahl as-sunnat val jamoat”) [2.170-171] nomli asarda rivoyat qilingan.

Sahl ibn Abdulloh Tustariy Eronning Xuziston viloyatiga qarashli Shushtar shahrida tug’ilgan. U tasavvufning yirik namoyondalaridan biridir. Uning tasavvufga oid merosi keyingi davr tasavvuf olimlari dunyoqarashiga ta’sir ko’rsatgan.

Sahl ibn Abdulloh Tustariy “تفسير القرآن العظيم”, “Tafsir al-Qur’an al-azim”) kitobi muqaddimasida o’zi haqida yozib qoldirgan. Uning tasavvuf olimi bo’lib yetishishida tog’asining xizmati katta bo’lgan. Tustariy “تفسير القرآن العظيم” asarida keltirilishicha, Tustariy uch yoshida tog’asi Muhammad ibn Savvor ta’sirida zikr qilish bilan shug’ullana boshlagan. Maktabni tugatgach, Tustar olimlaridan bir muddat ilm olgan va u yerdan Basraga safar qilgan. Basradan Abodonga borib, Abu Habib Hamza ibn Abdulloh Abodoniyaning ilm olgan. So’ng Tustarga qaytgan. Ochlik bilan nafsini tarbiyalagan Tustariy bir dirham pulga olingan unni non qildirib, bir yilga yetkazadi. Keyinchalik Tustariy ba’zi qarashlari sababli o’sha hudud olimlari tomonidan Basraga chiqarib yuboriladi [12:67-68].

Demak, Sahl ibn Abdulloh Tustariy yoshligidan “zikr” amaliyotiga mashg’ul bo’lishni o’rgangan. Uning tog’asi ham islom ilmlari, ayniqsa, irfon ilmda o’z davri bilimdonlaridan bo’lgan. Tustariy o’z nafsini ko’proq ochlik bilan tarbiyalashga harakat qilgan va ko’zlagan maqsadiga intilgan. Uning ilm olishga qiziqishi uni ma’lum muddatga ilm izlab, o’sha davrning ilm ahlari to’plangan shaharlarga safar qilishiga sabab bo’ldi.

Abu Abdurahmon as-Sulamiyning “طبقات الصوفية”, “Tabaqot as-sufiya”) asarida Tustariy rivoyat qilgan bir hadis keltirilgan. Unda: Anas (r.a.) dan rivoyat qilinadi: “Rasululloh (a.s.) jangga chiqar edi va u kishi bilan ansor4 ayollari chiqib yaradorlarga suv berar va ularni davolar edi” [14:66]. Shuningdek, ushbu risolada Tustariy haqidagi ko’plab ma’lumotlar o’z ifodasini topgan. Abu Abdurahmon as-Sulamiy Tustariyning islom ilmlari, xususan, tasavvuf, tafsir va hadis ilmda ham kuchli olim bo’lganini e’tirof etgan.

Abul Qosim Qushayriy ham o’zining “الرسالة القشيرية”, “Risolat al-Qushayriya”) asarida “Tustariy – katta imomlardan biri va o’z vaqtida parhezkorlik va taqvoda uning tengi yo’q edi. Ko’p karomatlar zohir bo’lgan. Haj safari asnosida Makkada Zunnuni Misriy bilan uchrashgani hamda uning “Uch yoshligimda Tog’am Muhammad ibn Savvorning tungi ibodatlariga qiziqib qarar edim. Tog’am menga borib uxlashni buyursa ham uyqum kelmas edi. Bir safar tog’am menga: “Ey Sahl seni yaratgan Allohni zikr qilasanmi?” deb so’radi va menga tilni qimirlatmasdan qalbim bilan zikr qilishimni o’rgatdi. Men zikrni avval uch marta, so’ng yetti marta va undan keyin o’n bir marta takrorladim va qalbimda halovat sezdim. So’ng tog’am menga shunday dedi: “Men senga o’rgatganimni eslab qol va qabrga kirganingcha bardavom bo’l” [10:65-66]. Ushbu asarda Qushayriy Tustariy hijriy 273 yoki 283 yilda vafot etgani xususidagi ma’lumotni keltirgan [10:65-66].

Darhaqiqat, “Risolat al-qushayriya” asari tasavvufga oid eng mo’tabar manbalardan biri bo’lgani sababli keyingi davrlarda yaratilgan tasavvufga oid kitoblar uchun zamin yaratgan. Ushbu manbalar tahlili Tustariyning hayoti, unga ta’sir ko’rsatgan muhit va ustozlari Abu Hamza Abodoniy va Zunnuni Misriydan ta’lim

olib, o’z davrining mutasavvif olimi sifatida shakllanganini ko’rsatadi.

O’rta asr tasavvuf nazariyotchilaridan biri Ali ibn Usmon al-Hujviri o’zining “كشف المحجوب”, “Kashf al-mahjub”) asarida Tustariy nomini tilga olib, quyidagi ma’lumotni keltirgan: “Abu Muhammad Sahl ibn Abdulloh Tustariy o’z davrining peshvosi edi. Barcha tillar unga madh aytar edi. Uning ko’p riyozati va go’zal muomalasi bor edi. Nojo’ya ishlardan qaytish va ixlos qilish haqida uning ajoyib gaplari bor. Zohiriy ilm ulamolari u zot xususida “shariat va haqiqatni birlashtirdi”, deb aytgan. Bu xato gapdir. Chunki hech kim shariat va haqiqat o’rtasini ajratmagan. Alloh bu ikkisi o’rtasini jamlagan ekan, uning avliyolari ularni ajratishi amri maholdir. Bu xuddi “La ilaha illalloh” bilan “Muhammadun Rasululloh” kalimalarini ajratsa, imon to’g’ri bo’lmaganiga o’xshaydi” [13:32]. Demak, Al-Hujviri fikridan shuni anglash mumkinki, Tustariy qarashlarini hamma ham to’g’ri tushunmagan va uning aytganlari xilma-xil talqin qilingan. Al-Hujviri tasavvuf nazariyotchisi sifatida Tustariy qarashlarini himoya qilgan hamda shariat va haqiqat aslan ajratilmaganiga ishora qilgan.

Shamsiddin Zahabiy o’zining “سير اعلام النبلاء”, “Siyyari a’lom an-nubala”) asarida Tustariy o’n oltinchi tabaqada 2389-raqamda keltirgan. U o’z asarida Tustariy haqida shunday yozadi: “Uning go’zal nasihatlar va foydali gaplari bor. Tariqat ilmda mustahkam ilmga egadir. Tustariydan Umar ibn Vosil, Abu Muhammad al-Jariri, Abbos ibn Isom, Muhammad ibn al-Munzir va boshqalar rivoyat qilgan. Zahabiy Tustariyning hadis olimi Abu Dovudning oldiga borib, “Rosululloh (a.s.)ning hadislarini aytgan tilingni chiqar, men bir o’pay”, degan fikrini iqtibos qilib keltirgan. Shu bilan birga, Zahabiy Tustariyning hijriy 283 yilda vafot etgani va uning sakson yil yashagani haqida ma’lumot bergan. [11:1949-1950].

Fariduddin Attorning “تنكرة الاولياء”, “Tazkirat al-avliyo”) asarida Tustariy haqida shunday ma’lumot keltiriladi: “U tariqat daryosining sayyohi, haqiqat daryosi durlarining g’avvosi, ulug’lar sharafiga, xotiralar mashrabi, dohiy rahbar, tasavvuf ahlining muhtashami, zamonasining mo’tabari, tariqat sultoni, haqiqat burhoni, ilmda va amalda mashhur, davrining butun aholisi unga murojaat qilar, riyozatu karomat ichra komil, muomalatu ishorat ichra benazir, haqiqat va daqiq hollar ichra misli yo’q edi. Zamona olimlari Sahl Tustariy to’g’risida u shariat bilan haqiqat orasini jam qilgan edi, der edi. Unga e’tiqod qiladiganlardan bir Zunnuni Misriy edi. Sahl ibn Abdulloh Tustariy aytadi: – Alloh ruhimga: “Ayo, men Rabbingiz emasmanmi?” degani hanuz mening esimda bor. Men: “Rabbimizsan!” deb javob berdim”5 [4:32]. Fariduddin Attor ma’lumotlarida uning miysoq kunini, ya’ni “ruhim Allohga va da bergan kunni eslayman”, degan gap boshqa manbalarda uchramadi. Attorning Tustariy haqida keltirgan maqtovlari uning tasavvuf ahli orasida katta o’rin va hurmat egasi bo’lganini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, Abdulvahob ash-Sha’roniyni “طبقات الكبرى”, “Tabaqot al-kubro”) [15:89], Abdurahmon Jomiy o’zining “نفحات الانس من حضرات القدس”, “Nafahot al-uns min hazarat al-quds”) va Navoiyning “Nasoyimul muhabbat” asarida turkiy tildagi ma’lumotlar keltirilgan [15:89]. Alisher Navoiy Tustariy o’z davrining yirik ulamolardan va tasavvuf bilimdonlaridan bo’lganini e’tirof etgan [3:32].

Faxriddin Ali Safiyni “رشحات عين الحياة”, “Rashahot ayn al-hayot”) asaridagi Tustariy haqida berilgan ma’lumotda: Aytur erdilar: “Sahl ibn Abdulloh Tustariy quddisa sirruhu muddati madid riyozat shoqqa tortdi va davomi zikrga ishtig’ol ko’rguzdi, bamartabaekim, bir kun dimog’idin qon ravon bo’ldi, har qatraekim yerga tomd, lafzi muboragi “Alloh”ning naqshida bo’ldi. Bu tariqa mushkulliklar yetkondin so’ng oni piri yoddoshliq’a amr etdi” [5:341]. Demak, Tustariy ko’p riyozat va mashaqqatlar tortib pir, ya’ni murshidlik darajasiga chiqqani haqida ma’lumot berilgan. Bu ma’lumot shuni ko’rsatadiki, Tustariydan keyin kelgan barcha tasavvuf olimlari merosiga Tustariy qarashlari singib ketgan.

Zakariyo ibn Muhammad Ansoriy o’zining “Risolat al-qushayriya” asariga yozgan sharhida “نتائج الافكار”, “Nataij al-

⁴ Muhammad a.s. Madinaga kochib kelganidan keyin unga yordam bergan madinaliklar.

⁵ Qur’oni karim A’rof surasi 72-oyatiga ishora qilingan.

afkar”) ham Tuʼstariy haqida shunday yozadi: “Abu Muhammad Sahl ibn Abdulloh Tuʼstariy nasihatgoʻy, ishonchli shayx, mashhur shayxlarning eng ulugʻlaridan, soʻfiylik tariqatini foyda marjonlari bilan bezadi, zamonining yagonasi, bir necha tabaqa ulugʻlari undan ilm oldi, yer yuzida haqiqat ilmlarini koʻpaytirdi. Bu ishlaridan unga hasad qilgan shaharning fuqaholari uni katta gunoh qilganlikda aybladi. Bunga sabab esa Tuʼstariyning: “Bandaga tavba har nafasda farzdir” degan gapi edi. Natijada Tuʼstariy va uning jamoasini Tuʼstardan chiqarib yubordilar. Tuʼstariy qolgan umrini Basrada oʻtkazdi va oʻsha yerda vafot etdi. U oʻn yoshligida zuhd, ibodat, taqvo kabi irfoniy savollarga mukammal javob berar edi. Uning bir yillik taomiga bir dirham kumush tanga yetar edi. Tuʼstariy oʻttiz va qirq kunlab hech narsa yemas edi. Agar och qolsa quvvatga toʻlar edi va toʻyib ovqatlansa zaiflashib qolar edi. “Bu ochlik yoki parhezkorlikka Tuʼstariydan tashqari Muhammad ibn Amr al-Magʻribiy, Ibrohim at-Taymiy, Hajjoj ibn Qurofasa, Sulaymon al-Xoss, Ibrohim al-Xoss kabi olimlar ham erishgan. Baʼzilarning aytishicha, kim qirq kun ochlik qilsa, unga gʻaybiy⁶ sirlar kashf⁷ boʻladi” [16:167]. Zamonaviy tibbiyot ham ochlikning moʻjizalarini kashf qilishda davom etmoqda.

Ushbu asarda Ibn Arabiyning Tuʼstariy haqida fikri keltirilgan: “Tuʼstariy tasavvuf yoʻliga kirgan dastlabki davrida uning qalbi sajda qildi. Qancha katta shayxlar bu dunyodan oʻtib ketdi, lekin qalbi sajda qilmadi. Agar qalb sajda qilsa, hech qachon sajddan koʻtarilmaydi. Tuʼstariy mustahkam bir qadam sohibidir va boshqa qadamlar undan tarqaladi. Qalb soʻzi arabcha (قلب) (“taqollub al-qalb”) “oʻzgarish” oʻzagidan olingan, shu sabab bir holdan ikkinchi holga oʻzgarib turadi. Ammo kimning qalbi sajda qilgan boʻlsa, unda bu oʻzgarish boʻlmaydi. Tuʼstariy dastlabki tasavvufga kirgan vaqtida qalbi sajda qildi. U esa qalbi sajddan koʻtarilishini kutdi, lekin qalbi sajddan bosh koʻtarmadi, soʻng u hayrat dengizida gʻarq boʻldi. Shayxlardan oʻz holi haqida soʻradi, ular javob berolmadilar. Qalb shifosini Abodonga borib bir shayx huzuridan topdi va uning xizmatini lozim tutdi” [16:167]. Demak, tasavvuf falsafasida oʻziga xos mavqega ega boʻlgan Shayxul Akbar Ibn Arabiyning Tuʼstariy xususidagi fikri uning yirik shayxlar tomonidan ham tan olinganini anglatadi.

Umar Rizo Kahola oʻzining “معجم المؤلفين” (“Moʻjam al-muallifin”) asarida Tuʼstariy haqida 5950-tazkirada maʼlumot keltirib, uni tasavvuf olimi ekani va yozgan asarlari haqida bayon qilgan [17:32].

Islom ensiklopediyasida Tuʼstariy haqida maʼlumot berilgan va uning tajalliy masalasidagi qarashlari yoritilgan. Unga koʻra, tajalliy uch qismga boʻlinadi: a) tajalliy az-zot, b) tajalliy sifat az-zot, c) tajalliy hukm az-zotdan iboratdir. [6:276]. Demak, Tuʼstariy panteizmdan farqli ravishda borliqda Allohning nuri mujassamligini ifodalovchi falsafiy gʻoyalarni ilgari surgan. Shuningdek, Tuʼstariy taʼlimoti malomatiya taʼlimotining shakllanishida muhim rol oʻynagani taʼkidlanadi [6:180].

Ahmad Abdullayev oʻzining “Tasavvuf va uning namoyandalari” asarida tasavvuf ilmda oʻz taʼlimoti va qarashlarini ishlab chiqqan oʻn ikki halqa va ularning asoschilarini keltiradi. Tuʼstariy taʼlimotiga toʻxtalib, “As-sahliya – oltinchi halqaning nomi va uning asoschisi Sahl bin Abdulloh Tuʼstariy – mashhur soʻfiy va Jullobiyning yozishicha, “tasavvuf ahlining muhtasham va kiborlaridan” boʻlmish Sahl Tuʼstariydir. Bu shayxning tasavvuf tarixidagi maqom va manzilatini, obroʻ-e-tibori Boyazid Bisotmiy va Junayd Bagʻdodiyga teng. Haqiqatan Sahl

mazkur shayxlar kabi soʻfiyona oʻz mazhabiga ega boʻlgan zot va uning haqshunoslik yoʻlida yaratgan maxsus taʼlimoti mavjud” ekanini bayon qilgan. [1:180]. Tuʼstariyning tasavvuf ilmda mohir boʻlishi bilan birga, yangi taʼlimot va konsepsiya ishlab chiqib, oʻz maktabiga ega boʻlganini bildiradi. U ishlab chiqqan gʻoyalar bugungi kunda mavjud yoʻnalishlarda ham oʻz aksini topgan. Masalan, nafsga qarshi kurash gʻoyasini birinchi boʻlib oshkora va umumiy targʻib qilgan.

Najmiddin Komilov oʻzining “Tasavvuf” asarida Boyazid Bastomiya “sukr” yaʼni ishq bilan mastlik taʼlimotini olgʻa surgan boʻlsa, Junayd Bagʻdodiy “sahv” yaʼni, hushyorlik gʻoyasini olgʻa suradi. Tuʼstariy esa bunga boshqacha yondashib, hayrat tushunchasini olgʻa suradi [7:180]. “Shayx Tuʼstariy hayrat tushunchasini quyidagicha bayon etgan: “Qurb-martabalar oshgan sari Alloh ulugʻvorligining asarlari ziyodroq boʻladi va nodonlikka qarama-qarshi oʻlaroq ilm koʻpayaveradi va tasavvufiy maʼrifat orta boradi va hayrat ustiga hayrat qoʻshilaveradi va: “Ey Rabbii, hayrat ogʻushidaman”, – degan nido koʻtariladi”. Darhaqiqat, maʼrifat hayrat natijasidir. Maʼrifat buyuk Iloh olamlari bepoyonligi, istigʻnosi – muhtosizligini, Zoti javharini qalb bilan his etish va koʻngil bilan tanish demak. Shunday qilib, maʼrifat – ruh hodisasidir, faqru fano ruhning kamolidan nishonidir” [7:180].

Tuʼstariy ilohiy ishq yoʻnalishida sukr va sahvgaga muqobil boʻlgan hayrat tushunchasini olgʻa surgan. Bu holat sukr kabi aqlini yoʻqotish ham emas va sahv kabi taʼsirsiz turish ham emas, balki aqli joyida boʻlib, ilohiy tajalliydan hayratga tushishdir. Qaysidir maʼnoda ikkisining oʻrtasidagi eng maqbul holatdir. Xulosa qilish mumkinki, Tuʼstariy oʻziga xos Sahliya taʼlimoti asoschisi, tasavvuf nazariyotchilaridan biri boʻlgan. Uning oʻz davri va keyingi zamonlarda yashagan allomalar tomonidan eʼtirofga sazovor boʻlishi buni isbotlaydi.

Sahl ibn Abdulloh Tuʼstariy hijriy III asrda va milodiy IX asrda yashab ijod etgan tasavvuf shayxlaridan biridir. U oʻz hayotini koʻp riyozat va ibodat bilan oʻtkazgan. Ayniqsa, har oʻn besh kunda bir iftorlik qilishi nafs mujohadasini mukammal darajada ado etganini bildiradi. Uch yoshida tasavvuf vazifalariga kirishishi va olti yoshida Qurʼonni yod olishi va oʻn yoshida savollarga javob beradigan salohiyatga ega boʻlishi hayratlanarlidir. U ruhiy kamolotga etib, kelajak avlodlarga oʻnlab asar qoldirdi. Uning asarlari toʻliq yetib kelmagan.

Tuʼstariyning tasavvufda oʻz maktabiga asos solgani va yangi konsepsiya ishlab chiqqani eʼtiborga loyiq. Uning pandu nasihatlarini hozirgi avlod uchun ham manfaatli va u olgʻa surgan axloqiy-insoniy gʻoyalar oʻz dolzarbligini saqlab qolgan. Eʼtiborga molik jihati shundaki, Tuʼstariy tasavvufga oid boshqa asarlari qatori “Tafsirul Qurʼonil azim” nomli asar ham yozgan. Bu turdagi tafsirlar ishoriy (lafzlar bilan emas, balki maʼno ishoralari bilan qilingan tafsir boʻlib, bu turdagi tafsirlar tasavvufiy tafsir deb ham nomlanadi) tafsirlar deb nomlanadi. Baʼzi ishoriy tafsirlar mualliflariga olimlar tomonidan eʼtiroz ham bildirilgan, ammo Tuʼstariy nomi biz koʻrgan manbalarning barchasida eng eʼtiborli olimlar safida keltirilgan. Tuʼstariy hayoti bilan yaqindan tanishganda, uning tafsir, hadis, aqoid, fiqh, tasavvuf va boshqa ilmlarda ham katta nufuzga ega boʻlganini koʻrish mumkin. Tuʼstariydan naql qilingan hikmatlar har bir insonni tafakkurga chorlaydi va maʼnaviy quvvat beradi. Bu hikmatlarni xalqimiz eʼtiboriga havola qilish va ularni ibrat sifatida koʻrsatish oʻsib kelayotgan yosh avlodni maʼnaviy-axloqiy yetuk qilib tarbiyalashda oʻziga xos ahamiyat kasb etadi.

⁶ Yashirin

⁷ Ochiladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev A. Tasavvuf va uning namoyandalari. – T.: Alisher Navoiy nomidagi Oʻzbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

2. Abulqosim Hibbatulloh al-Lalkoiy. Sharh usuli eʼtiqod ahl as-sunnat val jamoat. 1-jild. – Iskandariya (Misr): Dor al-Basirat, 2001. – B. 170-171.; Беруний X. Сахл Тустарий ақидаси. https://ahlisunna.uz/sahl-tustariy-aqidasi.

3. Alisher Navoiy. Nasoimul muhabbat. (Ilmiy-tanqidiy

matn) nashrga tayyorlovchi, soʻzboshi va koʻrsatkichlar muallifi H.Isloimiy. – T.: Movarounnahr, 2011.

4. Fariduddin Attor. Tazkiratul avliyo. Abdumajid Madraimov nashr qilgan. –T.: Gʻafur Gʻulom, 2012.

5. Fahriddin Ali Safiy. Rashahot ayn al-hayot. Mahmud Hasaniy nashrga tayyorlagan. – Toshkent: Abu Ali Ibn Sino tibbiyot nashriyoti, 2003.

6. Islom ensiklopediyasi. Z.Husniddinov tahriri oʻstida nashr qilingan. – T.: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004.

7. Komilov N. Tasavvuf. – T.: Movarounnahr – O‘zbekiston, 2009.
8. Nasafiy A. Bayon al-tanzil. – Tehron, 1391.h.
9. Usmonov I. Navodirul-usul hikmatlari. – Toshkent, 2009.
10. ابو القاسم عبد الكريم القشيري. الرسالة القشيرية. بتحقيق الامام عبد الحليم بن 1989- 1409. ص. 65-66.
11. الامام ابي عبدالله شمس الدين محمد ابن احمد الذهبي. سير اعلام النبلاء. بيت الافكار الدولية. لبنان، 2004م. ص. 1949-1950
12. سهل ابن عبد الله التستري. تفسير القرآن العظيم. بتحقيق طه عبد الرؤوف سعد و سعد حسن محمد علي بيرت - لبنان. دار الحرم للتراث. 1425-2004م. ص. 67-68.
13. علي ابن عثمان الهجويري. كشف المحجوب. بتحقيق دكتورة اسعاد عبد 32
- الهادي قنديل. القاهرة. م-1974-1394. ص. 14.
- ابو عبد الرحمن السلمي. طبقات الصوفية. بتحقيق الدكتور احمد الشرباص. 1419-1998م. ص. 66
- الشيخ عبد الوهاب الشعراني. طبقات الكبرى. بتحقيق عثمان احمد الحسيني. 15.
- و حسن محمد الحمد. ص. 89
- زكريا ابن محمد الانصاري. نتائج الافكار في بيان معاني شرح الرسالة. 16.
- القشيرية. لبنان- بيرت. دار الكتب العلمية. م-2007. ص. 167
- عمر رضا كحالة. معجم المؤلفين. دمشق. دار الكتب الظاهرية. م-1957. ص. 1376
- سهل بن عبد الله التستري. المعارضة والرد علي اهل الفرق و اهل الدعاوى. 18.
- 1980- 1400

БУЮК ФАҚИХ, БЕНАЗИР ОЛИМ ВА МАШҲУР МУФАССИР

ТОЛИБЖОН НИЗОМОВ
Ўзбекистон халқаро ислом
академияси таянч докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада X асрда яшаган самарқандлик буюк олим, фақиҳ, муфасссир Абу Лайс Самарқандийнинг ҳаёти, илмий фаолияти ва “Уюнул масоил” асари ҳақида ишончли манбалар асосида маълумот берилган.

Таянч сўзлар: X аср, фақиҳ, муфасссир, Абу Лайс, Самарқандий, Уюнул масоил, асар.

Annotation: This article provides accurate information about the life and scientific activity of the great Samarkand scientist, jurist, commentator Abu Lays Samarkandi, who lived in the X century, and his work “Uyunul masail” based on reliable sources.

Keywords: X century, jurist, commentator, Abu Lays, Samarkandi, Uyunul masoil, work.

Аннотация: В данной статье приведены точные сведения о жизни и научной деятельности великого самаркандского ученого, правоведа, комментатора Абу Лайса Самарканди, жившего в X веке, и его труде “Уюнуль масаил” на основе достоверных источников. **Ключевые слова:** X век, правоведа, комментатор, Абу Лайс, Самарканди, Уюнул масоил, произведение.

Ўзбекистон қадимдан буюк мутафаккирлари билан жаҳонга машҳурдир. Юртимиздан етишиб чиққан олимлар дунё тамаддунига беназир ҳисса қўшган. Бунинг натижасида ўрта асрларда уйғониш даври, яъни Шарқ Ренессанси вужудга келган.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев ҳам 2020 йил 29 декабрь куни Олий Мажлисга Мурожаатномасида: “Биз ўз олдимизга мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улуғ мақсадни қўйган эканмиз, бунинг учун янги Хоразмийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Улуғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни яратишимиз керак. Бунда, аввало, таълим ва тарбияни ривожлантириш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, илм-фан ва инновацияларни тараққий эттириш миллий ғоямизнинг асосий устунлари бўлиб хизмат қилиши лозим”, деб таъкидлади.

Қўхна Шарқ, хусусан, юртимиз буюк мутафаккирлари ва алломалари амалга оширган улкан кашфиётлари туфайли шуҳрат қозонган. Уларнинг илм ва кашфиётлари, маънавий ва маданий мероси ҳозирга қадар ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Ана шундай алломалардан бири Абу Лайс Самарқандийдир.

Машҳур фақиҳ ва мутакаллим олимнинг тўлиқ исми – Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Самарқандий бўлиб, у “Абу Лайс” куняси билан машҳур бўлган. “Абу Лайс”, яъни шернинг отаси [4:741] куняси билан машҳур бўлишига сабаб сифатида шердек баҳодир, жасур, довжорак, шижоатли бўлгани келтирилади [2:766].

Алломанинг туғилган йили аниқ эмас. Шу боис унинг “Уюнул масоил” асарини таҳқиқ қилган Саййид Муҳаммад Муҳанний олимнинг таваллуд санаси ҳақида аниқ маълумот келтирмаган [5:7].

Туркияда чоп этилган ислом энциклопедиясида ҳам Абу Лайс Самарқандийнинг таваллуд санаси келтирилмаган [8:473]. Интернет сайтларида олимнинг туғилган йили аниқ кўрсатилмасдан, фақатгина X асрда таваллуд топгани келтирилади.

Лекин айрим тадқиқотчилар Абу Лайс Самарқандийнинг 298/911 йили Самарқандда туғилиб, 375/985 йил шу ерда

вафот этгани, олим умри давомида тафсир, фикх, усул (дин асослари), ақида, зухд бўйича илмий фаолият юритиб, кўплаб асар ёзганини қайд этади [1:6-7].

Бошқа тарихчилар эса у киши, тахминан, 301–310 хижрий йиллар оралиғида таваллуд топганини айтади. Абу Лайс Самарқандийнинг таваллуд санаси аниқ эмаслигига асосий сабаб сифатида ўша даврда одамларнинг дунёга қелиш санасини аниқ қайд этиш урф бўлмаган.

Алломанинг туғилган санаси аниқ бўлмагани каби, вафоти тўғрисида ҳам маълумотлар турлича. Довудий ўзининг “Тобақотул муфасссирийн” асарида Абу Лайс Самарқандий 393 хижрий йилнинг 11 жумодул аввал тўнида вафот этган деган [6:515]. “Тобақотус санийя фи тарожим ал-ханафийя” асарида эса 383 йилнинг 3 санасида дейилган. “Тожут тарожим”да эса 375 хижрий йил қайд этилган.

“Жаваҳирул мазия”да 373 йилнинг 3 куни дейилган. “Кашфуз зунун”да Ҳожӣ Халифа Абу Лайс 376 ёки 383 ёки 393 хижрий йилларнинг бирида вафот этганини айтади.. “Тарих ат-турос ал-аробий”да унинг вафоти 373 йил экани, 375 ва 393 деган сўзлар ҳам борлиги келтирилади [8:43].

“Ал-ансоб” асари муаллифи Абу Саид Абдулкарим Самъоний (1113–1167) аллома ҳақида биринчи бўлиб маълумот берган. Унинг ёзишича, “Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Тузий Абу Ханифа мазҳабидаги фақиҳлардан ҳисобланган. Баҳс-мунозарада машҳур бўлган. Самарқандда яшаган ва шу ерда вафот этган. Устози Абу Иброҳим Термизий бўлиб, ундан ҳадис ривоят қилган. Шогирди Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Саид Самарқандий Навоий бўлган”.

Аллома ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида кўплаб олимлар ўз асарларида маълумот берган [9:544].

Абу Лайс Самарқандий ёзган асарлар Андалусиядан Индонезиягача кенг тарқалиб, асрлар давомида мўмин-мусулмонларнинг тафсир, ақида, ҳадис, фикх борасидаги илмининг янада юксалишига, энг муҳими, ханафий мазҳабининг кенг тарқалишига хизмат қилган.

Абу Лайс Самарқандий дастлабки билимни отаси Муҳаммад ибн Иброҳим Тузийдан ўрганади. Муҳаммад ибн Иброҳим Тузий замонасининг фақиҳ уламоларидан бўлган.

Абу Лайс Самарқандийнинг барча устозлари ханафий мазҳаби уламолари бўлиб, кўпчилигининг силсиласи Имоми Аъзам Нўмон ибн Собит Абу Ҳанифа (699–767), Абу Юсуф (731–798) ва Муҳаммад ибн Ҳасанга (749–805) бориб такалади.

Аллома кўплаб асарлар ёзган. Хусусан, тафсир борасида “Баҳрул улум” (Илмлар денгизи) номли уч жилдли китоб ёзган. Фикҳ борасида “Хизонатул фикҳ” (Фикҳ хазинаси) “Уюнул масоил”, (Масалалар сарчашмаси), “Муқаддима Абу Лайс фис-солат”, (Намоз муқаддимаси), “Ан-навозил фил фатово” (Фатволар ҳақида китоб), “Таъсис ан-назоир ал-фикҳия”, “Ал-Мабсут фи фуруъил фикҳ ал-ханафий”, “Ан-Наводирул муқаййида” (Фикҳнинг нозик масалалари ҳақида), “Шарҳ ал-жомиъул кабир” ва “Шарҳ ал-жомеъус сағир”, (Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбоний китобларига шарҳ ёзган), “Муқаддима фи баъни ал-кабоир вас-сағоир”, “Фатово Абу Лайс” каби асарларни ёзган.

Ақоид борасида ҳам “Китоб мухталиф ар-ривоя” (Турли ривоятлар ҳақида китоб), “Китоб баён ақоид ал-усул” (Дин асослари қоидалари баъни китоби), “Китоб асрор ал-вахий” (Вахий сирлари китоби) каби асарларни таълиф этган.

Олимнинг 30 га яқин асари бизгача етиб келган. Юқорида келтирилган маълумотлардан маълум бўладики, Абу Лайс Самарқандий тафсир, ҳадис, ақида, тиббиёт, фалсафа ва тарих соҳаларидан кўра кўпроқ ислом ҳуқуқшунослигига

оид асарлар ёзган.

Алломанинг фикҳга оид 11 та асари бор. Шу боис Абу Лайс Самарқандий номига “Ал-факих”, яъни тенги йўқ факих лақаби кўшиб айтилади. Лақабдаги “ал” артикли хосликка далолат қилиб, унинг фикҳ борасида замондошларидан ҳеч ким тенглаша олмайдиган даражага эришганини билдиради.

Абу Лайс Самарқандийнинг биз ўрганаётган “Уюнул масоил” асари ислом ҳуқуқшунослигида ханафий мазҳаби асосида ёзилган муҳим манба бўлиб, 230 саҳифадан иборат. Асарда ислом шариятининг асосий арконлари, ҳукмлар, қоидалар, муомалалар баён этилган.

Барча фикҳ китобларида бўлгани каби аллома Абу Лайс Самарқандий ҳам “Уюнул масоил” асарини таҳорат боби билан бошлаб, намоз, рўза, закот, ҳаж, никоҳ, талок, савдо, қасам, каффорат ва муомала бобларини ҳам келтиради.

Бу асарнинг аҳамияти шундаки, унда ислом ҳуқуқшунослигига оид мавзулар аниқ, лўнда ва тушунарли тарзда келтирилган. Шу билан бирга, асарда ҳар бир мавзу бўйича Мовароуннаҳрга хос фатволар ҳам баён этилган. Бу эса, асарнинг қийматини янада оширган.

Айни пайтда ушбу асар ўзбек тилига таржима қилинмоқда. “Уюнул масоил” асари ўзбек тилига таржима қилинган, Ўзбекистон мусулмонлари идораси тизимидаги ўрта махсус ислом таълим муассасалари ўқувчилари учун муҳим қўланма ва дарслик бўлиши мумкин.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдуллаев А. Абу Лайс Самарқандий. – Т.: ТИУ, 2011. – Б.6-7.
2. Ан-Наъим. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003, – Б.766.
3. Зириклий Х. Ал-аълум. Ж. 8. – Байрут: Дорул-илм ли-л-малайин, 2002. – Б.27.
4. Маълүф Л. Ал-Мунжид фил луға. – Байрут: Дорул машрик, 1986. – Б.741.
5. Самарқандий Абу Лайс. Уюнул масоил. – Байрут: Дорул кутубил илмий, 1998. – Б.7.
6. Самъоний А. Ал-ансоб. – Байрут. Дору-л-фикр, 1998. – Б.515.
7. Уватов У. Ўзбекистон – буюк алломалар юрти / Абул

Лайс Самарқандий. – Т.: Маънавият, 2010 – Б.79-80.

8. Халифа Ҳ. Кашф аз-зунун. Ан асом ал-кутуб ва ал-фунун: – Истанбул: 1360-62/1941-43.
9. Кураший А. Ал-Жаваҳир ал-мазийя фи тобақот ал-ханафийя. – Ҳиндистон: Даирот ал-маориф ан-низомия. Ж. 3. – Б.544.
10. İslam ansiklopedisi. – İstanbul: 1988. Cilt 36. –S.473.
11. Sezgin F. GAS, I. – S.445–450.
12. https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-oliy-mazhlisga-murozhaatnomasi_198650.
13. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
14. <https://ar.wikipedia.org/wiki>.

МАСЪУД САМАРҚАНДИЙ “САЛОТИ МАСЪУДИЙ” АСАРИНИНГ ТАРКИБИЙ ТАҲЛИЛИ

ХУЛКАР УСМАНОВА

Ўзбекистон халқаро
ислом академияси таянч
докторанти

Аннотация: Масъуд Самарқандийнинг “Салоти Масъудий” асари (XIV аср) фикҳ илмига оид муҳим манбадир. Асар ханафий мазҳабида ёзилган бўлиб, тўлалигича шаръий ҳукмлар ва ҳаётий масалаларга бағишланган ҳамда ўзига хос илмий услубда таълиф этилган. Мазкур мақолада асарнинг таркибий таҳлили амалга оширилган. **Таянч сўзлар:** Қўлёзма, жилд, боб, китоб, фикҳ, ибодат, муомалот (фуқаролик ҳуқуқи), мавзулар, масалалар, Абу Ҳанифа.

Annotation: Mas’ud Samarkandi’s “Salati Mas’udi” (14th century) is an important source of fiqh (jurisprudence). This can be seen from the fact that the work was repeatedly copied and reproduced. “Saloti Mas’udi” was written in the Hanafi school, it is fully devoted to Shariah rulings and life issues, and it is written in a unique scientific style. In this article, the structural analysis of the work is carried out. **Keywords:** Manuscript, volume, chapter, book, jurisprudence, worship, civil rights, topics, issues, Abu Hanifa.

Аннотация: “Салати Масъуди” Масъуда Самарқанди (14 век) является важным источником фикха (юриспруденции). Это видно из того, что произведение неоднократно копировалось и воспроизводилось. “Салоти Масъуди” написана в ханафитской школе, полностью посвящена законам шариата и жизненным вопросам, написана в уникальном научном стиле. В данной статье проведен структурный анализ произведения. **Ключевые слова:** Рукопись, том, глава, книга, юриспруденция, поклонение, гражданские права, темы, проблемы, Абу Ханифа.

Мўғуллар босқини юртнинг сиёсий-ижтимоий ҳолати билан бир қаторда илмий-маънавий муҳитига ҳам таъсирини кўрсатмай қолмади. XIII-XIV асрларга келиб араб тилига эътибор сусайиб, форс тилидаги адабиётларга эҳтиёж

кучайди. Хусусан, Самарқандда фаолият юритган Масъуд Самарқандий каби айрим факихлар ўз асарларини форс тилида ёзишди.

Олмониялик истеъдодли олима Анке фон Кюгельген

“Салоти Масъудий”ни хуросонлик машхур олим Саъдуддин Масъуд Тафтазоний (722|1322-792|1390 й.) таълиф этган асар бўлса керак деб тахмин қилган [2:293]: «Мне не удалось найти подтверждения наличия этой рукописи. Вероятно, речь идет об отрывке из произведения, автором которого является учёный Сааддин Масуд ат-Тафтазаний (ум. В 1390 г.), пользующийся большим уважением в Средней Азии». Немис тили бўйича мутахассис Ғанижон Махмудовнинг таъкидлашича, ушбу лавҳадаги илк жумла «Diese Schrift konnte ich nicht nachweisen» – «Мен бу қўлёзмани исботлай олмадим» деб таржима қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади. [1:325]

Ўрта Осиё халқлари севиб мутолаа қилган “Салоти Масъудий” эса аслида самарқандлик фақиҳ Масъуд ибн Махмуд ибн Юсуф ас-Самарқандий (XIV аср) қаламига мансуб асардир” [6:294-297]. Унинг асари ҳанафий мазҳаби бўйича фикҳнинг асосий тармоқлари ва уларга боғлиқ масалаларни ёритиб бергани учун муҳим аҳамият касб этади. Мазкур асар XIV асрдан буён халқимиз қадрлаб келаётган қимматли ва мўътабар асарлардан биридир. У дастлаб 83 бобдан иборат [4] бўлган, кейинроқ фикҳий маълумотлар билан тўлдирилиб, 3 та бўлим-жилдга ажратилган[7].

Асарнинг муаллиф яшаган даврга яқин вақтда қўчирилган нусхаси бизгача мукаммал ҳолатга етиб келмаган, яъни муқаддимаси йўқ, матн учинчи бобнинг ўртасидан бошланган[4]. Демак, милодий 1333 йил Самарқандда қўчирилган, айни пайтда ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган инв. №4041 рақамли бу қўлёзма нусха тўлиқ бўлмаганлиги ва унинг таркибий таҳлили, бобларга қўра таснифини мукаммал тарзда амалга ошириш имконсиз бўлганлиги учун асарнинг қадимийлик нуктаи назаридан иккинчи ўринда турган, ҳижрий 1061 (милодий 1650-51) йил Самарқандда қўчирилган, ҳозирда ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган инв. №2639 рақамли тўлиқ қўлёзма нусхаси таянч манба сифатида танлаб олинди.

“Салоти Масъудий” асарининг 1-2-жилдлари намоз ва унга оид масалаларга бағишланган. 3-жилди эса ислом ҳуқуқининг бошқа қўлаб мавзу ва масалаларидан таркиб топган бўлиб, улар алоҳида, биттадан китобга сарлавҳа қилиб олинган. Ҳар бир фикҳий мавзу ҳам ўз навбатида боб ва фаслларга бўлинган ҳолда ёритиб берилган. Шундай қилиб, “Салоти Масъудий” асарида фикҳ илмининг жами 30 та мавзуси қамраб олинган.

Қўлёзмаларни кўздан кечириш натижасида шу нарса маълум бўлдики, биринчи ва иккинчи жилдлар боблардан ташкил топган, учинчи жилд эса бобларга бўлинмасдан, асосан китоблардан иборат. Дастлаб биринчи жилд 18 бобдан, иккинчи жилд 25 бобдан ташкил топган[7] бўлса, кейинчалик боблар сони ўзгариб турган[9]. Биринчи ва иккинчи жилд боблари сонининг кўпайиши қадимий нусхаларнинг баъзи бир қисмларининг батафсил шарҳланганлиги ҳамда кейинги давр нусха ва нашрларининг фасллари ҳам боб сифатида рақам қўйилганлиги сабабидандир.

Муаллиф фикҳий масалаларни ечишда аввал ўз даври анъанасига қўра ибодат, кейин муомалот қисмларига тегишли масалаларни баён этади.

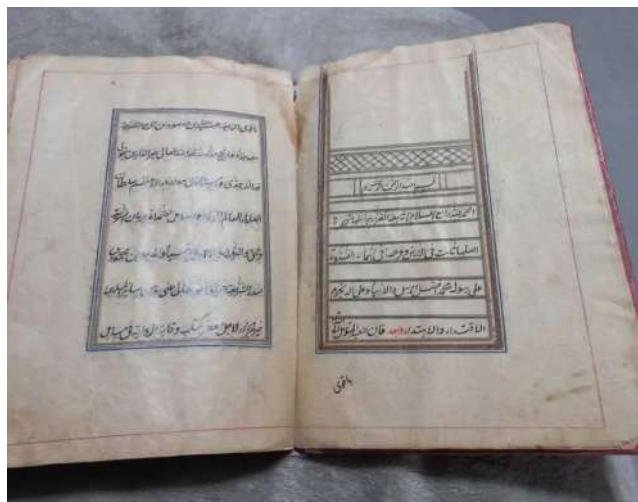
Асардаги мавжуд масалаларни қуйидагича тақсимлаш мумкин:

1. Ибодат масалалари;
2. Муомалот масалалари.

Биринчи қисмдаги масалалар асосан тоат-ибодат мавзулари, яъни Аллоҳ билан банда ўртасидаги муносабатларни акс эттиради. Бошқа анъанавий фикҳ китобларидан фарқли ўларок, “Салоти Масъудий” китоби таҳорат бобидан эмас, намоз бобидан бошланган. Бу қисмга асардаги 5та мавзу танлаб олинди.

1. Ибодат қисми:

1. Ислом динининг асосий рукнларига оид ибодат масалалари:

- Намоз китоби – كتاب الصلاة
Покланиш китоби – كتاب الطهارة
Закот китоби – كتاب الزكاة
Рўза китоби – كتاب الصوم
Ҳаж китоби – كتاب الحج

Иккинчи қисмда эса банда билан банда, яъни инсонлар ўртасидаги муомалот муносабатлари шаръий ҳукмлар асосида баён этилади. Бу қисм 3 хил масала ва 18 та мавзуга ажратилган.

- II. Муомалот қисми:

2. Маиший масалалар:

- Никоҳ китоби – كتاب النكاح
Эмизиш китоби – كتاب الرضاع
Талок китоби – كتاب الطلاق
Озод қилмоқ китоби – كتاب العتاق
Қасамлар китоби – كتاب الأيمان

3. Иқтисодий ва молиявий масалалар:

- Савдо ва рибо китоби – كتاب البيوع والربوا
Гаров китоби – كتاب الرهن
Тасарруф қилишдан ман қилиш – كتاب الحجر
Текинга олиш китоби – كتاب العارية
Омонат китоби – كتاب الوديعة
Ижара китоби – كتاب الإيجارات
Қурбонликлар китоби – كتاب لأضحية

- Шериклик ва музораба китоби – كتاب الشراكة والمضاربة

4. Ҳуқуқий масалалар:

- Ҳазолар китоби – كتاب الهودود
Ўғирлик китоби – كتاب السرقة
(Мажбурлаб) тортиб олиш китоби – كتاب الغصب
Гувоҳлик китоби – كتاب الشهادة
Қафил бўлиш ва ҳавола қилиш – كتاب الكفالة والحوالة

Асардаги катта мавзулар нафақат китоб сифатида, балки боб ва фаслларга ҳам бўлинган ҳолда, батафсил ёритиб берилган. Шунинг учун катта ҳажмга эга. Аҳамиятлиси шундаки, 3 та жилднинг 2 жилди – ибодат қисмининг намоз ҳамда таҳорат масалаларини қамраб олади. Учунчи жилддан бошлаб ибодат қисмининг қолган масалалари - закот, рўза, ҳаж, қурбонлик мавзулари билан давом эттирилиб, сўнг муомалот қисмининг маиший, иқтисодий-молиявий ва ҳуқуқий масалалари батафсил ёритиб берилади.

Ибодат масалалари асарнинг 3/2 қисмини, асар ҳажмининг 67%ини ташкил этади [8]. Бу эса Мовароуннаҳрда мўғуллар истибодиди даврида ибодат масалаларига, айниқса, намозга қанчалик эътибор берилганини кўрсатади. Китобнинг “Салоти Масъудий” деб номланишига сабаб “Намоздан ибтидо қилиб, бул китоб салоти Масъудийга шуруъ қилинди” [5:12]. Асарда нафақат ҳанафийлик фикҳига, балки мотуридийлик таълимотига ҳам аҳамият берилган. Зеро, Масъуд Самарқандийнинг ижодий фаолияти айнан мўғуллар истилосидан кейинги даврларга тўғри келади. Бу даврда

мўътазилий, қадарий, жабарий, қарматий каби турли оқим вакиллари таъсири кучайган эди.

Анъанага кўра, асар [7:2] “Бисмиллаҳир роҳманир роҳим” сўзидан кейин ҳамд, таҳмид – Аллоҳга ҳамду сано билан бошланган. Сўнгра наът – Муҳаммад Пайғамбарнинг таърифи, мактови битилган. Яна аҳли оиласига ва барча саҳобаларнинг мадҳи ўрин олган. Мана шундан сўнг асарнинг асосий мазмуни баён этилган.

Биринчи жилднинг боши тавҳид мавзусидан бошланган. Унда аҳли сунна вал жамоанинг ақида асослари берилган[7:1-5]. Муаллиф рисолада тавҳид - Аллоҳнинг ягоналиги, Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатлари, фаришталар, илоҳий китоблар ва пайғамбарларга нисбатан қандай муносабатда бўлиш қоидалари, Қуръоннинг махлуқ ёки махлуқ эмаслиги масаласи, охират тўғрисидаги исломий таълимот ғоялари, жумладан қабрда савол-жавоб, қайта тирилиш, амалларнинг тортилиши, номаи аъмолнинг ўқилиши, Расулulloҳ (с.а.в.)нинг шафоатлари, кўприк, ҳавзи Кавсар, Аллоҳнинг дийдорини кўриш, жаннат, дўзах, Ашараи мубашшара - жаннатий деб башорат берилган ўн та саҳоба, пайғамбар вафотидан кейинги ҳақ халифалар зикри, ихтиёр, тақдир, Аллоҳнинг иродаси масаласи; имон, ислом ва эҳсоннинг таърифи; мўмин, муслим ва муҳсиннинг аломатлари, ҳуллас, ҳар бир мўмин-мусулмон учун муҳим бўлган диний маълумотларни талкин этади.

Ундан кейин 1-боб “Намоз муқаддималари” деб аталиб, фаслларга бўлинган ҳолда, асосан куйидаги мавзуларни ўз ичига олган: намоз, Ҳазрат Имоми Аъзам маноқиблари, таҳорат, ғусл ва ҳоказо. Унинг илк “Намоз муқаддимаси”дан кейинги 3 та фасли Имом Абу Ҳанифанинг ҳаёти, илмий фаолияти ва ахлоқий фазилатларига бағишланган, мазҳабни ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшган олимнинг шогирдлари фаолияти баён қилинган. Муаллиф Имом Абу Ҳанифанинг ҳаёт йўли ва фаолиятини мукаммал қилиб ёритишга ҳаракат қилган.

Кейинги бобларда намознинг вожиблари, суннатлари, одоблари ҳақида гап боради. Шундан кейин таҳорат ва покланиш мавзулари боб ва фаслларга бўлинган ҳолда ёритиб берилади. Улар: таҳорат; таҳоратнинг суннатлари; мисвок қилиш; истинжонинг одоблари ва таҳоратда ўқийдиган дуолар; ҳайз ва нифосдан ғусл қилиш; ҳаммомга кириш одоблари; таҳоратга шубҳа қилиш; таҳоратнинг бузилиши; ханда, қаҳқаҳа; ухлаш ҳукмлари ва унинг одоблари; қусиш; рўздорларнинг қусиши; соҳиби журҳи соил, яъни жароҳатидан фасод оқиб турадиганнинг ҳукми; ҳайз ва унинг ҳукмлари; нифос ва унинг ҳукмлари; нажосатдан пок бўлиш; сувларнинг турлари; терини ошлаш; кудуклар ва уларнинг ҳукмлари масалалари билан 1-жилд тугайди.

Иккинчи жилдда ибодат қисмининг масх, таяммум, жойни пок тутиш, макруҳ маконлар, сатри аврат, кийимни пок

тутиш, намоз вақтларини билиш, қибла, ният, қироат, сажда ва рукуъ қилиш, қаъда, витр намози, азон, жамоат фазилати, имомлик, саждаи саҳв, нафл намозлари, саждаи тиловат, мусофирлар намози, жума намози, таровех намози, икки ҳайит намозлари, аёлларга имомлик қилиш, бемор одамнинг намози, мурдаларни ювиш, кафанлаш, жаноза намозини ўқиш, сажда каби масалалар батафсил ёритиб берилган.

Учинчи жилдда ҳуқуқий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган жузъиётлар: амалий ибодатлар - закот, рўза, ҳаж мавзуларидан сўнг муомалот қисмининг маиший, иқтисодий-молиявий ва ҳуқуқий масалалари берилади. У асар ҳажмининг учдан бир қисмини, яъни 33 % ини ташкил этади.

Дастлаб, амалий ибодатларга тегишли мавзулар куйидаги боб ва фаслларга бўлиб ёритилган: туядан, қорамолдан, қўйдан закот бериш; кимларга закот бериш афзал; отга закот вожиблиги; рўздорнинг турлари; рўзани бузадиган нарсалар; нафл рўза; назр рўзаси; зихр каффорати.

2-жилднинг давомида муомалот қисмининг маиший масалаларига тегишли оила ҳуқуқи - никоҳ, разоъ, талок, идда мавзуларига эътибор берилади. Улар ҳам боб ва фаслларга бўлиб, ёритиб берилади. Жумладан, никоҳ лафзлари; валийлар; фосид никоҳлар; никоҳда шубҳа; эмизиш; талокнинг турлари; фосид никоҳ иддаси каби боб ва фаслларга бўлинган. Бу масалалар асар ҳажмининг 12,6 % ини қамраб олади.

“Айтиш мумкинки, Хасрларда асосий эътибор иқтисодий-молиявий, тижорий масалаларга қаратилган, XI-XII асрларга келиб тижорий масала ҳали ҳам эътиборда бўлган, лекин маиший масалалар биринчи ўринга қўтарилган” [3]. “Салоти Масъудий”да ҳам шу тартибда берилган. Бунга сабаб ўша даврда турли маиший муаммоларнинг юзага чиқа бошлагани ва уларнинг олдини олишга катта эътибор берилгани, деб хулоса қилиш мумкин.

Асарда маиший масалалардан сўнг иқтисодий-молиявий масалалар – олди-сотди, рибо, гаров, тасарруф қилишдан ман қилиш, текинга олиш, омонат, ижара, вақф, қурбонлик, шериклик ва музораба каби масалалар батафсил ёритилган. У асар ҳажмининг 13,6 % ини қамраб олади.

Ҳуқуқий масалалар асар умумий ҳажмининг 6,8 % ини ташкил этади. Унда ҳудуд жазолари - Аллоҳ томонидан белгиланган жазолар, жиноят турлари, ўғирлик, суд, даъво, гувоҳлик, қасос, сулҳ, жиҳод, васият, мерос ва бошқа кўплаб фикҳий мавзу ҳамда масалаларни ўз ичига олган.

Хулоса қилиб айтганда, Масъуд Самарқандий ўз асарида фикҳ илмининг ўша давргача бўлган ҳолатларини умумлаштирган ҳолда ёритиб беради. Ўша даврда араб тилидаги фикҳий асарларни яхши тушулмаган маҳаллий аҳолига масалаларни форс тилида таъбир қилиб, фикҳнинг моҳияти, мавзу ва масалаларини турли фақиҳларнинг асарларини таҳлил қилган ҳолда изчил очиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). Алматы: Издательство “Дайк-пресс”, 2004. – С.325.
2. Жабборов Н. Имом Бухорий Республика илмий-маърифий маркази. “Имом Бухорий сабоқлари” илмий журнали. 2004.-№ 4. – Б. 293.
3. Камилов М.Б. Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожига Алоуддин ас-Самарқандийнинг ўрни ва “Тухфат ал-фуқаҳо” асарининг аҳамияти”. Тарих. фан. ном... диссертация. – Тошкент, 2000. – Б.116.
4. Масъуд ас-Самарқандий. Салоти Масъудий. ЎЗР ФАШИ № 4041. 1333 й. Самарқанд шаҳрида котиб Носир ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Кирмоний ал-Ғазнавий томонидан сулс хатида қўчирилган. 244 в. Қўлёзма жилдларга бўлинмаган.
5. Масъуд Самарқандий. Салоти Масъудийи туркий. ЎЗР ФАШИ. № 10401. 1910. – Б.12.

6. Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР. – Т.: Издательство “Фан”, Узбекской ССР, 1987. 11-том.– С.294-297.

7. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди инв. № 2639. – Ҳижрий 1061 (м. 1650-1651) йил қўчирилган.

8. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди. Р: 8338. Асарнинг умумий ҳажми 524 бет.

9. ЎЗРФАШИ қўлёзмалар фонди инв. № 8784-биринчи жилд 45 бобдан, иккинчи жилд 25 бобдан ташкил топган бўлиб, ҳижрий 1254 (м. 1838) йил қўчирилган. № 8793 – биринчи жилд 49 бобдан, иккинчи жилд 46 бобдан ташкил топган бўлиб, ҳижрий 1264 (м. 1847-1848) йил қўчирилган. № 11035 – биринчи жилд 47 бобдан, иккинчи жилд 26 бобдан ташкил топган бўлиб, ҳижрий 1334 (м. 1915-1916) йил қўчирилган. № 1713-биринчи жилд 54 бобдан, иккинчи жилд 47 бобдан ташкил топган бўлиб, ҳижрий 1351 (м. 1932) йил қўчирилган.

ХОРАЗМНИНГ ИЛКРОВИЙЛАРИ

МАРДОН ХАСАНОВ

УрДУ мустақил тадқиқотчи

Аннотация: Хоразм 712 йилда Уммавийлар халифалиги таркибига қўшилгач, бу ўлкадан ҳам исломий илмларда етакчи бўлган олимлар етишиб чиқа бошлайди. 776 ва 777 йилларда Хоразмда дунёга келган машхур ҳадис ровийлари Мужоҳид ибн Мусо ва Довуд ибн Рашид шулар жумласидандир. Мақолада VIII-X асрларда яшаган ва хоразмлик ровийлар ҳақида сўз юритилади. **Таянч сўзлар:** Ҳадис, ровий, Хоразм, Бағдод, Довуд ибн Рашид, Мужоҳид ибн Мусо, хоразмий, ишончли, содиқ.

Annotation: When Khorezm joined the Umayyad Caliphate in 712, scientists who were among the leaders of Islamic sciences began to emerge from this country. These include Mujahid ibn Musa and Dawud ibn Rashid, known as hadith transmitters born in Khwarezm in 776 and 777, who were likely instrumental in the emergence of many muhaddiths in the region. **Keywords:** Hadith, narrator, Khorezm, Baghdad, Dawud ibn Rashid, Mujahid ibn Musa, Khorezmi, reliable, faithful.

Аннотация: После того, как Хорезм присоединился к Омейядскому халифату в 712 г., из этой страны стали выходить учёные, входившие в число лидеров исламских наук. К ним относятся Мужахид ибн Муса и Дауд ибн Рашид, известные как передатчики хадисов, родившиеся в Хорезме в 776 и 777 годах, которые, вероятно, сыграли главную роль в появлении многих мухаддисов в этом регионе. **Ключевые слова:** Хадис, передатчик, Хорезм, Багдад, Дауд ибн Рашид, Мужахид ибн Муса, хорезми, надёжный, верный.

Кириш. Уйғониш даври тарихини ўрганиш жараёнида шу нарсага амин бўламизки, Хоразм ўлкаси VIII асрдан мусулмон дунёсига жуда кўплаб олимларни етиштириб бера бошлайди. Биргина “Хоразмий” тахаллуси билан ижод қилган олимларнинг ўзи жуда кўпчиликини ташкил қилган [8]. Хоразм олимларга бой, илм марказларининг буюги ва энг юксаги эди. Ушбу араб бўлмаган диёр исломий таълим ва ғояларда катта из қолдирган юзлаб уламо, факих, мухаддис, муфассир ва адибларни етиштириб чиқарди. Хоразм халқи илм ва маданиятга муҳаббатли кишилар бўлиб, Макдсий уларни “заковат, илм, истеъдод ва одоб аҳли” деб таърифлайди [4:284]. Бошқа ўринда эса “Хуросонда хоразмлик шогирди бўлмаган фикх, Куръон ва адабиёт имомини топмаслик жуда ҳам нодир ҳолат” деган эди [9: 27].

Ҳайратланарлиси шуки, Хоразм араблар томонидан эгалланганидан кўп ўтмай, бу диёрдан кўплаб олимлар етишиб чиқа бошлайди. Айниқса, ҳадис илмида бу яққол кўзга ташланади. Ҳижрий 158 ва 159 йилларда туғилган Мужоҳид ибн Мусо ҳамда Довуд ибн Рашид Хоразмий Хоразмда ҳадис илмини ўрганишни бошлаб берганлардан ва бу ердаги илк ҳадис ровийларидандир. Шундан кейин Хоразмдан кўплаб ровий ва мухаддислар етишиб чиқа бошлайди.

Адабиётлар таҳлили. Шу пайтгача Хоразмда ҳадис илми мавзуси алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган бўлса-да, баъзи адабиётларда бу бўйича айрим маълумотлар учрайди. Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази ва Ўзбекистон халқаро ислом академиясида олиб борилаётган тадқиқотларни, шунингдек З.Мунавваров, мисрлик тадқиқотчи Ҳинд Хусайн Тоҳа ва туркиялик тарихчи Г.Дурсун каби тадқиқотчилар асарларини бунга мисол қилишимиз мумкин.

Умуман олганда, Хоразм ровийлари ёки мухаддислари мавзуси кам ўрганилган ва бу борада адабиётлар камлиги учун мақолани ёритиш жараёнида асосан ёзма манбаларга мурожаат қилинди.

Тадқиқот методологияси. Мавзуни ёритишда муаммоли хронологик, тарихий-киёсий, тарихий-баён ва бошқа методлардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Ислом дини Мовароуннаҳр ва Хоразмга VIII аср бошларида қириб келган бўлса, шу асрнинг иккинчи ярмидан турли исломий илмлар ривожлана бошлади. Ҳадисшунослик энг тараққий этган соҳалардан бири бўлди. Самарқанд, Бухоро ва Насаф каби шаҳарлар қатори Хоразмдан ҳам кўплаб буюк мухаддислар етишиб чиқди [5]. Мужоҳид ибн Мусо Хоразмий ва Довуд ибн Рашид Хоразмийни шулар қаторига қўшиш мумкин.

Мужоҳид Хоразмийнинг тўлиқ исми Абу Али Мужоҳид ибн Мусо ибн Фаррух бўлиб, уни замондошлари ҳофиз, имом ва зоҳид деб тан олган. Мужоҳид ибн Мусо 775 (х. 158) йилда Хоразмда туғилиб, бошланғич таълими шу ерда

олган ва умрининг катта қисмини Бағдодда ўтказган. У ерда Суфён ибн Уяйна, Яхё ибн Салим ат-Тоифий, Ҳошим ибн Башир, Абдуллоҳ ибн Идрис, Қосим ибн Молик ал-Музаний ва бошқа мухаддислардан таълим олган [8: 90]. У кишидан Имом Муслим, Имом Термизий, Имом Насайи, Ибн Можа, Абу Довуд ва бошқалар ҳадис ривоят қилган [2:292].

Барча мухаддислар Мужоҳид ибн Мусонинг ҳадис ривоятида ишончли эканини таъкидлаган. Хоразмлик мухаддис Абу Бакр Барқоний (948 йил туғилган) Муҳаммад ибн Аббосдан ривоят қилиб, бундай дейди: “Бизга Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Масъада Фаззорий сўзлаб берди, у Жаъфар ибн Дарставайҳдан, у Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Қосим ибн Муҳриздан сўзлади: Яхё ибн Маъийндан Мужоҳид ибн Мусо Хоразмий ҳақида сўрадим, у: “Сика, ишончли”, деди” [5].

Ибн Аби Ҳотим ар-Розий (ваф.938) “Ал-Жарҳ ва-т-тадил” асарида отасидан Мужоҳид ибн Мусо ҳақида сўраганини ва отаси “у ишончли” деб жавоб берганини ёзади [10]. Хатиб ал-Бағдодий ҳам (ваф.1071) ўзининг “Бағдод тарихи” асарида Яхё ибн Маъийндан хоразмлик ровий ҳақида сўраганида, машхур мухаддис “у ишончли одам, унда ҳеч қандай айб йўқ” деб жавоб берганини ёзади [10].

Мужоҳид ибн Мусодан кўплаб машхур мухаддислар ҳадис ривоят қилган. Ундан келган ҳадислар “Саҳиҳи Муслим”, тўрт “Сунан” ва бошқа ҳадис тўпламларида учрайди [5].

Имом Насайи хоразмлик ровийдан қуйидаги ҳадисни ривоят қилган: “Бизга Мужоҳид ибн Мусо хабар қилди: “Исмоил ибн Улайя бизга Юнусдан, у Ҳасандан, у Абу Мусо Ашъаридан ривоят қилди: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Агар икки мусулмон бир-бирига қилич ўқталса ва биттаси шеригини ўлдирса, ўлдиргувчи ҳам, ўлдирилган ҳам дўзахдадир”, дедилар. Шунда бир киши: “Эй Расулуллоҳ, мана бу-ку қотил, ўлдирилган нима учун?” деди. У зот: “Чунки у ҳам шеригини ўлдирмоқчи эди”, дедилар” [5].

“Саҳиҳи Ибн Ҳиббон” асарида мурожаат қиладиган бўлсак, қуйидаги ҳадисни келтириш мумкин: “Бизга Абу Яъло хабар берди: Мужоҳид ибн Мусо бизга хабар берди: “Исҳоқ Азрак айтди: “Закарийё ибн Абу Зоида бизга Муҳаммад ибн Абдурахмон ибн Саъд ибн Зурорадан, у Ибн Каъб ибн Моликдан, у отасидан ривоят қилди: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Кишининг мол ва шуҳратга бўлган ҳирси унинг дини учун қўйлар орасига қўйиб юборилган икки оч бўридан ҳам ёмонроқдир”, дедилар” [5].

Имом Заҳабий (ваф.1348) “Сияру аъламин нубало” асарида ровийлардан бири Мужоҳид ибн Мусо бўлган бир ҳадисни келтиради. Унга кўра, Абдуллоҳ ибн Абу Қатода отасидан ривоят қилган: “Расулуллоҳ (с.а.в) “пешин намози (фарзи)нинг аввалги икки ракатида кироат қилардилар. Баъзида айрим оятларни бизга эшиттириб қўярдилар. Биринчи ракатни узунроқ, иккинчи ракатни қисқарок

ўқирдилар. Аср намозининг ҳам аввалги икки ракатиди (шундай) кироат қилардилар” (Фотиҳадан кейин зам сура ўқилиши тўғрисидаги бу саҳиҳ ҳадиси Бухорий, Муслим, Абу Довуд, Насайи ва Аҳмад ривоят қилган) [2:293].

Мужоҳид Хоразмий саксон олти ёшида, 858 (х. 244) йил рабиул аввал ойида, жума куни вафот этган. Имом Заҳабийнинг хабар беришича, Мужоҳид ибн Мусо Аҳмад ибн Ханбалдан олти ёш катта бўлган [11].

Кейинги ровий Абу Фазл Довуд ибн Рашид Хоразмий ҳам асли хоразмлик бўлиб, Бағдодда яшаган. Бани Ҳошимнинг мавлоларидан бўлиб, илм талабидида юрт кезган ҳадис илми соҳибидир. Хоразмлик ровийдан Муслим ибн ал-Ҳажжож, Ибн Можа, Насайи, Абу Довуд ва кўплаб муҳаддислар ҳадис ривоят қилган. Милодий 776 (х. 159) йилда туғилиб, 854 (х. 239) йилда вафот этган [2:188; 6:75; 8:90].

Барча уламолар Довуд ибн Рашиднинг ҳадис ривоятида ишончли эканини таъкидлаган. Хусусан, Яхё ибн Маъийн: “Довуд ибн Рашид – сика”, деб айтган бўлса, Ибн Саъд (ваф.845) “Ат-табакот ал-кубро” асарида “Довуд ибн Рашид Хоразм аҳлидан, у Валид ибн Муслим, Бақий ибн Валид, Исмоил ибн Аббос ва бошқа шомликлардан ривоят қилган бўлиб, ишончли ровий”, деб хабар беради [12].

Муҳаддислар султони Имом Бухорий эса “Ат-тарих ал-кабир” асарининг “Динор боби”да хоразмлик ровий ҳақида шундай маълумот келтирган: “Абу Фазл Довуд ибн Рашид Бағдодда яшаган. Абул Малих Ҳасан, Валид ибн Муслим ва бошқалардан (ҳадис) эшитган” [12]. Ибн Аби Ҳатим ар-Розий (ваф. 938) ҳам “Жарх ва таъдил” асарида Довуд ибн Рашидни “ишончли (содик)” ровий эканини ёзади [12].

Абу Фазл Хоразмий ривоят қилган ҳадислардан мисол келтирсак. Хатиб Бағдодий (ваф.1071) “Тарихи Бағдод” китобида бундай ҳадис келтиради: “Абдулмалик ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Воизнинг бизга хабар беришича, у Абу Саҳл Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Зиёд ал-Қаттондан, у Муҳаммад ибн ал-Мунадийдан, у Довуд ибн Рашид (Хоразмий)дан, у эса Ибн Алиядан, у Ҳажжож ибн Аби Усмондан, у Яхё ибн Аби Касирдан, у Абу Саламадан, у эса Абу Ҳурайрандан бундай ривоят қилади: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай деганлар: “Жувон аёлнинг розилиги олинмагунча, у никоҳ қилинмайди, қиздан эса бу ҳақда рухсат сўралади”. “Эй, Расулуллоҳ, унинг рухсати қандай бўлади?”, деб сўрашди. Расулуллоҳ: “(унинг рухсати) сукут қилишидир”, дедилар [12].

Имом Заҳабий (ваф. 1348) ўз китобида қуйидаги ҳадисни келтиради: “Мен Абул Маъоний Аҳмад ибн Исҳоққа ўқиб бердим. У кишига Муборак ибн Абул Жувд, у кишига зоҳид Аҳмад ибн Абу Ғолиб, у кишига Абдулазиз ибн Али, у кишига Абу Тоҳир Муҳаллис, у кишига Абдуллоҳ Бағавий, у кишига Довуд ибн Рашид, у кишига Абу Исмоил Муаддиб ровий Аъмашдан, у киши Абу Солиҳдан ривоят қилади:

Абу Ҳурайра сўрайди: “Эй Расулуллоҳ, менга жаннатга киритадиган нарсани лўнда қилиб ўргатинг”. Шунда у зот: “Ғазабланма” дедилар” [2:189; 12].

Имом Заҳабий асаридаги қуйидаги ажиб ҳикоя Абу Фазл Хоразмийнинг ички олами нақадар чиройли, хулқи гўзал, қалби пок эканини кўрсатади ва инсонни ўйга толдиради. Шунингдек, юртимизда яшаб ўтган ота-боболаримиз нақадар буюк бўлганини билдиради.

Бир куни Довуд ибн Рашид Хоразмий Иброҳим Ҳарбийга

айтади: “Бир кеча намоз ўқиш учун турганимда кийимим юпкалигидан совқотиб, ухлаб қолибман. Тушимда: “Эй Довуд, уларни ухлатиб, сизни уйғотдик. Биз учун илтижо қилиб йиғламайсизми?” деган овозни эшитдим”. Ҳарбий: “Довуд шундан кейин ухламади, яъни тунги таҳажжудни тарк қилмади, деб ўйлайман”, деган” [2:189].

Хулоса ва таклифлар. Аввалги эътиқоди зардуштийлик бўлган Хоразм воҳасига ислом дини кириб келиши ва ёйилиши билан бир вақтда бу ҳудудда “сон-саноксиз” олимлар дунёга келишни бошлайди. 1203 йилда Гурганч шаҳрида бўлган эронлик адиб Муҳаммад Авфий шаҳарда илм одамларининг кўплигидан ҳайратланиб: “Бу шаҳарда илм аҳли Кўк юзидаги юлдузлар каби кўп”, деган эди [7:249].

Аксарият кишилар Хоразмдан фақат Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний каби дунёвий фан олимлари ёки Маҳмуд Замахшарий каби катта тилшунослар етишиб чиққан, деб билади. Лекин бу диёрда улугъ ровийлару муҳаддислар ҳам туғилгани, улар ривоят қилган ҳадислар буюк муҳаддисларнинг ҳадис тўпламларида келтирилгани ва бу ўлкага ҳатто Имом Бухорий ҳам ҳадис излаб келгани [3: 47] айни ҳақиқатдир.

Агар Мусулмон Ренессанси давридаги Хоразмга илм-фан томонидан қарайдиган бўлсак, у ўзида жилोलаниб турган ва ҳар бир тоши алоҳида, ўзгача ёғду таратадиган мозаикани ифодалайди. Ростдан ҳам, Хоразм араблар фатҳидан бошлаб то мўғуллар истилосигача бўлган даврда илм-фаннинг деярли барча соҳаларидаги олимларни етиштириб берди, уларга бешик бўлди. Бу диёр буюк файласуфларни ҳам, математик ва астрономларни ҳам, табибу адибларни ҳам, улугъ муҳаддис ва машҳур фақиҳларни, муфассиру мутакаллимларни ҳам камолга етказди.

Биргина ҳадис илмини оладиган бўлсак, Хоразмда африғийлар ва маъмунийлар даврида қуйидаги содик ровий ва муҳаддислар етишиб чиққан: Довуд ибн Рашид, Мужоҳид ибн Мусо, Абдуллоҳ ибн Убай, Абу Юсуф Яъқуб ибн Жаррох, Абу Абдуллоҳ Солих ибн Молик, Абул Ҳусайн Муҳаммад ибн Ҳусайн Ҳайёт, Абу Умар Ҳорис ибн Сурайж Наққол, Али ибн Аҳмад Васий, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Бемор, Абу Бакр Муҳаммад ибн Довуд Сафардарий, Саъид Усмон Атакий, Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ҳазорасбий, Абу Бакр Аҳмад ибн Иброҳим Ҳаббобий, Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад Барқоний ва ҳок. Олимларнинг барчаси VIII-X асрларда яшаган ва “Хоразмий” нисбаси билан танилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, бир таклифни илгари суриш мумкин: қайси сабаблар ва омиллар туфайли илк Ренессанс даврида Хоразмдан ҳар хил соҳаларда кўп ва беназир олимлар етишиб чиққанини ва бу воҳанинг қайси жиҳати ташқаридаги олимлар эътиборини ўзига жалб қилганини алоҳида ўрганиш, тадқиқ қилиш керак. Бир томондан қараганда, бу ерда фақат аниқ ва табиий фан олимларини кўрсак, бошқа тарафдан диний илм вакилларини кўрамай. Учинчи тараф ҳам борки, уларнинг бу иқлимда яшаб, ижод қилгани ақлни шошириб қўяди. Булар ақлни биринчи ўринга қўювчи мўътазилийлар. Ҳа, шундай, ўрта асрларда Хоразмнинг ўзига хос жозибаси бўлганки, у асрлар давомида олимлар эътиборини ўзига жалб этган. Балки, бу Хоразмнинг сулҳ йўли билан фатҳ қилингани [1:83] ва бунинг натижасида ислом дини бу ерда илм-маърифат орқали ёйилгани билан боғлиқдир. Бу борадаги кейинги тадқиқотлар бу фикрни ё тасдиқлайди ёки инкор қилади.

ҲОҶДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Баззозий Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Кардарий. Ал-Баззозий фатволари (араб тилида). 1-жилд. – Байрут, 2009.
2. Заҳабий Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад. Машҳур даҳолар сийрати. – Тошкент, 2017.
3. Ислом энциклопедияси. 1-жилд. – Тошкент, 2020.
4. Макдисий. Аҳсан ут-тақосим фий маърифатил ақолим (араб тилида). – Қоҳира, 1991.
5. Мирзаев Б. Мирзоид ибн Мусо – хоразмлик ишончли ровий // <https://www.bukhari.uz/?p=24082>
6. Мунавваров З. Ренессанс олимлари қомуси. – Тошкент, 2021.

7. Orazsahedov A. Tarihte Gürgenç şehri. Doktora tezi. – Konya, 2018.

8. Самъоний Абдулкарим. Насабнома. – Тошкент, 2017.

9. Хинд Ҳусайн Тоҳа. Хоразм иқлимида араб адабиёти (араб тилида). – Бағдод, 1976.

10. <http://hadithtransmitters.hawramani.com/?p=98478#04dea2>

11. <https://www.islamweb.net/ar/library/content/60/2094>

12. <http://hadithtransmitters.hawramani.com/?p=67013#88e09f>

أحمد سعد إبراهيم عبد الرحمن عثمان
(الدمهوري)

باحث وأكاديمي، مدرس أول في الأكاديمية
الإسلامية الدولية بأوزبكستان، وخبير بمركز الإمام
الماتريدي الدولي للبحوث العلمية

كتاب التوحيد للماتريدي

هل يمكن الاعتماد على نسخة خطية واحدة؟

ملخص البحث:

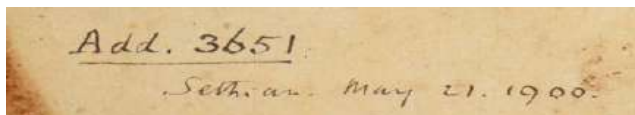
تناول هذه الورقات مسألة مهمة تتعلق بنسخة فريدة لكتاب مهم وتأسيسي وهو كتاب التوحيد لأبي منصور الماتريدي السمرقندي رحمه الله¹، والكتاب يعد عمدة السادة الماتريدية في علم الكلام، فهو أول كتاب نعلمه فصل مجملات ما ورد عن أبي حنيفة رحمه الله في مسائل الاعتقاد، وكان اعتماد السادة الماتريدية والحنفية فيما وراء النهر عليه في رد غائلة الفرق المنحرفة، حتى إن كل من جاء بعد الماتريدي من أعلام المذهب كأبي المعين النسفي (ت508هـ) والبرزدوي؛ بنوا أهم آرائهم على ما جاء فيه. ولكتاب (التوحيد)، ولا نبعد إن قلنا: إن أهم كتب الماتريدية بعده الذي هو «تبصرة الأدلة»، ليس سوى حاشية على متن «توحيد» الماتريدي، وإن لم يخل «التبصرة» بطبيعة الحال من النظرات الخاصة بأبي المعين. ولا يكاد يخلو كتاب من كتب الماتريدية في العقيدة أو أصول الفقه من أثر للماتريدي وكتابه «التوحيد»². ونظرا لأهمية هذا الكتاب فقد اطلعنا على مخطوطته الوحيدة فرأيناها جديرة بالعناية والتعريف بدقتها وإمكانية الاعتماد عليه، وذلك من خلال وصف هذه النسخة الفريدة، ثم بيان تاريخ نسخها، ثم بيان مميزات هذه النسخة، ثم بيان مظاهر دقة هذه النسخة، كل ذلك مصحوبا بالصور الموضحة لتحقيق الغرض من هذه الورقات، ثم خاتمة فيها خلاصة ما توصل إليه البحث.

كلمات مفتاحية: كتاب التوحيد- الماتريدي- أهل السنة والجماعة- الماتريدية- الحنفية- تحقيق المخطوطات- علم التحقيق- النسخة الفريدة- نسخة المؤلف.

أولا: وصف النسخة الخطية الوحيدة لكتاب التوحيد:

للقوف على أهمية هذه النسخة الفريدة، فإنني سأقوم بوصف دقيق قدر المستطاع مع إرفاق الوصف بالصور المناسبة.

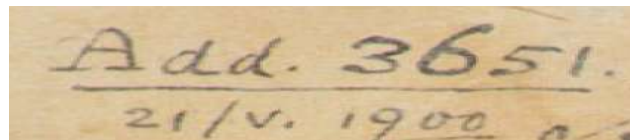
توجد هذه النسخة بمكتبة كميرج برقم: 3651. ونستطيع أن نقرأ بوضوح تحتها 21 May 1900.

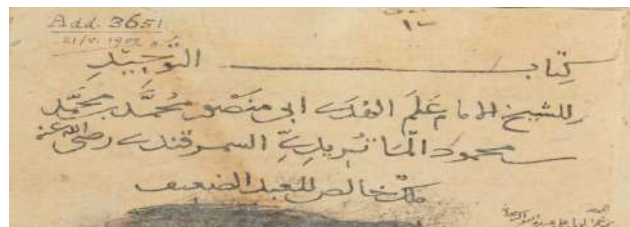
ونفهم من ذلك أن هذه النسخة دخلت مكتبة كميرج بتاريخ 12/5/1900م. فقد كُتب تحت رقم المخطوط تاريخ يغلب على الظن أنه تاريخ تملك المكتبة لها، وكتب بهذه الطريقة تحت الرقم: Add. 3651 | v. 1900/ 21. مع ملاحظة أن الرقم (5) قد كُتب وفق الأرقام اللاتينية (v=5).

(1) ينظر ترجمة حافلة في كتابنا: سد الثغور بسيرة علم الهدى أبي منصور الماتريدي، دار النور المبين، الأردن، 2018م.

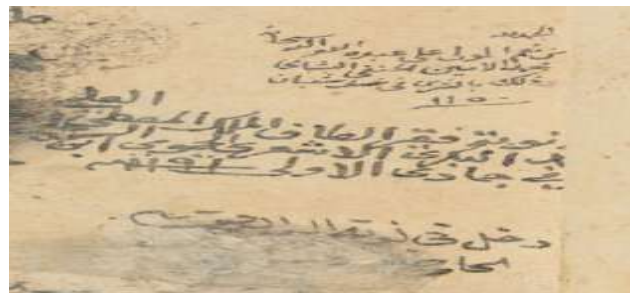
(2) ينظر: كتاب المقدمة التي صدرنا بها تحقيقنا لكتاب التوحيد، والتي نشرت قبل ذلك في بحث مستقل بعنوان: «كتاب التوحيد للماتريدي.. أهميته وأثره ووقفات نقدية مع أهم الإبرازات المتداولة»، نشر بالعدد الثالث من مجلة الماتريدية، التابعة لمركز الإمام الماتريدي الدولي للبحوث العلمية، من ص18- إلى ص28، عام 2022م.

— كتب على صفحة الغلاف: «كتاب التوحيد للشيخ الإمام علم الهدى أبي منصور محمد بن محمد بن محمود الماتريدي السمرقندي رضي الله عنه»، وهذه صورته:

— تملكات الكتاب، وجدنا على صفحة الغلاف عددا من تملكات الكتاب التي تدل على رحلته؛ فقد كُتب مباشرة تحت العنوان واسم المؤلف، في وسط الصفحة، بخط كبير: «ملك خالص للعبد الضعيف [كشطت]» .. ثم على اليمين بخط أصغر صيغة تملك، نصها: «الحمد لله من نعم المولى على عبده الفقير إليه سبحانه، محمد (3) الأمين الحنفي الشامي، وذلك بالشري (4) في نصف شعبان سنة 1150» (5). ثم كتب تحت التملك الأول، تملك آخر بخط أكبر قليلا في أقصى يمين الصفحة أيضا، ونصه: «نوبة فقير أطفاف الملك المعطي العلي، ابن البكري الأشعري الحموي ابن السيد علي، في جمادى الأولى سنة 1191» (6). ثم كُتب تحته تملك آخر غير مكتمل، أوله: «دخل نوبة الفقير إلى الله تعالى..» والباقي مشطوب، وهذه صورة تملكات الكتاب:

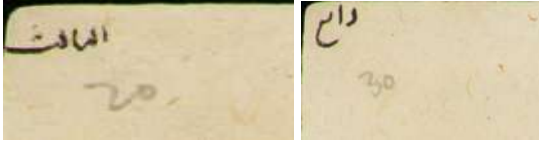

(3) دهج ب: ب خ

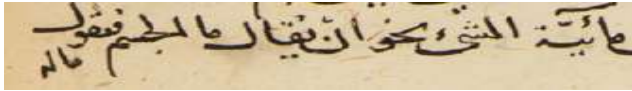
(4) الشري، مقصور، جبل بنجد في ديار طيء وجبل بهامة موصوف بكثرة السباع والشري: موضع عند مكة، والمراد أنه تملك هذه النسخة في شهر شعبان حيث ينزل المطر، والله أعلم. وقد يكون المراد بالشري بالشراء كما نبه الدكتور محمد باذيب. | ينظر: المعجم الوسيط: ١/ ٤٨١، ومعجم البلدان: ٣/ ٣٣٠. ٣٤١.

(5) وفي ذكر موضع صاحب النسخة الشيخ محمد الأمين وأنه كان بالحجاز؛ إشارة إلى أن المذهب الماتريدي كان معروفا لدى علماء تلك البلاد، وأنها سنية منذ القدم.

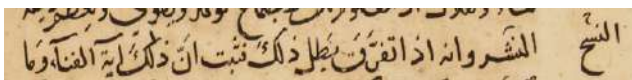
(6) ب: محمد البكري الأشعري الحموي أبي ..

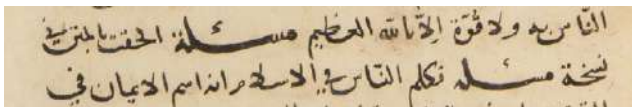
وبعض التعليقات ربط لآخر الصفحة بأول التالية، وهو لا يلتزم ذلك في كل المخطوط، فكلمة: "ما له" هي أول كلمة في الصفحة التالية، لذا كتبها بالأسفل هكذا.

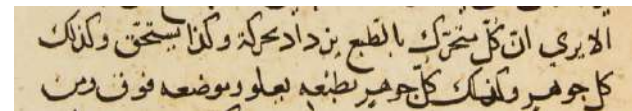
وبعض الحواشي مقابلات على نسخ أخرى، ويكتب عادة بجوارها حرف (خ)، مثل كلمة النشر التي كتبت في بعض النسخ: "النسخ":

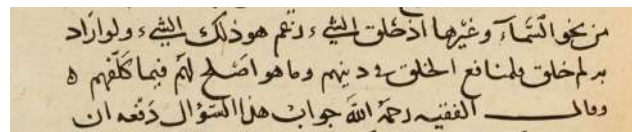
— وقد يضيف للنسخة فصولاً أو مسائل من نسخ أخرى، ولم نجد هذا إلا في موضع واحد في آخر المخطوط، حيث جاء فيه: «مسألة ألحقت بالمتن في نسخة» [202/أ].

— وأحياناً يكرر بعض العبارات خطأ فيكتبها، كما هنا:

— وأحياناً يضع علامة تدل على نهاية الفقرة، أو الجملة، وهي علامة معروفة تكون كالدائرة المنقوطة أحد طرفيها حاد والثاني دائري، لكنه لا يلزمها عقب كل فقرة ولا مطلب، لذلك قد تدل على أن الباقي من السطر لا يكفي لكتابة كلمة فيضع العلامة ليغلق السطر وخوفاً من إضافة شيء إليه، ونراها هنا بعد كلمة: "كلفهم".

— وللناسخ طريقة خاصة في النسخ، منها: أنه يترك إعجام ما يمكن أن يقرأ بطريقتين كالياء والتاء، ولا يضع الهمزات على أمثال: إن التي يمكن أيضاً أن تقرأ «أن»، ويترك كثيراً من إعجام الكلمات، ونحو ذلك كما هي طريقة كثير من الناسخ.

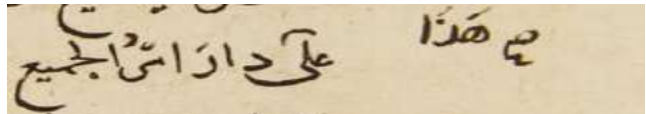
11) لم يوقع الناسخ في خاتمة النسخة بذكر تاريخ النسخ ولا ذكر اسمه بل ختمها بالصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم
ثانياً: تاريخ نسخ الكتاب:

تاريخ نسخ هذه النسخة كان يبين قبل سنة 1150هـ، حيث كان هذا هو التملك الثاني في تلك السنة، فلا بد أن يكون نسخ قبل التملك الأول، وهو غير معلوم، مما يعني أنها نسخة متأخرة، كانت متداولة في القرن الثاني عشر الهجري، فبينها وبين الماتريدي ما يقرب من ثمانمائة عام، فلو وجدنا نسخة قريبة

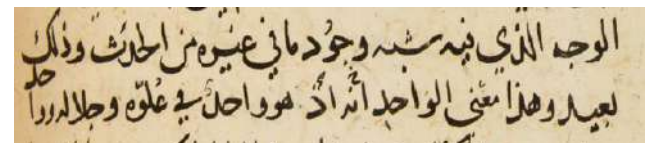
— عدد أوراقها: 206 ورقة، من الحجم المتوسط، أولها: «بسم الله الرحمن الرحيم، رب تم بالخير، الحمد لله الذي كل حمد حمد به من سواه فراجع بالحقيقة إليه..»، وآخرها قوله: «ثبت أن حقيقتيهما واحد، وأن من يروم التفريق بينهما من بعيد يختزع. ولا قوة إلا بالله تعالى. وصلى الله على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين»

— عدد السطور في كل ورقة: 21 سطراً

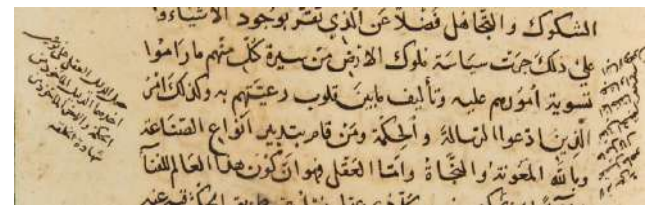
— على هوامش الصفحات تقييدات، وهذه التقييدات بعضها: تصحيحات من الناسخ، مثل كلمة: «هذا» التي ينبغي أن تكون بعد كلمة: «على» هنا:

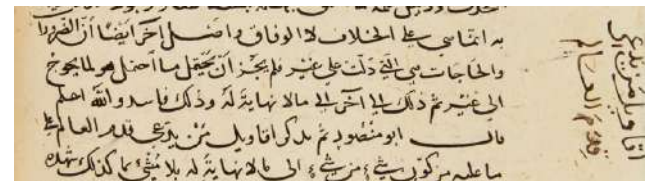
وفي بعض الأحيان يضع التصحيحات، والمقارنات بين النسخ، أثناء النص كما هنا:

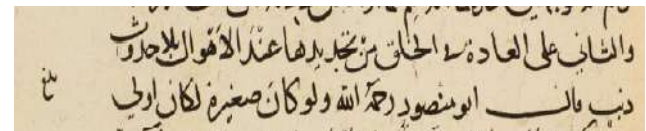
وبعضها تعليقات، وهذه التعليقات بمثابة الشرح لبعض الكلمات والعبارات مما يزيد من قيمة النسخة، ويبدو من التعليقات أنها لرجل من أهل العلم بالكلام، وقد يكتبها معدولة أو مقلوبة، كما في الصورة التالية:

وبعضها عناوين، حيث يكتب الناسخ عنواناً في الهامش دون إشارة لكونه من نسخة الأصل أو غيرها، وهو قليل في المخطوط، كما جاء في [14/ب] عنوان: "أقوليل من يدعي قدم العالم" بالهامش، كما في الصورة التالية:

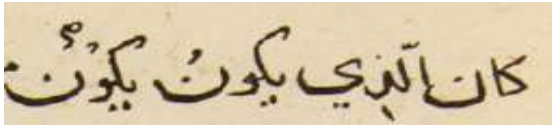

وبعضها تبليغات، فيضع كلمة: "بلغ" بعد كل عدد من الصفحات، ليدل على أنه بلغ في المقابلة إلى هنا، وهو يضعها أحياناً في وسط الصفحة لا في نهايتها كما في [40/أ]، مثل:

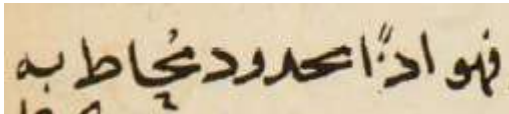
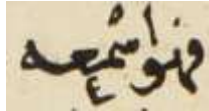

وربما تكون كلمة «بلغ» دلالة على نهاية ملزمة مكونة من عشر وقرات؛ إذ يضعها بعد كل عشر وقرات.
يضع في بداية كل ملزمة ما يدل على بدايتها: فيكتب: الثالث، الرابع..

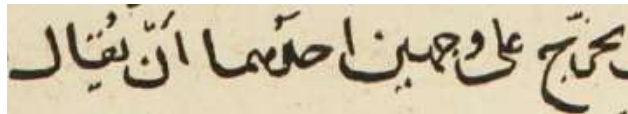
«صح» ليدل على القصد إلى تكرارها، مثل:

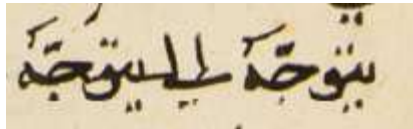
(2) كان بعيد كتابة الحروف المشككة التي يمكن أن تقرأ خطأ، أو المهملة، تحت الكلمة أو فوقها؛ ليدل على القراءة الصحيحة للحرف.. كما في: “يحاط”، و“سمعه”.

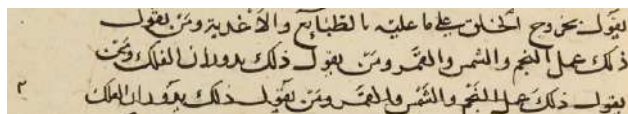
(3) كان يضبط بالشكل الكلمات التي قد تشكل..

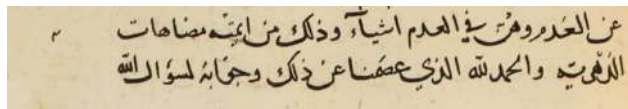
(4) كان يكشف بعض الكلمات المكررة أو التي كتبت خطأ، كما في “إلى يتوجه”.. مما يدل على أن هذه النسخة بعد أن كتبت؛ روجعت.

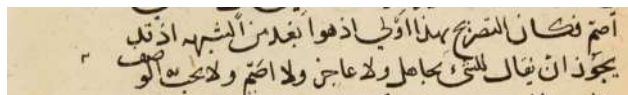
وكما هنا:

(5) كان الناسخ يضع علامات (2) بالرقم الهندي العربي، ليدل على إشكال في النص، أو يدل على ملاحظة ينبغي التنبيه لها، كما في القطعة السابقة، أو يدل على كلمة زائدة أو غير مقروءة أو نحو ذلك.. كما هنا في كلمة “أيمته”، والتي لم يستطع المحققان قراءتها واعتبروها من السقط!

وكما هنا إذ يقول [64/أ]: «قد يجوز أن يقال للشيء [ليس] بجاهل ولا عاجز ولا أصم»، وكلمة «ليس»، ليست من النص الأصلي، ولا يفهم النص إلا بما، لذا وجدنا الناسخ يضع العلامة في الحاشية، هكذا:

وفهم من بعض المواطن أنها للتعداد، تعداد للنقاط كأدلة وبراهين وأقوال، كما في العلامة بالهامش هنا، وفوق: “للقول”..

نسبياً سيكون أفضل، سائلين الله حصول هذا في القريب العاجل!

ثالثاً: مميزات هذه النسخة:

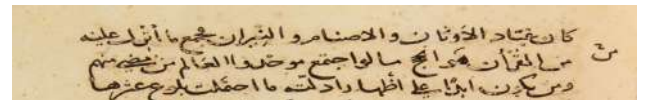
مع تأخر هذه النسخة، لكن يمكننا من خلال ما سبق ومن خلال معايشة هذا المخطوط رصد بعض الميزات، التي ترفع من قيمة هذه النسخة الوحيدة، بحيث تغطي على تأخرها، وفردتها، وتزيد الثقة فيها، فمن هذه الميزات:

— أنها نسخة فريدة، لا يوجد في العالم بحسب علمنا غيرها من كتاب التوحيد، فهي إن لم تكن موجودة لصار كتاب التوحيد في عداد المفقود، ومما يزيد العجب كونها في جامعة كمبودج لا في مكتبة من مكتبات العالم الإسلامي، لا سيما بلد الماتريدي.. وهذه قصة مبكية محزنة لا مجال للحديث عنها الآن، لكننا نلفت النظر لمقدار ما ضاع من تراثنا وعلومنا وثقافتنا إما بفعل الاستعمار أو الإهمال..

(2) نسخة مقابلة على غيرها من النسخ ومراجعة، وهو ما يظهر بوضوح لدى قراءتها، وما نجده فيها من تصحيحات يشير إليها الناسخ بحرف (صح).

(3) نسخة كاملة لا نقص فيها، ويمكننا معرفة ذلك من خلال أرقام الصفحات، فهي صحيحة مضبوطة، وكان الناسخ يضع ما يدل على بلوغه 10 صفحات بقوله: «بلغ»، وقراءة المخطوط أيضاً تدل على تسلسل الكلام وعدم انقطاعه. وهذا يعطي ثقة بالمخطوط لعدم وجود سقط في صفحاته أو تبديل فيها. والذي يبدو من خلال تسلسل فصوله أن ما لاحظته البردوي حين قال: «وفي ترتيبه نوع تعسير» (7)، صحيح جزئياً كما قلنا.

(4) نسخة مقارنة، وقد ظهر ذلك في بعض المواضع التي أشار الناسخ فيها إلى نسخ أخرى بحرف: “خ”، كما في هذا المثال، ففي نسخة: القرآن هو الحجج، وفي أخرى: القرآن من الحجج.

(5) نسخة محشاة؛ حيث احتوت هذه النسخة على هوامش وتعليقات وشروح تزيل الغموض عن بعض المواضع، وهي وإن كانت غير كافية لإزالة غموض الكتاب لكنها مفيدة في كل الأحوال وخير من عدمها، لا سيما مع اعتراف أمثال أبي اليسر البردوي بصعوبة الكتاب وانغلاق بعض عباراته.

ويبدو أن محشي هذه النسخة استعان بتبصرة الأدلة لأبي المعين النسفي وكان الكتاب حال نسخه بين يديه، وقد أشار إليه في أكثر من موضع، منها مسألة الرؤية، واستدلله بقوله تعالى: (لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ) [يونس: 26] حيث أضاف: “وذكر في (تبصرة الأدلة) أن أحداً وعشرين من أصحاب النبي عليه السلام يرون أن المراد بها الرؤية” (8).

ولا يبعد أن تكون منقولة عن نسخة لكتاب التوحيد قرئت على أبي المعين النسفي، إذ جاء في بعض هوامش اللوحة الأولى: عند قول الماتريدي «قُتِبَ أن التقليد ليس بما يُعَدَّر صاحبه؛ لإصابة مثله ضده»؛ قوله: «قال أبو المعين: ضده، برفع الدال أي المخالف في المذهب، المتنازع بطريق المجاز»؛ فهذا تعليق من أبي المعين على الكتاب، وليس قولاً منقولاً من «تبصرة الأدلة»!

(6) نسخة دقيقة إلى حد كبير. وهو ما سأتناوله في النقطة التالية.

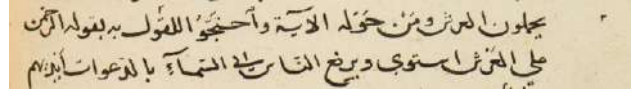
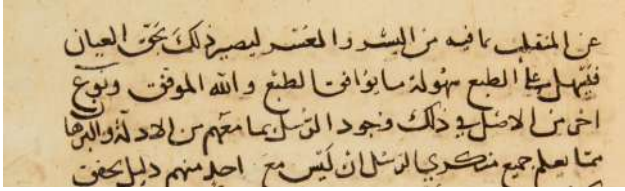
رابعا: مظاهر دقة هذه النسخة الخطية:

ومما يدل على ذلك، عدد من الظواهر؛ منها:

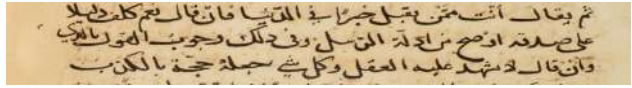
(1) كان من عادة الناسخ إذا تكررت الكلمة أن يكتب فوق الثانية:

(7) أصول الدين، أبو اليسر البردوي، ت: هانز بيترلنس، ص 14، نشر: المكتبة الأزهرية للتراث، 2003م.

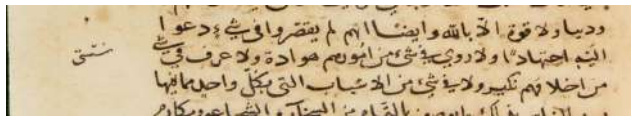
(8) منها: [37/ب]، وقارن تبصرة الأدلة في الموضوع المذكور.

وكما هنا، حيث يضع الناسخ هذا الرقم نظرا لاضطراب النص أو نقصانه أو عدم وضوح المعنى، مثل:

(6) كان الناسخ أحيانا يوضح بعض الكلمات بالفارسية، كما جاء في [98/1] حيث قال: «ولا روى في شيء من أمورهم هواده»، فقد وضع الناسخ كلمة «هواده» أو ترجمها في هامش النص كلمة: «سستى»، وهي كلمة فارسية، وتستعمل حتى اليوم في الأوزبكية الحديثة، يقولون: «سستى»، بمعنى الضعف والخور في العزيمة.

(7) كان في بعض الأحيان يضع علامة تشبه علامة المد التجويدي، ليدل على بداية الفقرة، لكنه ليس مطردا ولا كثيرا، وذلك كما هنا في قوله: «ثم نذكر طرفا»، فهذا استئناف كلام ووجدناه يضع عنده هذه العلامة التي فسرناها على هذا النحو، كما هنا:

وكما في قوله هنا: "نوع آخر.."، فهو أيضا استئناف كلام جديد، لذا قلنا إن هذا هو دلالة هذه العلامة.

- خامسا: الخلاصة وتوصيات
- من خلال ما سبق يتبين لنا إمكانية الاعتماد على هذه النسخة نظرا لدقتها وتفرداها، وما اشتملت عليه من مميزات من تصحيح ومقارنة ونحوها، مما يُمكننا من الخروج من خلالها بنص هو أقرب لما تركه الماتريدي رحمه الله تعالى، وبالرغم من صدور تحقيقات كثيرة معتمدة على هذه النسخة عرفت منها أربعة وقررت منها اثنين بصورة دقيقة 9 إلا أنها ما زالت في حاجة إلى إعادة قراءتها حتى يخرج النص مشتملا على:
- (1) تخلص النص من الدخيل، إلا ما دعت الحاجة إليه.
 - (2) تقريب النص بكتابة بعض التعليقات والكلمات الشارحة ضمن المتن، ولم نتوسع فيه.
 - (3) تقريب النص بتقسيم الكتاب إلى أبواب، ثم مسائل.
 - (4) تقريب الكتاب بوضع العناوين المناسبة والإكثار منها.
 - (5) التمييز بين التصحيح ومقارنة النسخ، وما هو شرح وتعليق.
 - (6) تخلص النص من السقط.
 - (7) تخلص النص من الزيادة المكشوفة من قبل الناسخ.
 - (8) اعتماد لغة الماتريدي إن صحت ولو من وجه ضعيف.
- وهو ما نحاول القيام به إن شاء الله تعالى في نسختنا التي نعني بها لإعادة قراءة هذه النسخة الفريدة حتى يخرج النص كما أراده مؤلفه.

(9) هي تحقيقات الدكتور فتح الله خليف، ثم تحقيق الدكتور بكر طوبال أوغلي والدكتور محمد أروتشي، ثم تحقيق العزازي ثم تحقيق الكيالي.

المراجع والمصادر:

1. أصول الدين، أبو اليسر البزدوي، ت: هانز بيترنس، ص14، نشر: المكتبة الأزهرية للتراث، 2003م.
2. تبصرة الأدلة، أبو المعين النسفي، ت: كلود سلامة، المعهد العلمي الفرنسي، دمشق، ط1، 1990م.
3. التوحيد، أبو منصور الماتريدي، ت: بكر طوبال أوغلو، ومحمد أروتشي، دار صادر، 2004م.
4. التوحيد، أبو منصور الماتريدي، ت: فتح الله خليف، 1970م.
5. التوحيد، لأبي منصور الماتريدي، ت: عاصم إبراهيم الكيالي، دار الكتب العلمية بيروت.
6. التوحيد، لأبي منصور الماتريدي، ت: محمد العزازي، دار الكتب العلمية بيروت، 2020م.
7. سد الغرور بسيرة علم الهدى أبي منصور الماتريدي، دار النور المبين، الأردن، 2018م.
8. كتاب التوحيد، للماتريدي، تحقيق أحمد سعد الدمنهوري، مكتبة الغانم، 2023م.
9. كتاب التوحيد للماتريدي.. أهميته وأثره ووقفات نقدية مع أهم الإبرازات المتداولة، بحث منشور بالعدد الثالث من مجلة الماتريدي، التابعة لمركز الإمام الماتريدي الدولي للبحوث العلمية، من ص18 إلى ص28، عام 2022م.
10. مخطوط كتاب التوحيد، لأبي منصور الماتريدي، الموجود بمكتبة جامعة كمبودج، برقم: 3651.
11. معجم البلدان، شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي (ت: 626هـ)، ط دار صادر، 1977م.
12. المعجم الوسيط، المؤلف: مجمع اللغة العربية بالقاهرة، (إبراهيم مصطفى / أحمد الزيات / حامد عبد القادر / محمد النجار)، الناشر: دار الدعوة.

АБДУЛЛОҲ СУБАЗМУНИЙ “МУСНАД”ИНИНГ ИЛМИЙ ТАДҚИҚИ МАСАЛАСИ

ДОНИЁР МУРАТОВ

Ўзбекистон халқаро ислом
академияси доценти

Аннотация: Ушбу мақолада бухоролик олим, муҳаддис Абдуллоҳ Субазмуний “Муснад”ига бағишланган асарлар ўрганилган. Шунингдек, “Муснад”ни фикҳий мавзулар бўйича қайта тартиблаган олим Муҳаммад Обид Синдий нусхаси ва ундаги ҳадислар сони борасидаги маълумотлар таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** муснад, сунан, ҳадис, муҳаддис, янги услуб, фикҳ, шайх.

Annotation: In this article, the works dedicated to the “Musnad” of the Bukhara scientist, muhaddith Abdullah Subazmuniy are studied. Also, the information about the number of hadiths and the copy of the scientist Muhammad Abid Sindi, who rearranged the “Musnad” according to jurisprudential topics, was analyzed. **Keywords:** musnad, sunan, hadith, muhaddis, new method, fiqh, shaykh.

Аннотация: В данной статье изучаются труды, посвящённые “Муснаду” бухарского учёного мухаддиса Абдуллы Субазмуни. Также проанализированы сведения о количестве хадисов и экземпляре учёного Мухаммада Абида Синди, который перестроил «Муснад» по юридическим темам. **Ключевые слова:** муснад, сунан, хадисы, мухаддисы, новый стиль, фикх, шейх.

Мухаддис олимлар Расулulloх (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадисларни ўз услубидан келиб чиқиб жамлаган. Вақт ўтгандан кейин аввалги муҳаддислар томонидан ёзилган асарларни бошқа муҳаддис янги услубда тартиблаган. Айниқса, муснад услубида таълиф этилган асарларни мавзуларга бўлган ҳолда қайта тартибга солиш бўйича кўплаб ишлар олиб борилган. Шу жиҳатдан, бухоролик олим Абдуллоҳ Субазмунийнинг «Муснад»и бошқа усулда қайта тартибланган китоблардан ҳисобланади. Олимнинг бу асарида имом Абу Ҳанифа (ваф. 150/767)нинг устозлари ривоят қилган ҳадислар жамланган. Жумладан, унда “Ма аснадаҳу ал-имом Абу Ҳанифа ан Абдулмалик ибн Умайр” [15:68], яъни “Имом Абу Ҳанифанинг Абдулмалик ибн Умайдан иснод билан келтирган ҳадиси”, деб келтиради.

Мухаддис олим Абдуллоҳ Субазмунийнинг тўлиқ исми Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Ҳорис ибн Халил Устоз Имом Ҳофиз Фақиҳ Субазмуний Ҳорисий Калобозий (258-340/872-952) бўлиб, у Бухородан ярим фарсах (1,5 км.) узоқликдаги Субазмун қишлоғида 258/872 йили таваллуд топган. Олим фақиҳ ва муҳаддис бўлиб танилган.

Абдуллоҳ Субазмуний ҳанафий мазҳабининг машҳур фақиҳларидан ҳисобланиб, манбаларда муҳаддис ва тилшунос олим бўлгани тўғрисидаги маълумотлар ҳам келтирилган. Ўз замонасида одамлар имом Субазмунийдан доимий равишда маслаҳат олиб, унда бирор марта хато учрамагани учун унга “Устоз” лақабини берган. Олим Ирок, Ҳижоз ва Хуросон шаҳарларида кўплаб саёҳат қилганидан “Ал-Жаввол” (жаҳонгашта, саёҳатчи) лақабини олган, шунингдек, ҳадис ва адабиётдан дарс ҳам берган. Мухаддис олим 340/952 йили шаввол ойининг 5-жума (4 март) кунида вафот этган. Унинг туғилган ва вафот этган йиллари хусусида ихтилоф йўқ. Қабри ўзи туғилиб ўсган Субазмун қишлоғида жойлашган [5:291] [9:82]. Шунингдек, Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий “Тарихи Муллозода (Бухоро мазорлари)” асарининг “Субазмундаги қабрлар тўғрисида”ги бобида олимнинг мазори ҳақида “... улуг шайх ва машҳур имом Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Ҳорис Субазмуний қадасаллоху таоло руҳахунинг покиза қабри ҳам ўша ердадир” [1:92], деган маълумотни келтирган. Бу фикрни муҳаддис, тарихчи, ҳанафий фақиҳи Абдулхай Лакнавий (ваф. 1304/1887) “Ал-Фавоид ал-баҳийя” асарида ҳам тасдиқлаган [5:291]. Бироқ ҳозирда бу қабристон фаолиятини тўхтатган. Субазмуний мазори қабри борасида маълумот йўқлиги учун олимнинг қабрини аниқлаш имкони йўқ.

Абдуллоҳ Субазмуний ҳақида ёзилган манбаларда унинг бир неча асарлари бор (лаҳу тасониф) экани айтилган [3:496]. Ҳозирга қадар унинг “Муснад Аби Ҳанифа” ва “Кашф ал-

осор фи манокиб Абу Ҳанифа” (бу асар қисқача қилиб “Кашф ал-осор” дейилади – Д.М) асарлари етиб келган. Ушбу “Кашф ал-осор фи манокиб Аби Ҳанифа” асари Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлэмалар фондида 3105-рақами остида сақлаб келинмоқда. Аммо “Муснад Абу Ҳанифа” асарининг Ўзбекистондаги нусхалари ҳақида маълумот мавжуд эмас.

Шунингдек, олим “Кашф ал-осор фи манокиб Абу Ҳанифа” асарининг Муҳаммад ибн Бишр ривоятида: “У Абу Ҳанифа орқали кўп ривоят қилган бўлиб, аксарияти ғарибдир ва уларнинг кўпини “Муснад” китобида келтириб ўтдик” [8:85а], “У ривоят қилган ҳадислар кўп бўлиб, уларни “Муснад” китобида зикр қилдик”, деб келтирган. Ушбу маълумотга таяниб, “Муснад” асари “Кашф ал-осор”дан олдин ёзилган, деган хулосага келиш мумкин. Бу каби ҳолатлар кўп такрорланса-да, бироқ Абдуллоҳ Субазмуний ўзининг бошқа асари ҳақида маълумот келтирмаган.

Мухаддиснинг “Муснад”ида Имом Абу Ҳанифа шайхи зикр этилиб, сўнгра унинг ҳадислари баён қилинган. Масалан, “Абу Ҳанифа Ҳакам ибн Утайбадан ривоят қилган ҳадислар”, деб Ҳакамдан қандай ҳадислар ривоят қилган бўлса, уларни бирма-бир келтирган. Бу ҳолат одатдаги муснад ёзиш услубидан фарқ қилади¹. Асарда, умумий ҳисобда Имом Абу Ҳанифанинг 79 та шайхи иштирок этган. Мазкур асар Абу Муҳаммад Асютий томонидан тадқиқ қилиниб, 2008 йилда нашр этилган [15:336]. Унда 915 та ҳадис жамланган бўлиб, машҳур муҳаддис Ибн Манда (ваф. 395/1005) ривояти орқали етиб келган.

Абдуллоҳ Субазмунийнинг ушбу “Муснад” асари кейинчалик бошқа ҳанафий муҳаддислари томонидан қайта ишланган. Улардан бири аллома Мусо ибн Закариё ибн Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Соид Ҳаскафий Қозий Садруддин (ваф. 650/1252)дир. У асарни мухтасар ҳолатга келтирган. Олим Ҳалабга келиб, шу ерда яшаб, фаолият юритган ва фақиҳ бўлиб танилган. Кейинчалик Қоҳирага

¹ Муснад сўзи араб тилида асосланган, таянч, далилланган, яъни иснодга асосланган, деган маъноларни билдиради. Ҳадис истилоҳида эса, бир неча маъноларда қўлланиб келади. Биринчи маъносига кўра, исноди муттасил равишда ўз низоҳисига, яъни Пайгамбарга (с.а.в.) этган ҳадис, яъни санади билан ривоят қилинган ҳадисдир. Ҳадис тўплами сифатида эса, куйидаги услубларда ёзилган: 1. Саҳобийларнинг номлари алифбо тарзида жойлаштирилиб, бир саҳобий ривоят қилган барча ҳадислар бир жойда келтирилади, ундан кейин бошқа саҳобий ва ҳоказо; 2. Саҳобийнинг фазилатига қараб тузилади; 3. Саҳобийларнинг исломга кириш тарихига кўра, олдин Абу Бакр (р.а.)ники келтирилиб, ундан кейин бошқалар билан давом эттирилади. Аммо Субазмуний бошқа услубни қўллаган.

бориб, Жаҳоркас мадрасасида фикҳ ва бошқа фанлардан дарс берган. Шу билан бирга, Ҳалаб ва Қоҳирада ҳадис ривоят қилиш билан ҳам шуғулланган. Умрининг охирини Қоҳирада ўтказган ва ўша ерда вафот этган. Ҳаскафий Имом Ифтихоруддин Абдулмутталиб ибн Фазл Ҳошимий Абу Ҳошимдан ҳадис эшитган бўлса, Диметий каби улуг муҳаддисга устозлик қилган [14:316].

Ҳаскафий орқали етиб келган асарда, ҳадислар бир неча бор такрор келган бўлса, қолганларида исноднинг ўзи зикр қилинган. Бу эса, бошқалар ҳам бу ҳадисни нақл қилганини билдиради. Мухтасар қилинган жойда “Қола Абу Муҳаммад...” (Абу Муҳаммад деди...), деб таъкидланган ўринлар кўп учрайди [12:176]. Булар орқали Субазмуний келтирган иснодлар ўрнини билиш мумкин. Бу эса, бир ҳадиснинг кўплаб иснодлари мавжудлигини кўрсатиш йўлидир. Чунки ҳадис илми қонуниятларига кўра, ҳадис иснодлари қанча кўп бўлса, ўша ривоят кучли ҳисобланган. Масалан, Имом Абу Ҳанифа ўз шайхидан бир ҳадис айтса, уни Абу Ҳанифанинг нечта шогирди ривоят қилган бўлса, ўшаларда ҳадис матни келтирилмаган.

Ҳаскафийдан сўнг унинг китобини шайх, аллома Муҳаммад Обид Синдий Мадиний (ваф. 1257/1839) фикҳий масалалар тартибига кўра жойлаштирган. Синдийнинг тўлиқ исми Муҳаммад Обид ибн Аҳмад Али ибн Муҳаммад Мурод ибн Яъқуб Ҳофиз ибн Маҳмуд Ансорий Хазражий бўлиб, Покистонга қарашли Синдда дунёга келган. Бобоси оиласини араб ерларига олиб борган ва ўша жойларда қолиб кетган. Олим аввал Ҳижозда, кейин Яманда яшаган. Ўз даврида ҳадис, фикҳ ва ҳатто таъбаотни ҳам ўрганган [7:5]. Бир қатор китоблар, хусусан, “Михнат ал-Борий фи жамъ ривоят ал-Бухорий”, “Тартиб муснад ал-имом аш-Шофеъий”, “Ал-Маваҳиб ал-латифа шарҳ муснад ал-имам Абу Ҳанифа” ва бошқаларни ёзган.

Синдий “Муснад”ни Абу Ҳанифа устозларини билмаган толиби илмларнинг ундан ҳадисларни осон топиши учун фикҳий тартибда жойлаштирган [11:138]. Асар фикҳий тартибда бўлса ҳам унда фикҳга оид бўлмаган имон, шамоил, илм ва бошқа шу каби масалаларга ҳам ўрин ажратилган. Китоб номини “Тартиб муснад ал-имом Абу Ҳанифа би ривоят ал-Ҳаскафий” деб номлаган [7:5]. Ушбу асар Абу Баракот Ҳаққуннабий Синдий Азҳарий томонидан нашрга тайёрланган ва 2016 йили Мисрда чоп этилган.

Асарда ўттиз уч китобда беш юз йигирма тўққиз ҳадис ўрин олган бўлиб, у “Ас-Синдий муснади” номи билан юритилган. Энг катта боб намозга оид бўлиб, унда 119 та ҳадис келтирилган. Асарда яна рақамланмаган баъзи ҳадислар бўлиб, улар 77 тани ташкил этган ва улар “ва фи риваятин”, яъни “яна бир ривоятда” деб берилган. Бу ривоятларда ўзидан юқорида бўлган ва рақамланган ҳадисларнинг мазмунига мос бошқа ҳадис келтирилган. Масалан, никоҳ китобида, Абу Ҳанифа Юнус ибн Абдуллоҳдан, у отасидан, отаси Роби ибн Сабра Жуханийдан, у яна отасидан ривоят қилган: “Расулуллоҳ (с.а.в.) Макка фатҳи куни аёлларга вақтинча уйланишдан қайтардилар”. Бу ривоятга рақам қўйилган бўлиб, унинг ортидан “яна бир ривоятда” деб: “Ҳаж йили мутъадан қайтардилар” ва давомида “яна бир ривоятда” деб: “Расулуллоҳ (с.а.в.) фатҳ куни аёлларга вақтинча уйланишдан қайтардилар”, дейилган [7:106]. Агар буларни ҳам алоҳида ҳисобласа, китобда жами 196 та ҳадис келтирилган бўлади. Шу ўринда айтиш лозимки, бу асар ҳадис илмига оид экани учун фақат ҳадислар санаб ўтилган бўлиб, фатволар берилмаган, шарҳ ҳам қилинмаган. Энг кичиги истибро ва раҳн китоблари бўлиб, уларда биттадан ривоят зикр қилинган. Шу билан бирга, Синдий китобнинг кириш қисмида “Амаллар ниятга боғлиқ” ҳадисини келтирган [7:39] ва уни асосий ҳадислар қаторига қўшмаган.

Асарнинг яна бир хусусияти ҳадисларни баҳс орасида ривоят қилишдир. Жумладан, намоз китобининг 18-ҳадисида Суфён ибн Уййна (ваф. 198/814) шундай деган: “Абу Ҳанифа ва Авзой Маккада Дор ал-ханнотинда учрашди. Авзой Абу Ҳанифага: Сизларга нима бўлганки, намозда қўлларингизни

рукудан олдин ва кейин кўтармайсизлар? деганида, Абу Ҳанифа: “Чунки бу бўйича Расулуллоҳ (с.а.в.)дан саҳих ҳадис келмаган”, деди. Авзой: “Қандай қилиб саҳих эмас, Менга Зухрий Солимдан, у отасидан (Абдуллоҳ ибн Умар), у Расулуллоҳ (с.а.в.)дан ҳадис айтган: “У зот намоз бошлашда рукудан олдин ва кейин қўлларини кўтарар эдилар”, деди. Абу Ҳанифа унга: “Бизга Ҳаммод Иброҳимдан, у Алқама ва Асваддан, улар Ибн Масъуддан ҳадис айтиб берган: “У зот фақат намозга киришларида қўл кўтарганлар, бу ишни қайтиб қилмаганлар”, деди. Шунда Авзой: “Мен сенга Зухрийдан, Солимдан, отасидан деб ҳадис айтсам, сен Ҳаммоддан, у Иброҳимдан келган ҳадисни айтдинг!”, деди. Абу Ҳанифа: “Ҳаммод Зухрийдан фақиҳроқ, Иброҳим Солимдан фақиҳроқ, Алқама фикҳда Ибн Умардан кам эмас. Ибн Умарнинг саҳобий фазилати бор. Асваднинг ҳам кўплаб фазилатлари бор. Абдуллоҳ ўша Абдуллоҳ”, деганида Авзой сукут сақлаб қолди” [7:70].

Субазмуний ўз “Муснад”ини Имом Абу Ҳанифа устозлари асосида тузиб чиққани учун ҳам уни қайта тартиблаш жараёнида бу ҳолат сақланиб қолган. Умумий ҳисобда Имом Абу Ҳанифанинг 89 нафар шайхи – устози зикр қилинган. Ҳатто улар орасида бир нафар аёл шайхи бўлганини ҳам билиш мумкин. Шунингдек, устозлари орасида Ҳаммод, Ато ибн Абу Рабоҳ каби олимларнинг бўлиши ва улардан кўп дарс олганига ҳам ишора қилиш ҳолатлари кузатилади. Шу билан бирга, Муҳаммад Обид Синдий асарга “Ал-Маваҳиб ал-латифа фил ҳарам Маккий би шарҳ Муснад ал-имом Ҳаскафий” номи билан шарҳ ҳам ёзган. Муснадлар орасидаги энг катта шарҳ эҳтимол шу бўлиши мумкин [11:155]. Бундан ташқари, Муҳаммад Ҳасан Сунбуҳалий (ваф. 1305/1887) Синдий асарини “Тансиқ ан-низоом бишарҳ Муснад ал-имом” номи билан шарҳлаган ва унинг муқаддима қисмида асардаги ровийлар ҳақида қимматли маълумотларни келтирган [11:157]. Бу асарда 521 та ҳадис шарҳланган [10:682]. Бирок бу асарнинг кириш қисми жуда қисқа бўлиб, илмий тадқиқ қилинмаган. Шу билан бирга, бу асарга Али Қори томонидан ёзилган шарҳ Ҳиндистонда 1312/1894 йили Ҳаравий томонидан нашр этилган [11:138].

Иккинчи олим Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Масъуд Жамолуддин Қунавий Димашкий (ваф. 771/1369) ҳам Абдуллоҳ Субазмуний асарини мухтасар қилиб, “Ал-Мутамид мухтасар ал-Муснад” (“Муснаднинг мухтасарига таянч”), деб номлаган [11:143]. Аммо асарнинг қўлёзма нусхасига “Ал-Мутамид аҳодис ал-Муснад”, деб ном берилган [13:23а]. У асарни фикҳий масалалар тартибига кўра, ўттиз уч бобга бўлиб чиққан. Сўнгра уни “Ал-Мустанид шарҳ ал-Мутамид” номи билан шарҳлаган. Бирок бу асар ҳақида бошқа маълумот йўқ. Шу ўринда айтиш мумкинки, ушбу олим тафсир, қалом, фикҳ ва бошқа соҳаларда ҳам қалам тебратган серкирра ижод соҳибидир.

Учинчи олим эса, Зайнуддин Қосим ибн Қутлубуғо (ваф. 879/1474) бўлиб, у ҳам Ҳорисий (Субазмуний) асарини Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Хусайн ибн Хусрав Балхий (ваф. 576/1183) каби бобларга бўлган ҳолда ривоят қилган ва у “Ибн Қутлубуғо Муснади” деб юритилган [11:149]. Бошқа ўринда “Тавиб Муснад лил Ҳорисий” [4:972] номи билан зикр қилинган.

Имом Субазмунийнинг “Муснад” асари ҳанафий мазҳабида ёзилган Исфохоний ва бошқа олимларнинг “Муснад”ларидан ҳажман катта бўлиб, муҳаддислар ҳамда кенг халқ оммасига мўлжалланган манбалардан бири сифатида қадрлиди. Буни “Муснад”га ёзилган мухтасар ва шарҳларнинг кўплигидан ҳам билиш мумкин. Шу боис, ҳанафий олимларининг ҳадис тўпламлари орасида Имом Субазмунийнинг “Муснад” ва Ҳоразмийнинг “Жомеъ ал-масонид” асарлари энг кўп зикр қилинган.

Ҳанафий олимлари кейинги даврларда ўз мазҳабига нисбатан қилинган тухмат ва турли қўрғинидаги зиддиятлардан, жумладан, ҳадислар хусусидаги ихтилофлардан ўзларини ҳадис илмига оид асар ёзиш билан ҳимоя қилган. Натижада, ҳанафий олимлари томонидан

яратилган хадис китоблари пайдо бўла бошлаган. Бу турдаги китобларда асосан Имом Абу Ханифадан ривоят қилинган ва ушбу мазҳабда ҳужжат сифатида ишлатиладиган хадислар жамланган. Мана шундай манбалардан Абдуллоҳ Субазмунийнинг “Муснад” ва “Кашф ал-осор фи манокиб Абу Ханифа” асарлари ўрин олган.

Ханафий мазҳаби олимларидан Абу Муайяд Муваффақ ибн Аҳмад ибн Исҳоқ Маккий Хоразмий (ваф. 568/1172) Абу Ханифага нисбат берилган 15 та муснадлардан фикхий масалаларда сайланма ёзган ва улар орасида энг кўп фойдалангани Абдуллоҳ Субазмуний Бухорийнинг “Муснад”идир. Шунингдек, Абу Муайяд Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Хоразмий (ваф. 665/1266) каби олимлар ҳам ўз асарларини яратишда ундан кенг фойдаланган.

Ханафий муҳаддисларининг асосий эътибори ва олиб

борган ишлари Имом Абу Ханифанинг муҳаддислик фаолиятини тўлиқроқ кўрсатишга қаратилган. Шунингдек, улар имомни “ҳадисларни яхши билмайди”, деган асоссиз гаплардан ҳимоя қилиш учун ҳам ҳадислардан ҳужжат тўплаган.

Хулоса қилиб айтганда, Абдуллоҳ Субазмунийнинг “Муснад” асари кўплаб олимлар томонидан тадқиқ этилган. Юқорида келтирилган маълумотлар Абдуллоҳ Субазмунийнинг асари устида олиб борилган изланишлар кўламини кенг эканини кўрсатади. Айни пайтда, Имом Субазмуний “Муснад”ининг минтақамиз олимлари томонидан тадқиқ қилиниши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, Синдий асаридаги ровийларни чуқур ўрганиш юртимиздан етишиб чиққан барча ханафий муҳаддислар ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш имконини берган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Бухорий Аҳмад. Тарихи муллозода дар зикри мазороти Бухоро / таржимон Раҳимов К. – Т.: Фан, 2019.
2. Йўлдошев Н., Қурбонов Х. Бухоро шаҳри ва унинг агро-фидаги зиёратгоҳлар тарихи. – Бухоро: Бухоро нашриёти, 2001.
3. Заҳабий. Мизон ал-иътидол фи нақд ар-рижол. Шаҳри кўрсатилмаган. Дор ихё ал-кутуб ал-арабийя, 1963. – Ж. 2.
4. Каттоний Абдулҳай. Фихрас ал-фаҳорис вал асбат. – Байрут: Дор ал-Ғарб ал-исломий, 1982. – Ж. 2.
5. Лакнавий Абдулҳай. Ал-Фавоид ал-баҳийя фи тарожум ал-ханафийя. – Байрут: Дор ал-Аркам, 1998.
6. Синдий Обид. Ал-Мавоҳиб ал-латифа шарҳ муснад ал-имам Аби Ханифа. – Димашк: Дор ан-наводир, 2013. – Т. 1.
7. Синдий Обид. Тартиб муснад ал-имом Аби Ханифа би ривоят ал-Ҳаскафий. – ал-Қоҳира: Дор ал-эхсон, 2016.
8. Субазмуний Абдуллоҳ. Кашф ал-осор фи манокиб Аби Ханифа. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институти, – Қўлзмалар асосий фонди. – Қўлзма № 3105. – 256 ыарак.
9. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодалного

города Бухары. – М.: Наука, 1976.

10. Тартиб Муснад ал-Имом ал-Аъзам / Мин ривоят ал-қодий ал-имом ал-муҳаддис аллома Садр ад-дин Мусо ибн Закарийе ал-Ҳаскафий рх. ли-Хотимат ал-Ҳофиз Муҳаммад Обид ас-Синдий ал-Ансорий рх. Маа шарҳ Тансиқ ан-низом фи Муснад ал-Имом ли-Муҳаммад Ҳасан ас-Сунбулий рх. Янги нашр. – Карачи: Мактабат ал-Бушро, 2010.

11. Урказий, Муҳаммад Амин. Масонид ал-имам Абу Ханифа. – Карачи: Ал-Қодир барнатак центр. 1978.

12. Хаскафий Мусо. Мухтасар муснад Абу Ханифа. – Қоҳира: Қўлзма. Ал-Азхар кутубхонаси. № Инв. № 311832. – 176 ыарак.

13. Қунавий Маҳмуд. Ал-Мутамид аҳодис ал-Муснад. Қўлзма / Устоз Муҳаммад ибн Туркий ат-Туркий шахсий кутубхонаси. 40 ыарак. <https://www.alukah.net/library/0/112140/>.

14. Қураший Абдулқодир. Ал-Жавоҳир ал-музйй. – Ал-Қоҳира: Ҳижр, – Т.3.

15. Хорисий Абу Муҳаммад. Муснад Аби Ханифа / таҳкиқ Абу Муҳаммад Асюттий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 2008.

АБУЛ БАРАКОТ НАСАФИЙНИНГ “АЛ-ЭЪТИМОД ФИЛ ЭЪТИҚОД” АСАРИ ТАВСИФИ

РАВШАН ЭЛМУРОДОВ

Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази илмий ходими

Аннотация: Ушбу мақолада Абул Баракот Насафийнинг “Ал-Эътимод фил эътиқод” асари ҳақида маълумот берилган. Шунингдек, Насафийнинг ақида борасида ёзган бошқа китоблари ҳамда “Ал-Эътимод фил эътиқод” асари мазмуни, аҳамияти, олимлар томонидан ўрганилганлик даражаси ва замонавий нашрлари ҳақида сўз юритилган.

Таянч сўзлар: дин, ақида, матуридия, ашъария, имон, мўътазила, қўлзма, таркибий тузилиш.

Annotation: This article provides information about the work of Abul Barakat Nasafi “Al-Etimad fil etiqat”. Other books written by Nasafi about Aqeedah, the content, significance, level of research by scientists and modern editions of the work “Al-Etimad fil etiqat” were also discussed. **Keywords:** religion, aqeedah, maturidiya, Ash'ariyyah, faith, Mu'tazila, manuscript, structure.

Аннотация: В данной статье представлена информация о произведении Абула Бараката Насафи “Ал-Иътимад фил иътикад”. Обсуждались также другие книги Насафи об Акиде, содержании, значении, уровне исследований ученых и современных изданиях труда “Ал-Иътимад фил иътикад”. **Ключевые слова:** религия, ақида, матуридия, ашария, вера, мутазилиты, рукопись, структура.

Абул Баракот Насафий (ваф. 710/1310) тафсир, фикх, ақида ва усул фикх каби соҳаларда сермахсул ижод қилиб, исломий илмлар ривожига катта ҳисса қўшган буюк олимлардан биридир.

Аллома ақидага оид “Умдат ақидати аҳли сунна вал жамоа” (“Аҳли сунна вал жамоа ақидаси асоси”), “Баҳрул калом” (“Калом илми денгизи”), “Умдатул ақоид” (“Ақидалар асоси”), “Ал-Эътимод фил эътиқод” (“Эътиқоддаги таянч”) номи асарларни таълиф этган [5:61].

Буларнинг барчаси матуридия таълимоти асосидаги суннийлар ақидасига бағишланган асарлардир.

“Умдатул ақоид” мухтасар асар бўлиб, калом илмига онд муҳим масалаларни ўз ичига олган. Асарнинг Жамолиддин Маҳмуд ибн Аҳмад Қувнавий (ваф. 770/1368-69)га тегишли “Аз-Зубда”, XIV асрда яшаган Аҳмад ибн Аъваз Донишманд Акшиҳарий Ҳанафийнинг “Ал-Инқод фий шарҳи умдатил эътиқод” номи ўнга яқин шарҳи мавжуд [5:13].

Эътиборли жиҳати шундаки, “Ал-Умда фий ақидати аҳли сунна вал жамоа” асариға муаллифнинг ўзи ҳам шарҳ ёзган ва уни “Ал-Эътимод” деб номлаган [12:1168].

Ҳожи Халифа “Кашфуз зунун”да: “Эътимодул эътиқод” асари шайх, имом Ҳофизиддин Абдуллоҳ ибн Аҳмад Насафий

Ханафийга тегишлидир”, деб келтиради [11:119].

“Ал-Эътимод фил эътикод” алломанинг илоҳиётга оид иккинчи фундаментал асари бўлиб, барча манбаларда китобнинг унга тегишли экани айtilган. Шунинг учун унинг номи ва Насафийга мансублиги ҳақида ихтилоф йўқ [12:1168; 3:228; 4:102; 2:969].

“Ал-Эътимод фил эътикод” асари узок йиллардан буён нодир қўлёзмалар орасида сақлаб келинган. XX асрдан бошлаб баъзи араб ва турк тадқиқотчилари томонидан ўрганила бошланган.

Асар мазмуни “Ал-Умда” билан солиштирганда анча кенг ва тизимли бўлиб, илоҳиётнинг деярли барча мавзуларини қамраб олган. Шу жиҳати билан асар шарҳ бўлиши билан бирга, мустиқил иш ҳам ҳисобланади.

Ушбу китоб Абу Мансур Мотуридий (ваф. 333/944) ва Абул Ҳасан Ашъарий (ваф. 324/936) ақида мактабларининг орасини мувофиқлаштирган асар ҳисобланади. Умумий қилиб айтганда, у аҳли сунна вал жамоа ақидасини жамлаган асардир.

“Ал-Эътимод фил эътикод” асари мотуридийлик мактабидаги бўшлиқларни тўлдирди. Чунки китобни ёзиш хижрий VII асрда (XIII аср охири) низоҳасига етган. Бу даврда эса, мотуридия мактаби китоблари кам сонли бўлган. Шу сабабли, бу китоб мотуридийлик мактаби тарихини боғловчи муҳим ҳалқа сифатида намойён бўлади.

Бу асар муаллифнинг “Умдатул ақоид” номли китобига шарҳ ўлароқ ёзилган. Юқорида таъкидланганидек, “Умдатул ақоид”нинг шарҳлари кўп. Бу эса унинг олимлар эътиборини тортганини, ўзи ва муаллифи кадри нечоғлик баланд эканини англатади.

Шуни таъкидлаш керакки, муаллифнинг ўз китобига шарҳ ёзиши унинг бошқа асарлар орасида юқори ўринда эканидан дарак беради. Чунки муаллифнинг ўзи бошқалардан кўра олдига қўйилган мақсадни яхши биладиган ва китобдаги нозик ибораларни кенгрок очиб берадиган шахсдир.

Асар мазмун жиҳатдан “Ал-Умда”га ўхшайди. Шундай бўлса-да, китоб кўплаб мавзуларни ўз ичига олгани, ҳар бир мавзуда турли ақидавий йўналиш қарашлари қамраб олинган ҳолда батафсил муҳокама қилингани ва текширилгани билан ажралиб туради.

Абул Баракот Насафий ушбу асарни таълиф этиш сабабини китобнинг кириш қисмида, Аллоҳга ҳамд ва Пайғамбарга салават ва саломлар айтгандан кейин қуйидагича келтиради: “Аҳли сунна вал жамоа ақидасини баён қилиш борасида тасниф этган “Ал-Умда” асаримга қизиқиш катта эканини кўрдим. Гарчи, у дириятдан холи бўлмаган, ривоятлар билан тўлдирилган бўлса ҳам, мушкулотларни изоҳлайдиган, қийин масалаларни очиклайдиган шарҳга муҳтож эди. Шунда мен бандалар Холиқнинг тавфиқи билан масалалари шарҳланган, далиллари муфассал баён қилинган, “Ал-Эътимод фил эътикод” деб номланган бир китобни жамлашни хоҳладим. Аллоҳ Ўзига таваккал қилувчи кишига кифоя қилувчи ва ишларини Унга топширувчи кишига ёрдам берувчидир. Менга Унинг Ўзи етарли ва У қандай ҳам яхши ёрдам берувчидир” [1:106-107].

Муаллиф асарида мотуридийлик ва ашъарийлик ақидаси орасидаги лафзий ихтилофларни келтирмасликка уринган бўлса ҳам, айрим ўринларда икки мактаб орасидаги ихтилофларни мувофиқлаштиришга ҳаракат қилган. Масалан, “Аллоҳ таоло кофирга куфрни ирода қилиши” масаласида Имом Ашъарий ихтиёр этган сўзини зикр этиб, бу ўз шайхи Абу Мансур билдирган кифрга яқин эканини таъкидлайди. Имоннинг ҳақиқати борасида ашъарий мазҳабининг фикрини баён қилиб, ундан мотуридийлик мазҳабига мувофиқ келадиган фикрни олади. “Муқаллиднинг имони” масаласида эса “Бунда мотуридия ва ашъария мазҳаблари орасида ихтилоф йўқ. Ихтилоф фақат мўътазилалар биландир”, деб зикр қилади.

Муаллифнинг мотуридийлик ва ашъарийлик мактаблари орасини яқинлаштиришга ҳаракат қилгани ҳам китобнинг

нечоғлик аҳамиятли эканини кўрсатади. У ушбу саъй-ҳаракатига тўлиқ эришди деб айтмоқчи эмасмиз. Чунки ҳали кўп масалалар муаллақ бўлиб, улар орасидаги лафзий ихтилофлар давом этмокда. Лекин олимнинг қилган ишлари муҳим аҳамиятга эгадир.

Асарнинг таркибий тузилиши. “Ал-Эътимод фил эътикод” асарининг таркибий тузилиши ҳақида айтадиган бўлсак, у муқаддимадан ташқари 55 та мавзуни ўз ичига олган [1:535-538].

Лекин турк олими Муҳаммад Язичи асарнинг таркибий тузилиши ҳақида: “Умумий маълумотлар, илоҳийлик, пайғамбарлик, васият, қазо ва тақдир, имон, сеъмийёт, турли масалалар ва имомат масалаларидан иборат 8 қисмдан иборат бўлган асарда жами 54 боб мавжуд” [6:63] деб боблар сонини 54 та деб келтирган. Чунки у “Ҳақиқатларни исботлаш” деб номланган дастлабки мавзуни боб сифатида келтирмаган бўлиши мумкин.

Аммо Азҳар университети “Усули дин” факультети устози доктор Абдуллоҳ Муҳаммад Абдуллоҳ Исмоил “Ҳақиқатларни исботлаш” бобини ҳам алоҳида келтириб бундай дейди: “Шуни кўришимиз мумкинки, муаллиф (яъни Насафий) ўз китобини ушбу масала билан бошлади. У бу борада Абул Муин Насафий, Нажмиддин Насафий ва бошқа мотуридия мактабининг етук олимларидан бўлган ўз салафларига эргашган. Бунинг сабаби шуки, исломий ақида китобларини ушбу масала билан бошлаш жуда аҳамиятлидир. Чунки “Ҳақиқатларни исботлаш” масаласи бўлмаса, Аллоҳнинг мавжудлиги ва ундан бошқа ҳақиқатлар каби тавҳид илмининг ҳақиқатларини исбот қилиш мумкин эмас. Шунинг учун олимлар ушбу масалани асос қилиб олган”.

Абу Исҳоқ Саффор Бухорий (ваф. 534/1139) ҳам “Талхйисул адиллати ли қаваидит тавҳид” асарини “Ҳақ ва ботил ҳақидаги бўлим” деган мавзу билан бошлаган.

Демак, “Ҳақиқатларни исботлаш” мавзуси ҳам алоҳида боб ҳисобланар экан. Шу сабабли, “Ал-Эътимод фил эътикод” асари 55 бобни ўз ичига олган, деб ҳулоса қилиш мумкин.

Асарда дастлаб бошқа исломий ақида китоблари сингари асосий масала, ҳукмларнинг шарҳ ва таҳлили баён этилган. Масалан, Аллоҳ таолонинг зотиға тааллуқли вожиб бўлган сифатларни Унга исбот қилиш, У зотнинг мавжудлиги, оламнинг яратувчиси экани ва яқка-ю ягона, қадим, мутақаллим, барча комиллик сифатлари билан сифатлангани баён қилинган.

Шунингдек, дастлабки мавзулар Аллоҳ таоло зотиға лойиқ бўлмаган нарсаларни инкор этишни ўз ичига олган. Масалан, Унинг зоти араз, жавҳар ва жисм эмаслиги ҳамда Аллоҳ таоло зотиға лойиқ бўлмаган нуқсонли салбий сифатлар билан сифатланмаслиги баён этилган.

Шундан сўнг нубувват, рисолат масалалари, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам рисолатини тасдиқ этиш, нубувват шартлари, имон масаласи, унинг моҳияти, зиёда ё кам бўлмаслиги ҳақидаги ақидаға оид турли мавзулар баён этилган.

Бундан ташқари, асарда исбот қилишда фақат Куръон ва суннатға таяниладиган масалалар ҳам қамраб олинган. Масалан, охиратдаги ҳисоб-китоб, сирот кўприги каби масалалар, тарози, жаннат, дўзах ва бошқа мисолларни келтириш мумкин [9:221-235].

Асардаги мавзуларнинг умумий жиҳатига эътибор берадиган бўлсак, Абул Баракот Насафий ҳар бир мавзуда мўътазила, мушаббиха, хавориж, қарромия, қадария, муржиа каби адашган тоифалар ғояларини келтириб, уларға нақлий ва ақлий далиллар билан раддия берган.

Насафий ушбу асарни умрининг охирларида таълиф этган” [6:63]. Асарнинг ёзилиши 698 йили 26 жумадул аввал (1299 йил 1 март) ойида якунланган [7:82].

“Ал-Эътимод фил эътикод”нинг асосий манбалари Абул Муин Насафийнинг “Табсирутул адилла” ва Нуриддин Собунийнинг “Ал-кифояту фил ҳидоя” номли асарларидир. Бу жиҳатдан асар режаси ва ибораларининг “Табсирутул

адилла”нинг шарҳи бўлган “Китобут тамхид” билан ўхшашлиги ҳам эътибордан четда қолмайди [6:67].

Бошқа томондан, асарда Имом Ғаззолий ва Фахриддин Розий каби ашъарий олимларига ҳам ишора қилинган. Бу шуни кўрсатадики, муаллиф ўзидан олдинги Абул Муин Насафий ёндашувидан фаркли ўларок, мотуридия ва ашъариянинг бир-бирига хилоф қилган томонларига урғу бермайди, балки икки мазҳабнинг муштарак томонларини кўрсатишга ҳаракат қилади [8:82].

“Ал-Эътимод фил эътикод” асарининг бугунги кунгача етиб келган турли қўлёзмалари орасида Сулаймония кутубхонаси, Фотиҳ, 721-йил санаси билан №3085 рақами остида рўйхатга олинган нусхаси ҳаттотликдаги равонлиги билан ҳам, муаллиф вафот этган 710 йилга яқинлиги билан ҳам эътиборни тортади. Туркиянинг бошқа кутубхоналарида ҳам асарнинг турли даврга оид қўлёзма нусхалари сақланмоқда [10].

“Ал-Умда” ва “Ал-Эътимод фил эътикод” асарларидан уламолар ўз китобларида манба сифатида фойдаланган. Жумладан, бу асарлар орасида Ибн Ҳумомнинг “Ал-мусаяра”, Тафтазонийнинг “Шарҳул макосид” асарларини келтириш мумкин.

Яна Тафтазонийнинг “Ақонди Насафий” асари билан “Ал-Умда” ва “Ал-Эътимод” асарлари солиштириладиган бўлса, матнларининг қанчалик яқин экани яққол кўзга ташланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абул Баракот Насафий. Ал Эътимод фил эътикод. Др.Абдуллоҳ Муҳаммад Исмоил тадқиқи. – Қоҳира: Мактабатул азҳарийя лит турос, 2011.
2. Heffening W. Al-Nasafi. The encyclopaedia of islam. –Vol-7.–Leiden-Newyork: E.J.Brill, 1993.
3. Қаҳҳола. Мўъжамул муаллифин. – Ж.П. – Байрут: Муассатур рисола, 1993.
4. Лакнавий. Ал-Фавоидул баҳийя. М.Наъсани наشري. – Байрут: Дорул китоб, 1906.
5. Махсудов Д. Буюк аждодларимиз “Абул Баракот Насафий ҳаёти ва илмий ижоди”. – Т.: Тошкент ислом университети, 2013.
6. Muhammed Yazıcı. Ebü'l-Berekât en-Nesefi, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve el-İ'timâd fi'l-i'tikâd Adlı Eseri (Yayımlanmamış Yüksek

Муҳаммад Язичи асар ҳақида: “Худди шундай “Шарҳи фикхул акбар”нинг муаллифи Мулла Али Қори ҳам “Ал-Эътимод”дан манба сифатида фойдаланган, деган фикрдамиз. Чунки “Шарҳи фикхул акбар”га назар ташлайдиган бўлсак, айниқса, имомат баҳси унга жуда ҳам ўхшашдир” [6:63] дейди.

“Ал-Эътимод” Насафийдан кейинги олимлар томонидан ўрганилган. Унга шарҳ ва изоҳлар ёзилиб, йиллар давомида мадрасаларда ўқитилган. Бундан ташқари, асар нусхалари кўпайтирилиб, турли жойларга етказилган. Кейинги давр олимларининг ана шундай сазъ-ҳаракати билан асар ўзига муносиб мавқега эга бўлган ва шуҳрат қозongan [6:62-92; 7:57].

1991 йилда Муҳаммад Язичи томонидан китоб матни таҳқиқи амалга оширилган. Аммо у нашр этилмаган. Асарнинг “Шарҳул умда фий ақидати аҳли сунна вал жамоа” номли тадқиқот наشري эса Др.Абдуллоҳ Муҳаммад Абдуллоҳ Исмоил томонидан 2012 йил Қоҳирада нашр этилган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Абул Баракот Насафийнинг “Ал-Эътимод фил эътикод” асари мотуридия таълимотини кенг шарҳлаб берган, адашган тоифалар ғояларига асосли радийлар берган ҳамда аҳли сунна вал жамоа ақидасини жамлаган асар ҳисобланади. Ушбу асардан ҳозирги кундаги адашган оқимларнинг имон ва тақфир каби турли ақидавий масалалардаги ҳамда калом илми борасидаги ботил эътиқодига раддия сифатида фойдаланиш мумкин.

Lisans Tezi, Atatürk ÜSBE). – Erzurum, 1992.

7. Temel Yeşilyurt, Ebü'l-Berekât en-Nesefi ve İslâm Düşüncesindeki Yeri. – Malatya: Kubbealtı Yayıncılık, 2000.

8. Uludag' universiteti teologiya fakulteti jurnali: Kılıç Aslan MAVİL. Bir Hanefî-Mâtürîdî Alimi Ebü'l-Berekât en-Nesefi. Cilt: 22, Sayı: 1, 2013.

9. Vergl Rudolph Ulrich. Al-Maturidi und Sunnitische Theologie in Samarkand.

10. Қўлёзма нусхалар: Боязид давлат кутубхонаси, –№2801; Чорум вилоят халқ кутубхонаси, –№ 4078; Сулаймония кутубхонаси., Лалели, –№2317-2365, Рашид афанди, –№323.

11. Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун. Муҳаммад Шарафиддин Ёлтоқя таҳқиқи. – Ж.І. – Байрут: Дор ихёут туросил арабий, 1941.

12. Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун. Муҳаммад Шарафиддин Ёлтоқя таҳқиқи. – Ж.ІІ. – Байрут: Дор ихёут туросил арабий, 1941.

“SAHIHUL BUXORIY” ASARINING ISLOM SHUNOSLIK YO‘NALISHIDA O‘RGANILISHI

SUNNATULLA ABDULLAYEV

Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi

Annotatsiya: Maqolada Imom Buxoriyning “Sahihul Buxoriy” asari turli sohalarda, xususan islomshunoslik sohasida alohida e’tibor bilan o’rganilishi haqida yozilgan. Unda islomshunos olimlarning asar yozilganidan boshlab so’ngi asrga qadar bir yuz ellikka yaqin sharhlar bitilganiga oid ma’lumotlar qayd etilgan. **Tayanch so’zlar:** Sahihul Buxoriy, asar, sharh, etimologik tarix.

Annotation: The article describes the study of Imam Bukhari’s work “Sahihul Bukhari” in various fields, especially in the field of Islamic studies. It contains information about the writing of about one hundred and fifty commentaries by Islamic scholars from the time the work was written until the last century. **Keywords:** Sahihul Bukhari, work, commentary, etymological history.

Аннотация: В статье описано изучение труда Имама Бухари “Сахихуль Бухари” в различных областях, особенно в области исламоведения. Он содержит сведения о написании около ста пятидесяти комментариев исламских ученых с момента написания произведения до прошлого века. **Ключевые слова:** Сахихуль Бухари, труд, комментарий, этимологическая история.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, allomalar ilmiy merosini o‘rganish, ularni o‘zbek tiliga tarjima qilish va keng jamoatchilikka yetkazish yuzasidan ko‘plab ishlar amalga oshirildi. Buyuk muhaddis Imom Buxoriyning “Sahihul Buxoriy” nomi bilan mashhur asari butun musulmonlar uchun Qur’oni karimdan keyingi muhim manbadir. Asarda keltirilgan hadislar insonlarning ma’naviy ongi, odob-axloqi, madaniyati va komil

inson tarbiyasi uchun xizmat qilgani bois, uni har jihatdan puxta o‘rganish zarur.

Imom Buxoriyning ushbu asari borasida olib borilgan tadqiqotlar, avvalo, uning qo‘lyozma nusxalariga bevosita bog‘liq. Zero, asarga bog‘liq barcha ilmiy va faraziy taxminlarda uning ilk asr va keyingi davrlarda ko‘chirilgan nusxalari muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada turk tadqiqotchisi D.Fuad Sezgin

(1342-1439/1964-2018) o'zining "Tarix at-turoso al-arabiyy" ("Islom ilmlari tarixi") nomli asarida "Sahihul Buxoriy" asari qo'lyozma nusxalari bo'limida quyidagilarni keltiradi: "Sahihul Buxoriy" asari qo'lyozma nusxalari deyarli, arab olamidagi barcha kutubxonalarda uchraydi. Nusxalar orasida biz bilgan eng qadimiy qo'lyozma 370-390/980-999-yillarda Marvaziy rivoyatiga ko'ra ko'chirilgan "Minjana" nusxasi ham bor. Mazkur nusxa 1936-yil Kembrij universitetiga olib ketilgan" [2:228].

Asarni o'rganish dastavval xattotlar tomonidan ko'chirishdan boshlangan. Jumladan, Quddusda yashagan Abu Nasr al-Mo'taman as-Sojiy milodiy 1053-1113 yillarda asarni olti marta to'liq ko'chirgan. Ushbu asar islom olamida o'ta ahamiyatli bo'lgani bois, yozib tugallanganidan hozirga qadar unga sharh va hoshiyalar bitilib, tadqiqotlar olib borilmoqda. Asar hadis ilmiga oid bo'lishiga qaramay uni turli aspektlarda o'rganish mumkin. Jumladan, jarh va ta'dil, roviylar ismi, hadislarining sahih yoki zaif ekanini anglash va yana shu kabi mavzularni o'z ichiga qamrab oladi. Hadis ilmi, so'zlarning ishlatilishiga ko'ra ularning turli ma'nolarda qo'llashga oid – balog'at ilmi, arab tilidagi so'zlarning sintaktik va grammatik jihatidan to'laqonli o'rganuvchi – nahv va sarf ilmlari shular jumlasidandir. Bundan tashqari, yana boshqa sohalarida ham "Sahihul Buxoriy" asarini o'rganish haligacha davom etmoqda.

Umuman olganda, asarning islomshunoslikda o'rganilishi boshqa sohalariga qaraganda ko'proq sonni tashkil etadi. Shunday bo'lsa-da, hozirga qadar asarning 150 ga yaqin sharhlari bor ekanini aniqlangan. Hindistonlik mashhur olim Abdussalom Mubarakfurining (1289-1342/1872-1924) "Siyrot al-Imom al-Buxoriy sayyid al-fuqaho va imom al-muhaddisin" (Faqihlar peshvosi va muhaddislar yetakchisi Imom Buxoriyning tarjimai holi) nomli kitobida Imom Buxoriyning "Sahihul Buxoriy" asariga yozilgan 142 ta sharhni sanab, ular haqida qisqacha ma'lumot keltirgan [1:452]. Bu borada olim kitobining "Al-Jome' as-Sahih" asariga yozilgan sharh va izohlar deb nomlangan to'rtinchi bobida bunday deydi: "Asarning ulug'vorligi va qadri buyuk ekaniga isbot sifatida unga yozilgan sharh va izohlarni keltirish mumkin. "Sahihul Buxoriy" to'plamiga sharh yozgan olimlar qaysi mazhab va yo'nalishda bo'lishidan qat'i nazar asar rivojiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda. Sharh bitganlarning ba'zilar asarning umumiy holatiga sharh yozgan bo'lsa, boshqasi hadis rivoyat qilgan insonlar kitobda keltirilgan fiqh ilmiga oid mavzularni o'rganib, tadqiq qilgan. Shorihlar – sharh yozganlardan ba'zilar o'z sharhini mufassal yozgan bo'lsa, boshqasi esa umumlashtirib, boshqalari esa o'zidan oldingi yozilgan sharhlarni muxtasar- ixcham holatga keltirib, jamlagan. "Sahihul Buxoriy" ga oid sharhlarning hammasi yoki u haqda yozilgan kitoblarni tadqiq qilish juda qiyin ish. Ammo qo'limdan kelganicha, o'sha izoh va mulohazalarni hurmatli o'quvchiga havola etaman. Hadis olimlari o'z asarida ishora qilgan ba'zi sharhlar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lish imkonini yo'q bo'lgani bois, ularning nomi yoki tafsilotini keltirmasdan, batafsil ma'lumot bera olmaganimizdan chuqur afsusdaman" [1:J 1: 363]. Alloma Mubarakfuriy so'zlaridan "Sahihul Buxoriy" asarining nechog'lik muhim ahamiyatga ega ekanini anglash mumkin.

Asarning ilk sharhi sifatida Xattobiy nomi bilan mashhur Imom Abu Sulaymon Hamd ibn Muhammadning (vaf. 388/988) "A'lom as-sunan" kitobini keltirish mumkin. Bu kitob haqida mashhur tarixchi olim Hoji Halifa (vaf. 1068/1657) quyidagilarni aytib o'tadi: "A'lom as-sunan" asari o'ta nodir sharh bo'lib, asar "Ne'matlarni beminnat tortiq qiluvchi Allohga hamd bo'lsin" deb boshlanadi. Xattobiy "Maolim as-sunan" kitobini tugatganidan so'ng, ushbu asarni bir jildga yozib qoldirdi. Asar Balx ahli iltimosiga binoan yozilgan" [3:545]. Hoji Xalifa yuqorida aytib o'tgan Xattobiyning "Maolim as-sunna" kitobi oltita eng to'g'ri hadis asarlari ichidagi Imom Abu Dovudning (202-275/889-817-y.) "Sunan"iga yozilgan sharhdur.

Imom Buxoriyning "Sahihul Buxoriy" asariga ilk sharh deb qaraladigan "A'lom as-sunan" asari nomi borasida bir qancha qarash bor. Ya'ni asar nomi aslida "A'lom as-sunan" bo'lganmi yoki boshqami degan savol tadqiqotchilar orasida uchraydi. Chunki uning bir qancha qo'lyozma nusxalarida "A'lom as-

sunan" nomidan tashqari "Al-I'lom as-sunan", "Al-I'lom al-Buxoriy" kabi o'nga yaqin ko'rinishlarni uchratish mumkin. Asar ustida tadqiqot olib borgan D.Muhammad ibn Sa'd so'ngi xulosa o'rniida uning nomini "A'lom as-sunan" ekanini to'g'ri deb qayd etgan [7:67]. Imom Buxoriy hayoti va ijodi haqida ma'lumot keltirib, uning "Sahihul Buxoriy" asariga yozilgan sharhlarni keltirgan olim U.Uvvatov ham o'zining "Movarounnahr va Xuroson olimlarining hadis ilmi rivojida tutgan o'rni: Buxoriy, Muslim, Termiziy" nomli kitobida Xattobiy sharhini "Al-I'lom" deb keltirib, muallif nomini ham xato tarzda "Al-Xitobiy" deb qayd etgan [6:75].

Xattobiy sharhidan so'ng Imom Ahmad ibn Nasr Azdiyning (vaf. 402/1012) "An-Nasihatu fi sharh al-Buxoriy" nomli asarni keltirish mumkin. Ushbu sharh borasida tafsir, qiroat va hadis ilmi olimi Yusufzoda Afandi (1127-1085/1674-1754) o'zining "Sahihul Buxoriy" asariga izoh sifatida yozgan "Najoh al-qoriy sharh Sahih al-Buxoriy" nomli sharhida quyidagilarni aytib o'tgan: "Imom Ahmad ibn Nasr Azdiyning "An-Nasihatu fi sharh al-Buxoriy" nomli asarida Xattobiyning "A'lom as-sunan" kitobida urg'u berib o'tilgan eslatmalarga to'ldirish kiritilib, u keltirmagan qaydlarni uchratish mumkin" [8:36]. Ammo Yusufzoda Afandining ushbu sharhi hozirgacha to'liq kitob shaklida chop qilinmagan.

Keyingi sharh sifatida tilshunos olim Abu Abdulloh Muhammad ibn Ja'far Taymiy al-Qazzozning (vaf. 412/1002-y.) "Sharh g'orib al-Jome'" nomli asarini keltirish mumkin. Abu Abdulloh Muhammadning ushbu sharhi Imom Buxoriyning "al-Jome' as-sahih" ga yozilgan oldingi sharhlardan tilshunoslikka oid masalalarni yoritib berishi bilan xarakterlidir. Buning isboti sifatida Yusufzoda Afandi "Najoh al-qoriy sharh Sahih al-Buxoriy" sharhida [8:36] Abu Abdulloh Muhammadning sharhidan foydalanганиni aytib o'tganini ko'rish mumkin. Keltirilgan masalalarning aksari arab tilidagi so'zlarning etimologik tarixi va turli talaffuz qilinishiga oid qarashlarni o'z ichiga oladi.

Andalusiyalik mashhur muhaddis olim Muhallab ibn Abu Sufro Azdiyning (vaf. 435/1044) ham "Sahihul Buxoriy" asariga yozgan sharhi ushbu asarlarning ilk yozilganlaridan biridir. Muallif ushbu asarni qisqartirib, "Al-Muxtasar an-nasih fi-hizb al-kitab al-Jome' as-sahih" deb nomlangan boshqa bir asar ham yozgan. Muhallab Azdiyning bir asarga ikkita kitob yozishi olimlar orasida kam uchraydigan holat bo'lgani bois, muallif buni quyidagicha izohlaydi: "Imom Buxoriy "Sahihul Buxoriy" asarida ba'zi hadislar takror kelgani bois, undagi hadislarini qisqartirib berishga, mohiyatini tushuntirishga va yodlash uchun oson bo'lishiga katta qiziqish bildirgan insonlar taklifiga ko'ra ushbu asar yozildi" [4:105]. Muhallab Azdiyning mazkur qisqartmasi muallif aytganidek, takror hadislarini yana qayta keltirmay, qayerda bir hadis takror kelishi mumkin bo'lsa, shu mavzuning o'zidayoq, ushbu hadis shu mavzuda ham keltirilgan deb aytib o'tiladi.

Yuqoridagilarga misol sifatida Muhallab Azdiy Imom Buxoriy "Sahihul Buxoriy" asarining "Ilm kitobi"dagi "So'zga mashg'ulligida ilmdan so'ralsa, so'zini tamomlab, keyin so'rovchiga javob berish haqida" deb nomlangan bob ostida quyidagi hadisni izohlab, ushbu hadis boshqa bobda ham takror kelganiga ishora qiladi:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: بَيْنَمَا النَّبِيُّ ﷺ فِي مَجْلِسٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أَعْرَابِيٌّ، فَقَالَ: مَتَى السَّاعَةُ؟ فَقَضَى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: بَعْضُ الْقَوْمِ سَمِعَ مَا قَالَ فَكَرِهَ مَا قَالَ، وَقَالَ بَعْضُهُمْ: بَلْ لَمْ يَسْمَعْ، حَتَّى إِذَا قَضَى حَدِيثَهُ، قَالَ: «أَيْنَ السَّائِلُ عَنْ السَّاعَةِ؟»، قَالَ: هَا أَنْذَا يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: «إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَاتَّظَرِ السَّاعَةَ»، قَالَ: كَيْفَ إِضَاعَتُهَا؟ قَالَ: «إِذَا وَدِدَ الْأَمْرُ إِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ فَاتَّظَرِ السَّاعَةَ»

"Abu Hurayra roziyallohu anhu aytadi: "Rasululloh sollallohu alayhi vasallam bir majlisda odamlarga hadis aytayotganlarida bir a'robiiy kelib: "Soat (Qiyomat) qachon?" dedi. Rasululloh sollallohu alayhi vasallam so'zlarida davom etaverdilar. Ba'zi odamlar: "U zot uning gapirganini eshitdilar-u, gapini yoq'tirmadilar", deyishdi, ba'zilar esa: "Yo'q, eshitmadilar", deyishdi. U zot so'zlarini tugatgach: "Qiyomat haqida so'ragan qani?" dedilar. "Mana men, ey Allohning Rasuli!" dedi. "Qachon

omonat zoye qilinsa, qiyomatni kutaver!” dedilar. “Uni zoye qilish qanday bo’ladi?” dedi. “Qachon ish o’z ahlidan boshqasiga topshirilsa, qiyomatni kutaver!” dedilar” [5:498].

Muhallab Azdiy hadis ostidan: “Imom Buxoriy bu hadisni “Omonatning ko’tarilishi” nomli bobda ham keltirib o’tgan”, deb izohlaydi [4:206]. Shu kabi alloma Muhallab o’zidan oldingi olimlar qilmagan yangicha yondashuv orqali Imom Buxoriyning “Sahihul Buxoriy” asaridagi barcha takror hadislarini yana qaysi mavzularda qayta keltirilganini birma-bir sanab o’tgan. Bu esa o’z navbatida “Sahihul Buxoriy”ni o’rganib, uni yodlovchi kishi uchun bir qancha yengillik keltirib chiqaradi.

Keyingi sharh sifatida “Ibn Abdulbar” nomi bilan mashhur Hofiz Jamoluddin Abu Umar Yusuf ibn Abdullohning (328-423/978-1071 y.) “Al-Ajviba a’n al-masail al-mustag’roba

mik kitab al-Buxoriy” nomli asarini keltirish mumkin. Hofiz Jamoluddin tomonidan mazkur sharh hadislardagi islomshunoslik sohasiga oid fiqh, aqida, usul al-fiqh ilmiga oid masalalarni qamrab olgani bilan xarakterlidir. Bundan tashqari, sharhda asarning to’liq izohi emas, balki Hofiz Jamoluddindan “Sahihul Buxoriy” kitobidagi ba’zi hadislarining tushunish qiyin bo’lgan o’rinlari yoritib berilgan. Mazkur asar ilk bor 2001-yili Jazoir universiteti, “Islomshunoslik” kafedrası, “Usul al-fiqh” yo’nalishi magistranti Abdulxoliq ibn Muhammad Mozi tomonidan tadqiq etilgan. So’ngra 2004-yili kitob holida nashr etilgan.

Yuqorida sanalgan asarlar “Sahihul Buxoriy”ga Imom Buxoriy vafotidan bir asr o’tar-o’tmas bitilgan ilk sharhlar hisoblanib, ularning tadqiq etilishi va kitob holida chop etilishi olimning asari nechog’lik ulkan e’tiborga molik ekanini ko’rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdussalom Mubarakfurii. Siyrot al-Imom al-Buxoriy sayyid al-fuqaho va imom al-muhaddisin. – Makka: Dor olim al-favoid, 2001. – B. 452.
2. D. Fuad Sezgin. Tarix at-turos al-arabiy. – Saudiya Arabistoni: Imom Muhammad ibn Saud universiteti, 1991. – J. 1. – B. 228.
3. Hoji Xalifa. Kashf az-zunun a’n asama al-kutub va al-funun. – Bayrut: Dor ihya at-turos, 1941. – J. 1. – B. 545.
4. Muhallab ibn Abu Sufro Azdiy. al-Muxtasar an-nasih fi tahzib al-kitab al-Jome’ as-sahih. – Riyod: Dor ahli sunna, 2009. – J. 1. – B. 105.

5. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf va boshqalar. Oltin silsila. Sahihi Buxoriy. – Toshkent: Hilol-nashr, 2016. – J. 1. – B. 498.

6. Uvvatov U. Movarounnahr va Xuroson olimlarining hadis ilmi rivojida tutgan o’rni al-Buxoriy, Muslim, at-Termiziy. – Toshkent: O’zbekiston xalqaro islom akademiyasi nashriyot-matbaa birlashmasi, 2020. – B. 75.

7. Xattobiy. A’lom as-sunan // Muhammad ibn Sa’di tahqiqi. – Makka: Ummu al-Quro universiteti, 1988. – J. 1. – B. 67.

8. Yusufzoda Afandi. Najoh al-qoriy sharh Svahih al-Buxoriy // Shokir Muhammad Mahmud tahqiqi. – Qohira: Kuliyat dor al-ulum, 2015. – J. 1. – B. 36.

ФАХРИДДИН РОЗИЙ ҚАЛАМИГА МАНСУБ “МАФОТИХУЛ ҒАЙБ” АСАРИНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АҲАМИЯТИ

АБДУРАСУЛ
АБДУЛЛАЕВ
ЎЗХИА кафедра
докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада машхур муфасссир Фахриддин Розийнинг ҳаёти ва ижоди, шунингдек, унинг “Мафотиҳул ғайб” (“Ғайб сирларини очувчи”) асари таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** “Китобут тафсири кабир”, “Китобут тафсири сағир”, “Китобут тафсири Фотиҳа”.

Annotation: This article analyzes the life and work of the famous commentator Fakhriddin Razi, as well as his work “Mafotihul Gayb” (“Revealer of the secrets of the Unseen”). **Keywords:** “Kitabut tafsir kabir”, “Kitabut tafsir Sagir”, “Kitabut tafsir Fatiha”.

Аннотация: В данной статье анализируется жизнь и деятельность известного муфасссира Фахриддина Рази, а также его произведение “Мафотиҳул Ғайб” (“Открывающий тайны незримого”). **Ключевые слова:** “Китабут тафсир кабир”, “Китабут тафсир Сағир”, “Китабут тафсир Фатиха”.

Машхур аллома, муфасссир, мутакаллим, мантиқшунос, тилшунос, табиб ва файласуф Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Умар ибн Хусайн ибн Ҳасан ибн Али Фахриддин Розий [1:5] хижрий 544, милодий 1148 йили Рай шаҳрида туғилган. У ўз даврида “Хатибнинг ўғли” сифатида танилган, “Дин фаҳри” деб эътироф этилган [2:248].

Олим дастлабки илми отаси Зиёвуддин (Рай шаҳрининг хатиби)дан олган. Таълим олишни Хуросоннинг Мароғи шаҳрида бошлаган бўлса-да, умрининг кўп қисмини илм талабида Марказий Осиё, Эрон ва бошқа ҳудудлардаги турли илм марказларида ўтказди. У ерда олим, шоир ва давлат арбоблари билан танишди. Фозил ибн Ошур “Ат-тафсир вар рижалуху” китобида Фахриддин Розий Хуросон, Бухоро, Самарқанд, Хоразм шаҳарларига боргани, Ироқ, Шом диёрларида бўлгани, форс ва бошқа тилларни яхши ўзлаштиргани [3:276] ҳақида ёзади. У кўпроқ Марказий Осиёнинг йирик шаҳарлари бўлган Бухоро, Самарқанд ва Хоразмда бўлиб, Хоразмшоҳ саройида уч йил хизмат қилган. У ўз даврининг стук олими бўлиб етишган. Ҳиротда унинг учун махсус мадраса таъсис этилиб, Фахриддин Розий у ерда “Шайхулислом” номи билан танилган ва мударрислик қилган.

Ҳамма даврларда бўлганидек, Фахриддин Розийнинг ҳам муҳолифлари чиқиб, уни диний эътиқод, фикр ва ақида

борасида ислом асосларига путур етказиш ва динни бузишга уринганликда айблаган. Олим уларга: “اعتقادات فرق المسلمين و المشرکین” (“Эътиқодот фарқи муслимини вал мушриқин”) [3:281] асарида раддия берган.

Фахриддин Розий умрининг сўнгги йилларини Ҳиротда ўтказган ва хижрий 606, милодий 1209 йили шу ерда вафот этган. Ибн Хулокон “وفیات الاعیان” “Вафийтул аъён” китобида: “Ривоятга кўра карромийлар томонидан заҳарланган, шунинг натижасида ўлган” [2:249] деган фикрни баён этган.

Фахриддин Розий икки юздан ортиқ асар таълиф этган [3:282]. Унинг ижодини икки босқичга бўлиш мумкин. Ибн Синонинг “Ал-ишорат вал-танбеҳот” (“Ишоралар ва танбеҳлар”) асарига шарҳ ҳисобланган “Шарҳил ишорат” асари олим ижодининг илк даврига оиддир. Фахриддин Розий илмий фаолияти, хусусан, фалсафий рисоаларида қадимги юнон олимлари Аристотель, Гераклит, Эпикур ва Демокрит, шунингдек, Шарқнинг машхур мутафаккирлари Форобий ва Ибн Сино асарларидан кенг фойдаланиб, уларга шарҳ ёзган.

Аллома фанлар ривожига муаммоларига муносабатини юнон мутафаккирлари таълимотига таянган ҳолда асослаган. Қиндий, Форобий ва Ибн Сино каби олимлар фикри ва таълимотини янада кучайтирган. Нафақат муҳим ва долзарб саволларга жавоб топишни, балки уларни ҳақиқат билан

боғлашни ҳам мақсад қилган.

Иброҳим Шамсиддин “Тафсирул кабир” асари муқаддимасида Фахриддин Розийнинг 75 та асарини [1:13-14] қайд этган. “Илм мажолиси”, “Ар-рисола ал-камолия фи ал-хақойиқ ал-илоҳия” (“Илоҳиёт ва метафизикага оид илмий асар”), “Шарҳил ишорат”, “Таҳсилул ҳақ” (“Ҳақиқатни англаш”), “Нихоятул уқул” (“Тафаккур чегаралари”), “Рисала фин-нафс” (“Нафс ҳақида рисола”), “Илмул ахлоқ” (“Ахлоқ илми”) [2:249] асарлари шулар жумласидандир.

Унинг “Мунозароту аллома Фахриддин” (“Аллома Фахриддин мунозаралари”) асарида Мовароуннаҳр олимлари билан турли масалалар бўйича қилган мунозара ва мувоҳасалари ўрин олган.

Яна метафизикага оид “Китобу маҳсулул афкори ал-мутақаддимин вал- мутааххирин” (“Олдинги ва замондош олимлар фикрлари маҳсули”) асари жамият ҳаётида алоҳида эътиборга лойиқ. Аллома ушбу асарида ёш авлодни буюк аждодлар ҳаётидан ўрнат олиб яшашга, ҳаёт сўқмоқларида тўғри кадам қўйиш учун фойдали хулоса ва сабоқ чиқаришга чакиради.

Фахриддин Розий Куръони карим тафсири борасида ҳам бир қанча асарлар ёзган. “Китобут тафсири кабир”, “Китобут тафсири сағир” [3:282] ва 1000 та масалани ўз ичига олган “Китобут тафсири Фотиҳа” асарлари шулар жумласидандир.

Машҳур “Китобут тафсири кабир” ёки “Мафотихул ғайб” (“Ғайб сирларини очувчи”) асари 16 жилддан иборат бўлиб, аллома ижодининг кейинги даврида ёзилган. У бошқа тафсирлардан қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради:

1. Қироат турлари ва усуллари баён қилиш;
2. Оятларни луғавий изоҳлар билан тафсирлаш;
3. Аввалги уламолар тафсирларидан унумли фойдаланиш;
4. Фикҳий масалаларни ёритиш, оятлардан чиқарилган ҳукмлар ҳақида сўз юритиш;
5. Оятларнинг нозил бўлиши ҳақидаги ривоятларни келтириш;
6. Оятларни зоҳирий маънолари билан шарҳлаш;
7. Муташобих оятларни таъвил қилишда чуқур кетмаслик;
8. Кавний (оламнинг яралиши)га доир оятларни фалсафий таҳлил қилиш.

“Мафотихул ғайб” асарини исломга оид дастлабки фалсафий тафсирлардан бири, дейиш мумкин. Оятларни тафсир қилишда олим Муқотил ибн Сулаймон Марвазий, Абу Исҳоқ Саълабий, Муҳаммад ибн Жарир Табарий, Абу Бакр Боқилоний каби муфассирлар асарларидан унумли фойдаланган [4:12].

Аллома Фотиҳа сурасининг ўзини 300 саҳифада [4:10] тафсир қилган. Сура тафсирида қуйидаги фикрларни баён қилган: “Фотиҳа сурасида 10 та нарсга жамлаган. Улардан “الله” (Аллоҳ), “الرب” (Робб), “الرحمن” (Роҳман), “الرحيم” (Раҳим) ва “المالك” (Малик) каби 5 та раббоний; “العبودية” (Убудият), “الاستعانة” (ёрдам сўраш), “طلب الهداية” (ҳидоят сўраш), “طلب الاستقامة” (истиқомат сўраш), “طلب النعمة” (неъмат сўраш) каби 5 та бандга хос сифатлар бор.

Шунингдек, инсон 5 та унсур – “بدنه” (бадан), “نفسه الشيطانية” (шайтоний нафс), “نفسه الشهوانية” (шаҳвоний нафс), “نفسه الغضبية” (ғазабий нафс) ва “العقل جوره الملكية” (ақлий малакий жавҳар)дан ташкил топган. Бу беш унсур Аллоҳ таолонинг юқоридаги 5 та исми сифати билан муолажа қилинади. “الله” (Аллоҳ) лафзи “العقل جوره الملكية” (ақлий малакий жавҳар) руҳиятда итоат ва ибодатга шавқ ва завқ ҳосил қилади. “بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ” (Рад сураси, 28-оят). Шайтоний нафсни “الرب” (Робб) исми эҳсон ва яхшиликка чақириб билан бандани гуноҳларни тарк этишга ундайди. “الرحمن” (Роҳман) исми ғазабий нафс учун малҳам бўлади. Чунки бу исм қаҳр ва латифдан ташкил топган: “الملك يُؤْمِنُ الْحَقَّ لِلرَّحْمَنِ” (Фурқон сураси, 26-оят). “الرحيم”

(Раҳим) исми шаҳвоний нафсни даволайди. “مَالِكٌ يَوْمَ الدِّينِ” калимаси эса жасад ва баданларни даволайди. Чунки бадан гуноҳ ишларни қилишга жуда мойил бўлган нафсдир. Уни муолажа қилишда қаттиқ туриш керак. Шундагина у итоат қилади, гуноҳ ишларни тарк этиб, ибодатга киришади”.

Ибн Умар розияллоху анҳумодан ривоят қилинади: “Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам дедилар: “Ислом беш (нарс)га бино қилинган: “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ, Муҳаммад Унинг бандаси ва расулидир”, деб гувоҳлик бериш, намозни тўқис адо этиш, закот бериш, ҳаж қилиш ва Рамазон рўзасини тутиш” (Муттафақун алайҳ). Бошқа бир ривоятда ислом 5 устун устига қурилгани айтилади: Шаҳодат калимаси (устуни)да “الله” (Аллоҳ) лафзи, намоз (устуни)да “الرب” (Робб) лафзи, закот (устуни)да “الرحمن” (Роҳман) лафзи, Рўза (устуни)да “الرحيم” (Раҳим), ҳаж (устуни)да эса “المالك” (Малик) лафзи.

Аллома Фотиҳа сураси тафсирида қилгани 5 тур – “Байтул мақдис”, “Қаъба”, “Байтул маъмур”, “Арш” ва “Аллоҳнинг ҳузури (яъни, Аллоҳнинг улўғлиги)ни ҳис қилиб туриш”га бўлади.

Фотиҳа сурасида келган Аллоҳнинг 5 исми сифатини яна 5 калима – “Субҳаналлоҳ”, “Алҳамдулиллаҳ”, “Ла илаҳа иллаллоҳ”, “Аллоҳу акбар”, “Ла ҳавла вала қуввата илла биллаҳил алиййул ъазим” билан боғлаб, Исро сураси “Субҳаналлоҳ” билан (سبحان الله الذي اسرى عبده ليلا) бошланиши, “Алҳамдулиллаҳ” калимаси билан эса 5 та сура бошланиши, “Ла илаҳа иллаллоҳ” калимаси билан Оли Имрон сураси (الم لا اله الا هو) бошланишини айтиб ўтади. “Аллоҳу акбар” калимаси тасрихан (очик) зикр қилинмагани, фақат 2 ўринда: وَرَضُوا مِنْ اللَّهِ أَكْبَرُ (Анкабут сураси, 45-оят) ва وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ (Тавба сураси, 72-оят) зикр қилинганини келтиради. “Ла ҳавла вала қуввата илла биллаҳил алиййул ъазим” калимаси эса Куръонда сарихатан (аниқ, очик) зикр қилинмагани, чунки у жаннат хазинасидан бўлиб, хазина доим махфий бўлишини айтади. Шунингдек, 5 исми сифат 5 та зикр асоси бўлишини баён этади: “الله” (Аллоҳ) лафзи “Субҳаналлоҳ”, “الرب” (Робб) лафзи “Алҳамдулиллаҳ”, “الرحمن” (Роҳман) лафзи “Ла илаҳа иллаллоҳ”, “الرحيم” (Раҳим) лафзи “Аллоҳу акбар”, “المالك” (Малик) лафзи “Ла ҳавла вала қуввата илла биллаҳил алиййул ъазим”га далолат қилади, деган.

Барча оятларни муаллиф уч жиҳатдан кўриб чиққан: зоҳирий (ташки), ботиний (ички) ва таркиб топиши (мураккаблиги). Уларнинг ҳар бири ўз ўрнида бир неча қисмга ажратилган. Айтиш жоизки, тафсир илми билан шуғулланувчи бошқа таснифчилар бу жиҳатга деярли тўхталмаган.

“Баҳрул муҳит” тафсири муаллифи Абу Ҳайён (Фахриддин Розий вафотидан 50 йил кейин туғилган): “Фахриддин Розий тафсир китобида барча нарсаларни жамлаган. Ҳатто тафсир илмига ҳожати бўлмаган нарсаларни ҳам кiritган” деб ёзади [3:282]. Розийнинг тафсирини ўрганган олимлар ўртасида: “Розий тафсирини ўзи тўлиқ ёзишга улгурмаган. Балки Анбиё сурасигача ёзган. Қолганини шогирдлари ниҳоясига етказган [3:280]. Фахриддин Розийнинг тафсирини Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абул Ҳазм Маккий Нажмиддин Маҳзумий (вафоти ҳижрий 727 йил) тўлиқ шаклга келтирган” [2:251], деган қарашлар бор. Лекин тафсир китоби бошидан охиригача бир хил услубда ёзилган.

Имом Суютий: “Розий тафсир китобини ҳукамолар сўзи, балоғат, фасоҳат, фалсафа ва бошқа нарсалар билан тўлдирган” [3:280], деб сифатлайди.

Хулоса қилиб айтганда, Фахриддин Розий асарларида инсоният доим имон-этиқодли, ҳалол, одил, ватанпарвар, меҳнатсевар, раҳм-шафқатли, муруватли бўлишга чорланган. Асарлари ҳозирги кунда ҳам илм-фан ва маданиятнинг ноёб дурдоналари сифатида жамият аъзоларининг маънавий юксалишига катта ҳисса қўшмоқда.

муфассирун. 1-жилд. – Қоҳира: Дорул ҳадис, 2012.

3. Шомий ибн Абдуллоҳ ибн Аҳмад. Атлас аъломул муфассирин. – Ар-Риёд, 2022.

4. Тафсири Фахриддин Розий. – Дорул фикр, 2005.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Иброҳим Шамсиддин, Аҳмад Шамсиддин. Тафсирул кабир. Фахриддин ар-Розий. 1-жилд. – Байрут: Дорул-кутуб, 2013.

2. Мустафо Муҳаммад Ҳусайн Заҳабий. Ат-тафсир вал

АБУ БАКР МУҲАММАД ЗАКАРИЁ РОЗИЙ ТАЪЛИМОТИДА НАФС ВА УНИ ТАРБИЯЛАШ ЙЎЛЛАРИ

РУФАТ АХМЕДОВ
БухДУ тадқиқотчиси

Annotatsiya: Абу Бакр Муҳаммад Закариё Розий таълимотида нафс ва уни тарбиялаш йўллари кўрсатиб ўтилган. Бу эса, бугунги кунда муҳим аҳамиятга эга масалалардан ҳисобланади. Ушбу мақолада алломанинг нафс ва уни тарбиялаш йўллари ҳақидаги қарашлари баён қилинган. **Таянч сўзлар:** Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий, тасаввуф таълимоти, нафс, файласуфлар, Афлотун, моддият олами.

Annotation: In the teachings of Abu Bakr Muhammad Zakariyya Razi, the inner desires and the ways to educate it are shown. This is one of the most important issues today. This article describes the scholar's views on the inner desires and ways to educate it. **Keywords:** Sahl ibn Abdullah Tustari, Sufism doctrine, inner desires, philosophers, Plato, material world.

Аннотация: В учении Абу Бакра Мухаммада Закарии Рази показано внутренняя желания и способы его воспитания. Это один из самых важных вопросов сегодня. В данной статье описаны взгляды ученого на внутренняя желания и способы его воспитания. **Ключевые слова:** Сахл ибн Абдулла Тустари, учение суфизма, внутренняя желания, философы, Платон, материальный мир.

Бизга маълумки, Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий (ваф.896) тасаввуф таълимотида “нафс” масаласига илк бор алоҳида аҳамият қаратган сўфийлардан биридир [4:54]. Тасаввуф намояндалари талқинига кўра, нафс бу инсон борлигининг муҳим қисми ҳисобланади ва шу боис ҳам сўфийлар наздида барча ёмонликлар тамали, гуноҳларнинг манбаи сифатида қаралади. Тасаввуф вакилларининг нафсга оид қарашлари учун асос Пайғамбаримизнинг “Нафсини таниган, Раббини танир”, деган ҳадислари бўлган [6:44]. Ғаззолийга кўра, нафс – балонинг боши, разолат манбаидир [1:15]. Нажмиддин Куброга кўра, “нафс бу – ўлмайдиган илондир” [5:31], Маҳмуд Асад Жўшон эътирофича, “нафс инсоннинг моддий ўзлиги “мен”лигидир” [2:13].

Абу Бакр Муҳаммад Закариё Розий ҳам ўзининг “Рухоний тиб” асарида нафс ва уни тарбиялаш йўллари ҳақида ўзига хос қарашларни илгари сурган. Аллома бу ҳақда қуйидагича ёзади: “Зикраш равост, ки мақсади асоси “Тибби руҳоний” иборат аз ислоҳ қардани ахлоки нафс аст. Мо ин мавзўро ба таври мухтасар баён мекунем” [3:47], яъни айтиш мумкинки “Рухоний тиб” китобининг асосий мақсади нафсни тарбиялашдир, биз бу мавзунинг мухтасар баён қиламиз.

Аллома мулоҳазаларига кўра, инсон табиати ҳам ва уни фазилатли ишларни қабул қилиши ҳам турличадир. Масалан, баъзи кишиларга ёмон ҳулқдан воз кечиш осон бўлади, бошқаларга эса бу жуда ҳам қийиндир. Шу боис Розий ҳавойи нафс ва инсоннинг табиати вақтинчалик лаззатли бўлган ишларга баъзида инсонлар оқибатини ўйламасдан туриб берилиб кетишида, деб кўрсатади. Унинг таъкидича, нафс инсонни бу лаззатли ишларга махфий тарзда ундайди ва унга етишишга шошилтиради, лекин инсон бу лаззат баъзида аламли бўлишини билмайди. Айрим инсонларни бундай вақтинчалик роҳатлантирадиган ишлардан қайтариш қийин, гарчи улар бундай ишларни оқибатидан кўп пушаймон бўлса ҳам. Ҳавойи нафс ва инсон табиати, киши иродасининг бўшлиғи сабабли уни бошқаради, дейди аллома. Унингча, бундай пайтда инсон роҳатдан бошқа нарсани ўйламайди. Озгина тааммул қилганида бу лаззатни бадали оғир эканини билар эди, деб ҳулоса қилади.

“...Одам агар нафсро ба ихтиёри худ вогузорад, ҳатмаи аз оқибати баду кулфат эмин намедонад. Бояд ёдовар бошем, ки зарари нафси озод монда, аллақай барвакт сар мезанад. Зарари он нисбат ба захмати тааммул қардану душворию пешу роҳи онро грифтан, сабр қардан борҳо зиёдтар аст. Дарр ин сурат бояд барои манъ қардани он аз содир қардани амали ношоиста кўшиши чиддй сарф намуд. Пас агарчанде қудрату тавонони одам бо идораи нафс мукамал гардад ҳам, дар ин

ҳолат бояд онро ба тариқи лачомзада нигоҳ дошт. Чуръаи талхи нушокии ҳозираро аз чуръаи ояндааш, ки натижаи он ғолибаи пушидани захри қотил хоҳад шуд, алвотар донист. Хулласи калом ин, ки касро вочиб меояд, дар аксар ҳолатҳо лачоми ҳавову ҳаваси худро ба даст гирад” [3:50], яъни киши нафсни ўз ҳолига қўйса уни ҳар ёмон куйга солади. Ҳавойи нафсни зарари уни тааммул қилиб, олдини олишдан-да кўра анча мураккабдир. Нафс ёмон амал қилишидан олдин уни олдини олишга жиддий ҳаракат қилиш керак. Инсонни қудрати ва иродаси қанчалик мукамал бўлмасин, ҳавойи нафсини доим ҳибсда сақлаши керак. Аччиқ, энди бузилаётган ичимликни заҳарга айланиб кетишдан олдин йўқ қилиш лозим. Хулоса шуки, доим инсон ҳавойи нафси билан курашсин. Нафсни қийинчиликларга қарамай солиҳ амалларга одатлантирсин. Бундай қийинчиликларга бардош бериш учун инсонга шундай кучли ирода керакки, нафсга ҳеч қачон енгилмасин.

Розийнинг юқоридаги фикрларидан шу нарсга аёнлашадики, нафс инсон табиати ва хислатини ўзгаришига таъсир қилади. Баъзида бу таъсир шунчалик кучаядики, инсоннинг қаршичилигига қарамай баъзи ишларни амалга оширади. Бу вазиятда агар ҳавойи нафсни олди олинмаса кишида шундай ҳолат пайдо бўладики, уни бартараф қилиш имконсиз бўлиб қолади. Шу сабабли аллома: “билишимиз керакки шахватпараст ва шахватга берилганлар бора-бора бу лаззатдан роҳат ҳам топмай қолади. Бундай шахват кишига ғолиб келса, уни тарқ қилиш ва ундан табиий лаззатланиш маҳол бўлиб қолади. Хотинбозлик, майхўрлик, кўп мусиқа ва қўшиқ тинглашга одатланганлар худди касалга ўхшайди. Чунки улар энг кучли шахватга берилган. Шунинг учун бу инсонлар амалларида мўътадилликка риоя қилиб, унинг лаззатидан баҳра оладиганларга ўхшамайди. Чунки бундай мўътадил бўлмаган шахват инсонда одатга айланиб, уни тарқ қилиш имконсиз бўлиб қолади. Бундай одат аслида баъзи-баъзида қилинадиган иш бўлиши керак, доимий қилинадиган иш эмас [3:50], деб изоҳлайди.

Демак, инсоннинг аввалги ҳолати кишига шунчалик ҳалакит берадики, у бутун мол-дунёсини сарфлаб бўлса ҳам, ўша шахвоний ишини амалга оширади. Бу ҳолатда нафс инсон устидан ҳоким бўлиб, унинг ёмон ва бахтсизликка олиб боровчи ишларини саодат, ғамини хурсандчилик, дарду аламини эса лаззат қилиб кўрсатади. Бунинг Розий уйни иситиш учун ўтин жамлаган, лекин жамлаган ўтинига ўт тушиб уйи ва бор буди билан бирга ёниб кетган ёки ҳайвон озгина таомни деб ўз жонини хатарга қўйиб, тузоққа яқинлашиши, агар унга тушиб қолса, алданган нарсасига ҳам ета олмаслиги, ўзи ҳам

ундан нажот топмаслиги каби мисоллар ёрдамида таҳлил қилган.

Розийнинг қарашларига кўра, нафсни ўз измига қўйиб бериш аянчли оқибатларга олиб келади. Бу алданган роҳатимиз оқибатида кўп дарду алам ва зарарга дучор бўламиз, дейди у. Бунинг зарари эса фойдасидан анча кўп бўлиши, бундай лаззат тузоғига тушган киши охир оқибат қаттиқ пушаймон чекишини таъкидлаб, ким бундай ҳолатни кўрса ўзига-ўзи “нафс инсонга ғолиб келмаслиги керак” деб айтади, дея изоҳлайди. “Агар он шахс аз аҳли фалосифае бошад, онгоҳ ба осоний нафсро ба ҳолати лачомзада нигоҳ медорад, зеро ки аҳли фалосифа вучуди нафсро ба зоти худ қабул надоранд” [3:51], яъни агар киши файласуфлардан бўлса, нафсини осонгина ўзига тобё қилади, чунки улар нафсни доим тарбиялайди. Улар айтади дейди Розий – нафс бу – жисмга ҳеч қандай алоқаси йўқ бўлиб, инсонни жисми борлиги учун ҳам у бор ва у қачон бузилса, нафс ҳам албатта бузилади.

Розий қарашларига кўра, файласуфлар нафсига эргашганларни мазаммат қилиб, уларни ҳайвон билан бир қаторда қўяди. Улар ҳавойи нафсига тобе бўлган ва уни афзал кўриб, яхши кўрадиган кишиларни оқибатда қаттиқ пушаймон бўлишини билади. Бундай кишилар охир оқибат қилган иши беҳуда кетгани ва бефойда ишлар билан машғул бўлганини билади. Жасаддан нафс ажралгандан кейин узоқ пушаймонлик ва ўзини қилган ёмон амалига кўп афсус чекади. Бу борада файласуфлар инсон аъзоларига суяниб далил келтиради. Чунки аъзолар фақат лаззат ва шахват учун эмас, балки тафаккур қилиш учун ҳам яратилган, деб изоҳлайди.

Мутафаккирнинг қайд этишига кўра, инсон шу хислатлар билан ҳайвондан фарқ қилади. Масалан, дейди у, ҳар бир ҳайвон ейиш ва жимодан шунчалик лаззатланадиги, бир гуруҳ инсон ҳам битта ҳайвончалик лаззатлана олмайди. Фикрлаш ҳиссидан узоқ бўлган ҳайвонлар ғам-ташвишни ҳис қилмасдан беташвиш яшайверади. Бундай яшаш инсонга ярашмайди. Инсон эса бундай яшашга ҳақли эмас! [3:51] Ҳайвонлар ҳаёт лаззатидан баҳраманд бўлиш борасида ниҳоят авжига чиққанки, бундаги хатарни ҳам сезмайди. Розий буни қуйидаги мисол ёрдамида тушунтиришга ҳаракат қилади. Масалан, дейди у, ҳайвонни сўйиш чоғида ҳам, ейиш-ичиш билан машғур бўлади. Файласуфлар агар шахватпарастлик ва инсон табиатини қондириш инсон ҳаётида керакли нарса бўлганида эди, ақлли одам буни бажарарди ва уни ҳайвоний ҳолатлардан, деб ҳисобламас эди. Лекин инсон ақл ва фаросатга эга бўлиб, ҳайвондан фарқ қилади ва шу орқали бахтли бўлади. Инсон ақли орқали ҳамма яхши нарса унинг учун эканини билади. Инсон соғлом нутқи ва фитрий истеъдоди орқали барча ишни амалга оширади.

Розий ҳақиқий фазилат ҳақида фикр юритар экан, айтадики, агар ҳақиқий фазилат, лаззат ва шахватни амалга оширишда бўлганда эди, ҳар бир инсон бундай фазилатга эга бўлар эди. Комил инсон ақл воситасида, бундай одам фосикдан афзал эмаслигини билади. Бунга қўшимча ўлароқ, агар афзаллиқни аломати кўпроқ шахватни ортидан югуриш билан бўлганда эди моллар ва эшаклар албатта инсондан афзал бўлар эди.

Мутафаккирмулоҳазаларига кўра, баъзи ақл юритмайдиган инсон ва бундай фазилатларни ўйламайдиганлар ҳайвон инсонга нисбатан лаззатдан кўпроқ баҳраманд бўлади, деб ўйлайди. Аммо ҳақиқатда бундай эмас. Масалан, дейди у, ақлга сиғмайдиган босқинларни амалга оширадиган подшоҳлар душмани устидан ғолиб келгандан кейин шу даражада айш-ишратга ва зеб-зийнатга бериладики, ҳеч ким бундай қила олмайди.

Аллома фикрича, лаззатнинг камолу-нуқсони эҳтиёжга қараб бўлади, уни ҳаддини ортиқча бажариш билан эмас. Ҳақиқатдан, инсоннинг эҳтиёжи миқдорича баъзи амаллари

лаззатга олиб боради.

Тасаввур қилинг дейди Розий, бир инсонга минг динор керакки, у билан эҳтиёжини қондиради. Унга тўққиз юз тўқсон тўққиз динор берилса ҳам, бу пуллар унинг эҳтиёжини қондира олмайди. Шу билан бирга, кимдир бир динорга муҳтож, унга ўша пул берилса, у билан ўз эҳтиёжини қондиради ва лаззат ҳосил бўлади. Бу инсон бир динор билан камчилигини бартараф қилиб лаззатланди, лекин аввалги киши эса юз баробар кўпроқ топган бўлса ҳам эҳтиёжини қондира олмайди.

Демак, ҳайвон барча табиати талаб қилган эҳтиёжни қондирса ҳам, лаззати мукаммал бўлмайди. Чунки ундан кейин лаззат пайдо бўладиган мукаммалликнинг ҳайвонга таъсири йўқ. Чунки ҳайвон олдингисини унутиб, уни ҳатто эслай олмайди ҳам. Ҳайвон, ҳайвон бўлгани учун ҳам ҳамиша лаззат ҳиссини хоҳлайди. Аммо инсон ўз мақсади ва хоҳлаган шахвоний нарсаларига эришиши учун охиригача ҳаракат қилмайди, чунки унинг ақли ва тафаккури бунга монелик қилади.

Розийнинг қарашларига кўра, пок инсоннинг табиатида шундай ҳолат мавжудки, у бошқа инсонлар ҳолатини ўзиникидан яхши деб ўйлайди. Унинг наздида яна шундай инсонлар тоифаси борки, улар агар ер юзининг ярмига эга бўлса ҳам, қолган ярмини ҳам хоҳлайди. Агар барча ерни эгалласа ҳам, яна доим соғлом, барҳаёт бўлишни ва еру осмон орасидаги нарсаларни ҳам эгаллашни хоҳлайди. Шу ўринда аллома қуйидаги ривоятни келтиради: Нақл қилинишича, нафсга берилган подшоҳ бир куни жаннат ва ундаги улуғ ва бепоён неъматларни эшитиб айтади: “Шундай ўйлайманки, мен каби обрўли ва мартабали киши жаннатга кирса, унинг неъматларини ёкимсиз, аччиқ деб, мен хоҳлаган нарса бу ерда кам экан, деб ўйлаб қолади”. Бундай ҳамма нарсаси бор, лекин талаб хоҳишининг охири бўлмаган кишини қандай ҳам лаззати мукаммал бўлсин?! Шундай экан, дейди аллома, ҳайвонлар ва уларга ўхшаган кишилардан бошқа ким ҳам ўзида бор нарса билан хурсанд бўлади, деб изоҳлайди.

Розий нафсга қарши кураш ҳақида фикр юритар экан, файласуфлар масаласига алоҳида тўхталади. Унинг фикрича, файласуфлар ҳавойи нафсга гирифтор бўлишдан узоқлашади. Улар ўзини ёмон нафснинг тахкиру таҳдидидан муҳофаза қилади. Бу дунёда яшашни энг катта масала, деб билса ҳам, озгина емак ичмак билан кифояланади. Уларнинг мол-мулки ҳам, уй- жойи ҳам йўқ. Ҳаттоки, баъзилари умидсизлик гирдобига тушиб, бечора ҳолатда қолиб, инсонлардан узоқлашган ҳолда вайроналарни маскан тутати. Улар ҳаётнинг оддий василаларини узиш билан ўзининг ёмон нафсга нисбатан эътиқодини сақламоқчи бўлади. Улар ҳеч қачон нафс домига тушмасликка ҳаракат қилади.

Розий нафс масаласини таҳлил қилар экан, юнон файласуфи, платонизм асосчиси Афлотуннинг нафс тўғрисидаги қарашларига алоҳида аҳамият қаратади. У шундай ёзади: “Файласуфларнинг шайхи ва буюги Афлотун айтади: Инсоннинг учта нафси бор. Биринчиси Нафси нотиқа. Иккинчиси Нафси ғазаб ёки ҳайвоний. Учинчиси Наботий ё рушд ё шахвоний нафс. Шундай эътиқоди борки, нафси наботий ва шахвоний нафси нотиқа хизмати учун пайдо бўлган. Нафси наботийни жисмни озукаланиши учун яратганки, у ҳам нотиқанинг хизматчиси. Наботий нафс асбоб ё олатга ўхшайди, чунки у боқий жавҳардан яратилмаган. Шунинг учун ҳам у боқий эмас.

Ғазаб қилувчи нафси нотиқа нафс учун забт қилиш, ушлаб туриш вазифасини бажаради. У шахвоний нафсни тизгинини ушлайди ва уни мўътадил сақлаб туради. Шу сабабли, нафси нотиқа унга суянади. Нафси шахвоний ўзининг макр ҳийласи билан нафси нотиқани бутунлай мағлуб қила олмайди. Нотиқа нафс нутқларни амалга ошириб, ўзини сақлаб қолади.

Бу икки нафс Афлотун наздида – дейди аллома, ўзига хос хусусият, жавҳарга эга бўлиб, жисм фосид бўлгандан кейин,

улар нафси нотиқа сифатида қолмайди.

Розий ғазаб нафси қалбни мижози билан бир хил деб тушунтиради. Шахвоний нафс эса жигар мижози билан бир хил. Аммо, дейди мутафаккир, Афлотун назариясида димоғ (мия) мижози шундай бир асбобдирки, нафси нотиқа уни ишлатади. Инсон жисми камолоти бўлмиш Нафси тағзия жигар моддаларига тааллуқлидир. Тана ҳарорати ва томир уриш ҳаракатлари қалб ишларидан. Ҳис қилиш, ҳаракат, ирода, фикр қилиш ва эслаш мия фаолиятидан ҳисобланади. Булар мияга хос хусусиятлар бўлиб қолмасдан, балки мияда жойлашган жавҳардир. Улар мия учун хизматда бўлиб, у эса инсоннинг энг мукаммал асбобларидандир.

Мутафаккир қарашларига кўра, Афлотун жисмоний тибга қизиқиб ўрганганини таъкидлайди. Унинг фикрича, руҳий тиб далил ҳужжатлар билан нафсни тарбиялайди ва такомиллаштиради. Шунингдек, руҳий тиб нафсни мўътадил қилиш вазифасига эга бўлиб, унинг афьолларини тартибга солиши, нотиқа нафси камолга етказиб, ёмон ишлардан узоқлаштириши керак.

Розий мулоҳазаларига кўра, наботий нафс афьоллари ноқислиги шундан иборатки, у инсон жисмининг озукиси ва тараққий топишида керак эмас. Аксинча, ҳар бир жисм бундай нарсасга муҳтож. Ва яна Наботий нафсининг ёмонлигидан у жисмни эркин қўяди ва натижада жисм мўътадилликда ҳаддан ошиб кетади. Наботий нафс жисмни жисмлик омилларини кенг очиб озукаланишни кўпайтиради. Натижада, жисмни қуввати ошиб, лаззат ва шахватга имконият яратилади.

Ғазаб қилувчи нафс нуқсони шундан иборатки – дейди аллома, бу куч қувватга эга нафс бўлса ҳам нафси шахвонийнинг олдини олиб, уни таҳқиру маҳрум қилмайди. Ғазаб қилувчи нафсининг вазифаси шахвоний нафсни шахватга берилишига ижозат бермаслик ва уни тўхтатишдан иборат бўлиши керак. Ғазаб нафси ўз куч-қудратини кўпайтириб, инсон ва бошқа жонотларнинг шахвоний нафсини синдиришга ҳаракат қилиши керак.

Розийнинг фикрича, ҳар бир инсон агар борлиқ ҳаётдан ажабланмаса, азамати ва яралишидан ҳайратда бўлмаса, унинг ҳайвондан ҳеч қандай фарқи қолмайди. Агар киши нотиқа нафсга тегишли нарсаларни ўрганишга киришмаса ва унга аҳамият бермаса, бу ҳам ҳайвонга ўхшаб қолишидан далолатдир.

Розий қарашларига кўра, нафсга мубтало кишиларнинг давоси шуки, улар нафс тизгинини қўлга олиб, уни ақл билан етаклаши лозим. Инсон ақли ва фикри уни шу даражада бошқариши лозимки, шахвоний нафс озук ва жисмга фойда бўладиган нарсадан меъёрда фойдалансин. Шунингдек, бу ҳолат инсон жисми ва миясининг саломат, барқарор бўлишига олиб келсин. Унинг фикрича, нотиқа нафс ҳам бунинг амалга оширишга ҳаракат қилиши керак. У тез фурсатда ҳаётни барча маъно мазмунини англаши керак.

Шуни ҳам айтиш керакки, дейди аллома – бундай ҳаракатлар жуда кўпайса инсон мижози бузилишига сабаб бўлади. Натижада, инсон васваса ва руҳий хасталикка дучор бўлади, тезда эришаман деган нарсасини буткул йўқотади. Унинг кўп вақти ҳам бесамар кетади. Шу вақтда

у нотиқа нафсни ишлатиб, уни бадандан ажралгандан кейинги вазиятларини ўрганса бўлади. Бу муддат инсоннинг туғилганидан қариллик чоғигача бўладиган вақтдир. Унингча, ҳар бир ақли кишига бу муддат етарли бўлиб, баъзи инсонлар орасида ақли пастлари ҳам мавжуддир. Улар бу муддатни беҳуда ўтказади ва бундай ақли ноқис кишилар вақтни ғанимат билмай, у дунёга ҳеч нарсасиз боради.

Розий Афлотун ҳам нафс жасаддан ажралиши аниқлигига ишонади, деб ёзади. У айтади: Нафс ўзининг азалий оламига қайтади ва қайта жасадга рағбат қилмайди. Ва бошқа ҳеч қандай жисм билан алоқада бўлмайди. У ўзининг зотиға суяниб, барҳаёт, тирик, дардсиз ва ўзининг ўрнида шод-хуррам қолади. Нафсининг барҳаётлиги ва дарду аламдан йироқлиги унинг йўқ бўлмайдиган нарса экани сабабидандир. Унинг хурсандлиги эса, жисмдан ажралгани ва моддий оламдан кутулгани учундир. Жасаддан ажралган ва моддий оламдан узоқлашган вақтда эса, ўзининг оламида жойлашади. Нафс ҳар доим ҳам жисмоний оламга муштоқ бўлиб, биринчи ўринда унга ўрнашишни хоҳлайди. Жасадга жойлашгандан кейин, бунинг ҳаммаси дарду аламдан иборат эканини билгач, пушаймон бўлади. Афлотун ва ундан олдинги Сукротнинг қарашлари шундан иборатдир [3:54].

Закариё Розий мулоҳазаларига кўра, бу жиҳатдан дунёда инсон фикри ҳою-ҳавас ва шахватларга боғланган. Бироқ инсоннинг вазифаси уларнинг тизгинини қўлга олиб, нафсни эркин қўймасликдир. Ҳавойи нафс тизгинини қўлга олиш ва уни разолатга ботишига йўл қўймаслик – бу ақлнинг иши бўлиб, барча динда вожиб амалдир.

Аллома эътирофига кўра, ҳар ким нафс тарбиясига қаттиқ киришса, оқибатда яхши лаззатларни топишга муваффақ бўлиб, саодатга эришади. Ҳавойи нафсдан устун келиш ва лаззатларга қарши курашиш бора – бора енгиллашиб бораверади ва одатланиб қолади. Хусусан, агар бу босқичма – босқич бўлса. Шунда нафс ҳам инсонни бу ишига одатланиб қолади.

Розий буларни қуйидаги тартибда қўлга кириштириш мумкин, деб ҳисоблайди: нафсни энг содда шахватлардан тўсиш керак. Шундан кейин ақл ва фаҳм уни тарқ қилиш керак деб ўйлаган катта нарсалардан ҳам бемалол тийилади. Чунки бу чоралар ҳулқ – атвор ва шахватнинг олдини олишга одатланиб қолади. Шундан кейин нафс инсоннинг нотиқа нафсига тобе бўлиб, одатланиб қолади. Кейин осонлик билан барча нафси талаб қилган нарсадан ўзини тияди ва бу ақлни фойдасига ҳал бўлади. Бундай киши яхши сиёсат ва ҳулққа эга бўлиб, инсонлар уни мақтайди ва феълига қизиқиб, унга ўхшашига ҳаракат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, ҳеч ким бахтли бўлиши учун ҳавойи нафсини барча нарсадан ман қилишга имконияти йўқ. Шунинг учун биз амалларимизни лутф ва меҳрибонлик билан безатишимиз лозим. Шунингдек, амалларимизга ҳолис кишилар кўзи билан назар ташлаб, ўзимизнинг ёмон амалларимизни кўришимиз керак. Киши ўзининг ёмон амалларини кўра олмас экан, ҳеч қачон ундан ажралмайди. Чунки ҳамма айбни тўлиқ кўра олиш имкони йўқ. Агар у айбини кўра олмаса, уни ёмонлигини ҳис қила олмайди ва ундан узоқлашишга ҳаракат қилмайди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абу Ҳомид Ғаззолий. Риёзатун – нафс (Нафс тарбияси). – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2006.
2. Жўшон М.А. Тасаввуф ва нафс тарбияси. – Тошкент: Чўлпон, 1998.

3. Закариё Розий. Мунтахаби осор. – Душанбе: Адиб, 1989.
4. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999.
5. Ҳаққул И. Мерос ва моҳият. – Тошкент: Маънавият, 2008.
6. Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро. 1994.

ABDURAHMON IBN XALDUN ASARLARIGA TARIXCHI OLIMLAR MUNOSABATI

MAXZUNA SOBIROVA

O'zXIA tayanch
doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdurahmon ibn Xaldun qalamiga mansub asarlar ustida tadqiqot olib borgan mahalliy va xorijiy olimlar fikrlari o'rganilgan. Shuningdek, ularning qarashlari umumlashtirilgan holda tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** tarix, faylasuf, islom, jamiyat, davlat.

Annotation: In this article, the opinions and views of local and foreign scientists who conducted research on the works of Abdurahman ibn Khaldun were studied, and the views of scientists were summarized and analyzed. **Keywords:** history, philosopher, islam, society, state.

Аннотация: В данной статье изучены мнения и взгляды отечественных и зарубежных учёных, проводивших исследования творчества Абдурахмана ибн Халдуна, а также обобщены и проанализированы взгляды учёных. **Ключевые слова:** история, философ, ислам, общество, государство.

Tarix insoniyatning ilk davrlaridan bugungi kungacha davom etadigan uzoq jarayonni qamrab oladi. Mifologik davr rivoyatlarga asoslangan tarix bayoni bilan boshlanib, antik davrda tarixshunoslik shaklida davom etgan bu jarayon Ibn Xaldun (vaf. 1406) faoliyati natijasida ilmiy-falsafiy faoliyat sifatida o'ziga xos intellektual sohaga aylandi. Ibn Xaldun tarix ilmi va falsafasiga oid fikrlarini, xususan, dunyo tarixiga oid qarashlarini "Kitobul ibar" deb nomlangan asarining "Kirish" qismiga kiritgan. Ibn Xaldun bu asari tarixiy tafakkur nuqtayi nazariga asoslangan. U shu mazmunda o'z davriga qadar mavjud bo'lgan usul (umron) ilmini kiritdi va uni konseptual va uslubiy jihatdan asoslab berdi. Olim tarix, inson, jamiyat va undagi jarayon va institutlarni falsafiy usul, ya'ni yaxlit yondashuv bilan tadqiq qildi. Tadqiqotchilar uni tarixning birinchi faylasufi, tafakkur tarixida ilk sotsiolog sifatida tan olgan.

Abdurahmon ibn Xaldun nafaqat musulmon olamida, balki butun insoniyat tarixida eng muhim va ko'zga ko'ringan shaxslardan biridir. Ibn Xaldun haqida xorijda juda ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Tadqiqotchilar olimlar hayoti va faoliyati borasidagi ilmiy tadqiqotlarida uning "Muqaddima" va "At-Ta'rif" asarlariga tayanadi. "Muqaddima" asarini ingliz tiliga tarjima qilgan olim Allen James Fromerz shunday deydi: "Mavjud tarjimayi hollargina Ibn Xaldun hayoti va ijodi, uning bosib o'tgan yo'li haqida ma'lumot bera oladi" [1]. Ya'ni bundan anglashiladiki, u haqdagi tadqiqotlarni yanada ko'paytirish kerak va ular barcha tillarda olib borilishi kerak. Chunki Ibn Xaldun ijodi juda boy va insoniyatga uning ijodini ko'proq yetkazib berish kerak.

Ibn Xaldun shuhrat qozongan davrda islom olamida juda mashhur insonlar yashab, ijod qilgan. Shamsaddin Isfahoniy (vaf. 1289), Shamsaddin Samarqandiy (vaf. 1310), Shamsaddin Buxoriy (amir Sulton) (vaf. 1430), ustozi buyuk mantiq olimi Qutbuddin Roziy, Taftazoniy (vaf. 1390), Sayyid Sharif Jurjoniy (vaf. 1413) o'sha davrning yetakchi ilohiyotchilaridandir.

Shubhasiz, "At-Ta'rif" zamonaviy islomgacha bo'lgan adabiyotdagi eng batafsil avtobiografiyalardan biri bo'lib, Fromerz ta'kidlaganidek, Ibn Xaldun haqida bebaho ma'lumot beradi. Bu tadqiqotlar uchun asosiy manba hisoblanadi. Biroq olimlar faqat shu asar bilangina cheklanib qolmasligi kerak. Xaldun bilan bir davrda yashagan olimlar asarlarini tadqiq qilish orqali uning hayoti haqidagi ma'lumotlarni yanada boyitish zarur.

Ibn Xaldun Tunisda Abu Abdulloh ibn Ibrohim al-Abili (1282-1356) qo'lida 3 yil falsafa ilmini o'rgangan [2]. Al-Abili uning o'sishi va yuksak tarbiya egasi bo'lishiga katta hissa qo'shgan. Ibn Xaldun bir qator nufuzli ustozlar qo'lida Qur'onni o'rgangan va yod olgan. Shu bilan birga, u hadislar, she'rlar yod olishni xush ko'rgan. Shuningdek, u X asrda yashab o'tgan arab yozuvchisi Abul Faraj Isfahoniyni katta hajmli "Kitob al-ag'oni" asarini to'la yod olgani haqidagi ma'lumotlar manbalarda qayd etilgan.

Yana bir ustozi Ibn Abdulloh al-Jayyoniy olimga imom Molikning fiqh ilmigacha oid "Kitob al-Muvatto" kitobidan ta'lim bergan. Tunisning mashhur qozisi Abu Abdulloh Muhammad ibn Abdus-Salom esa yosh Ibn Xaldun bilan qiziqib qoladi va shaxsan

unga qonunlarni Molikiylik mazhabida qanday qo'llash kerak ekanini ko'rsatib beradi.

Uning juda ko'p ustoz va yaqinlari, xususan, ota-onasi ham vabodan vafot etadi. Bunday katta yo'qotish, albatta, Ibn Xaldun qattiq tushkunlikka tushishiga sabab bo'ldi. Lekin ko'p o'tmay u o'zini qo'lga olib, ilmga sho'ng'ish orqali g'am-tashvishni yengishga harakat qildi. U boshqa ustozlardan ta'lim olishni to'xtatmadi. Uning eng yaqin do'sti va ustozi, Granada vaziri lavozimida ishlagan tarixchi Ibn Al-Xatib va andalusiyalik so'fiy ustozi Mahdi Iso az-Zayyatdan turli ilmlar, ayniqsa, tasavvuf ilmidan saboq oldi. Ibn Xaldun olgan eng muhim saboqlaridan biri ilm va uning chegarasi edi [3]. Bu uning o'zi yozgan asarlarida ham namoyon bo'lgan.

Ibn Xaldun hayoti va uning asarlarini o'rganish xorijiy davlatlarda ancha oldin boshlangan. Amerikalik olim Volter J. Fischel Ibn Xaldun hayoti va ijodiga qiziq boshlagan. U daslab 1952-yilda Ibn Xaldun va Amir Temurning 1401-yilda Damashq shahridagi uchrashuvi haqida "Ibn Khaldun and Tamerlane: their historic meeting in Damascus, 1401 AD" ("Ibn Xaldun va Amir Temur") nomli kitob yozgan [4]. U bu kitobni Ibn Xaldun "At-Ta'rif" asari asosida yozadi. Shuningdek, 1967-yilda "Ibn Khaldun in Egypt" ("Ibn Xaldun Misrda") nomli asar yozgan. Bu kitob islom tarixi, olimning jamiyatdagi o'rni va tarixiy izlanishlari haqida batafsil hikoya qiladi [5].

Yana bir olim Shmidt Nataniel 1930-yilda Ibn Xaldun hayoti va ijodi haqida "Ibn Khaldun: historian, sociologist and philosopher" nomli kitob yozgan. Ushbu asar 1967-yilda Nyu-Yorkda qayta nashr etilgan [6]. Mazkur kitobda Ibn Xaldun tarixchi, faylasuf va sotsiolog sifatidagi qirralari ochib berilgan.

Ibn Xaldun hayoti va uning asarlarini o'rganish xorijiy davlatlarda ancha oldin boshlangan va asosan uning "Muqaddima" kitobi turli tillarga tarjima qilinib, ko'plab tadqiqot olib borilgan. Daslab, professor Frans Rozental Xaldun "Muqaddima" asarining 3 jildlik izohli tarjimasini chop etishga muvaffaq bo'lgan [7].

Turk olimi Umut Hassan ham "Ibn Xaldun uslubi va siyosiy nazariyasi" asarida Ibn olimning davlat va jamiyat haqidagi g'oyalarini yoritgan. U o'z tadqiqotida professor Frans Rozentalning asarlaridan foydalangan va shu asosida bir nechta xulosalar bergan. Umit Hasan o'z asari muqaddimasida Ibn Xaldun "Muqaddima" kitobida yuzaga keladigan yondashuv va muammolarni o'rganib, olimning o'ziga xosligini himoya qiluvchi Rozental fikrlarini yetkazadi: "F.Rozental Ibn Xaldunni asl tadqiqotchi sifatida ko'radi. Olimning ijtimoiy hodisalarga realistik qarashi empirik va kuzatish usullari orqali amalga oshirilgan. F.Rozental Ibn Xaldun o'z ta'limotida islom ilmlari bilan birga dunyoviy fanlarni ham o'rganib, davlat boshqaruvining umumiy tamoyillarini ochib beradigan darajaga yetganini va aslida islom tamoyillarini o'z nazariyasining umumiy doirasiga joylashtirganini ta'kidlaydi. "Muqaddima" empirik yondashuv va mushohadalarga asoslanib, uni "sivilizatsiya yig'indisi" deb ta'riflaydi. Bunday fikrga ega bo'lganiga qaramay, Ibn Xaldun an'anaviy ta'lim olgani uning voqealarga real yondashishiga

to'sqinlik qilmadi" [8].

Ibn Xalidunni aqliy bilimlari haqidagi yana bir fikr Muhsin Mahdiyya tegishlidir. U Ibn Xalidunni tarix falsafasiga to'xtalib, "Ibn Xalidun yondashuvining individual maqsadi va falsafiy ildizlarini aniqlash" deb nomlangan asari muqaddimasida olimning Ibn Rushd ta'sirida mutafakkir bo'lganini bayon qiladi. Ibn Xalidun shariatni ham, falsafani ham xavf ostida ko'rganini va ikkalasini ham qutqarishni maqsad qilganini bildirgan. Mahdiy fikriga ko'ra, Ibn Xalidun tarixning jamiyat va siyosat bilan aloqasini sezgan va falsafa tamoyillariga asoslangan ijtimoiy fanlar bu masalaga e'tibor qaratishi zarurligini bildirgan. Mahdiyning fikricha, Ibn Xalidun yunon falsafasi izdoshidir [9].

Yana bir marokashlik olim Muhammad Obid al-Jabriy Ibn Xalidun asarlarini va aynan "Muqaddima" kitobini boshqa muqaddimalardan ajratib, bu farqni quyidagicha izohlaydi: "... Boshqalar, odatda, mavjud fan istiqbolini mustahkamlash uchun yozilgan. Ibn Xalidunni "Muqaddima"si yangi ilm-fanni yaratish uchun yozilgan" [10]. Chunki Jabriyning "Yangi ilm yaratish uchun yozilgan" degan so'zlari Ibn Xalidunni Ibn Rushd orqali aristotelchi mutafakkir bo'lganini anglatmaydi. Aksincha, Jabriyning bu so'zlaridan faqat Ibn Xalidun asl mutafakkir degan xulosaga kelish mumkin.

2002-yilda Dortmund kollejida Ibn Xalidun haqida bakalavr dissertatsiyasini yozgan olim Allen James Fromherz 2010-yilda Xalidun hayoti va ijodi haqida "Ibn Khaldun, life and times" asarini yozadi [11]. Bu asarda muallif Xalidun hayoti xronologiyasini tuzib chiqqan.

Yana bir muhim manba "The Maghrib in the Mashriq" to'plamiga kiritilgan Takao Itoning "Writing the biography of Ibn Khaldun" nomli maqolasi bo'lib, unda muallif Ibn Xalidun hayotini o'rganishda olim asarlaridan foydalanadi. Shu bilan birga, o'z davrigacha yaratilgan tarjimai hol va u bilan zamondosh bo'lgan Ibn Xatib asarlaridan foydalangan holda olimning avtobiografiyasini yozishga harakat qilgan [12].

Lourensning "Ibn Khaldun and islamic ideology" nomli asarida ham O'rta Sharq va islom ilmlari, sotsiologiya va antropologiya, ijtimoiy ilmlar, din va jamiyat borasidagi fikr-mulohazalar bildirilib, olimning o'z davri ilm-faniga ta'siri haqida

atroflicha ma'lumot berilgan [13].

Xalidun ijodini o'rgangan yana bir olim Vaseem el-Rayes "The book of allusions: a new translation of the title to Ibn Khaldun's Kitab al-Ibar" [14] nomli maqolasida Ibn Xalidunni yozish uslubi va ta'limotining mazmunini ochib berishga harakat qilgan. Maqola "Kitob al-Ibar"ning umumiy tuzilishi va asosiy mazmuni haqida ma'lumot berishdan boshlanadi va so'ngra ularning sarlavhada qanday mahorat bilan tasvirlanganini ko'rsatib beradi. Olim bu haqda bahs yuritir ekan, yozuv uslubiga e'tibor berish Ibn Xalidun ta'limotining teranligini ochib berish uchun zarur bo'lgan muhim vositasidir degan fikrni bildiradi. Ushbu yangi tarjima va tahlil shuni ko'rsatadiki, "Kitob al-Ibar" tarixga nisbatan teran nigoh bilan qarashga intilgan. Shu bilan birga, Ibn Xalidun o'zigacha yozilgan siyosat tarixiga oid asarlarga tanqidiy ko'z bilan qarab, bildirilgan fikrlarga qarshi chiqishga harakat qilgan. U o'z asarida har bir so'zini dalillar asosida ifodalashga intilgan.

Yurtimizdagi olimlar ko'proq Xalidunni sotsiolog sifatida tadqiq qilgan. Sababi, uning "Muqaddima" asarida ijtimoiy hayot, insonning shaxs bo'lib yetishish kamoloti va axloqiy masalalar juda keng yoritilgan. Ushbu asar juda ko'p tillarga tarjima qilingan. Shu kunga qadar o'zbek tilida Ibn Xalidun haqida nisbatan kam sonli tadqiqot ishlari olib borilgan. Ulardan biri Jasur Sulaymonov bo'lib, u "Ibn Xalidun ijtimoiy-falsafiy konsepsiyasi axloqiy-aksiologik asoslarning germinetika tadqiqi" mavzusidagi dissertatsiyani yoqlagan. Tadqiqot "Muqaddima" asari asosida yozilgan. Ibn Xalidun jamiyat haqida fundamental fikrlarini davom ettiradi. Mutafakkir fikricha, taassub jamiyat hayotining asosi, ya'ni poydevoridir. "Taassub", "asabiyya" atamallari arab tilidan kelib chiqqan. "Taassub" so'zi, "taassaba" fe'lining masdar shaklidan bo'lib, tarjimasi "vatan, millatga bo'lgan otashin muhabbat, fanatizm" demakdir.

Xulosa o'rinda, Abdurahmon ibn Xalidun asarlari, uning tarjimai holi ko'plab xorijiy izlanuvchilarning asosiy tadqiqot obyekti va predmeti bo'lib kelgan. Lekin yurtimizda olim ilmiy merosi nisbatan kam tadqiq qilingan. Ayniqsa, uning "Tarixi ibn Xalidun" asarini keng tadqiq qilinishi lozim. Sababi, bu asarda nafaqat islom tarixi, balki butun insoniyat tarixi yoritilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Allen James Fromherz. Ibn Khaldun, life and times. – Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd, 2010. – P.39.
2. Nassif Nassar. Le Maitre d'Ibn Khaldun: Al-Abili. – Paris: Stadia Islamica journal, Brill, 1964. N.20. – P.103-114.
3. Ibn Xalidun. At-Tarif Ibn Xalidun. – Livan: Dorul-kitab, 1979. – B.20
4. Volter J.Fischel. Ibn Khaldun and Tamerlane: their historic meeting in Damascus, 1401 AD. – California: University of California Press Berkeley and Los Angeles, 1967. – P.151.
5. Volter J.Fischel. Ibn Khaldun in Egypt. – California: University of California Press Berkeley and Los Angeles, 1967. – P.324.
6. Schmidt Nathaniel. Ibn Khaldun: historian, sociologist and philosopher. – Nyew York: AMS Press, 1967. – P.67.
7. Frans Rozental. The Muqaddimah. – New Jersey: Princeton University Press, 1958. – P.681.

8. Umit Hassan. Ibn Haldun metodu ve Siyaset Teorisi. – Istanbul: Dogu Bati Yatinlari, 2010. – B.234.
9. Muhsin Mahdi. Ibn Khaldun's philosophy of history. – Chicago: University of Chicago Press, 1971. – P.325.
10. Muhammed Abid al- Jabri. Felsefi Mirasımız ve Biz. – Istanbul, 2000. – S.308.
11. Allen James Fromherz. Ibn Khaldun, life and times. – Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd, 2010. – P.191.
12. Takao Ito. Writing the biography of Ibn Khaldun. – Berlin: "The Maghrib in the Mashriq" Knowledge, travel and identify. Volume 40, CPI books GmbH, Leck, 2021. – P.513-535.
13. Lavrence. Ibn Khaldun and Islamic ideology. – Brill, 1984. – P.136.
14. Vaseem el-Rayes. The book of allusions: a new translation of the title to ibn Khaldun's Kitab al-Ibar // Religious studies and theology journal, Equinox Publishing Ltd. – Sheffield (England), 2013. – P.163-184.

SAUDIYA ARABISTONINING DINIY VA MAFKURAVIY SIYOSATI, HOZIRGI TENDENSIYA VA ISTIQBOLLAR

FARXOD KARIMOV

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi dotsenti, siyosiy fanlar doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada Saudiya Arabistoni Podshohligining diniy siyosati tarixi, asoslari va strategiyasi, bu boradagi asosiy g'oyalar va ularni amalga oshirish mexanizmlari ochib berilgan. Shuningdek, Saudiya Arabistonida diniy siyosatni ishlab chiqish va qarorlar qabul qilishga ko'maklashuvchi institutlari va aql markazlari faoliyati tahlil qilinib, ularning mamlakat tashqi siyosati va taraqqiyotidagi o'rni o'rganilgan. **Tayanch so'zlar:** Saudiya Arabistoni diniy siyosati, siyosiy institutlar va aql markazlari, Muhammad bin Salmon islohotlari.

Annotation: This article reveals the history, foundations and strategy of the religious policy of the Kingdom of Saudi Arabia, the main ideas in this regard and the mechanisms of their implementation. Also, the activities of religious policy development and decision-making institutions and think tanks in Saudi Arabia were analyzed, and their role in the country's foreign policy and development was studied. **Keywords:** Saudi Arabian religious politics, political institutions and think tanks, Mohammed bin Salman reforms.

Аннотация: В данной статье раскрываются история, основы и стратегия религиозной политики Королевства Саудовская Аравия, основные идеи в этом отношении и механизмы их реализации. Также была проанализирована деятельность институтов по разработке и принятию решений религиозной политики и аналитических центров в Саудовской Аравии, изучена их роль во внешней политике и развитии страны. **Ключевые слова:** религиозная политика Саудовской Аравии, политические институты и аналитические центры, реформы Мухаммеда бен Салмана.

Saudiya Arabistonining diniy siyosati tarixi. XVIII – XIX asrlarda din davlatdan ajratilmagan edi. Shuning uchun davlat zakot yig'ib, uni ijtimoiy dasturlarga sarflagan. 1843-yildan Saudiya birlashishni boshlagan. Abdulaziz ibn Saud davlatni boshqarsa ham imom lavozimida edi. 1921-yildagina sulton, Hijozni zabt etgandan keyin esa Qirol titolini oladi. Odamlar xalifalik sulolaviy qirolikka aylandi deb o'ylaganda, Abdulaziz yonida islom ulamolari borligini va bunday emasligini aytadi. Qirol ixvonlarni tashkil qiladi (vahbiylikka ergashgan beduinlar). 1912-yilga kelib, 200 ta ixvan qishloqlari paydo bo'ladi. Abdulaziz ixvanlar orqali hokimiyatni egalladi. Vahbiylikda qiroлга hatto u tahqirolovchi (tiran) bo'lsa ham bo'ysunish buyurilgan. Lekin ixvanlarni bir qismi televizor va radio kabi yangiliklarni kiritib, qiroлга qarshi chiqqan edi. Qirol islom ulamolaridan o'ziga qarshi chiqqanlar xavoriy ekani to'g'risida fatvo chiqarishini so'raydi va bu hujjat chiqqandan keyin ularning qo'zg'olonini bostiradi. Ularning xavoriy ekani to'g'risida fatvo chiqqani uchun qirol legitimligi saqlab qolinadi.

Abdulaziz majlisul shuaro va majlisul xos kabi diniy-siyosiy institutlarni tashkil qilish orqali ulamolar faoliyatini nazoratga oldi. Abdulaziz o'g'illarini G'arbga jo'natayotgani va davlat g'ayridinlar texnologiyalaridan foydalanayotgani aholining bir qismini tashvishga soladi.

Konservativ ulamolar ijthod eshiklari yopilganini da'vo qilib, yangi masalalarga izoh berishdan cheklanadi. Saudlar esa modernist ulamolarni qo'llaydi, chunki ularning faoliyati Saudiyada neft topilgandan keyingi olib borilgan zamonaviy islohotlarga mos keladi. Televizor va telefonga ruxsat beruvchi fatvo ham aynan modernist ulamolardan chiqqan edi.

1965-yilgi islom sammiti va 1972-yildagi musulmon davlatlari tashkiloti Faysal tomonidan panislomizmni yoyuvchi sovetlarga qarshi tuzilgan xalqaro tuzilma bo'ldi. Faysal Arabistonni xalqaro munosabatlarda din himoyachisiga aylantirdi. Lekin davlat ichida ulamolarni siyosiy institutlarga jalb qildi. Davlatni rivojlantirish va islom dinining siyosatga aralashuvini cheklash uchun sekulyar ta'limni joriy qilib, g'arbni qo'llab-quvvatlagan odamlarga vazir lavozimini berdi. Diniy konferensiyalarda siyosiy mavzular senzura uchrad.

Oppozitsiya faoliyati cheklandi. 1953-yili Dammam qo'zg'olonini bostirildi va ishtirokchilar Arabistondan deportatsiya qilindi. 1962-yili Yamandagi nosiriylarga o'tmoqchi bo'lgan 9 ta uchuvchi samolyoti to'xtatildi va bu ishga aloqasi bor ko'plab shaxslar qamaldi.

Muhammad Utaibi va Abdulloh al-Qahtani 1979-yili Makka

shahrini qo'lga oldi. Al-Qahtani o'zini Imom Mahdi deb e'lon qilganida ulamolar unga qarshi fatvo berdi. Ularga qarshi Abdulaziz bin Baz ham fatvo chiqaradi va Haramda urishish mumkin, chunki urushni ular birinchi boshladi degan mazmunda fatvo chiqaradi. U yerga askarlar kirishganda simpatiya tufayli ular barcha jihozlarni mahdichilarga tashlab ketdi. Shuning uchun keyingi safar Fransiya qo'shinlari Makkaga kirib tozalab berdi. Davlat ham ulamolardan foydalangan holda aholi orasida obro'sini tikladi. Bu ishlar qirol Xolid obro'sini tushirib yuborishi kerak edi, lekin Utaibini davlatga qo'ygan talablari faqat siyosiy bo'lgani tufayli, ulamolar osongina unga raddiya berdi va aholi tinchlandi. Lekin bu holat xalq orasida Juhayman o'ldi, lekin g'oyalari tirik degan gapning tarqalishiga sabab bo'ldi. 1979-yilgi Haramning egallanishi g'arblashtirishga qarshi harakat sifatida baholandi. Shundan keyin g'arblashtirish anchagina sekinlashadi. Bin Salmon 2017-yilda "Biz 1979-yilga qadar zamonaviy bo'lganmiz, islom mo'tadil din, biz asl islomga ya'ni 1979-yildan oldingi islomga qaytishimiz kerak", degan gaplar bilan o'zining "Vision-2030" loyihasini e'lon qildi.

Eron-Iroq urushida ham AQSHning Saudiyaga joylashishi uchun Bin Baz "Yovga qarshi dinni va yerni himoya qilish uchun hatto musulmon bo'lmaganlardan ham yordam so'rash mumkin", degan fatvo chiqaradi. Boshqa ulamo esa fatvoni tasdiqlab, Saddam Husaynni Iroqdagi musulmonlar qonini to'kayotgan kofir deb ataydi. Shunday qilib, AQSHning Saudiyani himoya qilishi uchun sharoit yaratiladi.

Bin Baz qirol Fahd davrida Iroqqa qarshi jehod e'lon qiladi va hatto AQSH bilan birlashgan holda urushga kirish uchun fatvo beradi. 1991 va 1992-yillarda ikkita petitsiya aholi tomonidan imzolandi. Imzolaganlar liberal oppozitsiya va professor-o'qituvchilar edi. Petitsiya unchalik keskin bo'lmagan Shuaro majlisini tuzish va korrupsiyani tugatishni talab qilgan "Bitta odam fatvo bera olmaydi" degan diniy ko'rinishdagi g'oya edi. Shunday bo'lsa-da, bu asosan siyosiy vaziyatni isloh qilishga qaratilgan. Ba'zi kishilar AQSHning Saudiyadagi mavjudligini ham tanqid qilayotgan edi. Qirol bu holatni o'z foydasiga hal qilishga harakat qildi. Majlis tuzildi va oppozitsiyadan biron kishi majlis vakili bo'la olmadi. Faqatgina bir nafar shia vakili a'zo bo'lib, qolganlari qirolikka yaqin vakillar edi. Inson huquqlari bo'yicha ham o'zgarish bo'ldi. Ta'qib va senzura tufayli qamash noqonuniy deb hisoblandi. Bu holat islom politsiyasi (mutava) faoliyatini keskin chekladi va ularning obro'sini tushirib yubordi. Ziyorat turizmi va islomiy fond vazirliklarini tashkil qilish orqali esa diniy vaziyatni nazorat qilish imkoniyati paydo bo'ldi.

Lekin Fahdni qattiq kuch siyosati ham yo'qolmadi. Oppozitsiyaning majlislarda xutba o'qishi cheklandi, universitetlardan ham haydaldi. Diniy yig'inlarni Ichki ishlar vazirligining ruxsatisiz tashkil etish taqiqlandi. Shunday qilib, oppozitsiyaning imkoniyati cheklandi. Hukumat tarafidagi ulamolarga yer olishi uchun mablag' va soliqlardan katta subsidiyalar ajratildi.

1993-yili Bin Baz Isroil bilan tinchlik shartnomasini tuzish bo'yicha fatvo chiqaradi. Ayollar avtomobil haydashi uchun ham uzoq vaqt fatvo chiqmagan edi, lekin bu ham amalga oshdi.

"Arab bahori" paytida qiroлга qarshi qo'zg'olon qilish haromligi va bu fitnaga olib kelishi haqida fatvo chiqarildi. Lekin Suriyada zolim podshohga qarshi kurashish kerakligi haqidagi fatvoni ham Arab ulamolar kengashi chiqargan edi.

Hozirgi davrda odamlarning zamonaviylashishi, ijtimoiy tarmoqlar mavjudligi, obyektiv tahlil va haqiqiy holatni kuzatish imkoniyati kengaygani vahhobiy ulamolar obro'sini ancha tushirib yubordi. Ularning fatvolariga qarshi raddiya va ilmiy asoslangan diniy tahlillar ko'paydi.

Saudiya Arabistoni diniy siyosatining asoslari va strategiyasi. Saudiya Arabistonining diniy siyosati vahhobiylilik bilan chambarchas bog'liqdir. Islomning konservativ talqini mamlakat boshqaruvi, ijtimoiy me'yorlari va o'ziga xosligini shakllantirgan. Saudiya Arabistoni diniy siyosatining asosiy mafkurasi bo'lib xizmat qiladigan vahhobiylilik islom tamoyillariga qat'iy amal qilish, diniy yangiliklarni rad etish va islomni puritancha talqin qilishga urg'u beradi. Saudiya Arabistoni Makka va Madinadagi ikki muqaddas masjidga vasiylik qiladi. Bu muqaddas qadamjolarini nazorat qilishda vakolat va mas'uliyatni ta'minlaydi hamda diniy siyosatining asosiy ustuni bo'lib xizmat qiladi. Shariat qonunlarining tatbiq etilishi Saudiya Arabistonida diniy ulamolar rahbarligida ijtimoiy xulq-atvor, oilaviy qonun, jinoyatga qarshi adolatni ta'minlash va jamoat axloqiga ta'sir ko'rsatadigan huquqiy asosni tashkil qiladi. Saudiya Arabistoni turli diniy tashabbuslar orqali musulmon davlatlari o'rtasida birdamlikni kuchaytirishga, hamkorlik, muloqot va islomiy sabablarni global miqyosda qo'llab-quvvatlashga intiladi.

Saudiya Arabistoni vahhobiy ta'limotlarini targ'ib qilish, islom institutlarini qo'llab-quvvatlash va umumiy diniy manfaatlarini ilgari surish uchun musulmon davlatlari bilan hamkorlik o'rnatgan. Bunday aloqalar orqali mamlakat diniy diplomatiya bilan shug'ullanadi. Davlat vahhobiylilik tamoyillarini targ'ib qilish, diniy ta'limotni kelajak avlodlarga yetkazishni ta'minlash maqsadida masjid, madrasa va o'qitish dasturlari orqali diniy ta'limga sarmoya kiritadi. Saudiya Arabistoni o'zining diniy siyosatidan jamiyat normalari va xatti-harakatlarini shakllantirish, islomiy qadriyatlarga muvofiqlikni ta'minlash, jamoat va shaxsiy hayotda diniy amaliyotlarga rioya qilishni rag'batlantirish uchun foydalanadi. Mamlakat islomni mo'tadil talqin qilishni targ'ib qilish, asosiy islom ta'limotidan chetga chiqqan ekstremistik mafkuralarga qarshi turish orqali radikallashtirish va ekstremizmga qarshi kurashadi. Buning uchun diniy strategiyalardan foydalanadi. Diniy siyosat bunday tamoyillarni jamiyat hayotiga tatbiq etishga, huquqni muhofaza qilish va davlat boshqaruviga integratsiyalashgan holda jamiyatda birdamlik, barqarorlik va hukmron monarxiyaga sodiqlikni saqlashga qaratilgan. Saudiya Arabistoni o'zining diniy siyosatini global ta'sir va yumshoq kuch vositasi sifatida ishlatadi. O'zini musulmon dunyosida yetakchi sifatida ko'rsatadi va xalqaro miqyosdagi diniy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlaydi.

Saudiya Arabistoni diniy siyosatidagi asosiy g'oyalar va ularni amalga oshirish mexanizmlari. Saudiya Arabistonining diniy siyosati vahhobiylilik tamoyillarini targ'ib qilish va saqlash, mamlakatning islomiy o'ziga xosligini saqlab qolish, jamiyatda konservativ diniy qadriyatlarning hukmronligini ta'minlashga qaratilgan. Saudiya Arabistoni diniy siyosatining tamal toshi bo'lib xizmat qiladigan vahhobiylilik Muhammad ibn Abdul-Vahhob ta'limotiga asoslangandir. Unda islomni qat'iy talqin qilish ta'kidlanadi, diniy poklik va an'anaviy urf-odatlariga amal qilish targ'ib qilinadi. Saudiya Arabistoni o'zini Makka va Madinadagi ikki muqaddas masjid qo'riqchisi sifatida ko'rsatib, uning diniy ahamiyatini targ'ib qiladi. U o'zini musulmon

dunyosidagi yetakchi davlat deb hisoblaydi.

Diniy siyosat konservativ ijtimoiy me'yorlarni, jumladan, gender ajratish, kamtarona kiyinish qoidalarini va islom ta'limotiga zid deb hisoblangan xatti-harakatlarga cheklovni qo'llaydi. Shariat qonunlarining amalga oshirilishi Saudiya Arabistoni hayotining turli jabhalarini, jumladan, oilaviy masalalar, jinoiy sudlov, boshqaruv va jamoat xatti-harakatlarini tartibga soladi. Diniy siyosat vahhobiylilik ta'limotini targ'ib qilish va aholiga islomiy qadriyatlarni singdirish uchun masjid, maktab va ta'lim muassasalarida diniy ta'limni targ'ib qiladi va kengaytiradi.

Katta ulamolar qo'mitasi diniy matnlarni sharhlash, fatvo berish, boshqaruv va jamiyatda islom tamoyillarini qo'llashda rahbarlik qilishda muhim rol o'ynaydi.

Ezgulikni targ'ib qilish va yomonlikning oldini olish qo'mitasi jamoat joylarida axloqiy xulq-atvor, diniy qoida va islomiy urf-odatlariga rioya qilishni ta'minlaydi va islomga zid deb topilgan xatti-harakatlardan saqlaydi.

Islom ishlari vazirligi kabi muassasalar vahhobiylilik ta'limotini targ'ib qilishni qo'llab-quvvatlaydi, diniy faoliyatni nazorat qiladi va Haj operatsiyalarini muvofiqlashtiradi, diniy siyosatni mustahkamlaydi va bunday urf-odatlarini nazorat qiladi.

Diniy siyosat sud tizimi ishlashiga ta'sir qiladi. Islom qonunlari huquqiy tartib-qoidalar, sud qarorlari va huquqiy nizolarni shariat tamoyillariga muvofiq hal qilishda asosiy manba hisoblanadi.

Saudiya Arabistoni islomiy qoidalarini qo'llab-quvvatlash, chet elda islom institutlarini qurish va o'zini musulmon dunyosida yetakchi sifatida ko'rsatish orqali global miqyosda ta'sir o'tkazadi. Buning uchun diniy siyosatdan foydalanadi.

Diniy siyosat mexanizmlari. Ulamolar kengashi – ushbu kengash orqali fatvo chiqariladi. Shuningdek, undan boshqaruv jarayonida hukumat harakatlarini huquqiy asoslash uchun fatvo berishda foydalaniladi.

Saudiya vahhobiyligini tarqatishda tashabbuskor. Dunyo bo'ylab 40 yil ichida 1500 ta masjid qurilishini moliyalashtirgan.

Shar'iy sudlar – hozirda bunday sudlardan foydalanish bir ma'noda cheklanayotgan bo'lsa ham, asosan ular orqali davlat huquqiy tizimi faoliyat yuritadi. Oxirgi paytda yangi chiqayotgan yuridik hujjatlar Qur'on va sunnatga qarshi chiqmasa-da, unga iqtibos bermay qo'ydi. Yangi qurilayotgan NEOM shahrida ham xalqaro qonunlardan foydalanish va hattoki alkohol ichishga ruxsat berilgan.

Yangi avlod hokimiyatga kelgandan so'ng milliy identiklik masalasiga katta e'tibor berila boshlandi.

Jahon Musulmonlar Ligasi Saudiyaning chetdagi diniy siyosatini amalga oshiruvchi asosiy mexanizm hisoblanadi.

Saudiya Din ishlari bo'yicha vazirligining tashqi aloqalar bo'limi Jahon musulmonlar ligasi o'rnini bosmoqda. Bular ikki xil tashkilot bo'lsa ham, boshida din ishlari vazirligi tashqi targ'ibotni moliyalashtirgan.

Saudiya Arabistonida diniy siyosatni ishlab chiqish va qarorlar qabul qilishga ko'maklashuvchi institutlar va aql markazlari. Hozirgi islom ishlari vaziri Abdullatif al-Shayx Saudiya Arabistonining diniy islohotlaridagi asosiy shaxslardan biridir. U buni vahhobiy ta'limoti va "solih o'tmishdoshlar metodologiyasi"ga to'liq mos keladigan yo'l sifatida ko'rsatadi. Unga ko'ra, mamlakatdagi diniy metodologiya islomchilar tomonidan o'nlab yillar davomida o'tkazilgan ta'sirni yo'qotish uchun takomillashtirilishi kerak. U rasmiy lavozimga tayinlanishidan avval ham qirolikdagi diniy diskursni belgilab beruvchi shaxsga aylangan edi. Uning Al-Shayx oilasidan ekani ham mavqeyini mustahkamlab turibdi.

Eng muhimi, islom ishlari vazirligi rejimining siyosiy islom va ekstremizmga qarshi kurash ishlariga yordam berish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirmoqda:

- masjidlar, va'z va diniy darslarni nazorat qilish;
- xayriya uyushmalarini nazorat qilish;
- Qur'on va diniy qo'llanmalarni chop etish jarayonini nazorat qilish;
- Haj ziyorati uchun qirolning maxsus mehmonlari ro'yxatini shakllantirish;
- xalqaro islom hamkorligiga rahbarlik qilish, mahalliy va xalqaro ommaviy tadbirlarni tashkil etish.

Saudiya Arabistonida so'nggi paytlarda ro'y bergan eng asosiy o'zgarish – bu rasman egulikni targ'ib qilish va illatlarning oldini olish qo'mitasi deb yuritiluvchi diniy politisiyaning jamoat hayotidan deyarli yo'q bo'lib ketishidir. Bu tashkilot shu paytgacha jamiyat hayotida qat'iy diniy qoidalarning bajarilishini nazorat qilgan. Hozirda qo'mita faqatgina qidiruv ishlarini amalga oshiruvchi muassasaga aylangan holda mustaqil qaror qabul qilish huquqidan mahrum bo'lgan.

Saudiya ta'lim vazirligi esa liberal Ahmad al-Issa boshchiligidagi maktab dasturini vahhobiylik ta'limotidan tozalashga kirishdi. 2018-yil iyul oyida esa islomiy ogohlilik fani dasturidan olib tashlandi. Umuman olganda, vazirlik o'quvchilarda tanqidiy fikrlash layoqatini shakllantirish lozimligini aytib, diniy fanlarga ajratilgan soatlarni ikki barobarga qisqartirdi va falsafa fanini ham o'quv dasturiga kiritdi. Bu yo'nalishdagi muvaffaqiyatni IMPACT-se nodavlat tashkilotining Saudiya maktab darsliklarining 2022-2023 o'quv yili nashrini monitoring qilgan holda, o'z hisobotida darsliklarda ekstremistik kontent sezilarli darajada kamayganidan ko'rish mumkin.

Saudiya davlatining diniy soha moliyasini tartibga solishi qirollikning mamlakat diniy sohasini standartlashtirish siyosatining ajralmas qismidir. Hukumat mazkur mablag'larni iqtisodiyot va qirollikning xalqaro imidjini tubdan o'zgartirishga oid davlat loyihalari bilan bog'laydi. Islomiy yig'imga faqatgina diniy burch emas, balki ular "Vision-2030" loyihasi uchun sarflanishi ko'zda tutilgan mablag'dir. 2016 va 2021-yillardagi Oliy farmonlarga muvofiq diniy yig'im va neftdan bo'lmagan tushumlarni samarali boshqarish alohida nazoratga olingan.

1962-yilda tashkil etilgan Jahon musulmonlari ligasi esa avvalgidek vahhobiylikni chet elda targ'ib qilish va qo'llab-quvvatlashdan voz kechib, Yangi Saudiyaning imidji targ'ibotchisiga aylangan. Ushbu faoliyatda 2008-yilda tashkil etilgan G20 dinlararo forumi ham alohida ahamiyatga ega bo'lgan platformaga aylandi. Yuqoridagi ikki tashkilot Saudiya Arabistonining yangi tolerant jamiyatga aylanayotganini targ'ib qilmoqda.

2011-yilda o'sha paytda Ar-Riyod hokimi bo'lgan Muhammad bin Salmon tomonidan tashkil etilgan MISK fondi (Saudiya yoshlarini ta'lim va tadbirkorlik bo'yicha qo'llab-quvvatlashga mo'ljallangan) davlatning axborot va kommunikatsiya strategiyasi bilan shug'ullanishida katta ro'l o'ynamoqda. U "Yangi Arabiston" qadriyatlarini keng yoymoqda. Ijtimoiy tarmoqlarni monitoring qilish esa Etidal – ekstremistik ideologiyalar bilan kurashish global markazi vazifasiga kiritilgan.

Yuqoridagi davlat va nodavlat tashkilotlaridan tashqari, Oiz al-Qarniy va Muhammad al-Arifiy kabi tizimdan tashqarida, ammo unga xayrihoh ulamolar qo'llovidan ham foydalanilmoqda. Bir necha millionlik auditoriyaga ega mazkur ulamolar jamiyatning dindor qismida islohotlarga xayrihohlik kayfiyatini shakllantirishda katta hissa qo'shmoqda.

Saudiya Arabistonini diniy siyosatining mamlakat tashqi siyosati va taraqqiyotidagi o'rni. Saudiya Arabistonini hozirda amalga oshirayotgan diniy islohotlardan mamlakatning dinlararo bag'rikenglikni qo'llab-quvvatlovchi tolerant jamiyat va ekstremizm bilan ayovsiz kurashuvchi davlat sifatidagi imidjini shakllantirish maqsad qilingan. Shuni ta'kidlash kerakki, bu allaqachon ish bera boshlagan. Jumladan, 2018-yil noyabrda xristian yevangeliya va Amerika yahudiy jamiyati vakillarining Saudiya Arabistonida Muhammad bin Salmon hamda o'sha paytdagi Jahon musulmonlari ligasi bosh kotibi Muhammad Al-Issa tomonidan kutib olinishi misli ko'rilmagan hodisa edi. Yuqoridagi ikki tashkilot vakillari 2019-yilda ham analogik tashrifni amalga oshirdi. 2020-yilda esa Saudiya ulamolari delegatsiyasi Muhammad Al-Issa boshchiligidagi Polshadagi Osvensim konslageriga Amerika yahudiylari jamiyati hamrohligida tashrif buyurdi. 2021-yilda esa Muhammad Al-Issa Vatikanda Papa Fransisk qabulida bo'ldi. Yuqoridagi xatti-harakatlar o'ziga xos "diniy bag'rikenglik yumshoq kuchi"ni shakllantirishga urinishlar sifatida qaralishi mumkin. Bir vaqtning o'zida Saudiya rasmiylari katta ta'sirga ega xalqaro subyektlar bilan ham munosabatlarni shakllantirmoqda.

Ar-Riyodning "mo'tadil islom"dan foydalanishiga ko'p qutbli

dunyoning shakllanishida yana bir instrumentlardan biri bo'lib ham xizmat qilmoqda. Buni biz Saudiya Arabistonini, Xitoy va Rossiya o'rtasidagi munosabatlarda ko'rishimiz mumkin. Diniy islohotlar Ar-Riyodga o'sib borayotgan iqtisodiy va xavfsizlik sohasidagi munosabatlarni mohiyatan yangi bosqichga olib chiqish yo'lida instrument sifatida xizmat qilmoqda. Rossiya va Xitoy Saudiya Arabistonidek davlat tomonidan boshqariluvchi va unga xayrihoh diniy diskursni shakllantirish harakatidadir. Shu sababli mazkur uch davlat o'rtasidagi diniy sohadagi hamkorlik sezilarli darajada o'sdi.

Ar-Riyod Pekinning Uyg'ur musulmonlari bilan bo'lgan munosabatini tanqid qilishdan tiyildi. Rasmiy Moskvaga sodiq bo'lgan Ramzan Qodirov bilan yaqin munosabati Kreml bilan aloqalarni mustahkamlashga yordam berdi. Shu o'rinda 2019-yilda Muhammad bin Salmon Pekinga tashrfi chog'ida Xitoyning o'z milliy manfaatlarini doirasida anti-terrorizm va deradikallashtirish choralarini ko'rishga to'laonli haqli ekanini ta'kidladi. Islom hamkorligi tashkiloti ham Xitoyning "Musulmon fuqarolariga g'amxo'rlik qilayotgani uchun" olqishladi.

Umuman olganda, Saudiya Arabistonini vahhobiylikni qo'llab-quvvatlashdan voz kechish orqali Markaziy va Janubiy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlik aloqalarida yangi yutuqlarga erisha boshladi. Buni biz 2023-yil iyul oyida bo'lib o'tgan Markaziy Osiyo va Fors ko'rfazi Arab davlatlari sammiti misolida ham ko'rishimiz mumkin. Mustaqilligining ilk yillarida vahhobiylik xavfi tufayli aloqalarni cheklagan Markaziy Osiyo davlatlari, endilikda Saudiya qirolligidan diniy ekstremistik guruhlarini qo'llab-quvvatlamaslik sharti bilan asosan energetika sohasida qo'shma loyihalarni amalga oshirishni boshladi.

Umuman olganda, mazkur yangi strategiya o'rta istiqbolida qirollikning tashqi siyosatida ko'p vektorlikni shakllantirishi kutilmoqda. Bu esa Saudiyaning iqtisodiy taraqqiyotiga ham ijobiy ta'sir qiladi.

Saudiya Arabistonini diniy siyosatidagi bugungi islohotlar, tendensiya va ulardan ko'zda tutilgan maqsadlar. Saudiya Arabistonini valiahd shahzoda Muhammad bin Salmon boshchiligidagi mamlakat diniy hayotida inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshirmoqda. Qirol Abdulaziz tomonidan boshlangan, ammo Qirol Fayzal va Xolid davrida ortga qaytgan vahhobiylarning mamlakatdagi ta'sirini Muhammad bin Salmon susaytirishga harakat qilmoqda.

Hozirgacha konservativ ulamolardan shahzodaga to'g'ridan to'g'ri qarshi chiqqanlari tazyiqqa uchradi, qolganlari esa islohotlarga xayrihoh ekanini bildirdi. Vahhobiylikni chet elda yoyishga bo'lgan harakatlar ham to'xtatildi. Ommaviy axborot vositalarida mazkur jarayon reformatsiya va o'zligini mustahkamlash tomon tashlangan dadil qadamlar deb baholanmoqda. Diniy politisiyaning vakolati cheklanishi ham ekspertlar tomonidan ijobiy baholanmoqda. Mazkur diniy islohotlar yosh mahalliy aholi tomonidan ko'proq qo'llab-quvvatlanmoqda. Ma'lumot uchun, Saudiya Arabistonini aholisining qariyb uchdan ikki qismini 35 yoshdan kichik yoshlar tashkil etadi.

Beyker institutiga ko'ra, Muhammad bin Salmon sulola tomonidan nazorat qilinadigan tuzilmalarni tubdan o'zgartirmasdan, Saudiya Arabistonining xalqaro obro'sini oshirishdan manfaatdor. Ya'ni islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad davlat strukturasi Saudiya hokimiyatini yanada kuchaytirishdir. Ba'zi ekspertlar mazkur munosabatni vahhobiy islomchilarning chuqur konservativ tabiati bilan bog'liq deb ta'kidlaydi.

"Islohotlar umuman olganda hayratlanarli", deydi siyosatshunos professor Neytan Braun, Karnegi jamg'armasining Yaqin Sharq dasturining katta ilmiy xodimi. Shu bilan birga, "Vahhobiylik harakat sifatida tugatildi, deb aytishga hali erta. Ammo vahhobiylik va Saudiya milliy o'ziga xosligida dinning roliga kamroq e'tibor qaratilmoqda", deydi Braun.

Iqtisodiy, sport va ko'ngilochar sohalardagi yangiliklar bilan birga, alohida ahamiyatga ega bo'lgan diniy sohadagi ushbu harakatlar o'rta istiqbolida, Muhammad bin Salmon hokimiyati konsolidatsiyasini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, ehtiyotkorlik bilan yuritilayotgan tashqi siyosat mamlakat ichidagi ultra-

konservativ kuchlar va qolaversa, shialarning mamlakat tashqarisidan yordam olishi ehtimolini minimallashtirishga qaratilgan.

Deradikalizatsiyaga qaratilgan “Sakina” dasturi. “Sakina” arab tilidan “tinchlik”, “sokinlik” degan ma’noga ega bo’lib, jamiyatda virtual radikallashuvning oldini olishga qaratilgan. Loyiha 11-sentyabr xurujlari va Ar-Riyod teraktlaridan keyin ekstremistik mafkura va zo’ravonlik tarqalishidan xavotirda bo’lgan saudiyalik bir guruh diniy ulamo va faollar tomonidan 2003-yili boshlangan. Quydagi xususiyatlar mazkur loyihani odatiy targ’ibot yoxud repressiv amaliyotlardan ajratib turadi. Jumladan:

- dastur doirasida islom ulamolari faoliyat yuritdi. Ular internetni kuzatadi va radikallashuv belgilari yoki ekstremistik mafkuraga qiziqish bildiruvchi foydalanuvchilar bilan muloqot o’rnatadi;

- ulamolar diniy argument va dalillardan foydalanib, islomni mo’tadilroq talqin qilishga harakat qiladi;

- Ular foydalanuvchilarga psixologik va ijtimoiy yordam taklif qiladi va agar kerak bo’lsa, ularni boshqa dastur yoki organlarga yuboradi;

Bular onlayn chora-tadbirlar deb ataladi.

Mazkur dastur doirasida onlayn radikallashuv va ekstremizm sabablari, tendensiyalari va qonuniylari bo’yicha tadqiqot va tahlil olib boriladi. Shuningdek, onlayn faoliyat va boshqa tadbirlar samaradorligi nazorat qilinadi va baholanadi. Maxsus xulosalar asosida hisobot va tavsiyalar e’lon qilinadi. Ushbu chora-tadbirlar tadqiqot va baholash deb ataladi.

Loyiha doirasida din olimlari, o’qituvchilar, ommaviy axborot vositalari xodimlari, xavfsizlik xodimlari va fuqarolik jamiyati tashkilotlari kabi turli manfaatdor tomonlar uchun seminar, konferensiya va treninglar tashkil qilinadi. Loyiha onlayn radikallashuv va ekstremizmning oldini olish, unga qarshi kurash bo’yicha ogohlikni oshirish, shuningdek, zarur ko’nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. Bundan tashqari, loyiha boshqa mahalliy va xalqaro tashkilotlar bilan ham hamkorlik qiladi. Ushbu chora-tadbirlar salohiyatni oshirish va tarmoq yaratish deb ataladi.

2008-yili “Sakina” Saudiya Arabistoni islom ishlari vazirligi tomonidan rasman tan olingan va qo’llab-quvvatlangan mustaqil, nodavlat tashkilotga aylandi. O’sha yili axborot xavfsizligi to’g’risidagi yangi qonun qabul qilindi. Unda ekstremistik yoki radikal materiallarni internetda tarqatishda ishtirok etgan har bir kishi uchun qattiq jazo belgilandi.

2011-yilda esa “Sakina” dasturi maktab, masjid va qamoqxonalarga tashrif buyurish kabi offlayn tadbirlarni o’z ichiga olgan holda o’z faoliyatini kengaytirdi. Shuningdek, ko’ngillilar va olimlarni radikal oqimlarga qarshi kurashishga jalb etish, shuningdek, mutaassiblikka moyil shaxslarga psixologik va ijtimoiy yordam berish uchun seminar, trening va konferensiyalar tashkil etildi.

2014-yilda esa “Sakina” ilohiyot, fiqh, tarix va axloq kabi islom bilan bog’liq turli mavzular bo’yicha ma’lumot va manbalar taqdim etuvchi veb-sayt ishlab chiqdi. Veb-saytda zo’ravonlikdan voz kechgan va tinch-totuv yashashni qo’llab-quvvatlagan sobiq ekstremistlarning guvohliklari mavjud. Veb-saytning asosiy e’tibori kengroq auditoriyani qamrab olishga va konstruktiv muloqot va munozaralar uchun platforma taklif qilishga qaratilgan.

Shuningdek, loyiha bilan sobiq ekstremistik e’tiqodidan voz kechgan ko’ngillilar ham ishlaydi. Bu shaxslarning aksariyati ekstremistlar emas, balki islomda nimalar joiz ekani haqida savollari bor va ularga soha mutaxassislaridan javob olishni istagan odamlar edi.

Tarmoqda dastlabki muloqot o’rnatilgandan so’ng “Sakina” xodimi odatda ularga shaxsiy chat xonasiga ko’chib o’tishni taklif qiladi. Ushbu onlayn suhbatlar ham real vaqtda, ham postlar shaklida bo’lib o’tadi. Ikkinchi holatda, odatda suhbatdosh savol beradi, keyin esa “Sakina” xodimi javob beradi. Ushbu suhbatlar bir necha soat davom etishi mumkin. Ammo ba’zi foydalanuvchilar ushbu xizmatga bir necha oy davomida davomli murojaat qiladi. Muloqot stenogrammasi keyin boshqalar o’qishi uchun internetga joylashtiriladi. Bu dasturning qamrov imkoniyatini oshiradi.

Natijalar. Radikallashuv va siyosiy zo’ravonlikni o’rganish bo’yicha xalqaro markaz hisobotiga ko’ra, “Sakina” loyihasi ekstremistik qarash yoki shunga o’xshash g’oyalarga hamfikrligini bildirgan shaxslar bilan 3000 dan ortiq onlayn muloqot o’tkazgan va ulardan 1500 nafarini terrorchilar safiga qo’shilishdan qaytargan.

Dastur amalga tatbiq etilganidan ko’p o’tmay umidli natijalar bera boshladi. Saudiya rasmiylari muvaffaqiyat darajasi 80 dan 90 foizgacha bo’lganini da’vo qilmoqda. Bundan tashqari, 2007-yil noyabr oyida shahzoda Muhammad bin Naif atigi 35 ta takroriy jinoyat sodir etish holatlari qayd etilganini ta’kidladi. Bu ikki foizdan kam ko’rsatkichga teng. Shuni ta’kidlab o’tish kerakki, yot g’oyalar ta’siriga tushib qolgan fuqarolar fikrini o’zgartirish va takroriy jinoyat sodir etishining oldini olish murakkab vazifa ekani hisobga olinsa, yuqoridagi natija dastur muvaffaqiyatidan darak beradi.

Virtual suhbat xonalaridagi sessiyalar odamlarni o’z e’tiqodi haqida munozaralarga jalb qilish orqali yolg’onlarni ko’rsatish va internet foydalanuvchilarga islom haqidagi “noto’g’ri” tushunchalardan voz kechishga yordam beradi. Internetning ommabopligi va ekstremistik mafkuralarni tarqatishdagi markaziy o’rni Saudiya Arabistonining “Sakina” loyihasiga xalqaro qiziqishni uyg’otdi.

Saudiya Arabistoni diniy siyosatidagi yangi tendensiyalarga siyosiy elita va xalqning munosabati. Saudiya Arabistonidagi diniy islohotning boshlanish nuqtasi 1744-yilga borib taqaladi. Aynan shu yili vahhobiylilik saudlar mafkurasiga aylandi. Unga ko’ra, saud qirollari siyosatni, diniy rahnamalar jamiyatni boshqarishga kelishib oldi. Bu Saudiya Arabistoni ichidagina saqlanib kelayotgan edi. Lekin 1979-yilda Eronning islom eksporti natijasida Makkada Ka’ba atrofiga bo’lib o’tgan shia va sunniylar o’rtasidagi yirik to’qnashuv Saudiya hukumatini o’zgarishiga sabab bo’ldi. Bunda ruhoniylarga yanada ko’proq imkoniyat berildi. Xususan, ularning fatvolari saudiyaliklar kundalik hayoti va o’quv darsliklarigacha kirib bordi hamda vahhobiylilik hududdan tashqariga eksport qilina boshlandi.

2015-yildan keyin Salmon ibn Abdulaziz taxtga kelgach, de-fakto hukmdorga aylangan Muhammad bin Salmon neft qaramligidan qutulib, ko’p tarmoqli iqtisodiyotga o’tish choralari boshladi. Bunda barcha maqsadlarini “Vision-2030” ga qaratdi. Ko’p tarmoqli bo’lish uchun hududga inson kapitali kelishi lozim. Buning uchun esa Saudiya jozibador bo’lishi kerak. Lekin 1989-yildan keyingi ruhoniylarga berilgan erkinlik natijasida qabul qilingan fatvolar jamiyatni har qanday yangilikdan chekladi. Bu qoidalar shariat politsiyasi tomonidan nazoratga olindi. Muhammad bin Salmon dunyo aholisini jalb qilish va o’z xalqiga bo’layotgan diniy o’zgarishlarni tushuntirish uchun vahhobiylilik natijasida o’zgargan islomni asl holiga qaytaramiz deb qilayotgan ishlarini oqlamoqda.

Dastlabki ish ayollardan boshlandi. Bunda ayollarga 2017-yildan avtomobil haydashga ruxsat etildi, 2018-yildan esa hijob kiyish majburiyligi qonundan olib tashlandi. Shu tufayli hozirda ayollarning ishlaydigan qatlam ichidagi ko’rsatkichi 36 foizga chiqdi. So’rovnomada natijalariga ko’ra, 60 foiz aholisini 30 yoshdan kichiklar tashkil etadigan Saudiyadagi bu islohotlardan aholining 64 foizi mamnun.

Siyosiy elita deganda Saudiyada faqatgina Muhammad bin Salmonning yakka o’zi ko’z oldimizga keladi. Uning bergan intervyularidan birida: “Biz vahhobiylilik bilan 30 yillab kurashmaymiz, uni bugunqo yo’q qilamiz”, degan edi. Shunga ko’ra, saudiyalik ulamolarga uch yo’l qoldirildi. Birinchisi, diniy islohotlarda davlat pozitsiyasini yoqlab fatvolarini o’zgartirish yoki sukut saqlab da’vatdan voz kechish yoki o’lim.

Vahhobiylilikda siyosiy rahbarga fitna ko’payib ketib, qatl ko’paymasligi uchun rahbarga bo’ysunish talab qilinadi. Shunga ko’ra, diniy rahnamolarning ma’lum bir qismi 10 yil oldingi ayollarga avtomobil boshqarish mumkin emas va shu kabi fatvolarini hozirda o’zgartirib fatvo berdi. Lekin ba’zi ulamolar bunga rozi bo’lmadi va o’rtacha har yili 140 ta o’limga hukm qilinganlar safiga tushdi. Ular ichida eng mashhurlari twitterda 13 mln.lik auditoriyasi bo’lgan Salmon al-Odah, Avad al-Qorni va Ali al-Umariy bor. Bu bilan ultra-konservativ kuchlar yo’q qilinib,

barcha katta auditoriyaga ega ta'sir qiluvchilar yo'q qilinmoqda.

Ushbu o'zgarishlar tufayli aholi keskin guruhlariga bo'linib ketdi. Dindor qatlamning 60 foizga yaqini bu o'zgarishlarni salbiy baholamoqda. Yoshlar esa jamiyat o'rnatgan qoidalariga qaramasdan erkinlik istab, ijtimoiy tarmoqlarda o'zini namoyish qilishga intiladi. Lekin ko'proq bu o'zgarishlar faqatgina shahar aholisi o'rtasidagina kechmoqda. Markaziy shaharlardan tashqarida yashayotgan aholi o'zining badaviy – sahroyi hayotida qolib, bo'layotgan o'zgarishlardan norozidir. Shu sababli Muhammad bin Salmonning "Vision-2030" rejasini bo'yicha aholini uy bilan ta'minlash jadal suratlar bilan olib borilib, 2020-yilda 62 foizga yetkazildi. Solishtirish uchun 2016-yilda 49 foiz edi.

Umumiy hisobda 2019-yilda diniy o'zgarishlardan 77 foiz saudiyalik norozi ekanini bildirgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2023-yilga kelib 55 foizgacha tushdi.

Saudiya Arabistonidagi diniy siyosatga xalqaro va xorijiy ekspertlar hamda tahlilchilar munosabati. AQSHdagi 2001-yil 11-sentyabr hodisasini amalga oshirgan 19 terrorchining 15 nafari saudiyalik bo'lgani va Saudiyaning uzoq yillik vahobiylilikni eksport qilganidan keyin, 2017-yil boshlangan islohotlari davlatda katta o'zgarishlar boshlanganidan darak berdi. Saudiya Arabistoni vahobiylilik ta'sirini cheklagan holda, dindan o'z siyosati va jamiyatidagi o'rni tizimli ravishda qayta qurish uchun foydalanmoqda. Saudiya davlati ichida hokimiyatni markazlashtirish uchun birligida harakat qilinmoqda. Xususan, valiahd shahzoda Muhammad bin Salmon eski tuzilmalarni jilovlab, to'g'ridan-to'g'ri markaz tomonidan boshqariladigan yangilarini yaratmoqda. Dinga aloqadorlikdan holi milliy Saudiya identikligini targ'ib qilish uchun harakat qilinmoqda. Bunga shahzoda Xolid bin Salmon raislik qiladigan Saudiyaning xarakterlarni boyitish dasturi kabi tashabbuslar kiradi. Dinni inkor qilmasa-da, Saudiya identikligini targ'ib qilishda, ayniqsa, madaniyat vazirligi kabi muassasalarda ochiq diniy mavzu va lug'atlardan chekinish bor.

Sahvo harakati va shia musulmonlari kabi muxolif guruhlar ta'qibga duch kelmoqda. Bu muxoliflar uchun diniy va siyosiy maydonning cheklanganidan dalolat beradi. Shia musulmonlari davlat organlaridan uzoqlashtirilmoqda va ularga xavfsizlikka tahdid soluvchi sifatida qaralmoqda. Bu o'zgarishlarning bevosita ta'siri Saudiya jamiyatini qayta shakllantirishda ta'sirli bo'lsa-da, uzoq muddatli oqibatlar aniq emas. Bunga sabab hukumat keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirish bilan bir qatorda mavjud tuzilmalarni saqlab qolishda davom etmoqda.

O'zgarishlarning to'liq yakuniga yetishini va uning jamiyatga qanday ta'sir qilishini kutish kerak. Bu islohotlarning muvaffaqiyati uzoq vaqtga cho'zilib hali aniq emas.

Saudiya Arabistonidagi diniy siyosatning istiqbollari. Saudiya Arabistonidagi diniy yetakchilar qirolning mamlakat rahbari sifatidagi hokimiyatini tan olganidan keyin unga qarshi chiqish mumkin emasligiga e'tiqod tufayli muxolifat harakatlarga rahbarlik qilishdan chetlanadi. Ular muxolifatga maslahat berishi mumkin bo'lsa-da, siyosatni to'g'ridan-to'g'ri rad etish radikal xususiyat kasb etishi va xavfli ekanini biladi. Shu sababli ulardan katta xavf kutilmaydi.

Diniy muassasa, ayollarga avtomobil haydashga ruxsat berish kabi qarorlarni ma'qullashidan xulosa qilish mumkinki, ular davlat siyosatiga moslashmoqda. Davlat maqsadlari uchungina faoliyat yuritadigan din vakillari o'z martabasida ko'tarilmoqda. Davlat tuzilmalarida mana shunday diniy yetakchilar ko'paygani buning dalilidir. Ko'pgina islohotlar uzoq strategiyaning bir bo'lagi bo'lmay, balki ish jarayonida qabul qilinayotgani sababli, ular katta ehtimol bilan bekor qilinishi mumkin. Ezgulikni targ'ib qilish va illatlarning oldini olish qo'mitasi kabi institutlar yana obro' qozonishi va vahobiylilikning turli unsurlari tiklanishi mumkin. Ochiq qarama-qarshilikning yo'qligi markazlashuvning kuchayishi tufayli elita xohishiga ko'ra islohotlar yana eski holatiga qaytishi mumkin.

Barqaror islohotlar mamlakat ichida va xalqaro miqyosda kutilmagan oqibatlarga olib kelishi mumkin. Xalqaro miqyosda qirollik diniy faoliyati ortidagi siyosiy motivlar tufayli islom olamida yumshoq kuchini yo'qotishi mumkin. Mamlakatda turli guruhlar, jumladan, san'atkor va diniy arboblardan o'rtasida keskin

bo'linish, ya'ni jamiyatdan ajralib qolish kuzatilishi mumkin. Bu esa kam bo'lsa-da, hukumatdan norozilikka yoki rasmiy diniy ta'limotdan uzoqlashishga olib keladi.

Siyosiy islohotlarsiz liberalashtirish keskinlikni keltirib chiqarishi mumkin. Chunki ba'zi guruhlar o'zini chetlashtirilgan his qilishi va davlat manfaatlaridan ko'ra, g'arb manfaatlarini ustuvor bilishi mumkin. Ushbu qarama-qarshi maqsaddagi toifalarni boshqarish hozirda rahbariyatdan ko'proq nozik siyosiy boshqaruvni talab qiladi.

Saudiya Arabistonining mafkuraviy siyosatini ishlab chiquvchi institutlari va uni amalga oshirish texnologiyalari.

1992-yilda qabul qilingan Bosh qonunda shariat qirollikning asosi ekanini belgilab qo'yilgan. Mamlakat ichki va tashqi siyosatida, shuningdek, rasmiy mafkurasi shakllanishida uzoq yillar diniy ulamolar roli va ta'siri yuqori bo'lib kelgan. Diniy ulamolar roli 1979-yil Masjidul Haramda yuz bergan terakt va Erondagi islomiy inqilobdan so'ng ayniqsa kuchaygan. So'nggi yillarda Saudiya Arabistonining mafkuraviy siyosatida transformatsiya kuzatilmoqda. Bu, birinchi navbatda, valiahd shahzoda Muhammad bin Salmon boshlagan islohotlar bilan bog'liq. Mamlakatda asosiy mafkura sifatida saudiy o'zligini ilgari surish, tashqi siyosatda "Saudiya birinchi" tamoyili va milliyatchilik g'oyasi ustuvorligi kuchayganiga guvoh bo'lish mumkin.

Saudiya ulamolar kengashi mamlakatning eng obro'li diniy yetakchilardan iborat bo'lib, u mamlakatning nafaqat ijtimoiy, balki siyosiy hayotida ham muhim rol o'ynab kelgan. Ulamolar kengashining asosini Hanbaliy mazhabi va vahobiylilik oqimi vakillari tashkil qilgan. 2005-yilda Qirol Abdulloh bin Abdulaziz boshlagan o'zgarishlar orqali ulamolar roli kamaytirib borildi. Ulamolar kengashi qirollikning rasmiy mafkurasi shakllanishida ham muhim o'rin tutgan. Kengash a'zolari va Saudiya bosh muftiysi asosan qirol oilasidan keyingi eng nufuzli oila – Oli Shayxga mansub shaxslardan tayinlangan. Bu oila Muhammad ibn Abdulvahobning avlodlari bo'lib, mamlakatning nafaqat diniy, balki siyosiy hayotida ham muhim lavozimlarni egallab kelgan.

2015-yildan mamlakatda olib borilgan islohotlar natijasida siyosiy institutlar, boshqaruvdagi kadrlar va sud tizimi ham evrilishga yuz tutgan. Muhammad bin Salmon davrida konservativ qarashdagi bir qancha amaldor va ulamolar lavozimidan chetlashtirildi. Bugungi kunda boshqa institutlar qatori ulamolar kengashi vakollatlari va ta'siri kamaytirildi. 2021-yilda valiahd shahzoda mamlakatning diniy doktrinasiga ko'ra davlat vahobiylilik talqinidagi islom ta'limotiga ko'rkona ergashmasligini ta'kidladi.

Mamlakat mafkuraviy siyosatini shakllantirishda bir qator siyosiy institut va diniy tuzilmalar rol o'ynaydi. Bular jumlasiga Ulamalar kengashi, Islom ishlari vazirligi, Adliya vazirligi, Amru ma'ruf va nahyi munkar qo'mitasi (diniy politsiya), Ta'lim vazirligi va Jahon musulmonlar ligasini kiritish mumkin. Jahon musulmonlar ligasi qirollik xonadoni bilan yaqin aloqasi tufayli qarorlarga ta'sir darajasi kuchlidir.

Hukumat boshlagan liberalashtirish siyosatiga diniy ulamalar qarshiligining oldini olish va ekstremizmga qarshi kurashish maqsadida Muhammad bin Salmon davrida bir qator yangiliklar amalga oshirildi. Islom ishlari vazirligi juma mav'izalari, ulamolar ma'ruzalari va darslari, rasmiy va norasmiy ta'lim muassasalaridagi diniy darslar, nodavlat diniy va xayriya tashkilotlari faoliyati, diniy kitoblari va Qur'oni karim nashrlarini nazoratga oldi.

Islom shariatiga asoslangan mafkuraning amal qilishida Saudiya sud tizimining ham roli yuqori darajada. So'nggi yillarda sud tizimi ham transformatsiyaga uchradi. Garchi hukmlarni asoslashda shariat asosiy manba hisoblanmasa-da, islohot sud tizimini ham chetlab o'tmaganini ko'rish mumkin. Diniy politsiya ham transformatsiyaga uchradi. Eng muhim tartibot organlaridan hisoblangan tuzilmaning ta'siri sezilarli darajada pasaydi.

Ta'lim vazirligi mamlakatning mafkuraviy siyosatini amalga oshirishda muhim rol o'ynamoqda. Maktab darsliklari qayta yozilib, mazmuni mafkuraviy evrilishga uchradi. Unda mamlakatning tashkil topishida vahobiylilikning roli kamaytirib ko'rsatildi. Maktab o'quvchilariga milliy mafkurani yetkazishda

musulmon o'zligidan ko'ra, milliylikka, saudiylik o'zligiga urg'u berilmoqda. Saudiya jamiyatida musulmon birodarlar g'oyasi ta'sirini kamaytirish uchun ta'lim muassasalarida islom birodarligi g'oyasiga asoslangan kitoblar taqiblandi, maslak tarafdorlari bo'lgan o'qituvchilar ishdan chetlatildi. Diniy universitetlar rahbarligiga diniy ulamo bo'lmagan shaxslar tayinlana boshlandi.

Saudiya Arabistoni mafkuraviy siyosatining O'zbekistonga ta'siri va istiqbollari: tarix, diniy, siyosiy, madaniy, iqtisodiy, ma'rifiy va texnologik omillar. Saudiya Arabistoni islom olami markazi sifatida musulmon dunyosida o'z ta'siriga ega. Mamlakat uzoq yillar teokratik boshqaruvda bo'lgani va ulamolar yuqori ta'sirga ega bo'lganidan dunyo musulmonlarida ideal davlat

o'laroq havas uyg'otib kelgan. Qolaversa, Saudiya hukumati vahhobiylilikni davlatning bosh mafkurasiga aylantirib, uni yoyishda bevosita va bilvosita homiylik qilgan. Bu vahhobiylilik g'oyalarining O'zbekiston hududida ham tarqalishi va bir qator muammolarning kelib chiqishiga olib kelgan.

So'nggi yillarda Saudiya davlat mafkurasida yuz berayotgan transformatsiyaning O'zbekistonga ta'sirini ijobiy deyish mumkin. Saudiyada vahhobiylilikni yoyishdan voz kechib, mo'tadil islom haqida oliy darajalarda bayonot berila boshlangani, siyosiy qarorlar qabul qilishda ulamolar roli kamaytirilgani, diniy ta'lim va ma'ruzalar ustidan nazorat o'rnatilishi, milliy mafkura sifatida saudiylik o'zligiga alohida urg'u berilishi mamlakatda sekulyarizmga moyillik kuchayib borayotganidan darak beradi.

JAMIYATNING MA'NAVIY YANGILANISHIDA AN'ANAVIYLIK VA ZAMONAVIYLIK UYG'UNLIGI

SHAXNOZA KIMSANBAYEVA
Perfect University dotsenti, PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillik yillarida O'zbekistonda diniy meros va qadriyatlarni qayta tiklash, an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligini ta'minlash, ulardan jamiyatni ma'naviy yangilash jarayonida foydalanish, dinning mamlakatimiz ma'naviy hayotidagi o'рни masalalari tahlil etilgan. **Tayanch so'zlar:** diniy meros, vijdon erkinligi, milliy o'zlik, hadis, an'anaviylik, zamonaviylik, ma'naviy yangilanish.

Annotation: The article analyses the issues of revival of religious heritage and values in Uzbekistan in the years of independence, ensuring harmony between traditionalism and modernity, their use in the process of spiritual renewal of society, the place of religion in the spiritual life of our country. **Keywords:** religious heritage, freedom of conscience, national identity, hadith, traditionalism, modernity, spiritual renewal, Islam.

Аннотация: В данной статье проанализированы вопросы возрождения религиозного наследия и ценностей в Узбекистане в годы независимости, обеспечения гармонии традиционализма и современности, использования их в процессе духовного обновления общества, места религии в духовной жизни нашей страны. **Ключевые слова:** религиозное наследие, свобода совести, национальная идентичность, хадисы, традиционализм, современность, духовное обновление.

Jamiyat ma'naviy hayoti murakkab, rang-barang omillar ta'sirida shakllanadi va bu jarayon uzluksiz rivojlanib boradi. Taraqqiyotning dinamik xususiyati aslida ma'naviy hayotning murakkab va rang-barang o'zgarish va yangilanishlar ta'sirida aks etadi. Shuning uchun jamiyat ma'naviy hayoti, undagi o'zgarish va yangilanishlarni ma'lum me'yor, o'lchov va ko'rsatkichlarga solish har doim muayyan qiyinchilik tug'dirgan. Ayniqsa, diniy merosning jamiyat ma'naviy hayotiga ta'siri va undagi o'zgarishlarni aniqlash oson bo'lmagan. Jamiyatning ma'naviy yangilanishi jarayonida diniy meros va milliy o'zlikni anglashda an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligini e'tiborga olish muhim ahamiyatga egadir.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda dunyoviy davlat tamoyiliga amal qilish boshlandi. Dunyoviy davlatda dinga va diniy merosga munosabat ham o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Jumladan, bunda quyidagilar e'tiborga olinadi: 1) Dinning davlatdan ajratilishi uning faoliyat sohalari cheklanishini bildirmaydi; 2) Dunyoviy davlat dindorlarning huquq va manfaatlarini, erkinligi, ishonch va e'tiqodiga xalal bermaydi; 3) O'zbekiston Respublikasi dunyoviy davlat bo'lib, hech qaysi dinga majburlanmaydi; 4) Diniy tashkilotlar davlatdan ajratilgan va qonun oldida teng hisoblanadi [6:492]. Bunday qoida din va diniy merosga nisbatan yangicha yondashuv sifatida an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligini ta'minlashga sharoit yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida "Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi" [4:8] – deb belgilab qo'yilgan.

Mustaqillik diniy meros va qadriyatlarni qayta tiklash, an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligini ta'minlash, ulardan jamiyatni ma'naviy yangilash jarayonlarida foydalanish imkonini

berdi. Ayniqsa, islomiy meros va qadriyatlardan keng foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Islomiy merosni anglash va qayta tiklashda Imom Buxoriyning "Sahihul Buxoriy", Imom Termiziyning "Sahih Termiziy", "Shamoili Muhammadiya", Abu Lays Samarqandiyning "Bo'stonul orifin", Abulqosim Firdavsiyning "Shohnoma", Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Alining "Bahouddin Balogardan", Abu Homid G'azzoliyning "Qalblar kashfiyoti", "Tafakkur", "Kimyoi saodat", Burhoniddin Marg'inoniyning "Hidoya", Amir Temurning "Temur tuzuklari", Burhoniddin Rabg'uziyning "Qissai Rabg'uziy", Ahmad Yassaviyning "Hikmatlar", Muhammad ibn Abubakrning "Hadisi Usfuriy", Sayfur Zafar Navbahoriyning "Durrul majolis", Muhammad Zakariyoning "Fazoilul a'mol", Xo'janazar Huvaydning "Rohati dil", Kaykovusning "Qobusnoma", Fariddin Attorning "Ilohiynoma", Nizomulmulkning "Siyosatnoma", Xoja Samandar Termiziyning "Dasturul muluk", Roziiddin ibn Faruddinning "Nasiyhat" kabi asarlarining o'rni beqisdir. Shuningdek, mustaqillik yillarida ulug' ajdodlarimiz haqida chop etilgan Najmiddin Komilovning "Kubro", Hamidxon Islomiyning "Ipor hid ila tug'ilgan orif", Sadridin Salim Buxoriyning "Tabarruk ziyoratgohlar", Botir Valixo'jayevning "Xoja Ahror tarixi", Shayh Muhammad Sodik Muhammad Yusufning "Islom tarixi", Ubaydulla Uvatovning "Buyuk yurt allomalari" kabi asarlari diniy meros va qadriyatlar asosida milliy o'zligimizni anglashda muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda.

Islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib beradigan, odamlarni ezgulik, mehr-oqibat va hamjihatlik yo'lida birlashishga da'vat etadigan g'oyalar bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Mustaqillikning ilk yillaridan boshlab diniy meros va milliy o'zlikni anglashda an'anaviy negizni zamon bilan bog'lagan holda yangilashga katta e'tibor berildi. Ajdodlarimiz diniy merosi

va qadriyatlariga ham, milliy o'zlikni anglash negizi rivojiga ham sharoit yaratildi. Dinni buzib talqin qilishga qarshi ishlar amalga oshirildi. Ma'rifiy islom, milliy o'zlikni anglash va diniy bag'rikenglik rivoji uchun keng imkoniyat yaratildi. Jumladan, Islom konferensiyasining Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha xalqaro islom tashkiloti (ISESCO) tomonidan Toshkent shahri 2007-yilda "Islom madaniyati poytaxti" deb e'lon qilindi. 2018-yil 12-dekabrda BMT Bosh Assambleyasining yalpi sessiyasida "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiya qabul qilindi.

Mustaqillik yillarida islom dinining Ramazon va Qurbon hayitlari bayram qilinmoqda. Xalqimizga xos bo'lgan bu qadimiy bayramda diniylik va milliylik bir-biri bilan qorishib, hayotimizdan mustahkam o'rin olgan. Shuning uchun, uning zamon ruhiga mos yangicha mazmun bilan boyitilishi an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligini ta'minlashni taqozo etmoqda. Mustaqillik tufayli Ramazon va Qurbon hayitining Respublika Prezidenti Farmoniga binoan bayram deb e'lon qilindi va bu kunlar dam olish kuni deb belgilandi. Bu esa, jamiyat ma'naviy yangilanishi, an'anaviy diniy merosimizga hurmat, an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligini ta'minlashning amaldagi natijasidir.

Jamiyatning ma'naviy yangilanishi sharoitida dinning tarbiyaviy ahamiyatini to'g'ri tushunib yetishga ahamiyat berilmoqda. Din ahlining mustaqillik sharoitida odamlarni hamjihatlik, birodarlik, samimiyat va poklikka undashi jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda. Bu haqda Prezidentimiz qayd etganidek, "imom-xatiblar keng jamoatchilik orasida mamlakatimizda hukm surayotgan tinchlik va xotirjamlikni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash, bunday barqaror va osoyishta muhit osmondan tushmayotganini targ'ib etish, ota-bobolarimiz ming yillardan buyon pok saqlab kelayotgan islom dini har qanday to'rvonlikka, buzg'unchilikka, begunoh insonlarning qonini to'kishga mutlaqo qarshi ekanini oyat va hadislar asosida, jonli misollar yordamida ta'sirchan yetkazib berishlari zarur" [1:485]. Shuni ham e'tiborga olish lozimki, dinning ijtimoiy hodisa sifatida odamlar totuvligi, tinchligi va odobi uchun olib borayotgan ilg'or faoliyatini qo'llab-quvvatlagan holda odamlarning dunyoviy tasavvurlari haqqoniyatini ham unutib qo'ymasligimiz lozim.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev qayd etganidek, "Mamlakatimizda mustaqillikning ilk yillaridan boshlab vijdon erkinligini ta'minlash masalasiga ustuvor ahamiyat berildi. Jumladan, muqaddas dinimiz, milliy qadriyatlarimiz, buyuk aziz-avliyolarimizning xotirasi, merosini tiklash, qadamlarini obod qilish bo'yicha juda ko'p ish qilindi va qilinmoqda" [1:466]. Jumladan, 2021-yilda yangi tahrirdagi "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi, Alpomishning 1000 yilligi, Avestoning 2700 yilligi, Imom Buxoriyning 1225 yilligi, Imom Termiziyning 1200 yilligi, Imom Motrudiyning 1130 yilligi, Burhoniddin Marg'inoniyning 910 yilligi nishonlandi, qadamjolari obod qilindi. So'nggi yillarda mamlakatimizda tashkil etilgan Islom sivilizatsiyasi markazi, O'zbekiston Islom akademiyasi, Mir Arab oliy madrasasi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari, Hadis ilmi maktabi, viloyatlarda hadis, kalom ilmi, fiqh, aqid, tasavvuf maktablarining tashkil etilishi ham boy ilmiy-tarixiy-diniy merosimizni o'rganish va targ'ib qilishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, yuzlab masjidlar, madrasalar qaytadan ta'mirlanib, yangilari an'anaviy va zamonaviy me'morchilik an'analari asosida qurilmoqda. Ular xalqimiz o'rtasida diniy-ma'rifiy targ'ibot ishlarini amalga oshirish va islom ma'rifatini keng yoyishda muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Bunda an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Qur'oni karimning "Al-Isro" surasi 23-oyatida musulmonlarga yolg'iz Allohga itoat qilishdan keyin ota-onaga yaxshilik qilish, ular huzurida ta'zimda turish, aytganlarini chin dildan bajarish buyuriladi. "Rabbingiz, Uning O'zigagina ibodat qilishlaringizni hamda ota-onaga yaxshilik qilishni amr etdi. (Ey, inson!) Agar ularning biri yoki har ikkisi keksalik yoshiga yetsalar, ularga "uf"! dema va ularni jerkima! Ularga (doimo) yoqimli so'z ayt!" [5:284]. Inson kamoloti, ezgu ishlariga da'vat etuvchi g'oyalar hadislarida ham o'z ifodasini topgan. Imom Termiziy asarida:

"Odamlarga ezgulik qiluvchilar – Allohning eng yaqin do'stlaridir. Qo'shnilariga yaxshilik qiluvchilar – Allohning nazarida eng yaxshi qo'shnilaridir" [2:79], deb keltirilgan. Unda ezgulik va yaxshilik musulmon axloqi sifatida umuminsoniy qadriyatlar asosini tashkil etishga e'tibor qaratiladi. Ushbu hadislarida islom dinining ezgulikka da'vat etuvchi an'anaviy g'oyalari o'z ifodasini topgan bo'lib, u bugungi kunda jamiyatda barqarorlikni ta'minlashda an'anaviylik va zamonaviylikning uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xalqimiz ma'naviy hayotida dinning o'rni, milliylik va diniylik munosabati masalasida bahsli fikrlar mavjud edi. Jamiyatning ma'naviy yangilanishi sharoitida diniylik va dunyoviylikni uyg'un holda o'rganish kerak. Ma'naviyat asosiy tushunchalar izohli lug'atida "Dunyoviylik – insonning ma'naviy mezonlarni dunyoga nisbatan o'lchab yashashini anglatadigan tushuncha" [3:145], deb ta'rif berilgan. Hadisdagi "Sizlarning yaxshilaringiz dunyoni deb oxiratni, oxiratni deb dunyoni unutmaganlaringiz" degan hikmatning mohiyatini anglash, uni hayotga tatbiq etish, dunyo va oxirat ishini uyg'unlashtirish, dunyo oxirat ekinzori, oxirat uchun amaliyot manbai ekanini tushunish – bu mo'tadil yo'ldir. Dahriylik – "xudosizlik" xudoni inkor etish ma'nosini anglatib, dahriylikni (ateizm) mutlaqlashtirilishi (sho'rolar hukmronligi davrida) davlat va jamiyat taraqqiyotida ma'naviy yo'qotilish, din va diniy merosni inkor qilishga olib kelgan. Zamonaviy demokratik jamiyatlarda, jumladan, O'zbekistonda mustaqillik tufayli fuqarolar uchun haqiqiy vijdon erkinligi huquqi, ya'ni har qanday dinni erkin tanlab olish yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmaslik konstitutsiyaviy asosda kafolatlangan. "Dunyoviylik – dahriylik emas" degan tamoyilga amal qilinmoqda. Ulug' ajdodlarimiz azaldan dunyo va oxiratni o'zaro mushtarak holda tasavvur etgan. Shu nuqtayi nazaridan qaraganda, hazrat Bahouddin Naqshbandning "Dil ba Yoru dast ba kor" (Qo'ling ishdayu, qalbing esa Alloh bilan bo'lsin) shiorida ham dunyo va oxirat ishini birga olib borish lozim ekani ta'kidlanadi. Dahriylik – bu Xudoning borligiga shak keltirish, ishonmaslikdir. Dunyoviylik esa Allohga imon keltirgan holda, uni qalbda saqlab, yaratgan in'om etgan aql-zakovat, bilim va tajribani ishga solish, el-yurtini obod qilishga munosib hissa qo'shish va boshqa jihatlarni o'z ichiga oladi. Bunda an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligi muhim rol o'ynaydi.

Yuqoridagi fikrlar shundan dalolat beradiki, birinchidan, o'zbek xalqi tarixida, uning o'zligini anglashda islom omili, urf-odat va marosimlari muhim bo'lib, sekin-asta xalq turmush tarzidan mustahkam o'rin egallab, urf-odat va marosimlari an'analarga singib borgan. Ikkinchidan, O'zbekiston mustaqilligi va jamiyat ma'naviy yangilanishi tufayli bugungi kunda islom bilan bog'liq madaniy merosimizning tiklanishi va buyuk siymolarga mansub qadriyatlarimizning ro'yobga chiqishi o'zbek xalqi milliy o'zligini yanada teranroq anglashiga ko'maklashadi. Bunda an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligining namoyon bo'layotganini ko'ramiz.

Yuqoridagi barcha fikrlarni tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarni berish mumkin:

1. Mustaqillik tufayli jamiyatning ma'naviy yangilanishida diniy meros va milliy o'zlikni anglashda an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligining ijobiy yechimga ega bo'lishi, muayyan me'yor tamoyillarini taqozo etadi;

2. Demokratik tamoyillarga tayangan holda diniy meros va milliy o'zlikni anglash negizlarini uyg'un holda olib borish mumkinligini O'zbekiston tajribasi tasdiqlagan. Ijtimoiy-madaniy hayotda diniy meros va milliy o'zlikni anglashda an'anaviylik va zamonaviylikdan ajralib qolishi, vaqt va makon o'zgarishlarini e'tiborga olmaslikka sabab bo'lishi mumkin. Bu esa dinda ham, milliy o'zlikni anglashda ham "haddan oshishga" olib kelishi mumkin. Dinda haddan oshish mutaassiblik va ekstremizmga olib kelsa, milliy o'zlikni anglashda an'anaviylikka asoslanishi o'zga xalqlar madaniyatini inkor etish, bepisandlik bilan qarash, "milliy biqiglikka" olib kelishi mumkin;

3. Milliy va diniy qadriyatlar rivojida o'zga millat vakillari va qadriyatlariga hurmat bilan munosabatda bo'linsa, turli millatlarning diniy merosi va o'zligini ifodalovchi umumbashariy qadriyatlar rivojlanib boraveradi;

4. Dunyoviy davlatda an'anaviylik va zamonaviylikning uyg'un holda rivojlanishiga shart-sharoit yaratish diniy meros va milliy o'zlikni anglashning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi;

5. Jamiyatni ma'naviy yangilash, ijtimoiy hayotda diniy meros va qadriyatlarni e'tirof etish, shuningdek, milliy-ma'naviy qadriyatlarni hisobga olishda "O'zbek modeli" o'ziga xos asos bo'la oladi. Ko'p konfessiyalik sharoitida ijtimoiy hayotda turli dinga e'tiqod qiluvchilarning vijdon erkinligini ta'minlanishi muhim ahamiyatga ega;

6. O'zbek xalqining ma'naviy madaniyati, marosim va urfodatlarining shakllanishi va rivojlanishida islom omilining o'zni va roli nihoyatda kattadir. Lekin, bu jarayonni faqat islom diniga, uning aqidalariga bog'lab qo'yish bir yoqlamalik bo'lib qoladi. Bunda islomgacha bo'lgan umumbashariy madaniy meros va

boshqa dinlar ta'sirini ham e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim;

7. O'zbekistonda diniy meros va milliy o'zlikni anglashda an'anaviylik va zamonaviylik munosabatida bir tomonlama "inkor etish" yo'lidan borilmadi. An'anaviy diniy merosning ijobiy jihatlaridan amaliyotda foydalanildi;

8. Jamiyatning ma'naviy yangilanishi sharoitida O'zbekistonda diniy meros va qadriyatlarni qayta tiklash, diniy-ma'naviy merosga yangicha munosabatni shakllantirish, shuningdek, ma'naviy-axloqiy tarbiyada ma'rifiy islomdan keng foydalanish imkoniyati yaratildi;

9. Jamiyatning yangilanishi jarayonida diniy meros va milliy o'zlikni anglash negizlari milliy-madaniy meros bilan bog'liq ekani hisobga olindi va unga tayanildi. Bu jarayonda an'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligiga e'tibor qaratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Юридический словарь. Сост., предис., прилож. А.Ф.Никитина. – Москва: ОЛМА-ИПРЕСС. Образование. 2004.

2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023.

3. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Asarlar. I-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.

4. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimai va tafsiri // tarjima va tafsir muallifi Shayx Abdulaziz Mansur. – Toshkent: Sharq, 2004.

5. Бабахонов Ш.З. Великие мухаддисы о мире и дружбе между народами. – Ташкент: Издательство народного наследия им.А.Кадири, 1988.

6. Ma'naviyat asosiy tushunchalar izohli lug'ati. Qayta ishlangan yangi nashr. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2016.

АЛЛОҲ ТАОЛОНИНГ ТАКВИН СИФАТИ ҲОДИСМИ?

ОБИД ХУРСАНДОВ

Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази илмий ходими

Аннотация: Ушбу мақолада Аллоҳ таолонинг "таквин" (яратиш) сифати борасидаги мотуридийлар ва ашъарийларнинг қарашлари, далиллари ва баҳс-мунозаралари ҳақида маълумот берилган. Шунингдек, мотуридийларнинг далиллари устун экани исботлаб берилган. **Таянч сўзлар:** дин, ақида, мотуридия, ашъария, иймон, мўътазила.

Annotation: This article provides information on the views, arguments and debates of the Maturidis and Ash'arites regarding the quality of Allah's "Takwin" (creation). It has also been proven that the effectiveness of Maturidisi higher. **Keywords:** religion, aqeedah, maturidiya, Ash'ariyyah, faith, Mu'tazila.

Аннотация: В этой статье представлена информация о взглядах, аргументах и дебатах матуридитов и ашаритов относительно качества "Таквина" (творения) Аллаха. Также было доказано, что эффективность матуридитов выше.

Ключевые слова: религия, ақида, матуридия, ашария, вера, мутазилиты.

Аллоҳ таоло бутун оламни яратган, комиллик сифатлари билан сифатланган, айбу нуқсонлардан пок ва ҳеч нарса Унга ўхшамайдиган Зотдир. У хотини, фарзанди, ота-онаси ва шериги бўлмаган якка-ю ягонадир. У ибтидосиз аввал ва интихосиз охирдир. У бор эди. У билан бирга ҳеч нарса йўқ эди. Ҳозир ҳам шундай. Бирор нарса у билан бирга эмас. Оламни яратгани Унда бирор ўзгариш пайдо қилгани йўқ. У замон ва маконни яратган, уларни бошқариб турадиган, вақт ва жой Уни ўраб олмаган, бошланиши ва охири бўлмаган чексиздир. У бирор жихатдан махлуқотларга ўхшамайди. У тирикдир. Унинг тириклиги руҳ билан эмас, балки Ўзига хос азалий сифат биландир. У ҳеч қачон ўлмайди. У қодирдир. У кейинчалик пайдо бўлган қудрат билан эмас, балки Ўзидаги азалий қудрат сифати билан қодирдир. Унинг қудрати Ўзидан бошқа ҳамма нарсага таъсир этади. У бутун оламни Ўз қудрати билан бошқариб туради. Ҳамма Унинг қудратидан истифода этади. Ҳамма Унинг қодир қилиши билан қодир бўлади. Барча қувват Аллоҳдандир. У олимдир. Унинг олимлиги ўрганиш ва ўзлаштириш йўлидан эмас, балки Ўзидаги азалий илм сифати (билиш хусусияти) биландир. Унга ҳамма нарса маълум. У билмаган нарса йўқ. У келажакда бўладиган нарсаларни олдиндан билади. У ошкор нарсаларни ҳам, махфийларини ҳам бирдек билади. У қалбларда яширилган нарсаларни ҳам билади. У гапирувчидир. У ҳарф ва товушлар билан эмас, балки Ўзига хос гапириш сифати билан гапирди. У тил ва лаблар каби аъзолар билан гапирмайди. Чунки У жисм (зарралардан

таркиб топган нарса) эмасдир. Аъзолар эса, жисмда бўлади. У Ўз қудрати билан сўзларини махлуқотларга тушунарли қилиб етказди. Улар Аллоҳнинг азалий сўзини эмас, балки азалий сўзига далолат этадиган, ҳавода яратилган ҳарф ва товушларни эшитадилар. У эшитувчидир. У аъзолар билан эмас, балки Ўзига хос азалий сифат билан эшитади. У барча сўзларни ва товушларни бирдек эшитади. Махлуқотнинг сўзлари ва товушлари унга аралашиб кетмайди. У бир вақтнинг ўзида гапирилган барча гапларни бир-биридан ажратиб эшитади. У энг паст товушларни ҳам эшита олади. У кўрувчидир. У аъзолар билан эмас, балки Ўзига хос азалий сифат билан кўради. У ҳамма нарсани кўради. Унинг осмонни кўриши билан чуқолини кўриши ўртасида фарқ йўқ. У қоронғи кечада қора тошни устида ўрмалаб кетаётган қора чуқолини ҳам кўра олади. У ирода қилувчидир. У Ўзидаги азалий сифат билан ирода қилувчидир. У хоҳлаган нарса албатта, бўлади. У хоҳламаган нарса ҳеч қачон бўлмайди. Оламда бўлаётган ҳамма ишда Унинг хоҳиши бор. Аммо У гуноҳ-маъсиятларга рози бўлмайди. Хоҳиш ва розилик ўртасида нозик фарқ бор. Баъзан инсон ўзи рози бўлмаган ва яхши кўрмаган ишни қилишни хоҳлаши бунга очик далил. Мазкур етти сифат акийда олимлари орасида зотий сифатлар (Аллоҳнинг зотиға оид сифатлар) деб юритилади. У яратувчидир. Яратиш йўқдан бор қилишдир. У Ўзига хос тарзда айтган "Бўл!" деган сўз билан бутун оламни йўқдан бор қилди. Мана шу "таквин сифати (яратиш хусусияти)" деб юритилади. Ахли сунна вал

жамоага мансуб мотуридий ва ашъарийлар ўртасида феълий сифат (Аллохнинг ишига оид сифат) бўлиши таквин борасида икки хил қараш мавжуд. Мотуридийлар: “Аллох таолонинг барча сифатлари азалийдир”, дейди. Ашъарийлар: “Аллох таолонинг зотий сифатлари азалий. Аммо феълий сифатлари ходисдир”, дейди.

Мулло Али Қорий “Шархул фикхил акбар” асарида бу масалани қуйидагича баён этади: “Феълий сифатлар шундай сифатларки, уларнинг юзага чиқиши яратилувчи нарсаларнинг мавжуд бўлишига боғлиқдир. Зотий ва феълий сифатлар орасидаги фарқни юзага чиқариш борасида ҳар хил таърифлар айтилган:

– Мўътазила тоифасининг фикрича, “Аллох фалон киши учун фарзанд яратди, фалон киши учун яратмади”, “Зайдни молу давлат билан ризклантирди, Амрни ризклантирмади” дейилганидек, уни инкор ва исбот маъносида талқин қилиш мумкин бўлганлари феълий сифатлар, аммо “Фалон нарсани билмади”, “Фалон насага қодир бўлмади” дейилмаганидек, илм (билиш) ва қудрат (қодир бўлиш) каби уларни инкор маъносида талқин қилиш мумкин бўлмаганлари зотий сифатлар ҳисобланади. Демак, уларнинг фикрича, ирода (хоҳлаш) ва калом (гапириш) феълий сифатлар туркумига киради. Чунки бу сифатларни инкор ва исбот маъносида талқин қилиш мумкин. Улар ўз сўзига қуйидаги оятларни мисол қилиб келтиради: “Аллох сизларга енгилликни ирода қилади. Қийинчиликни ирода қилмайди” (Бақара:185). “Аллох Мусога ҳақиқатан гапирди” (Бақара: 174). “Аллох қиёмат кунда уларга (кофирларга) гапирмайди” (Нисо: 164). Мўътазила тоифаси ушбу икки сифатни феълий сифатлар қаторига қўшиб, уларни ходис (кейинчалик пайдо бўлган) дейди.

– Ашъарийлар фикрича, Ундан тириклик сифати инкор этилса, Унда ўлим борлиги, қудрат сифати инкор этилса, ожизлик борлиги, илм сифати инкор этилса, жоҳиллик борлиги келиб чиқиши каби уни инкор этилганда тескариси собит бўладиган сифатлар зотий сифатлар, аммо тирилтириш, ўлдириш, яратиш, ризклантириш каби инкор этилганда тескариси собит бўлмайдигани (масалан, “Аллох фалон кишини тирилтирмади”, дейилса, “Уни ўлдиради” деган гап келиб чиқмайди) феълий сифатлар ҳисобланади. Ушбу таърифга кўра, агар ирода сифати инкор этилса, Унда мажбурлик ва ихтиёрсизлик борлиги келиб чиқади. Агар калом сифати инкор этилса, Унда гўнглик ва сукут қилиш борлиги келиб чиқади. Демак, ашъарийларнинг ушбу таърифидан улар зотий сифатлар экани маълум бўлади.

Бизнинг наздимизда, қудрат, илм, иззат (азизлик), азамат (буюклик) каби У зотни уларнинг тескариси билан сифатлаш жоиз бўлмагани зотий сифатлар, аммо меҳрибонлик қилиш, раҳм қилиш ва ғазаб қилиш, ёмон кўриш каби уларнинг тескариси билан сифатлаш жоиз бўлганлари феълий сифатлар ҳисобланади.

Мўътазила ва Ашъарийлар феълий сифатларни ходис дейишига қуйидагилар сабаб бўлган: Агар таквин (бор қилиш) азалий бўлса, бу сифат мукавван (бор қилинувчи) нинг мавжуд бўлишига азалда алоқадор бўлар эди. Агар таквин мукавваннинг мавжуд бўлишига азалда алоқадор бўлса, мукавван азалда мавжуд бўлиши лозим бўларди. Чунки мукавван бўлмай туриб, таквин ҳақида гапириш худди урилувчи нарса бўлмай туриб, уриш ҳақида гапиришга ўхшайди. Албатта, мукавван азалий бўлиши муҳол. Демак, таквин ходис (янги пайдо бўлувчи) бўлиши лозим.

Бунга қуйидагича жавоб бериш мумкин: Агар таквин бошқа бир таквин билан ходис (янги пайдо бўлувчи) бўлса, ҳар бир таквиндан олдин яна бир таквин бўлиши лозим. Бу тасалсул¹га олиб боради. Тасалсул эса, ботилдир. Демак, мукавван қадим таквин (Аллох таолонинг азалий яратиш

хусусияти) билан мавжуд бўлади. Бу биз айтётган сўздир. Агар мукавван ҳеч кимнинг таквинисиз ўз-ўзидан пайдо бўлади дейилса, бу гапни айтган киши яратувчини йўққа чиқарган ҳисобланади.

Хулоса шуки, биз: “Таквин сифати (бор қилиш хусусияти) азалий, аммо унга алоқадор бўлган мукавван (бор қилинувчи) ходисдир”, деймиз. Бу “Илм сифати азалий, аммо баъзи маълумотлар (билинувчи нарсалар) ходис (янги пайдо бўлган)” деганга ўхшайди. Чунки азалдаги таквин (бор қилиш) олам азалда мавжуд бўлиши учун эмас, балки вақти келганда мавжуд бўлиши учундир. Демак, Унинг таквини азалий ва абадий боқий қолувчидир. Келажакда бўладиган нарсаларнинг мавжуд бўлиши Унинг ўша азалий таквинига боғлиқдир. Аммо уриш бунга ўхшамайди. Чунки у боқий қолмайдиган сифатдир. Шундай экан, уриш урилувчининг мавжуд бўлишига боқий қолиши тасаввурга сиғмайди. Яна уларга: “Оламнинг мавжуд бўлиши Унинг зотидаги ўқ сифатларидан бирига боғлиқми ўқ йўқми?” деймиз. Агар улар: “Йўқ (Унинг зотида ҳам, сифатига ҳам боғлиқ эмас)”, деса, Уни (яратувчини) йўққа чиқарган бўлади. Агар улар: “Ҳа (Унинг зотидаги ўқ сифатларидан бирига боғлиқ)”, деса, биз уларга: “Оламнинг мавжудлиги унга боғлиқ бўлган нарса азалийми ўқ ходисми?” деймиз. Агар улар: “Ходис”, деса, “у ҳам оламдан ҳисобланади ва оламнинг пайдо бўлиши Аллох таолога эмас, балки ўзининг бир қисмига боғлиқ” деган бўлади. Бу ҳам Уни (яратувчини) йўққа чиқариш ҳисобланади. Агар улар: “У азалийдир”, деса, биз уларга: “Бу оламнинг азалий бўлишини тақозо этадими ўқ йўқми?” деймиз. Агар улар: “Ҳа (оламнинг азалийлигини тақозо этади)”, деса, кофир бўлади. Агар улар: “Йўқ (оламнинг азалийлигини тақозо этмайди)”, деса, уларнинг шубҳаси ботил бўлади (яъни, бизга эргашган бўлади). Чунки Ашъарийлар наздида олам “Бўл” деган хитоб билан мавжуд бўлган. Демак, ушбу сўз таквиндир. Унинг азалий экани эса, юқоридаги далиллар билан исботланди” [5:62].

Имом Мотуридий “Китабут тавҳид” асарида ушбу масалада узоқ баҳс юритгандан сўнг хулоса қилиб бундай дейди: “Таквиннинг ҳақиқатини билишга башариятнинг онги етмаса-да, Аллох таоло ҳамма нарсани келажакда бўлишини билганига кўра “Бўл!” деган сўздан ҳам енгилроқ (харф ва товушлардан иборат бўлмаган ўзига хос азалий) битта сўз билан таквинни адо этиши ва ҳар бир нарса мавжуд бўлиш вақти келганда ўша таквин билан мавжуд бўлиши мумкин ишлар жумласидандир. Бунда ҳар бир нарсанинг мавжуд бўлиш вақти етганда таквинга тегишли сўз бошқатдан такрорланмайди. Барча амру нахий ва ваъдаю ваъдлар ўша сўзнинг ичига дохил бўлади. Бас, у келажакда мавжуд бўлувчи нарсаларнинг вақти ва макони ҳар хил бўлишига кўра, бўлиб ўтган ва энди бўладиган нарсалар ҳақида хабар бериш ҳисобланади. Лекин инсон машғул қилмайдиган ва машаққат туғдирмайдиган (Аллохни уринтириб қўймайдиган) таквиннинг ҳақиқатини идрок этишдан ожиздир. Барча қувват Аллохдандир” [3:113].

Хулоса ўрнида шунини айтиш лозимки, Ашъарий ва унинг издошлари Аллох таолонинг: “Агар У бирор нарсани ирода қилса, Унинг иши шундан иборатки, унга “Бўл!” дейди, бас, у бўлади”, (Ясин: 82) деган сўзини зоҳирига кўра тушуниб, таквинни қудрат сифатининг махлуқотга таъсирини ифодалайдиган изофий сифат (нисбий сифат) деб ҳисоблаган. Шунинг учун улар қудрат сифатини азалий, таквин сифатини эса, ходис деб ҳукм қилган. Ҳанафийлар эса, таквин сифатини қудрат сифатидан алоҳида ҳақиқий сифат деб эътибор қилган ва унинг азалий эканини таъкидлаган. Дарҳақиқат, Аллох таолонинг барча сифатлари азалий ва ҳамиша Унинг Зоти билан бирга бўлувчи ҳақиқий сифатлардир. Чунки сифат зот билан қоиим бўлувчи маъно (хусусият)дир. Аллох таолонинг сифатлари доимо Унинг зоти билан бирга бўлиб, Ундан ҳеч қачон ажралмайди. Унинг зотида ходис (янги пайдо бўлувчи)

¹ Тасалсул ҳар бир нарсанинг мавжудлиги ундан олдинги ўзига ўхшаган нарсанинг мавжудлигига боғлиқ бўлиши

нарсa бўлиши мумкин эмас. Чунки ҳодис нарсалардан ажрала олмайди, агар унинг ўзи ҳам ҳодис бўлади. Демак, Унинг барча сифатлари шу жумладан тақвин сифати ҳам азалийдир. Мотуридийлар Аллоҳ таолонинг: “Ҳеч нарсa Унга ўхшаш эмас”, (Шуро: 11) деган сўзини асос қилиб, юқоридаги оятда зикр қилинган “Бўл” деган сўзни бандаларники каби ҳарф ва товушлардан иборат ҳодислик аломатлари бўлган оддий сўз эмас, балки Аллоҳнинг Ўзига хос сўз деб тафсир қилган. Албатта, ҳарф ва товушлардан таркиб топган сўзда ҳодислик аломатлари бўлади. Чунки унда ҳарф ва товушлар кетма-

кет келади ҳамда уларнинг бошланиши ва тугаши бўлади. Аллоҳнинг сўзи махлуқот сўзининг жинсидан бўлмагач, уни ҳодис дейиш учун далил йўқ. Демак, Аллоҳнинг сўзини азалий деб ҳукм қилиш лозим. Албатта, Аллоҳ гапирганда ўша азалий сўз билан гапирди. Аммо унинг ҳақиқатини билишдан инсон ақли ожиздир. Аллоҳ бор эди. У билан бирга ҳеч нарсa йўқ эди. Ҳозир ҳам ўшандай. Яъни Аллоҳ Ўз сифатлари билан бирга азалийдир. Аллоҳдан бошқалар эса, ҳодисдир. Ҳодис нарсалардан бирортаси азалий бўла олмайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулазиз Мансур. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Т.: ТИУ, 2004.
2. Абу Лайс Самарқандий. Тафсири Самарқандий. Ж.1. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 1993.
3. Абу Мансур Мотуридий. Китобут тавҳид. – Истанбул: Мактабатул иршод, 2005.
4. Мулла Али Қорий. Завъул маолий. – Истанбул: Yilanli ayazma yolu, 2015.
5. Мулла Али Қорий. Шарҳул фикҳил акбар. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2017.
6. Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳи ақоиди Насафий. – Покистон: Мактабатул Мадина, 2001.
7. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 1-жуз. – Т.: Ҳилол-Нашр, 2018.

AQSH TASHQI SIYOSATIDA MUSULMON MAMLAKATLAR BILAN XAVFSIZLIK SOHASIDAGI HAMKORLIK MASALALARI

HABIBULLO SADIBAQOSEV

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amerika Qo'shma Shtatlari va musulmon davlatlari o'rtasida xavfsizlik sohasidagi hamkorlik bilan bog'liq masalalar ko'rib chiqilgan. Shuningdek, 2001-yil 11-sentyabrdan keyingi davrga e'tibor qaratilgan holda ushbu munosabatlarni shakllantiruvchi dinamika va to'siqlar tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** xavfsizlik sohasidagi hamkorlik, musulmon davlatlari, AQSh tashqi siyosati, muammolar, imkoniyatlar, sheriklik, terrorizmga qarshi kurash.

Annotation: This article examines issues related to security cooperation between the United States and Muslim countries. With a focus on the post-9/11 era, the study explores the dynamics and impediments shaping this relationship. **Keywords:** Security cooperation, Muslim countries, US foreign policy, challenges, opportunities, partnerships, counterterrorism.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с сотрудничеством в сфере безопасности между США и мусульманскими странами. Также, ориентируясь на период после 11 сентября 2001 г., была проанализирована динамика и препятствия, формирующие эти отношения. **Ключевые слова:** сотрудничество в сфере безопасности, мусульманские страны, внешняя политика США, вызовы, возможности, партнерство, борьба с терроризмом.

Kirish (Introduction). Musulmon davlatlari bilan xavfsizlik sohasidagi hamkorlik AQSh tashqi siyosatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u diplomatik munosabatlar va mintaqaviy barqarorlikni shakllantiradi. AQSh va musulmon davlatlari o'rtasida xavfsizlik sohasidagi hamkorlik bilan bog'liq muammo va imkoniyatlarni tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada tarixiy voqealar, mintaqaviy dinamika va diplomatik aloqalarni tahlil qilish orqali AQSh tashqi siyosatida xavfsizlik bo'yicha hamkorlikning muhim tomonlari yoritilgan. Transmilliy tahdidlar, o'zgaruvchan ittifoqlar va kuch dinamikasi o'zgarib borayotgan bir davrda musulmon davlatlari bilan xavfsizlik sohasida hamkorlik Qo'shma Shtatlar uchun ulkan strategik ahamiyatga ega. Ushbu hamkorlikning nozik tomonlarini tushunish ishonchni mustahkamlash, xavfsizlikka nisbatan xatarlarni yumshatish va mintaqaviy barqarorlikni ta'minlash uchun zarur. Ushbu maqola xalqaro munosabatlar, diplomatiya va xavfsizlik sohasini o'rganishga hissa qo'shadi va bu borada yangi tadqiqotlar uchun asos yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). AQSh va musulmon davlatlari o'rtasidagi xavfsizlik sohasidagi hamkorlikka oid adabiyotlarda bu munosabatlarga ta'sir etuvchi bir qator omillar ochib berilgan. Ushbu maqolani yozishda AQSh Davlat Departamenti saytidagi ma'lumotlardan, Reuters, Defense News, Washington Institute, The National News, Beyond The Horizon kabi yangiliklar saytidan, bir qancha mustaqil tadqiqotchilarning ilmiy maqolalari va qo'llanmalaridan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Ushbu tadqiqot mavjud adabiyotlar, siyosiy hujjatlar va empirik ma'lumotlarni ko'rib chiqishga asoslangan tadqiqot usulidan foydalanadi. Tahlil mavzuni har tomonlama tushunish uchun ilmiy ishlar, hukumat hisobotlari, tahliliy markaz nashrlari va ommaviy axborot vositalari manbalarini o'z ichiga oladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Dunyoda 50 dan ortiq musulmonlar yashaydigan davlatlar mavjud, ammo ularning aniq soni manbaga qarab farq qilishi mumkin [11]. Amerika Qo'shma Shtatlari va musulmon davlatlar o'rtasida xavfsizlik sohasidagi hamkorlik, xususan, 2001-yil 11-sentyabrdagi teraktlar natijasida AQSh tashqi siyosatining markaziy qismiga aylandi. Bu munosabatlar ko'p qirrali bo'lib, harbiy yordam, razvedka ma'lumotlarini almashish, terrorizmga qarshi kurash va diplomatik aloqalarni o'z ichiga oladi [13].

AQSh va Saudiya Arabistoni o'rtasida xavfsizlik sohasidagi hamkorlik Yaqin Sharq barqarorligi, xavfsizligi va farovonligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu hamkorlik umumiy strategik manfaatlarga asoslangan. Saudiya Arabistonining Yaqin Sharqdagi strategik ahamiyati yuqoridir. Uning AQSh bilan hamkorligi mintaqaviy xavfsizlikka oid keng ko'lamli muammolarni hal qilishda muhim rol o'ynaydi. Saudiya Arabistoni IshIDni bartaraf etish bo'yicha global koalitsiyaning asoschisi sifatida terrorizmga qarshi kurash borasida xalqaro sa'y-harakatlarga faol hissa qo'shdi. 2014-yil sentyabr oyida Jidda shahrida bo'lib o'tgan ilk konferensiyaga mezbonlik qilgan

Saudiya Arabistoni ekstremizmga qarshi kurashish va mintaqaviy xavfsizlik sohasidagi hamkorlikni kengaytirishga sodiqligini namoyish etdi [15]. Saudiya Arabistonining terrorizmga yordam beruvchilarga nisbatan qattiq jazo choralarini qo'llashi va ISHIdni "Islomning 1-raqamli dushmani" deb so'zsiz qoralashi uning terrorchilik tahdidlariga qarshi kurashdagi faol pozitsiyasini bildiradi. Saudiya Arabistoni ISHIdning moliyaviy ta'minotini yo'q qilish va koalitsiya ichida ma'lumot almashishda yetakchilik qilish orqali mintaqadagi terrorchi tashkilotlar imkoniyatlarini bartaraf etishda muhim ahamiyatga ega. AQSh va Saudiya Arabistoni o'rtasidagi hamkorlik terrorizmga qarshi kurashdan tashqari keng doiradagi xavfsizlik sohalari qamrab oladi. Hamkorlikdagi sa'y-harakatlar chegara xavfsizligi, dengiz xavfsizligi, qurol-yarog'larni yetkazish, kiberxavfsizlik va terrorizmga qarshi kurash imkoniyatlarini kuchaytirishga qaratilgan. Har ikki davlat o'zining kuchli tomonlari va resurslaridan foydalangan holda umumiy xavfsizlik muammolarini hal qilish va mintaqaviy barqarorlikni rag'batlantirish uchun mustahkam asos yaratdi. AQSh va Saudiya Arabistoni xavfsizlik sohasida uzoq yillik munosabatga ega. Saudiya Arabistoni AQShning eng yirik xorijiy harbiy savdo (FMS) mijoz bo'lib, faol holatlarda 140 milliard dollardan ortiq [16]. Harbiy texnika bilan ta'minlashdan tashqari, AQSh Saudiya Arabistoni xavfsizlik kuchlarining professionalligi va malakasini oshirish bilan faol shug'ullanadi. Trening tashabbuslari Qurolli mojarolar to'g'risidagi qonun (LOAC), havodan yerga nishonga olish tartib-qoidalarini va tinch aholi qurbonlari xavfini yumshatish choralari kabi keng ko'lamli sohalarni qamrab oladi [19].

BAAning Yaqin Sharqdagi strategik ahamiyati uning mintaqaviy xavfsizlikka tahdidlarni bartaraf etishda faol ishtirok etishi bilan ko'zga tashlanadi. Amerika Qo'shma Shtatlarining hamkori sifatida BAA terrorizmga qarshi kurashda muhim rol o'ynaydi. U ISHID va Al-Qoida kabi guruhlariga qarshi operatsiyalarda qatnashmoqda. Bundan tashqari, BAAning ISHIDga qarshi kurash bo'yicha Global koalitsiyadagi faol ishtiroki, jumladan, Aloqa va barqarorlikni ta'minlash bo'yicha ishchi guruhlaridagi yetakchiligi uning ekstremizmga qarshi kurashish va mintaqaviy barqarorlikni ta'minlashga sodiqligini bildiradi. AQSh va BAA o'rtasidagi hamkorlik turli sohalarda, jumladan, chegara xavfsizligi, dengiz xavfsizligi, harbiy tayyorgarlik, kiberxavfsizlik va terrorizmga qarshi kurashni qamrab oladi [20]. Ko'rfaz hamkorlik kengashi doirasidagi hamkorlik orqali har ikki davlat mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlash va umumiy xavfsizlik muammolarini hal qilish uchun harakat qiladi. AQSh va BAA o'rtasidagi harbiy sanoat kompleksi mahsulotlari savdosi va xavfsizlik sohasidagi hamkorlik o'zaro xavfsizlik manfaatlarini ilgari surish va mintaqaviy xavfsizlik imkoniyatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. BAA hozirda 29,5 milliard dollardan ortiq qiymatdagi dunyodagi eng katta FMS portfeliga ega bo'lib, 6-o'rinni egallaydi [22]. Xavfsizlik sohasidagi hamkorlik dasturlari havo va raketalariga qarshi mudofaa, havo kuchlarini modernizatsiya qilish, aylanma qanotli aviatsiyani modernizatsiya qilish, terrorizmga qarshi kurash va dengiz operatsiyalariga qaratilgan. Mudofaa savdosi nafaqat BAAning mudofaa qobiliyatini oshiradi, balki AQSh kuchlari bilan o'zaro hamkorlik qilishga hissa qo'shadi va shu bilan mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlaydi. AQSh harbiylari joylashgan Al-Dhafra aviabazasida Gulf Air Warfare Center ning mavjudligi ikki davlat o'rtasidagi harbiy hamkorlikning chuqurligini va mintaqaviy mudofaa qobiliyatini oshirishda qo'shma tayyorgarlik tashabbuslarining muhimligini bildiradi. Harbiy axborotning umumiy xavfsizligi to'g'risidagi bitim (1987 General security of military information agreement) [23] sotib olish va o'zaro xizmat ko'rsatish to'g'risidagi bitim (2006 Acquisition and cross-servicing agreement) [1] va mudofaa sohasida hamkorlik to'g'risidagi bitim (Defense cooperation agreement) [4] va

boshqa shu kabi shartnomalar mudofaa sohasidagi hamkorlik uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Mudofaa sohasida hamkorlik to'g'risidagi bitim har ikki davlatning terroristik guruhlariga qarshi kurashish, mintaqaviy barqarorlikni ta'minlash va umumiy manfaatlariga qarshi tahdidlarga qarshi kurashishga xizmat qiladi. Terrorizmga qarshi kurashga qaratilgan sa'y-harakatlar harbiy amaliyotlardan tashqari, o'qitish va salohiyatni oshirish ishlarini ham o'z ichiga oladi. The United States Interagency Man-Portable Air Defense Systems (MANPADS) ishchi guruhi BAA chegara va aviatsiya xavfsizligi, shuningdek, mudofaa xodimlari uchun MANPADSdan foydalanish va aviatsiya xavfsizligiga tahdidlar bo'yicha muhim treninglar o'tkazadi. Bunday tashabbuslar BAAning noqonuniy qurollar tarqalishini aniqlash va oldini olish imkoniyatlarini oshirishda muhim ahamiyatga ega va shu tariqa mintaqaviy xavfsizlikka hissa qo'shadi [6]. BAAning xalqaro tinchlikparvar operatsiyalarga sodiqligi uning tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashda mas'uliyatli global hamkor sifatidagi rolini ko'rsatadi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), NATO va mintaqaviy tinchlikparvarlik missiyalarga, jumladan Somali, Kosovo va Afg'onistondagi operatsiyalarga qo'shgan hisssasi BAA global tinchlik va barqarorlikka hissa qo'shishga tayyorligini bildiradi. Bundan tashqari, Afrika va Osiyoda ayol tinchlikparvar askarlarni tayyorlaydigan Xavla bint Al-Azvar harbiy maktabi [2]ning mavjudligi BAAning tinchlikparvar siyosatida gender tengligi va bu boradagi imkoniyatlarni kengaytirishga sodiqligini bildiradi.

Shuningdek, AQSh va Pokiston, Indoneziya, Misr, Jazoir, Marokash, Qatar, Livan, Tunis, Iordaniya va Bahrayn kabi musulmon davlatlar o'rtasidagi xavfsizlik sohasidagi hamkorlik murakkab va ko'p qirralidir. Musulmon davlatlari o'rtasida xavfsizlik sohasidagi hamkorlik bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Misr va Iordaniya kabi davlatlar Qo'shma Shtatlar bilan mustahkam harbiy aloqaga ega bo'lsa [5][21], Qatar va Indoneziya kabi davlatlar xavfsizlik sohasidagi hamkorlikni diplomatik kanallar orqali amalga oshiradi [14][17]. Harbiy yordam va ta'lim dasturlari xavfsizlik sohasidagi hamkorlik asosini tashkil etadi. Pokiston va Iordaniya terrorizmga qarshi kurash qobiliyatini oshirish va mintaqaviy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan harbiy yordam va o'quv dasturlaridan foydalanadi [8][12]. Terrorizmga qarshi kurashda hamkorlik xavfsizlik sohasidagi hamkorlikning asosiy yo'nalishi bo'lib qolmoqda. Jazoir va Tunis kabi davlatlar razvedka ma'lumotlarini almashish, qo'shma harbiy mashg'ulotlar o'tkazish, o'z chegaralari va mintaqada ekstremistik tahdidlarga qarshi kurashish salohiyatini oshirishda Qo'shma Shtatlar bilan faol hamkorlik qilmoqda [7][3]. AQSh Ko'rfaz mintaqasida dengiz xavfsizligini ta'minlash uchun Bahrayndagi strategik harbiy bazalarini saqlab, [18] Yaqin Sharqdagi xavfsizlik va barqarorlikka hissa qo'shadi. Xavfsizlik sohasidagi hamkorlikni kengaytirishda iqtisodiy va savdo sherikliklari muhim ahamiyatga ega. Qatar va Marokash kabi davlatlar kiberxavfsizlik, chegara xavfsizligi va infratuzilmani rivojlantirish kabi sohalarda hamkorlikni kuchaytirishda AQSh bilan iqtisodiy hamkorlik aloqalarini olib boradi [9][10].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, musulmon davlatlari bilan xavfsizlik sohasida hamkorlik masalalarini hal qilish AQSh tashqi siyosatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Musulmon davlatlari bilan mustahkam hamkorlik aloqalarini o'rnatish nafaqat global xavfsizlik va barqarorlik uchun, balki turli madaniyat va mintaqalar o'rtasida o'zaro tushunish va hamkorlikni rivojlantirish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Amerika Qo'shma Shtatlari musulmon davlatlari bilan xavfsizlik sohasidagi hamkorlikning murakkabliklarini bilishi va uni hurmat va diplomatiya bilan olib borishi, bu davlatlardagi turli siyosiy, ijtimoiy va diniy manzaralarni tan olishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Acquisition and cross-servicing agreement (US-UAE-01) between the Department of defense of The United States

of America and The United Arab Emirates Armed Forces General Headquarters <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/109366.pdf>

2. Anjana Sankar. Inside the UAE's all-women peacekeeping programme. The national news. 2022.
3. Country reports on terrorism 2021: Tunisia <https://www.state.gov/reports/country-reports-on-terrorism-2021/tunisia>
4. Danny sebright. The US and UAE forge a new path on defense. Defense news. 2017.
5. David Witty. The U.S. – Egypt military relationship: complexities, contradictions, and challenges. 2022. – P. 145-183.
6. Eleonora Ardemagni. Military training cooperation has become a distinctive feature of the UAE's foreign policy and a major tool for expanding geopolitical leverage. Carnegie Endowment for International Peace. 2020.
7. Hakim Gherieb. US-Algeria Cooperation in transnational counterterrorism. Washington institute. 2017.
8. Jonathan Landay. U.S. to resume military training program for Pakistan – State Department. Reuters. 2019.
9. Liz Clark. The U.S. and Qatar – A model for global collaboration and partnership. U.S. Chamber of commerce. 2023.
10. Morocco – safety and security. <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/morocco-safety-and-security>.
11. Muslim majority countries 2024 <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/muslim-majority-countries>.
12. Nour Moufed Aldahabreh. The US – Jordan defense cooperation agreement: commentary, MENA, Policy brief. Beyond the horizon. 2021.
13. Philip H. Gordon. September 11 and american foreign policy. Brookings edu. 2001.
14. Saidy B. Qatari – US military relations: context, evolution and prospects. Contemporary arab affairs. Vol.10, No.2. 2017. – P.286-299.
15. Saudi Arabia hosts international conference on counter-terrorism calls for global cooperation to combat threat | The embassy of The Kingdom of Saudi Arabia. <https://www.saudiembassy.net/press-release/saudi-arabia-hosts-international-conference-counter-terrorism-calls-global-cooperation>.
16. Saudi Arabia – defense & security <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/saudi-arabia-defense-security>.
17. Stephen Burgess. The US – Indonesian strategic partnership and air force relations. Journal of indo-pacific affairs. Vol.6. No.3. 2023. – P.54-73.
18. Theberge Buzz. U.S. base in Bahrein: guarding the gulf. MERIP Reports. No.8. 1972. – P.15-19.
19. U.S. security cooperation with Saudi Arabia – United States Department of State. <https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-saudi-arabia/>.
20. U.S. Security Cooperation with the United Arab Emirates – United States Department of State. <https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-the-united-arab-emirates/>.
21. U.S. security cooperation with Jordan – United States Department of State. <https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-jordan/>.
22. United Arab Emirates – Defense. <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/united-arab-emirates-defense>.
23. United Arab Emirates. Agreement concerning defense security of information – United States Department of State. <https://www.state.gov/87-523>.

ISLOMDA XALQARO ALOQALAR, ELCHILIK MUNOSABATLARI ASOSLARI

UMID RAHMATULLAYEV

Toshkent islom instituti

mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada islomda diplomatiyaning vujudga kelishi, dastlabki asoslari, elchilar faoliyati ahamiyati, maqomi va ularga munosabat, turli siyosiy vaziyatlarda ular bilan olib borilgan munozaralar, davlat rahbarining elchilarga qanday munosabat qilinishi haqidagi ko'rsatmalari, shuningdek, islomning ilk davrlarida musulmonlar tarafidan raqib tomonga turli xabarlar bilan elchi yuborilishiga oid ma'lumotlar bayon qilingan. **Tayanch so'zlar:** elchi, davlatchilik, siyosiy vaziyat, Allohning elchisi, Bani Nazir, Kinda qabilasi, Quraysh, Hudaybiya.

Annotation: In this article, the initial foundations of the emergence of diplomacy in Islam, the importance of the activities of ambassadors in the history of statehood, the status of ambassadors and their attitude towards them, discussions with ambassadors in various political situations, the instructions of the head of state on how to treat ambassadors, rivals from Muslims in the early Islamic period information on sending ambassadors with various conditions and messages to the party. **Keywords:** ambassador, statehood, political situation, God's messenger, Bani Nazir, Kinda tribe, Quraysh, Hudaybiya.

Аннотация: В данной статье рассмотрены первоначальные основы возникновения дипломатии в исламе, значение деятельности послов в истории государственности, статус послов и отношение к ним, дискуссии с послами в различных политических ситуациях, указания глава государства о том, как обращаться с послами-мусульманами в раннеисламский период, информация об отправке послов с различными условиями и посланиями противнику. **Ключевые слова:** посол, государственность, политическая ситуация, Божий посланник, Бани Назир, племя Кинда, Курайшиты, Худайбия.

Tashqi aloqalarda hukumat siyosatini amalga tatbiq qilish va o'z mamlakatini xorijiy davlatlarda namoyon qiluvchi elchilar arab madaniyatida uzoq tarixga egadir [4:22]. Islom dini paydo bo'lganidan keyin musulmonlar elchilarga buyuk ehtirom ko'rsatgan. Buni Rasululloh (s.a.v.) siyratlaridan ham bilish mumkin.

Aslida "Rasululloh" kalimasi "Allohning elchisi" degan ma'noni bildiradi. Islom diplomatiyasida elchilar maqomi haqida so'z yuritganda, ularning o'zini beqiyosligini ta'kidlab o'tish joiz. Qur'oni karimdagi elchilarga doir oyatlarga sof aqidaviy jihatdan yondashilsa, elchi Allohning kalomini yetkazish uchun tayinlangan shaxs yoki farishta ekani ayon bo'ladi.

Islomda elchi iborasi uch turdagi zotlarga nisbatan qo'llaniladi:

1. Farishtalar.
2. Payg'ambarlar.
3. Aqidaviy ahamiyatga ega bo'lmagan maxsus vazifa

yuklatilgan shaxs yoki choparga.

Yuqoridagi uch ko'rsatgichga muvofiq Qur'oni karimda elchi so'zi 27 ta oyatda keltirilgan [3:13-14].

Elchilar daxlsizligini ta'minlash borasidagi eng yaqqol misolni isyonkor qabila vakillarining poytaxt Madina shahriga kelganida ularga bo'lgan munosabatdan ko'rish mumkin. Ushbu isyonkor qabilalar davlatga soliq to'lamasligini, bunga muqobil boshqa diniy ibodatlarini ado qilishini, bu istaklarining qabul qilinishi bo'yicha davlat bilan orasida so'rovlar bo'lmashligini aytib, vakillarini Madinaga jo'natadi [2:32]. Kelgan elchilar ba'zi sahobalar uylari va davlatga oid musofirxonalarda joylashtirishni va ertasi kuni xalifa huzuriga kiritishni talab qildilar. Abu Bakr (r.a.) ularni g'oyat sovuqqonlik bilan tinglar, gapini tamomlaganidan so'ng, bu so'zlari qabul qilinmasligi, isyonchilarning hokimiyat bilan savdolashishiga izn berilmasligi, davlatga itoatdan tashqari ular bilan hech bir sulh haqida so'z ham bo'lmashligi va hokimiyat

bilan qarama-qarshi chiqish mavzusida erkin ekanini aytadi. Ularga bir kun ichida darhol Madinani tark etishi kerakligi, aks holda elchilik sifatlarini yo'qotishini va hukumatning ularga daxlsizlik kafolatini ta'minlamasligini aytganida, elchilar darhol shaharni tark etgan.

E'tibor qilinsa, kelgan elchilar hokimiyatga isyon qilgan qabilalar vakillari edi. Faqat ularda elchi sifati bo'lgani uchun Madinada rasmiy mehmon sifatida musofir edi. Shu nuqtada hokimiyat bilan shartlashishga kirishgan bu elchilar daxlsizligi ta'minlangani kabi, qavliy yoki fe'liy bosqinga ham uchramadi.

Elchilarga nisbatan bu yondashuvdan nafaqat davlat rahbari, balki boshqa lavozimdagi shaxslarning ham ayni shaklda ish tutganini aytish mumkin. Chunonchi, Kinda qabilasi qo'zg'olonchilari boshliqlaridan bo'lgan Ash'as ibn Qays (vaf. 40/661) va uning tarafdorlarini Ikrima ibn Abu Jahl (vaf. 13/634) qal'ada qamal qilgan. Qutula olmasligini bilganidan so'ng Ash'as o'zi va yaqinlari nomidan omonlik tilashga majbur bo'lgan. Uning istagi qabul qilinib, u bilan muzokara olib borilgan. Ash'as qo'zg'olonchilar rahbari bo'lishiga qaramay, elchi sifatida muzokaraga kelgani uchun unga hech qanday zarar ko'rsatilmadan yaxshi muomala qilingan [7:114].

Bularga qo'shimcha qilib, xalifa qo'mondonlarga xorijiy elchilarga yaxshi munosabatda bo'lishini, dushman elchilari huzuriga kelganida ularga izzat-ikrom ko'rsatishini, hol-ahvolini so'rashini qat'iy talab qilardi [6:4]. Shuningdek, xorijiy elchilar davlat chegaralari va qo'shinining zaif nuqtalarini o'rganishining oldini olish uchun qarorgohda uzoq bo'lmasligini va askarlar bilan suhbatlashishiga yo'l qo'yilishiga e'tiborsiz qolmasligi kerakligini ta'kidlar edi.

Elchining aybsizligi va himoyasi bilan bog'liq bu yondashuvlar keyingi davrlarda ham an'analarga aylandi. Islom huquqshunoslari bu borada ko'plab huquqiy tamoyillarni o'rta qashladi [5:211-215].

Islomning ilk davrida elchilik munosabatlari, avvalo, jang oldidan xabar almashish ko'rinishida ham yuzaga chiqadi. Masalan, Bani Nazir jangida ham elchi yuborilgan.

Bani Nazir qabilasi Adal, Qorra qabilalari va Ma'una qudug'idagi qochib ketganlar bilan o'ta razil bitim tuzdi. Ular yig'ilib, Rasululloh (s.a.v.)dan Qur'on va islom haqida eshitishni so'radi. Bu borada fikrlashib, agar qanoatlantirsa, imon keltirishini aytadi. Ular o'zaro kelishib, har bir kishi kiyimi ostida xanjar olib kelishga qaror qilgan edi. Ular Rasululloh (s.a.v.)ga birdaniga suiqasd uyushtirishmoqchi edi. Lekin Rasululloh (s.a.v.) bundan xabar topib, hojat talabida tashqariga chiqdilar va Madinaga qarab yo'l oldilar.

Amr ibn Umayya (r.a.) qaytganida Rasululloh (s.a.v.)ga Bani Kilob qabilasidan ikki kishi o'ldirilgani haqida xabar berildi. Rasululloh (s.a.v.) bir necha sahobiylar bilan Bani Nazirga shartnomaga muvofiq tovon to'lashga yordam berish uchun bordilar. Shunda ular: "Ey Abul Qosim, muammoni hal etish uchun o'tir bu yerga", dedilar. Shunda Rasululloh (s.a.v.) devor yoniga o'tirdilar. Bir-biri bilan yolg'iz qolganda shayton aralashib dedi: "Sizlardan qay biringiz shu tegirmon toshini ko'tarib, uning boshiga ota oladi?" Qarindoshi Amr ibn Jihosh toshni otadigan bo'ldi. Keyin Jabroil alayhissalom tushib, ularning maqsadlarini yetkazdi. Rasululloh (s.a.v.) Madinaga yo'lga tushishga shoshdilar. So'ngra orqalaridan sahobiylari yetib keldi. Ularga Bani Nazirning fitnalari va keyin shunday yo'l tutganliklari haqida aytdilar. So'ngra Nabiyy (s.a.v.) ularga Muhammad ibn Maslamani yubordilar. U borib: "Arab diyorini tark etishingiz uchun sizlarning o'n kun vaqtigingiz bor. Agar o'n kundan keyin biror kishi qolsa, ko'nyiga qilich tortiladi", dedi. Ketish uchun taraddud ko'rishni boshladilar. So'ngra ularga munofiqlar boshchisi Abdulloh ibn Ubay elchi jo'natib: "Sizlar mahkam bo'linglar va hech qayerga ketmanglar. Albatta, mening ikki ming kishilik qo'shinim bor, qal'alaringizga kirib siz uchun jon beradi", deb, xabar yetkazdi.

"...Qasamki, agar sizlar (Madinadan) quvib chiqarilsangiz, albatta, biz ham sizlar bilan birga chiqib keturimiz va sizlar(ga qarshi harakat)da hech qachon hech kimga itoat etmasmiz. Agar sizlarga qarshi jang qilisha, albatta, biz sizlarga yordam berurimiz" (Hashr surasi, 11-oyatlar) [1:547].

Sizlarga Qurayza va G'atafon qabilasi yordam beradi deganida ular quvvatni his qildi-da, Rasululloh (s.a.v.)ga: "Biz bu yerdan chiqib ketmaymiz, qo'lingdan kelganini qilaver", dedi. Ular baland bayroqni olib, Bani Nazirni qamal qilish uchun yurdi. Olti kechadan so'ng taslim bo'ldilar. Bani Nazirni Qurayza qabilasi yordamsiz qoldirdi. Munofiqlar sardori va o'rinbosarlari ularga xiyonat qildi:

"(Ular) xuddi shaytonning o'xshashidirlar. Qaysiki, u insonga: "Kofir bo'li!" deydi. Bas, qachonki, (inson) kofir bo'lgach, (shayton unga): "Men sendan bezorman", deydi" (Hashr surasi, 16-oyat) [1:547].

Rasululloh (s.a.v.) ularga o'zi bilan qurolidan tashqari xohlagan narsasi, yuklari va mollarini olib ketishga ruxsat berdilar. Kuchi yetgan narsani oldilar va hatto uylari eshigi, derazalari, taxtalari va tomlari xodalarini olib ketishdi.

"Ular uylarini o'z qo'llari va mo'minlarning qo'llari bilan buzar edi. Bas, ey, ko'z egalari! (Ulardan) ibrat olingiz!" (Hashr surasi, 2-oyat) [1:545].

Bundan tashqari, Bani Qurayza, Bani Qaynuqo g'azotlarida ham elchilar yuborilib, tomonlar xabar almashgan.

Hudaybiya sulhi voqealari atrofida Madina bilan Makka, aniqrog'i, Quraysh o'rtasida ham elchi almashinib, Usmon ibn Affon (r.a.) Qurayshga elchi qilib yuborilgan.

Rasululloh (s.a.v.) bilan qurayshliklar o'rtasidagi hodisa haqida so'z yuritiladigan bo'lsa, Budayl ibn Varqo Rasululloh (s.a.v.)ga Quraysh jangga tayyorgarlik ko'rayotganini va Baytul Haramga kiritmaslik choralari ko'rayotgani haqida xabar berdi. Rasululloh (s.a.v.) unga urush uchun emas, faqatgina Umra ziyorati uchun kelganini aytdilar. Shuningdek, yarashuv va tinchlikka tayyor ekanliklari, agar Quraysh bundan bosh tortsa, ular jangda boshlari kesilgunicha yoki Alloh O'z ishini amalga oshirguncha kurashishini aytdilar.

Budayl qaytganida Qurayshga bor gapni aytdi. Ular Mikraz ibn Hafsi elchi qilib yubordi. Rasululloh (s.a.v.) Budaylga nima degan bo'lsalar, unga ham shuni aytdilar. So'ngra qurayshliklar habashlar raisi Hulays ibn Ikrimani yuboradi. U musulmonlarga yaqin kelganida Rasululloh (s.a.v.) ularga: "Bu kishi diniy odatlarni hurmat qiladigan kishidir. Qurbonlikka atalgan hayvonlarni haydab uni qarshi olinglar", dedilar. Uni "Labbayka"ni aytib kutib oldilar. Hulays bu holatni ko'rganida: "Subhanalloh, bunday odamlarni Baytulloh ziyoratidan to'smaslik kerak. Lahm, Jizom, Himyar qabilalari ziyorat qilishadi-yu lekin nega Abdul Muttalib o'g'lini ziyoratdan to'sadilar. Ka'ba Robbiga qasam, Quraysh halokatga uchrabdi. Albatta, bu qavm Umra qilish maqsadida kelibdi", dedi. So'ng Quraysh oldiga qaytib bu gaplarni aytganida ular: "Mana bu yerga o'tir. Sen sahroyisan va senda hiyla nayrang yo'qdir", dedi.

So'ng Quraysh ahli ular oldiga Urva ibn Mas'ud Saqafiyni yubordi. Rasululloh (s.a.v.) unga ham Budaylga aytgan gaplarini aytdilar. Urva: "Ey Muhammad, har turli yig'inda kishilar sening atrofingda to'planadi. Sen ularga ishonib o'z qavmingni qirib tashlaysanmi? Men aniq bilamanki, bu kimsalar urush boshlansa, seni dushman qo'lga tashlab qochadi", dedi. Abu Bakr (r.a.) unga g'azab qilib: "Ey Urva, bu gapingga sen Lot nomli butingni tishlabsan. Biz u zotni tashlab qochamizmi?!" deb javob berdi.

Urva gaplashyotganida Rasululloh (s.a.v.)ning soqollarini ushlab turar edi. Lekin Mug'iyra ibn Shu'ba uning qo'lga qilich dastasi bilan urib: "Rasululloh (s.a.v.)ning soqollaridan qo'lingni tort!" dedi.

Urva sahobiylarni Rasululloh (s.a.v.)ga ko'rsatgan hurmat-ehtiromini ko'rdi. U Quraysh ahlini oldiga qaytganida ularga: "Ey Quraysh qavmi, Kisro, Qaysar va Najoshiy podshohlarini oldiga borganman, lekin Muhammadga sahobiylari ko'rsatgan izzatni boshqasida ko'rmaganman. Allohga qasamki, agar tupursa uning hurmatidan tupugini ham yerga tushirmasdan yuz-qo'llariga surishadi. Agar biror ishga buyursa, o'sha ishga shoshilishadi. Agar tahorat qilsa, suv quyib berish uchun bir-biri bilan tortishadi. Uning huzurida past ohangda gapirishadi va yuziga tik qaramaydi. U sizga to'g'ri taklifni qildi, uni qabul qiling", dedi. Bu muzokaralar olib borilayotgan bir vaqtda bir guruh bemulohaza ish yuritadigan yoshlar tunda sezdirmay bordi. Ular yetmish yoki

saksonta bo'lib, Taniym tog'i oldiga musulmonlar to'xtagan joyda to'xtab, musulmonlar bilan sulhni buzishga harakat qilmoqchi edi. Lekin musulmonlar ularni qo'lga olib Rasululloh (s.a.v.) huzurlariga olib bordi. Rasululloh (s.a.v.) ularni afv etdilar. Bu holatda Quraysh qalbiga qo'rquv solib qo'yish ham mumkin edi. Shu onda Alloh taolo ushbu oyatni nozil qildi:

“U (Alloh) Makkaning ichkarisida (kechgan jangda) ularning (Makka mushriklarining) ustidan sizlarni g'alaba qildirganidan keyin ularning qo'llarini sizlardan, sizlarning qo'llaringizni ulardan to'sgan (jangni to'xtatgan) Zotdir. Alloh qilayotgan amallaringizni ko'rib turuvchidir” (Fath surasi, 24-oyat) [1:514].

Bu vaqtda Rasululloh (s.a.v.) faqatgina umra maqsadida kelganlarini bildirish uchun Qurayshga Usmon ibn Affon roziyallohu anhuri elchi qilib yubordilar. Unga Makkadagi mo'min va mo'minalar oldiga borib fath yaqin ekani va Alloh islom dinidagilarni qo'llab, Makkada imonli kishi yashirinmasligini

aytib ularni xursand qilishni buyurdilar.

Usmon roziyallohu anhu Abon ibn Sa'd himoyasi ostida Makkaga kirib, xabarni Qurayshga yetkazganida, unga Baytullohni ziyorat qilishni taklif etishdi. U esa Rasululloh (s.a.v.) man qilingan bo'la turib tavof qilishdan bosh tortdi.

Qurayshliklar Usmon roziyallohu anhuri hibsga oldi. So'ngra rad javobini yuborishganida musulmonlar orasida Usmon roziyallohu anhuri qatl qilingani haqida gap tarqaldi. Elchining o'ldirilishi bu – urush degani. Rasululloh (s.a.v.) bundan xabar topganlarida: “Bu gap rost bo'lsa, Quraysh bilan jang qilmasdan ketmaymiz”, dedilar.

Islomning ilk davri, xususan, Rasululloh (s.a.v.) davrlari o'zgalar bilan olib borilgan aloqalar faqat tinchlik maqsadida bo'lgani, e'tiqodi, kelib-chiqishidan qat'i nazar, har bir taraf hurmat qilingani, bu esa, keyingi davlat rahbarlari uchun ham asos bo'lib xizmat qilgani bilan xarakterlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2021.
2. Abu Ubayd. Kitob al-amvol. – Qohira: Dorul kitabil arabiy, 1975.
3. Ibragimova N. Islomning ilk davrida elchilik munosabatlari. – T.: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2017.

4. Muhammad Nodir Attor. Adabul liqoya fi hayatid diblumasii va hululiha fit turosil islomii. – Ar-Riyod: Dor al-Mayman.

5. Ahmet Yaman, Islâm Hukukunda Uluslararası İlişkiler. – Ankara, 1998.

6. Voqidiy. Futuhush Shom. J.1. – Qohira: Dorul kitobil arabiy, 1978.

7. Voqidiy. Kitobur ridda. (Hamidulloh tahqiqi). – Parij, 1989.

ERONDAGI IJTIMOY-SIYOSIY JARAYONLARDA KURDLARNING O'RNI

FOTIMA NAZAROVA

Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kurdarning Eron ijtimoiy-siyosiy jarayonlaridagi o'рни 4 ta omilga asoslangan holda tadqiq etilgan. Bundan tashqari, Eron kurdlarining Turkiya, Suriya va Iroqda yashovchi kurdlardan farq qiluvchi o'ziga xos xususiyatlari, Eronning kurdarga nisbatan yuritayotgan siyosiy yondashuvlari xususida ma'lumot berilgan. **Tayanch so'zlar:** kurdlar, Kurdiston, Mahabad Respublikasi, Komala, Eron Kurdistoni demokratik partiyasi.

Annotation: In this article, the role of Kurds in socio-political processes of Iran is studied based on 4 factors. In addition, the characteristics of Iranian Kurds that differ from the Kurds living in Turkey, Syria and Iraq, as well as the political approaches of Iran towards the Kurds, are given. **Keywords:** Kurds, Kurdistan, Mahabad Republic, Komala, Democratic Party of Iranian Kurdistan.

В данной статье роль курдов в общественно-политических процессах Ирана исследуется на основе 4 факторов. Кроме того, даны характеристики иранских курдов, отличающиеся от курдов, проживающих в Турции, Сирии и Ираке, а также политические подходы Ирана к курдам. **Ключевые слова:** курды, Курдистан, Республика Махабад, Комала, Демократическая партия Иранского Курдистана.

Kirish. Eron Islom Respublikasi Yaqin Sharq mintaqasining muhim mintaqaviy aktorlaridan biri hisoblanadi. Erondagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ushbu o'lkaning nafaqat diniy boshqaruv shaklining ichki va tashqi siyosatdagi o'ziga xosligi, balki etnik omil ta'siri bilan ham belgilanadi. Bu borada Erondagi kurdarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'sirini tadqiq etish dolzarb ilmiy masalalar jumlasiga kiradi.

Asosiy qism. Yaqin Sharq mintaqasidagi kurdarning 6-8 mlnga yaqini Eron Islom Respublikasida istiqomat qiladi. Bu esa mamlakat aholisining qariyb 10 foizi demakdir [10]. Ular asosan Eronning Iroq va Turkiya bilan chegarasida yashaydi. Eron kurdleri mamlakatning shimoli-g'arbida istiqomat qiladi. Ular Eronning G'arbiy Ozarbayjon viloyatlarida Urmiya ko'lining shimolidagi Maku, Kotur, Shohpur va sharqidagi Mahabad shaharchalari, shuningdek, poytaxti Shino yoki Sanandaj bo'lgan Kurdiston viloyatida, Erdelandagi Bukan, Saqiz, Serdesht, Bana, Bijar, Merivan va Havraman shaharchalarida, Kirmonshoh viloyatida Qasre Shirinda istiqomat qiladi. Shuningdek, Xurosondagi Bujnurd va Fors bilan Kirmonda ham bir-biridan farqli kurd guruhlar mavjuddir. Tabriz kabi katta shaharlarda va Tehronning tashqi mahallalarida ham bir qancha kurd jamoalari yashaydi [11:109].

Eronning ijtimoiy-siyosiy jarayonlarida kurdarning o'рни haqida so'z yuritganda 4 ta omilga alohida e'tibor qaratish lozim.

Tarixiy omil. Kurdlar qadimdan forsiylar yashagan hududlarda istiqomat qilib kelgan. Ma'lumotlarga ko'ra, “Kurdiston” degan ilk atama ham hozirgi Eronning Kurdiston viloyatiga to'g'ri keladigan va XII asrda Saljuqiylar shahzodasi Sulton Sanjar tomonidan tashkil etilgan viloyat nomidan kelib chiqqan [5:63]. Tarixiy jihatdan qaraganda, Eronda kurdarning ijtimoiy-siyosiy faollashuvi Birinchi jahon urushidan keyingi davrlardan boshlangan deb aytish mumkin. Bunga Usmoniylar imperiyasining tugatilishi, Sevr shartnomasining imzolaniishi, Iroq va Turkiyada kurd harakatlarining kuchayishi hamda Tehrondagi zaif boshqaruvni asosiy sabablar sifatida keltirish mumkin. Shakak qabilasining boshlig'i Ismoil Og'a Simko 1920-yillarning boshlarida Erondagi kurdarning siyosiy harakatiga rahbarlik qildi. Ammo Simko Pahlaviy sulolasiga qarshi kurashlar natijasida, ya'ni 1930-yilda o'ldiriladi. Kurdarning milliy davlatini barpo eta olmagan bo'lsa-da, Simko qo'zg'olonlari Eronda Kurdiston milliy mustaqil davlatini tuzish yo'lidagi dastlabki jiddiy urinish bo'ldi [8:12].

Eron kurdleri tarixi o'z milliy davlatchiligiga asos solish jarayonlari bo'yicha qolgan uchta davlatdagi kurdarning ijtimoiy-siyosiy harakatlaridan yana bir jihati bilan alohida ajralib turadi. Aynan Eronda 1945-yilda 1946-yilgacha hukm surgan mustaqil Kurd davlati – Mahabad Respublikasi tashkil topgan edi. Bu davlatga asos solinishi keng geosiyosiy ahamiyatga ega hodisa

hisoblanar edi. Chunki bu yillarda Eronning Ikkinchi jahon urushiga jalb qilinishi, mamlakatning turli ta'sir hududlariga bo'linishi, jumladan, shimoldan Sovet Ittifoqi va Britaniya, janubdan Qo'shma Shtatlar ta'siri ostiga tushib qolishi va bularning oqibatida Eronda kurdlar mustaqil davlatining tashkil topishi Tehron oldida hududiy parchalanish xavflarini yuzaga keltirgan edi. AQSh va Britaniyaning Eronga ta'siri kuchayishi natijasida Sovet Ittifoqi Ozarbayjondan Tehronga ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida foydalanishga harakat qildi. Tarixan kurdlar va ozarbayjonliklar bir-biri bilan do'stona aloqada bo'lmaganiga qaramasdan, Sovet Ittifoqi Eronda birlashgan Kurd-Ozar frontini yaratishga umid bog'lagan edi. Ammo bu frontning tuzilishi haqiqatdan yiroq ekani avval boshdan ma'lum bo'lib, sovetlar asosiy e'tiborni Mahabad Respublikasini qo'llab-quvvatlashga qaratdi [6:16]. Bundan tashqari, ushbu davrda kurd xizmatchilari, savdogarlar va o'qituvchilardan iborat Komala tashkilotiga ham asos solingan edi. Ushbu tashkilotga a'zolik maxfiy ekani va a'zolar safining kengayib borishi Sovet Ittifoqini qiziqтира boshlagan. Qolaversa, ayrim ma'lumotlarga ko'ra, Komala avvalroq Iroq kurdleri rahbarlik qiladigan tashkilotlar bilan aloqa o'rnatgan va tashkilotning asos solinishida aynan Iroq kurdleri ta'siri katta bo'lgan. Komala tashkiloti mafkurasi markscha-lenincha xarakterda bo'lsa ham, sovetlardan ko'ra, Iroq kurdlerining ushbu tashkilotga ta'siri katta bo'lgan [1:100]. 1945-yil sentyabr oyida Komala tashkiloti tarqatib yuborildi va Qozi Muhammad rahbarligidagi Kurdiston demokratik partiyasiga (KDP-I) o'zgartirildi. KDP-I asos solinganidan ikki oy o'tib, o'z siyosiy dasturida quyidagilarni e'lon qildi:

- Kurdlar mamlakat ichki ishlarida ozod va mustaqil bo'lishi hamda Eron chegaralarida Kurdiston mustaqilligining tan olinishi;
 - Kurdlarga kurd tilini o'rganish va o'z ishlarini kurd tilida yuritishga ruxsat berilishi;
 - Hukumat rasmiylari to'liq mahalliy aholi orasidan saylanishi;
 - Kurdiston viloyat kengashi a'zolari Konstitutsiyaviy huquqlar asosida mustaqil saylanishi va barcha hukumat va jamoat ishlarida maslahatchi bo'lishi;
 - Qonunlar qabul qilinishi bilan fermer va tomorqa yer egalari e'tirozlari inobatga olinishi va ularning kelgusidagi haq-huquqlari aniq belgilanishi;
 - Kurdiston demokratik partiyasi Ozarbayjon xalqi va Ozarbayjonda yashaydigan boshqa xalqlar o'rtasida to'liq birdamlik va birodarlik yaratish uchun alohida sa'y-harakatlarni amalga oshiradi;
 - Kurdiston Demokratik partiyasi Kurdistonning tabiiy boyliklaridan cheksiz foydalanishi va kurdlerining iqtisodiy hamda ma'naviy farovonligini ta'minlash maqsadida hududning qishloq xo'jaligi, savdo-sotiq, ta'lim va sog'liq saqlash sohasini yaxshilash uchun kurashadi;
 - Biz Eronda yashovchi xalqlarga o'z ozodligi, o'z mamlakati farovonligi va taraqqiyoti uchun harakat qilishini tilaymiz [9:106].
- 1979-yilda yuz bergan Eron Islom inqilobi nafaqat Eron tarixida, balki Eron kurdleri uchun ham yangi sahifani boshlab berdi. Kurdler Eron Islom inqilobini qo'llab-quvvatlabgina qolmay, hattoki, uni Mahabad Respublikasi tashkil etilganidan ham ko'ra, kurdler avtonomligiga erishish uchun olamshumul hodisa sifatida qabul qildi. N.Entessarning yozishicha, Islom inqilobining amalga oshishida Eron kurdleri hissi katta [6:29]. Ehtimol, shu sababdan 1979-yil aprel oyida so'nggi voqealardan ruhlangan KDP-I Oyatulloh Humayniyga sakkiz banddan iborat muxtoriyat dasturini taqdim etdi:
- Kurdiston chegaralari tarixiy, iqtisodiy va geografik jihatlardan hisobga olinishi va kurd xalqi tomonidan belgilanishi lozim;
 - Kurdiston tomoni markaziy hukumatning mudofaa, tashqi ishlar va uzoq muddatli iqtisodiy rejalashtirish masalalari bo'yicha qarorlariga amal qiladi. Eron Markaziy banki valyutani nazorat qiladi;
 - Xalq tomonidan saylangan a'zolaridan iborat kurd parlamenti viloyatdagi eng yuqori qonun chiqaruvchi hokimiyat bo'ladi;
 - Viloyatning barcha ijroiya bo'limlari mahalliy organlar tomonidan boshqariladi;

- Politsiya tugatilib, uning o'rniga milliy gvardiya tuziladi va u xalq armiyasiga aylanadi;

- Fors tili bilan bir qatorda kurd tili ham viloyat hukumatining rasmiy tili bo'ladi va maktablarda o'qitiladi;

- Kurdistondagi barcha etnik ozchiliklar teng huquqlarga, jumladan o'z tillarida gapirish huquqiga ega bo'ladi va ularning urf-odatlarini hurmat qilinadi;

- So'z va matbuot erkinligi, kasaba uyushmalari faoliyati va uyushmalar huquqlari kafolatlanadi. Kurd xalqi erkin sayohat qilish va o'z kasbini tanlash huquqini saqlab qoladi [9:172].

Umuman, kurdlerining muxtoriyat dasturi Humayniy tomonidan rad etildi, chunki etnik ozchilik manfaatlarining ta'minlanishi Islom davlatining boshqaruv tizimiga xavf tug'dirishi, jumladan boshqa etnoslarning ham muxtoriyat talab qilishiga olib kelishi muqarrar edi. Natijada Eron kurdleri bunga qarshi bir qator siyosiy harakatlarni faollashtira boshlaydi. 1979-yil aprelda Eron Kurdistonida boshlangan g'alayonlar kurd guruhleri va Eron xavfsizlik kuchlari o'rtasidagi qurolli to'qnashuvga olib keldi. Aprelning oxiriga kelib esa, kurdler va ozarbayjonlar o'rtasida dinlararo to'qnashuv sodir bo'ldi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, qo'lga olingan 1200 ta kurd siyosiy mahbuslari qatl etilgan [16:231-233].

Eron kurdleri ushbu davrda o'z ijtimoiy-siyosiy harakatini faollashtirishi uchun yana bir geosiyosiy to'siqqa duch keldi, deb aytish mumkin. 1980-1988-yillarda bo'lib o'tgan Eron-Iroq urushi oqibatida Eronning Kurdiston viloyatida har ikki tomondan etnik tozalashlarning amalga oshirilishi, natijada KDP-I rahbarlari Qosimlu va Sharafkandining o'ldirilishi kurdlerining milliy muxtoriyat huquqlarini batamom cheklanishi va yo'q bo'lishiga olib keldi.

Etno-diniy omil. Kurdler Eronda etnik guruh ko'rsatkichlari bo'yicha uchinchi o'rinni egallaydi. Ayrim tahlilchilar ushbu omil sabab Eronda kurdlerining ta'siri uncha kuchli emas deb xulosa qiladi. Ular Eronning Kurdiston, Kirmonshoh, G'arbiy Ozarbayjon va Elam viloyatlarini qamrab oladi. Mutaxassislar Eron kurdlerining o'ziga xos xususiyatlari borasida asosan ikkita yondashuvni, ya'ni etnik o'ziga xoslik va diniy omil nuqtayi nazaridan baholashni afzal ko'radi. Masalan, rus harbiy olimi N.Bobkin Erondagi kurdler masalasini ikkita paradigma ta'siri natijasi deb hisoblaydi. Uning fikricha, Eron kurdleri, bir tomondan, o'z milliy huquqlarini himoya qiluvchi xalq (barcha hududlardagi kurdleri birlashtirish) sifatida kurash olib borishga intiladi, boshqa tomondan, siyosiy markazdan qochishga (Mustaqil Kurdiston) intiladi va faqatgina Erondagi demokratik jarayonlar uchun kurash olib boradi [4:69]. Mahalliy kurdshunos olim, Yaqin Sharq mintaqasi bo'yicha ekspert Farhod Karimovning qayd etishicha, "Eronda kurdler o'z-o'zini millat sifatida anglash huquqidan mahrum qilingan. Eronda islom omilining kuchliligi sababli mamlakatda musulmon jamoasi orasida milliylikni targ'ib qilish qiyin masala. Shu bois, kurdler ham o'z harakatini amalga oshirishda juda ko'p qiyinchilikka duch keladi" [12:111]. Bundan tashqari, Eron va uning atrofida "panarabizm" va "panturkizm" singari etnosiyosiy mafkura shakllanmagan. Aksincha, mamlakat ichki va tashqi siyosati faqat islom mafkurasiga tayanishi natijasida kurdlerga nisbatan separatistik qarash tamoyili nisbatan kuchsizdir. Shuningdek, kurdshunos olim M.S.Lazarev tadqiqotlarida yozilishicha, Eron kurdleri Turkiya kurdleridan tarixan mustaqil davlatchilikka intilishi va bu mamlakatdagi ko'pmillatlilik siyosatidan kelib chiqqan holda ajralib turadi. Turkiya va Eron kurdleri tarixiy, madaniy va boshqa omillarga ko'ra bir-biriga o'xshashdir. Turkiya kurdleri ushbu mamlakatda kurdlardan so'ng ikkinchi eng yirik etnik guruh hisoblanadi. Eron esa ko'p millatli mamlakat sifatida kurdlerden tashqari ozarbayjon, baluj, arab va turkman etnoslarini o'z ichiga olgan mamlakat hisoblanadi [15:82]. Turkiyada kurdlerga titul millatdan keyingi asosiy etnos sifatida qaraladi. Eronda esa forslerden keyin kurdler emas, balki ozarbayjonlarga asosiy etnos sifatida urg'u qaratiladi. Zero, Eron shimolida yashovchi ozarbayjonlarning Ozarbayjon bilan birgalikda "Katta Ozarbayjon" davlatini qurish g'oyasi Eronning hududiy yaxlitligiga jiddiy xavf hisoblanadi. Shu jihatdan, Erondagi kurdler masalasi nafaqat ichki, balki

Yaqin Sharq mintaqasida raqobat qilayotgan yirik va mintaqaviy kuchlarning asosiy ta'sir vositasiga aylanishi mumkin. "Turkiya va Iroqda bo'lgani kabi Eronda ham ichki geosiyosiy jarayon subyektlari mavjud – bular kurdlar va ozarbayjonlardir. Hozirda kurdlar va ozarbayjonlardan tashqari hech bir millat vakillari Eron yaxlitligiga raxna solayotgani yo'q. Aytish kerakki, bunday vaziyat Eron siyosatidagi yangi inqiroz davrida tezkir bilan o'zgarishi mumkin edi", deb ta'kidlaydi Z.Bzejinskiy [3:162]. Eronda kurdlar omili nafaqat etnik, balki diniy omil nuqtayi nazardan alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki kurdarning aksariyati sunniy ekani, shia kurdleri manfaatlarini tashqarida himoya qilishi go'yoki Tehronning zimmasida turgandek ko'rinadi. Shu boisdan, Eronning Iroqdagi tashqi siyosatida shia kurdlerining harbiy-siyosiy guruhlarini qo'llab-quvvatlash Tehronning geosiyosiy maqsadini amalga oshirishda muhim o'rin egallaydi.

Lisoniy omil. Kurdlerining kelib chiqishini tadqiq etgan olim Minorskiy nazariyasiga ko'ra, kurdlar va forslar bir oilaga mansub bo'lib, ular hozirgi forslar avlodlaridan biridir [14:208]. Bu borada Minorskiy til omilidan kelib chiqib yondashgan. Turkiyadagi kurdlardan Eron kurdleri aynan til omilining juda o'xshash va yaqin ekani bilan ham alohida ajralib turadi.

Eron kurdleri yashaydigan hududlar uch yoki to'rtta ma'muriy viloyatlarni qamrab oladi. Bular markaziy hududdagi Kurdiston, shimolda G'arbiy Ozarbayjon va janubiy hududdagi Kirmonshoh hududlaridir. Shu yerda alohida va diqqat bilan e'tibor qaratadigan bir jihat mavjudki, faqatgina Eronda rasman tan olingan Kurdiston viloyati mavjud. Ya'ni Erondagi kurdlar Turkiyadan alohida tan olingan "Kurdiston" nomli viloyati mavjudligi bilan ham farqlanadi. Kurdiston viloyatining asosiy aholisi kurdlar bo'lsa-da, lekin boshqa viloyatlar ham kurd xalqlari uchun o'z uyidek hisoblanadi.

Eron kurdlerining ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ishtiroki Turkiyanikidan mamlakatning o'ziga xos yondashuvlariga ko'ra ham farqlanadi. Masalan, Turkiyada kurdlar bilan bog'liq masalalar ba'zan qattiq, ba'zan diplomatik vositalar orqali hal etilsa, Eronning bu masaladagi yondashuvi faqat qat'iy va keskin chora qo'llash bilan izohlanadi. Bizninch, Erondagi kurdlerining Turkiyadagidek ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda faol ishtirok eta olmasligining mafkuraviy sabablari ham mavjud. Ularning ba'zilar Eron tarkibidagi muxtoriyatni tashkil etishni ilgari sursa, ba'zilar Turkiya, Iroq va Suriyadagi separatistik tashkilotlar bilan birga "Mustaqil Kurdiston" davlatiga asos solishni maqsad qiladi.

Eronda kurdlerining milliy harakatlarini cheklash siyosati kuchli ekani sababli kurd muxolif tashkilotlari yetakchilari

va faollari mamlakat hududidan tashqarida faoliyat yuritishga majburdir. Eron hukumati esa doimo bunday harakatlarga butunlay chek qo'yishga harakat qilib keladi. Masalan, 1989-yilda Venada rasmiy muloqot olib borayotgan paytda Eron Kurdistoni demokratik partiyasi rahbari Abdurahmon Kasemlo, keyinchalik uning o'rniga o'tirgan Sharaf Kandi esa 1994-yilda Berlinda o'ldiriladi [2:111]. Hattoki, Turkiya ham ma'lum vaziyatlarda o'z manfaatlarini yuzasidan Eron bilan kelishishga intilmoqda. So'nggi vaqtlarda Iroq Kurdistoni hukumati va AQSh o'rtasida aloqalarning faollashuvi kuzatilmoqda. Ehtimol kurdlar o'zining mustaqil davlatiga ega bo'lish borasidagi ko'p yillik orzusiga yetishda AQSh yordamiga ishonib, unga tayanayotgan bo'lishi mumkin. Shu vaqtning o'zida Eron, Turkiya, Suriya va Iroq davlatlari "kurd masalasi"ga bevosita daxldor davlatlar hisoblanib, Amerikaning bu bilan bog'liq manfaatlarini juda yaxshi anglaydi. Ehtimol, aynan ushbu masala atrofidagi mushkul vaziyatni tushunib yetgan Turkiya Prezidenti Rejep Toyyib Erdog'an 2015-yil aprelda Eronga tashrif buyurgan bo'lishi mumkin. Turkiya prezidenti uchun mazkur tashrif oson emas edi, negaki u bundan ilgariroq Eronni Yaqin Sharqda yetakchilik qilishga intilayotganlikda ayblab, Eron harbiy qismlarini Suriya, Iroq va Yamandan olib chiqib ketishini talab qilayotgan edi. Shunday bo'lsa ham, umumiy "kurd muammosi"ni hal etish uchun birlashish zarurati anglash turk tomonini Eronga tashrif buyurishiga, Eron tomonini esa Turkiya prezidentini rozilik bilan qabul qilishida muhim omil bo'ldi [13:85-86]. Shu bilan birga, 2016-yilda Turkiyada sodir bo'lgan muvaffaqiyatsiz harbiy to'ntarishdan so'ng Anqara Suriyaga yo'naltirilgan tashqi siyosatida Tehron bilan yaqinlashish va hamkorlik qilish siyosatini amalga oshirmoqda. Tabiiyki, Anqara va Tehron muzokaralaridagi asosiy mavzu Suriyadagi kurdlar masalasi bo'lmoqda. Buni ikkala tomon harbiy yetakchi vakillarining uchrashuvlaridan ham kuzatish mumkin [7]. Zero, Suriyada joylashgan kurd jangarilari Turkiya va Eronning mintaqadagi ta'sirini kamaytirishi yoki bu mamlakatlardagi ichki siyosiy vaziyatga daxl qilishi ehtimoli yuqoridir.

Xulosa. Eronda kurdlerining ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'siriga nisbatan nihoyatda kuchli bosim mavjud. Bu borada islom omili, xususan, kurdlerining aksariyati sunniy mazhabda ekani ham ta'sir ko'rsatadi. O'z navbatida, Eron kurdleri harakatini Tehronga raqobatchi tashqi kuchlar qo'llab-quvvatlamogda. Bu esa, qattiq chora ko'rish yoki keskin bosim o'tkazishga sabab bo'lmoqda. Shu boisdan, Tehron hukumati mamlakatdagi kurdlerining har qanday faollashuvini, ularning muxtoriyat tuzish yoki boshqa shakldagi xatti-harakatlarini separatistik yoki terroristik deb baholaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bulloch J and Morris H. No friends but the mountains (New York: Penguin books, 1993). – P.100.
2. Байзан Т. Тайная война Ирана против курдов // Аль-Араб, 1997. Yana batafsil qarang: Каримов Ф.Э. Якин Шаркдаги этносиёсий муаммолар ва минтақавий хавфсизлик масалалари –Т.: Шарк, 2016. – Б.111.
3. Бжезинский З. Великая шахматная доска, – М.: Международные отношения, 2003. – С.162.
4. Бобкин Н.Н. Положение курдского меньшинства в Иране // Курдский фактор в региональной геополитике. (Материалы круглого стола в ИМЭМО РАН 11.03.2015 г.) / Под редакцией А.Г.Арбатова. – М.: ИМЭМО РАН, 2015. – С. 69.
5. Ciment J. The Kurds: State and Minority in Turkey, Iraq and Iran (New York: Facts on file, Inc., 1996). – P. 63.
6. Entessar N. Kurdish Ethno-Nationalism (boulder: Lynne Reiner, 1882). – P.16.
7. Iran and Turkey discuss ways to cooperate in Syria and Iraq. Middle East institute, August 16, 2017. <https://www.mei.edu/publications/iran-and-turkey-discuss-ways-cooperate-syria-and-iraq>.

8. Kerim Yildiz, Tanyel B.Taysi. Kurds in Iran: The Past, Present and Future. Pluto Press, 2007. – P. 12.
9. Koohi-Kamali. The political development of the Kurds in Iran. – P.172.
10. Kurds in Iran – Minority Rights Group. December 2017. Retrieved from <https://minorityrights.org/communities/kurds-4/>
11. Каримов Ф. Якин Шаркда этник курдлар муаммоси. Монография. – Т.: Lesson Press, 2020. – Б. 109.
12. Каримов Ф.Э. Якин Шаркдаги этносиёсий муаммолар ва минтақавий хавфсизлик масалалари –Т.: Шарк, 2016. – Б.111.
13. Muhammadsiddiqov M.M. Musulmon mamlakatlari va zamonaviy xalqaro munosabatlar. O'quv qo'llanma. – Т.: Qaqnus media, 2019. – B.85-86.
14. Минорский В.Ф. Курды – потомки мидян. Публикация, предисловие и комментарии З.А. Юсуповой // Писменные памятники Востока 1 (18), 2013. – С. 208.
15. Лазарев М.С. Курдистан и курдский вопрос (1923-1945). – М.: 2005. –С. 82.
16. Ward R.S. Immortal: A military history of Iran and its armed forces. 2009. – P. 231-233.

МАДАНИЯТЛАР ТУҚНАШУВИ: ГЕОСИЁСИЙ ИХТИЛОФЛАРНИНГ МАРКАЗИДИР

ДИЛНОЗА ТОҒАЕВА

ЎзДЖТУ 2 босқич докторанти

Аннотация: Мазкур мақола “Евросиё” минтақасида бугунги кунда юзага келадиган геомаданий муносабатлар ўртасидаги диний ва ҳарбий урушлар структурасида қай даражада таъсир қилиниш омиллари ёритилган. Шунингдек, XIV аср ва XXI аср геомаданий вазиятлар қиёсий таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** “Евросиё”, геомаданий, цивилизациялар, Мўғулистон, Олтин Ўрда, Хитой, Туркия ва Эрон.

*This article highlights the factors influencing the structure of religious and military wars between the geocultural relations that occur today in the “Eurasia” region. By the way, the geocultural situations of the 14th century and the 21st century were comparatively analyzed. Also, the geocultural views of Amir Temur, the great master who ruled in the 14th century, and the fact that he was the protector of the Islamic world were perfectly reflected. **Keywords:** “Eurasia”, geocultural, civilizations, Mongolia, Golden Horde, China, Turkey and Iran.*

Аннотация: В данной статье освещаются факторы, влияющие на структуру религиозных и военных войн между геокультурными связями, происходящими сегодня в регионе “Евразия”. Также, были проведены сравнительные анализы геокультурных ситуаций 14 века и 21 века. **Ключевые слова:** “Евразия”, геокультура, цивилизации, Монголия, Золотая Орда, Китай, Турция и Иран.

XXI аср дунё геосиёсий жараёнларида диний ва кибр технологияларининг мунтазам ихтилофи юзага келмоқда. Дунёда сиёсий кучлар мувозанати ўзгарган бўлса-да, уни бўлиб олишга бўлган иштиёқ ҳамон ўзгарган эмас. Сиёсатшунос С.Хантингтоннинг “Маданиятлар тўқнашуви” асарида халқаро зиддиятлар эндиликда давлатлар ўртасида эмас, маданиятлар ўртасида юз бериши ҳақида қуйидаги фикрини келтиради: “Менинг тахминим шундаки, янги даврнинг зиддиятлар омили мафкуравий, иқтисодий асосларда эмас, балки маданий фарқларда намоён бўлади. Халқаро майдонда энг кучли фаолият кўрсатувчилар сифатида миллий давлатлар устуворлиги таъминланади. Шу тариқа асосий тўқнашувлар цивилизацияларга тегишли бўлган миллатлар ёки гуруҳлар ўртасида содир бўлади. Келажакда қарама-қаршиликлар цивилизациялар ўртасидаги юз беради. Цивилизациялар ўртасидаги тўқнашувлар бугунги дунёнинг можаролари эволюциясининг энг сўнгги нуктаси сифатида намоён бўлади”.[1] Бу жараёнда у маданиятлар тўқнашуви деганда, динлар ўртасидаги низоларни назарда тутди. Бугунги кунда “Евросиё” минтақасида яшаётган турли миллат ва элатлар ўртасида юзага келган диний низолар бунга сабаб бўлмоқда. Дарвоқе, Якин Шарқ масаласи бунинг ёрқин мисолидир.

Тарихий манбалардан маълумки, XIV асрда “Евросиё” минтақасининг қатта қисмига ҳукумронлик қилган Буюк Соҳибқирон даврида ҳам диний низолар юзага келган. “Евросиё” минтақасида кечган барча геосиёсий жараёнлар тарихан шаклланган қатъий қонуният асосида юз берган ва бу, ўз навбатида, қитъа марказига интилиш ва назорат қилишга қаратилган. Марказий Осиё ўша даврнинг энг йирик кучлари, жумладан, Мўғулистон, Олтин Ўрда, Хитой, Туркия ва Эрон каби давлатларнинг ўртасида жойлашганлиги туфайли турли манфаатлар тўқнашувининг маркази бўлиб қолган. Шу тариқа Амир Темур (1386–1404) – Олтин Ўрда, Эрон, Ироқ, Кавказ, Кичик Осиё, Миср ва Ҳиндистон ерларига уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик ҳарбий юришларни амалга оширади. Бу юришлар, шубҳасиз, муросасиз ва шиддатли тарзда олиб борилган.[2]

Амир Темурнинг Турон давлати вужудга келиши арафасида унга қўшни бўлган минтақа ҳудудларида низоҳатда мураккаб ва кескин сиёсий жараёнлар бўлиб ўтаётган эди. Ўрта ва Якин Шарқда қурдлар (Ҳирот), сарбадорлар (Сабзавор, Нишопур, Астробод, Машҳад), музаффарийлар

(Форс, Кирмон, Курдистон), жалоирийлар (Ироқ, Озарбайжон, Арманистон, Ғарбий Эрон) Кавказ яна бир қанча вилоятларда кичик-кичик маҳаллий сулолалар ўзаро кураш олиб борган. [3] Ушбу жараёнлар диний муносабатларнинг бузилишига таъсир қилган ҳамда “Евросиё” минтақасида геосиёсий ихтилофлар юзага келишига сабаб бўлган.

Аксарият Европа манбаларида Амир Темурни меҳрсиз, қонхўр ва жаллод деб таъриф берилади. Бу вазжлар Ҳиндистонга қилинган ҳарбий юриш тафсилотлари манбаларини асослашга қаратилади. Амир Темур фаолиятига нисбатан танқидий назарда ижод қилган Р.Груссей келтирган маълумотларига кўра соҳибқирон “қирғинбарот уруш ҳолатида ҳам ҳисобли, фаросат билан инсонларни сақлаб қолишга ва уларнинг жасорати учун маълум имтиёزلарни беришга қаратилган юксак маърифатини намоён қилган. Натижада, Деҳлида 100.000 асир қатл этилгани тўғрисида маълумот беради”.[4] Р.Груссе фикрига кўра, Амир Темур аслида дунёнинг энг бой қисмларидан бири бўлган Ҳиндистонни талон-тарож қилиш мақсади йўқ эди. Аммо белгиланган анъанага мувофиқ, у ўз ҳаракатларига диний тус берди. Шак-шубҳасиз, Деҳли турк султонлиги асосан мусулмонлардан иборат бўлган ва кўплаб ҳукмдорлар ҳиндуларнинг ислом динини оммавий қабул қилиши учун мунтазам ҳаракат қилган. Соҳибқирон Ҳиндистон ҳукмдорларининг бутпарастликка нисбатан бағрикенглигини ҳис қилади ва Зафарномада айтганидек, бу Ҳиндистонни эгаллаб олиш учун ваз жўлади. Лекин масала Ҳиндистонда юзага келган беқарор сиёсий вазият ҳисобланади.[5] Кўплаб йирик вилоят ҳокимлари ўзини султон ҳукмронлигидан озод қилди ва мустақил мусулмон князликларига қўшилди.

Яна бир тарихчи олим Жастин Мароцци ўз асарида шундай баён қилади: “Амир Темур ислом ва қон тўкишни бир-биридан фарқламаган. Бугунги қонли жанги ва эртанги ибодати унга ахлоқий жавобгарлик нуктаи назаридан мураккаблик туғдирмаган. Жумладан, Деҳлининг яқсон этилганлигидан бир неча кундан сўнг Жамна дарёси соҳилидаги масжидда ғалабасини нишонлаш мақсадида Худога шукроналар келтиради. Бағдодда кесилган бошлардан кўтарилган тепалик ва оққан қон Тигр дарёсини тўлдирган бир пайтда Амир Темур VIII асрда қурилган имом Абу Ханифа масжидига бориб намоз ўқийди. Бундай ҳолат ҳар бир қонли ғалабадан сўнг такрорланиб келган. Шунинг учун Амир Темурнинг ташки тақводорлиги ифодаси ўз замонаси

талабларига мос келади”.[6]

Тадқиқотчи Т.Нагель талқинида Панжоб пойтахти бўлган Мултон азалдан исломга тегишли бўлган. Аммо уларнинг қурайшийликка алоқадорлиги билан мактанган шахзодалари исломга зид равишда жуда бойиб кетгани айтилади. Улар бутун Ҳиндистондан келган ҳудожўй зиёратчиларнинг қуёш маъбудии ҳайкалига берган совғасининг бир қисмидан фойдаланган.

Мазкур талқин атрофида Шарафиддин Али Яздий бу ҳодисани шундай изоҳлайди: “Ва қатл бўлгон кишини санаб етмиш минг бош Исфаҳонда жаъм бўлди. Ва ул бошлардин миноралар кўпордилар. Ҳақиқат бу турурким, ул жоҳиллар беоқибат, подшоҳ амрига бўйун қўймай, уч минг мусулмон кишини ноҳақ ўлтурдилар. Ул жиҳатдин бу ҳолат аларга тегди ва мундоқ воқеъа Исфаҳонда ҳаргиз воқеъ бўлмагон турур. Ва бу воқеъа душанба куни, зулқаъда ойининг олтисиди бўлуб турур”.[7] Манбаларда келтирилган маълумотларга кўра, мусулмонларга нисбатан қирғинбарот содир этилган ва бу ҳолат Амир Темурни ислом ҳимоячиси сифатида бефарқ қолдирмаган. Бу борада Амир Темур, масалан, Ҳиндистонга қилган юришини “дину шариятга ривож бердим ва ўша диёр бутхоналарини буздирдим”.[8] деб изоҳ берган.

Маълумотларга кўра, Ҳиндистон босиб олингач, аҳолиси улкан талончилик ва катта қирғинга дуч келади, юз минг асир қатл этилади. Ғалабадан сўнг унга бағишлаб Куръон тиловат қилинади. “Қайси мамлакатда диндан қайтиш, худосизлик кучайса ва у диёр аҳолиси, сипоҳу раият турли маслакка кириб иттифоқи бузилса, ўша мамлакат ҳалокати яқиндир. Чинакам жаҳонгир подшоҳ бундай юртни ўз тасарруфига олиши лозим. Мисол учун мен Ироқи аҷам ва Форс вилоятларини малъун динсизлар вужудидан тозаладим, золим ҳукмдорларни ағдариб, худо бандаларини уларнинг жабр-зулмидан қутқаздим”.[9] дейди.

Дунёда шу кунгача сақланиб қолган диний важлар орқали уруш келиб чиққани ҳам сир эмас. Бугун ҳам мафкуравий қутбларга бўлиниш ва ғоявий таҳдидлар кенг тарқалгандир. Дунёнинг қутбларга (мафкуравий тўқнашувлар) бўлиниши тарихнинг тақрорланаётганидан дарак беради.

К.С.Гаджиев бу ҳақда шундай дейди: “Тарихидан маълумки, ҳамма даврларда барча урушлар ғоявий характерга

эга бўлган. Чунки томонларнинг ҳар бири ҳаёт тарзига ва ўз душманининг қадриятларига тажовуз қилиш орқали устунликка эришган”.[10]

Амир Темур ислом динини ёйишга бутун куч-қувватини сарфлади. Шу боисдан ҳам Соҳибқирон баъзи номусулмон давлатларга (масалан, Гуржистон, Арманистон, Ҳиндистон, Хитой) қилган юришларини, энг аввало, ўша мамлакатларга ислом динини ёйиш (жорий қилиш) ва мусулмонларга кўрсатилаётган жабр-зулмни бартараф қилгани билан изоҳлаган.[11]

В.Квинт “Тузуқлар”даги “динни тарқатувчи” мақомини Амир Темурга берган эди:

Биринчидан, ислом оламини бирлаштириш.

Иккинчидан, янги ҳудудлар аҳолисини Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматига айлантириш йўлидаги миссияси. [12] Бу эса, Амир Темур ислом дини ҳомийси, посбони ва қаҳрамони бўлганини англатади. Бундай асос моҳиятан кўп масалаларга ойдинлик киритади ва барча ҳарбий юришларининг мафкуравий негизини ташкил этади.

XIV асрда Узоқ Шарқ, Ўрта ва Марказий Осиё мамлакатларининг Ўрта Ер денгизи ва Европа мамлакатлари билан савдо-иқтисодий ва маданий алоқалари йўлга қуйилган эди. Марказий Осиё ҳудудига “Ер ўқи” – тортишиш кучи сифатида қаралган. Бугун XXI асрда ҳам “Евросиё” минтақаси маркази Марказий Осиёдир.

Америкалик сиёсатчи Х.Маккиндер томонидан “Hardland” назарияси илгари сўрилди. Ушбу назария бугунги кунда ернинг қуруқлик қисмида жойлашган “Евросиё” минтақасини ташкил этади. “Евросиё” минтақасининг маркази эса Марказий Осиё геомаданий минтақадир. Марказий Осиё минтақасини назорат қилиш учун қудратли давлатлар ўртасида доимо диний, сиёсий, маданий, иқтисодий каби соҳаларда ихтилофлар юзага келмоқда.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, дунё геосиёсий ҳаритасида мафкураларнинг ўзгариши, инсоният ривожини ва унинг тафаккури билан боғлиқ муаммоларни ўзгартирган эмас. Аксинча, муаммоларнинг янги, шиддатлироқ, глобал зиддиятларини келтириб чиқармоқда. Шу туфайли, бугунги дунёнинг глобал муаммоси умуминсоний қадриятлар моҳиятини англаб етишдаги қийинчиликда намоён

бўлмоқда. Дунёнинг яхлитлиги ва унинг истиқболини фақат умуминсоний кадриятлар кафолатлаши мумкин. Масалан, миллий манфаатлар эҳтиёжини қай воситалар асосида тўлдиришга қаратилган сиёсат билан ифодаланди. Амир Темурнинг ташки сиёсатида ғайритабиий ғалабаларни таъминлаб берган геосиёсий фаолиятни ўрганиш ҳамон катта қизиқиш ва баҳс-мунозаларга сабаб бўлиб келмоқда. Ҳолбуки, Соҳибқироннинг “Евросиё” минтақасида олиб борган юришлари айрим муаррихлар томонидан босқинчилик ва талончилик сифатида талкин этиб келинаётган бўлса, айримлар унинг тимсолини идеаллаштиришга интиладилар. Умуман, илмда бир томонлама ёндашувлар ҳеч қачон ҳолисликка олиб келган эмас. Давлат манфаатлари ҳоҳ ички, ҳоҳ ташқи сиёсат бўлсин, ҳокимият иродаси билан таъминланади. Шу жиҳатдан ҳар қандай манфаатлар ҳимоясидаги уруш зўравонлик, босқинчилик билан кузатилиши унинг табиатида мавжуд ҳодиса. Бинобарин, инсоният тарихида маърифатли урушлар бўлмаган. Амир Темур бобомиз бу икки кутбли курашларда бошқалардан кўра ақлли, удабурон, муваффақиятли, инсофли ва диёнатли инсон эди. У гўзал шаҳарларни, боғларни, экин-тикин қилинган ерларни яхши кўрган. Мабодо, далаларни пайҳон қилиш, шаҳарларни вайрон қилишга тўғри келган бўлса-да, бу фақат зарурат юзасидан, вазият тақозоси билан амалга оширилган. “Евросиё” минтақасида вужудга келган геосиёсий вазиятни тарихий объективлик нуқтаи назаридан эмас, муайян манфаатлар доирасида талкин

этиш ва бунда Амир Темурнинг “босқинчилик” киёфасини шакллантириш истаги сақланиб келаётганлиги мафкуравий курашларнинг ҳамон давом этиб келаётганлигидан далолат беради. Халқнинг шонли тарихи ва шавкатли шахслари қанчалик қораланса, унинг авлодларини шунчалик кўпроқ таҳқирланиши осон кечади. Шундай экан, Амир Темур ҳукмронлик қилган даврнинг бугунги замонавий урушлардан қандай фарқи бор эканлигини фаҳмлаш учун «демократия» байроғи тиғи остида бугун минглаб эмас, миллионлаб бегуноҳ одамлар қурбон бўлаётгани тарихий ҳақиқатдир. Афсуски, мазкур мафкуравий талкинлар замирида, аксинча, муаммоларнинг янги, шиддатлироқ, глобал зиддиятлари ётади. У ислом дини Ғарб учун катта таҳдид солувчи йирик маданият сифатида қарайди. Бундай муносабат маданиятлар ўртасидаги мавжуд зиддиятларни чуқурлаштириш мумкинлигини писанд қилмайди. Зиддиятларнинг негизига чуқурроқ қарайдиган бўлсак, бугунги кунда муаммоларнинг инсон омили билан боғлиқ бўлган носоғлом тенденцияларнинг тобора ортиб бораётганлигини кузатиш мумкин. У халқаро миқёсдаги гегемонлик қилиш кайфияти билан бошқалардан устунлик қила олиш руҳиятини шакллантиришга қаратилган. Бундай сиёсат турли воситалар орқали муайян давлатнинг халқаро тизимдаги нуфузининг ортиб бориши, иккинчи бир давлат мавқеининг пасайиши эвазига амалга оширилади. Шу сабабдан глобал жараёнлар ўз бағрида муросасиз ихтилофларнинг яширин зиддиятларини сақлаб келади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Алимардонов Т.Т. Амир Темур империяси. Т. Янги аср авлоди. 2021. 199 б.
2. Болтаев Б. «Амир Темурнинг миллий давлатчилик сиёсати: тарих ва ҳозирги замон» мавзусидаги Амир Темур таваллудининг 670 йиллигига бағишланган илмий конференция материаллари. Амир Темур давлатининг ҳавфсизлиги ва халқаро алоқаларни кенгайтириш учун кураш. – Т.: «Фан» нашриёти, 2006. 256-б.
3. Джагин Мароцци. Тамерлан: завоёватори дунё. Изд. «Астрел», С. 48.
4. Груссе Рене. Империя степей. Атилла, Чингизхан, Тамерлан. Изд. «Санат», 2006. С. 322–330.
5. Гаджиев, К. С. Введение в политическую философию: учеб. пособие / К. С. Гаджиев. – Москва: Логос, 2011. С. 405.

6. Тильман Нагель. Тимур – завоёватор и исламский мир позднего средневековья. – Ростовна-Дону: «Феникс», 1997. С. 395.
7. Темур тузуклари. – Т.: «Шарқ», 2005. 112 б.
8. Квинт В. Амир Темурнинг стратегик етакчилиги: “Тузуқлар”га изоҳлар. Ташкент–Санкт-Петербург. 2021. 63-б.
9. Уватов У. Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида. – Т.: «Шарқ», 1997. 79-б.
10. Хантингтон Сэмюэл. Столкновение цивилизаций? // Экономическое обозрение. 1998. № 1. С. 67.
11. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т.: «Шарқ», 1997. 115 б.
12. <https://cyberleninka.ru/article/n/evraziya-v-mirovoy-politike-retrospektivnyy-i-perspektivnyy-diskursy/viewer>

ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАР МАДАНИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

МАҲМУДАЛИ ДЕҲҚОНОВ

ТошДТУ кафедра

доценти

Аннотация: Маълумки, ҳар бир оила никоҳ муносабатлари маданияти асосида қурилади. Оила мустақамлиги жамият барқарорлиги, тинчлиги ва оқойишталигини таъминловчи муҳим омилдир. Ушбу мақолада оилавий муносабатлар маданиятининг ривожланиши тарихи ёритилган. **Таянч сўзлар:** авлод, одат, маросим, мерос, ҳуқуқ, насл.

Annotation: It is known that every family and marriage relationship is built on the basis of culture. Family strength is an important factor that ensures the stability, peace and tranquility of society. This article covers the history of the development of the culture of family relations. **Keywords:** generation, custom, ritual, heritage, right, lineage.

Аннотация: Известно, что любые семейно-брачные отношения строятся на основе культуры. Прочность семьи является важным фактором, обеспечивающим стабильность, мир и спокойствие общества. В данной статье рассматривается история развития культуры семейных отношений. **Ключевые слова:** поколение, обычай, ритуал, наследие, право, родословная.

Оилавий муносабатлар – бу ижтимоий тараққиётнинг узлуксиз жараёни ҳисобланади. Бу жараён жамиятнинг ривожланиш босқичларидаги маънавий-ахлоқий, диний-маданий ривожланиш даражаси билан боғлиқ ҳолда кечган. Кўпгина тадқиқотчилар фикрига кўра, оила – маданий мерос, ахлоқий норма ва анъаналарни ташувчи умуминсоний қадриятнинг нодир ижтимоий бирлигидир. Ҳозирги шароитда оиланинг нафақат шахс маънавий маданияти ривожланишида, балки жамият ривожига ҳам аҳамияти ортиб бормоқда.

Оилавий муносабатлар маданиятини ривожланишига олиб келган икки тамойилни кўрсатиш лозим: биринчиси, одамлар яшаш учун бирлашиб, моддий неъмат ишлаб чиқариш эҳтиёжи; иккинчиси, насл қолдириш йўли билан ҳаётни давом эттиришга интилиш. Бу иккала тамойил инсон маънавиятини такомиллаштиришни тақозо этган ва ижтимоий ҳаёт тажрибаси орқали ҳаётга татбиқ этилган. Бу жараёнларда ҳал қилувчи асосий омил ижтимоий бирлик бўлиб, шу асосда моддий неъмат яратиш такомиллаштирилган.

Оила муносабатлари ижтимоий бирлик тизимида нисбатан мустақил ҳодиса ҳисобланган. Шу билан бирга, жамият тарихий тараққиётида ижтимоий, иқтисодий, маънавий ва ахлоқий омиллар тобора муҳим аҳамият касб этиб борган. Оила ва жамият ҳар доим бир-бири билан боғлиқ ҳолда ривожланган. Шу сабабли, оила қуришнинг биологик сабаблари бир хил, аммо ижтимоий моҳияти, шакллари тез такомиллашиб, ўзгариб турган. Никоҳ барча даврларда ҳам ҳақиқий оиланинг такомиллашуви ва ривожланишига маънавий, ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилган. Никоҳ янги қуриладиган оилани давлат, жамият томонидан расмий равишда тан олиншидир. Шу сабабли ҳам никоҳни қайд этиш давлат органларининг вазифаларидан бири бўлган, унинг меъёр ва мақсадлари қонунлар билан белгиланган. Барча диний таълимотларда никоҳнинг шакли ва мақсадлари масаласига бефарқ қаралмаган. Никоҳнинг бекор қилиниши эса, давлат томонидан қайд этилган, унинг ахлоқий, ҳуқуқий меъёрлари белгилаб қўйилган.

Ислом манбаларида оила қуриш, унинг мазмун-моҳияти, оила муносабатлари маданиятига оид кўрсатма ва талаблар ўз ифодасини топган. Никоҳ – арабча сўз бўлиб, қўшилиш деган маънони англатади [3:19]. Бу фақат жисмоний жуфтлашиш эмас, балки маънавий муштарақлашидир. У ижтимоий ҳодиса бўлгани учун гувоҳлар иштирокида амалга оширилади. Бурхониддин Марғиновий ёзишича: “Билгинки, никоҳ бобида гувоҳлик шартдир”, чунки Расулulloҳ (с.а.в.): “Гувоҳларсиз никоҳ никоҳ эмас”, деганлар [1:647-648].

Ислом дини тарғиб қилган оила маданияти жоҳилия даврида ҳукм сурган оилавий муносабатлардан тубдан фарқ қилади. Жоҳилия даврида аёлларнинг оиладаги ҳуқуқлари поймол қилинган ҳолда эркак хоҳлаганича хотин олиш (15-20 та, ундан ҳам кўп) ҳуқуқига эга бўлган. Ислом манбаларида эса бу масала муайян даражада тартибга солинди. Исломга

асосланиб қуриладиган оилалар янгича мазмун ва шакл касб эта бошлади. Қарийб 1,5 минг йил давомида исломга эътиқод қилувчи халқлар исломий никоҳ асосида оила қуради ва шу давр ичида оила муносабатлари маданияти шаклланиб, мазмуни бойиб борди.

Оила хусусидаги қарашлар Қуръони карим, ҳадислар, шариат аҳқомларида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Қуръон каримнинг “Нисо”, “Талок” ва бошқа суралари оила қуришга бағишланган. Жумладан, Аллоҳ таоло “Нисо” сурасида оила қуриш қатъий никоҳ асосида бўлишини таъкидлаб, шундай марҳамат қилади: “Эй, имон келтирганлар! Сизларга хотинларни мажбурий равишда мерос қилиб олиш ҳалол эмасдир [2:80]. Яна никоҳнинг машруъ бўлиши ҳақида “Нур” сурасининг 32-оятини [2:354] “Нисо” сурасининг 3 [2:77], 24 [2:82], 127 [2:98] – оятларида ҳам эслатилган. Уларда шаръий никоҳнинг ақидавий талаб ва қоидалари, бошқа оятларда эса никоҳ ман этилган аёллар, [2:81] опа-сингилларнинг бир никоҳда жамланмаслиги [2:81] ва бошқа жиҳатлар ўз ифодасини топган.

Исломда оилавий муносабатларда эр-хотин бурчлари ҳақидаги кўрсатмалар “Ҳидоя”нинг “Никоҳ ва талок китоби”да ўз ифодасини топган. Жумладан, “Ҳидоя”да оила ва никоҳ масаласида адолатнинг асосий мезонлари сифатида инсоф ва диёнат, ҳаромдан ҳазар қилиш, поклик каби эзгу тушунчалар инобатга олинган. “Ҳидоя”да оила ва никоҳ масаласида муҳим аҳамиятга эга ҳукмлардан бири аёлнинг никоҳ тўғрисида билиши, унда қандай ҳақ-ҳуқуқлари мавжудлиги ҳақида маълумотга эга бўлиши эди. “Никоҳнинг асл моҳияти ҳақида илм бўлиши, эркак ва аёлнинг ижтимоий, иқтисодий, маънавий ва ахлоқий жиҳатдан мумкин қадар бир-бирига тенг бўлиши муҳим шартлардан деб қаралади. Жумладан, никоҳда тенглик хусусида шундай дейилади: “Огоҳ бўлингларки, аёлларни фақат ўзларига тенг бўлган кишиларгагина берсинлар” [1:675].

Никоҳ оила таянчи, насл-насаби ва поклигини сақловчи, оилада соғлом муҳитни пайдо қилувчи, инсон одоб-ахлоқини ушлаб турувчи муқаддас тушунчадир. Шунинг учун Қуръони каримда унга катта аҳамият берилган. Никоҳ ҳар бир мусулмон эркак ва аёл учун оила қуришда қўлланадиган зарурий шаръий амал ҳисобланади. Ҳатто оила қуришга моддий имконияти бўлмаган кишиларни ҳам оилали қилиб қўйишга даъват этилади.

Масалан, Аллоҳ таоло Қуръони каримнинг Нур сураси 32-оятда шундай марҳамат қилади: “Сизларнинг орангиздаги тул (эркак ва аёл) ларни ҳамда қул ва чўриларингиздан яроқлиларини уйлантирингиз! Агар (улар) камбағал бўлсалар, Аллоҳ уларни ўз фазли билан бойитур. Аллоҳ (фазлу қарами) кенг ва доно зотдир” [2:77].

Жамият таянчи бўлган оила муносабатлари маданиятининг шаклланиши ва ривожланиш босқичларини тадқиқ этишда диний (исломий) омилни ҳам ҳисобга олиш зарур. Ҳозирги кунда ёш авлодни тарбиялашда нафақат ота-она, балки

жамоатчилик фикри, маҳалла-қўй таъсири ҳам катта аҳамият касб этмоқда. Оилада янги инсон шаклланади, маънавий, jismoniy камолга етади. Шунинг учун ҳам истиқлол даврининг энг муҳим вазифаларидан бири—мустақкам оилани яратишдир.

Ислом дини кенг тарқалган Ўзбекистонда тарихан ўзбек оиласининг ривожланиш босқичлари исломий таълимотлар таъсирида ўтган. Миллий ва исломий қадриятлар асосида оилада бир томондан, ота-оналар билан болалар ўртасида меҳр-окибат, ҳурмат-иззат шаклланган, иккинчи томондан, ота-оналар ҳам ўз фарзандларини етук инсон қилиб тарбиялашга эътибор қаратган. Яхши тарбия қўрган бола ота-онага ҳам катта ҳурмат олиб келади.

Қуръони карим ва ҳадисларда оила, никоҳ ва фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор қаратилади. Жумладан, Аллоҳ таоло Ўзининг муқаддас китобида: “Аллоҳ сизлар учун ўзларингиздан жуфтлар яратиб, жуфтларингиздан сизлар учун ўғиллар ва набиралар пайдо қилди ва сизларни пок нарсалардан ризқлантиради” [2:354] деб марҳамат қилади. Ўзбек оиласида қадимдан таълим-тарбия аънаъасига риоя қилинган. Исломда оиладаги тарбияда фарзандлар соғлом бўлиб ўсиши ҳисобга олинади, одамларнинг моли, жони ва обрўйига путур етказадиган нарсалар ҳаром деб ҳукм қилинади. Ёшларни ҳалол меҳнатга ўргатиш, уларнинг ҳалол

билан ҳаромни ажратиши ва жамиятда ўз ўрнини топа олиши учун Қуръони карим ва ҳадисларда келган кўрсатмаларга амал қилинади.

Ота-онанинг ўз болаларига ғамхўрлик қилиши, ўзбек халқи аънаъаларида катта ўрин олган. Бундай оилаларда ўсган болалар маънавиятида меҳнатсеварлик, ота-она ва ака-укаларига нисбатан меҳрибонлик фазилати шаклланади. Оила муносабатлари маданиятининг ислом таълимоти асосида шакллантириш Қуръони каримнинг қатор оятлари, ҳадислар ва шариат аҳкомларида ўз ифодасини топган. Ушбу кўрсатмаларга риоя қилган мусулмонлар ислом маънавиятига эга бўлган. Улар: ота-онага яхшилик қилиш, қариндошлар билан мунтазам алоқада бўлиш ва уларнинг ҳурсандчилиги ёки мусибат маросимларида иштирок этиш, дўстлар ва қўшнилари билан яхши муносабат ўрнатиш, саломлашиш ва алик олиш, бегона хонадонга киришдан аввал изн сўраш, келган одамга ёнидан жой бериш, ширин муомала қилиш, ҳаром ва ёмонликдан сақланиш, бир-бирига яхшиликни ўргатиш, имонли, эътиқодли бўлиш, мусибатга сабр қилиш, ростгўй ва ҳалол кишиларни ҳурмат қилиш, хато қилган кишиларни кечириш каби фазилатлардир. Ўзбек халқи менталитетига хос бундай хусусиятлар нафақат исломий қадриятлар, балки миллийликни ҳам қамраб олган ҳолда маънавиятни бойитишга хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бурҳониддин Марғиноний. Ҳидоя. –Тошкент: Адолат, 2001. Т.1.
2. Қуръони карим маънолари таржимаси ва тафсири Абдулазиз Мансур. –Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007.
3. Отаҳўжаев Ф. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. – Тошкент: Адолат, 1995.

DAVLAT SUVERENITETINI MUSTAHKAMLASHNING IJTIMOY- SIYOSIY OMILLARI

SANJAR HAMROYEV

Toshkent kimyo-texnologiya
instituti katta o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada globallashuv sharoitida milliy davlat suverenitetini mustahkamlashning ijtimoiy-siyosiy omillari tahlil qilingan bo'lib, unga ta'sir o'tkazishning turli usul va vositalari falsafiy nuqtayi nazardan ko'rsatib berilgan.

Tayanch so'zlar: globallashuv, suverenitet, davlat suvereniteti, siyosiy omil, ijtimoiy omil, tahdid.

Annotation: This article analyzes the socio-political factors of national state sovereignty in the context of globalization, and shows various methods and means of influencing it from a philosophical point of view. **Keywords:** globalization, sovereignty, state sovereignty, political factor, social factor, threat.

Аннотация: В данной статье анализируются социально-политические факторы национального государственного суверенитета в условиях глобализации, а также показаны различные методы и средства воздействия на него с философской точки зрения. **Ключевые слова:** глобализация, суверенитет, государственный суверенитет, политический фактор, социальный фактор, угроза.

Dunyo hamjamiyati bugun globallashuv shiddatining ta'sirida misli ko'rilmagan o'zgarishlar girdobida yashamoqda. Ayniqsa, internet va axborot texnologiyalari rivoji milliy suverenitet xavfsizligi masalasiga oldingidan ham jiddiy yondashuv kerakligini anglatmoqda. Chunki, rivojlanayotgan mamlakatlarning ilg'or davlatlarga texnik va texnologik «qaram»ligi ularning milliy davlat suvereniteti cheklanishiga olib kelmoqda. Bu e'tirof etilgan xalqaro huquq normalarining buzilishi bo'libgina qolmay, jahon liderligi uchun keskin kurashda xalqlar, millatlar kelajagini savol ostiga qo'yimoqda va dunyoning barqarorligiga putur yetkazmoqda.

Globallashuv va davlat suvereniteti munosabatlari, ularning o'zaro ta'siri, turli tahdidlar sifatida namoyon bo'lishi masalalari dunyo va yurtimiz olimlari tomonidan doimiy ravishda o'rganib kelinayotgan asosiy mavzulardan biri bo'lib qolmoqda. Jumladan, globallashuvning milliy suverenitetga ta'sirini keng ko'lamda o'rganish o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlangan bo'lib, Bek Ulrix, Richard Bolduin, Entoni Giddens [1], M.Delyagin, A.Isayev, N.Grachyov, Ye.Azroyans [2], S.Otamuratov, Sh.Paxrutdinov,

Sh.G'oyibnazarov, S.Safoyev [5] va boshqalarning tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan. Ularning tahlilidan xulosa shu bo'ldiki, aksariyatida globallashuv jarayoniga bir tomonlama, ya'ni uning mamlakatlar taraqqiyotiga o'tkazayotgan ijobiy ta'siriga ustuvorlik berilmoqda. Bu esa rivojlanayotgan mamlakatlarni yuksak taraqqiyotga erishgan mamlakatlarga bog'lab qo'yimoqda, oqibatda ular milliy davlatchiligidan mahrum bo'lmoqda. Bu kabi masalalarga yetarli darajada ilmiy e'tibor qaratilmayapti.

Ma'lumki, “suverenitet” tushunchasi huquqiy jihatdan davlatning ichki va tashqi siyosatda to'la mustaqilligini, mamlakat hududida hokimiyatning oliyligini anglatadi. Uning “davlat suvereniteti”, “millat suvereniteti”, “xalq suvereniteti” kabi ko'rinishlari mavjud bo'lib, bugungi kun jahon geosiyosatida «mutlaq suverenlik» tobora nisbiy ahamiyat kasb etmoqda, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Chunki har bir davlat qaysidir xalqaro tashkilot yo muayyan shartnomaviy tuzilmalar, alyanslarga qo'shilish orqali o'z suverenitetini «ixtiyoriy-majburiy» tarzda o'sha tashkilotlarga taqdim qilmoqda yo cheklamoqda. Afsuski, bunga obyektiv hodisa sifatida qaralmoqda. Quyida milliy davlat

suverenitetini mustahkamlashning siyosiy va ijtimoiy omillarini tahlil qilamiz.

Siyosiy omil. Jahonda yagona iqtisodiy tizim yaratish bo'yicha bir qator muvaffaqiyatli urinishlarni amalga oshirgan globallashuv siyosatda ham shuning monandi tomon oshiqmoqda. Chunki to'g'ri siyosat yuritish iqtisodiy barqarorlikning kafolati bo'lib xizmat qiladi. Jamiyatning barcha sohalarini bir-biriga «zanjir» kabi bog'liq bo'lib, ayniqsa, oqilona siyosat iqtisodiyotning barqaror o'sishida o'z aksini topadi. Shuning uchun ham bugungi kunda iqtisodiyotda «siyosiy iqtisod», siyosatda esa «iqtisodiy siyosat» yo'nalishlari har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunga asosiy sabab esa globallashuvning ushbu sohalariga birdek ta'siridir.

Amerikalik olim M.Makdugal xalqaro munosabatlarda o'rnatilgan normalarga amal qilishda subyektlarni majburlashning quyidagi to'rt vositasini ko'rsatgan: 1) diplomatik, jumladan, kuch bilan tahdid qilish; 2) mafkuraviy; 3) iqtisodiy; 4) harbiy [4:25]. Ko'rinib turganidek, bu vositalarning har biri xalqaro huquqning subyektlariga ta'sir o'tkazishning eng samarali usullari bo'lib, ular orqali davlatlar suvereniteti cheklanishiga shubha yo'q.

Globallashuv odatda ko'proq beqaror siyosat yuritayotgan kam rivojlangan davlatlarga salbiy ta'sir qiladi. Chunki bunday mamlakatlarda ularni tartibsizliklar, davlat hokimiyati boshqaruvida, ma'muriy hududlarda boshboshdoqlik, urug'-aymoqchilik, korrupsiya kabi illatlar urchigan bo'ladi. Natijada turli tashqi kuchlar o'z geosiyosiy maqsadlari yo'lida mahalliy aholini har xil jinoyiy uyushmalarga jalb qilib, ularni amaldagi hukumatga, davlatga qarshi gij-gijlay boshlaydi. Bunga misol tariqasida Yaqin Sharq mintaqasidagi vaziyat hamon keskinligicha qolayotganini keltirish mumkin. Liviya, Suriya kabi mamlakatlar siyosiy boshqaruvidagi boshboshdoqliklar ularning hududiy yaxlitligiga, suverenitetiga putur yetkazdi. Bundan boshqa xalqaro «yo'linchi»lar o'z maqsadlari yo'lida foydalanayotgani kundek ravshan. Afsuslanarli tomoni shundaki, ushbu mintaqada aholisining aksar qismi yagona millat, o'xshash milliy qadriyatlar va hayot tarzi kabi birlashish, kelishish uchun eng muhim atributlari bo'lishiga qaramay, o'zaro dushmanlik, separatizm kayfiyatini saqlab qolmoqda. Shubha yo'qki, bunda global boshqaruvda siyosiy yetakchilikni da'vo qilayotgan kuchlarning «bo'lib tashla va hukmronlik qil» [6:123] tamoyili asosidagi harakatlari katta rol o'ynamoqda. Ayniqsa, ular muayyan xalqlar, millatlar orasida davlatning kamchiliklarini ataylab bo'rttirib ko'rsatish, har qanday yo'l bilan bo'lmasin mavjud siyosiy tuzumga muxolifatchi kuchlarni shakllantirish kabi usullar yordamida ijtimoiy-siyosiy parokandalikni «rag'batlantirmoqda». Bu esa bora-bora milliy suverenitetni boshqalar tomonidan «himoya qilinishi»ga olib kelmoqda.

Ko'rinib turibdiki, globallashuvning milliy davlatlar siyosatiga ta'siri taraqqiy etgan mamlakatlarning iqtisodiy manfaatlari asosiga qurilmoqda. Eng ajablanarlisi, bundan o'sha mamlakat fuqarolari emas, balki sanoqli insonlargina, aniqrog'i, oligarxlar manfaat ko'rmoqda. Chunki uzoqda joylashgan muayyan mamlakatdagi mojarolarni hal qilish uchun qaysidir davlat katta mablag' sarflab, buning ustiga qanchadan qancha yo'qotishlar, qurbonlar evaziga o'sha mamlakatning boyliklariga ega chiqib, aholisini ekspluatatsiya qilish orqali ko'proq daromad olish kabi manfaatlar yotganini anglash qiyin emas. Masalan, bugungi kunda Turkiyaning Ozarbayjonga, Rossiyaning Suriyaga, AQSHning Ukrainaga ko'rsatayotgan yordamlari ortida ham ayni yuqorida aytilgan maqsadlar turibdi. Bundan tashqari, shundog'am ichki muammolari yetarli bo'lgan Turkiya, Rossiya kabi mamlakatlar uchun tashqi siyosatdagi «muvaffaqiyatlar» ichki siyosatdagi kamchiliklarni «bosdi-bosdi» qilishga xizmat qilmoqda.

Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, fikrimizcha, globallashuv sharoitida siyosatning muvaffaqiyati avvalo diplomatiya, so'ngra harbiy salohiyatga bog'liq. Chunki oldingi davrlarda harbiy salohiyat jahon siyosatida muayyan masalani hal qiluvchi asosiy kuch sifatida qaralgan bo'lsa, endilikda uning yolg'iz o'zi hech kimga g'alaba olib kelmasligi ayon bo'ldi va mohirona diplomatiya global ahamiyat kasb eta boshladi.

Bu haqda O'zbekistonning sobiq tashqi ishlar vaziri Abdulaziz Komilov bunday deydi: «Global dunyo qurilishining arxitekturasini doimiy o'zgarish jarayonini boshdan kechiryapti. Shubhasiz, bu muayyan tahdid va xavf-xatarlarni ham keltirib chiqarmoqdaki, ularga turli yo'llar bilan, jumladan, harbiy ittifoqlar va tashkilotlar vositasida qarshi turish mumkin. Biroq xavfsizlikka nisbatan tahdidlarga to'qnash kelganda, faqat harbiy kuch yo'lini tanlash hamisha ham kutilgan natijani bermaydi. Axir, samaradorligi kam bo'lmagan va hatto ko'pgina holatlarda xavfsizlikka nisbatan tahdidlarga qarshi turishda lozim darajada ta'sirchan boshqa vositalar ham bor-ku. Ana shunday vositalardan biri bu – diplomatiya» [3:4]. Bundan ko'rinib turibdiki, davlatlar o'z manfaatlarini uchun yetuk, mohir diplomatlarni, siyosatchilarni tarbiyalashi kerak. Bu globallashuv sharoitida suverenitetni saqlab qolishning eng xavfsiz, yo'qotishsiz va «kamchiqim» imkoniyatini ochib beradi.

Ijtimoiy omil. Globallashuv fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, sport, nogironlar, yoshlar masalalari kabi sohalar orqali ham davlatlarning suverenitetiga ta'sir ko'rsatmoqda. Jarayonning ijobiy rolini e'tirof etamiz, lekin boshqa tomoniga nazar tashlash ham kerak.

Globallashuv ilm-fan imkoniyatlarini yangi pog'onaga olib chiqmoqda. Ayniqsa, dunyo bo'ylab olimlar, ilmiy tadqiqot institutlari o'rtasidagi muloqot ko'lamining kengayishi «intellektual global muhit» yaratilishiga zamin hozirladi va bu, avvalo, boy, yuksak rivojlangan davlatlarning qudratini yanada oshirmoqda. Endi rivojlanish yo'lga kirgan qashshoq davlatlar esa ularga intellektual qobiliyatli kadrlar yetkazib berish vazifasini bajarmoqda. O'z tug'ilib o'sgan davlati rivoji, vatandoshlari farovonligi yo'lida xizmat qilishi kerak bo'lgan kadrlar, afsuski, turli sabablarga ko'ra, o'zgalar taraqqiyotiga hissa qo'shmoqda. Buning milliy davlat suverenitetiga daxl qiladigan tomoni shundaki, ziyolilarning, intellektual salohiyatli yosh kadrlarning o'z mamlakatini tark etishi odat tusiga aylansa, davlatda ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy yuksalish tobora ortga surilib, xalq turmush tarzida ijobiy tomonga siljish kuzatilmaydi. Oqibatda davlat tashqi kuchlarga qaram bo'lib qoladi.

Albatta, globallashuv sharoitida «beg'araz yordam» degan tushunchaga o'rin yo'q, buning ortida qandaydir manfaat bo'lishi tabiiy holdir. Shunday ekan milliy davlatlar qanchalik qiyin bo'lmasin ijtimoiy sohaga: fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya, yoshlar masalalariga jiddiy e'tibor qaratishi suverenitetni globallashuvning salbiy ta'siridan saqlab qoladi.

Bugun globallashuv markazlari sifatida dong taratayotgan mamlakatlar yuksalishida aynan kambag'al qashshoq davlatlardan aksar ijtimoiy sabablarga ko'ra ko'chib ketgan intellektuallarning xizmati beqiyos bo'lmoqda. Misol uchun, AQSHda biotexnologiya sohasidagi ishlaydiganlarning ko'pchiligi muhojirlardir. Umuman olganda, ilm-fan, innovatsiya nafaqat AQSHda, balki aksariyat rivojlangan mamlakatlarda aynan immigrantlar yordami bilan rivojlanmoqda. Buning yorqin dalili sifatida 2021-yil 6-mayda Jahon vaktsina kongressi (World Vaccine Congress Washington 2021)da AQSHning «Moderna» preparati «KOVIDga qarshi eng yaxshi vaktsina» nominatsiyasida g'olib bo'ldi. Eng qiziq tomoni u Vengriyada tug'ilgan olim Katalin Kariko tomonidan yaratilgan texnologiya asosida ishlaydi va uning ta'sischilaridan biri Livanda tug'ilgan. Yana bir e'tirof etilgan AQSH va Germaniya hamkorligidagi «Pfizer» vaktsinasini esa turk muhojirlari Ugur Shahin va O'zlem Turechi bosh direktori gretsiyalik muhojir bo'lgan Albert Burla kompaniyasi yordamida bozorga olib chiqqan. Xitoy taraqqiyotining ham kafolati olimlar, ilmiy tadqiqotlarga ayamasdan sarf qilinayotgan mablag'lar, yaratilayotgan sharoitlardir. Ayniqsa, Xitoyning «ming talant» [7] loyihasi o'zining ko'p samara bermoqda. Natijada dunyo olimlari o'z ilmiy tadqiqotlarini amalga oshirishda Xitoyni tanlamoqda. Sport sohasida ham ko'plab rivojlangan davlatlar sharafiga jahon maydonlarida asli kelib chiqishi muhojir bo'lgan o'zga millat vakillari himoya qilayotganini globallashuvning imkoniyati sifatida baholashimiz mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, globallashuv milliy davlatlar suverenitetini mustahkamlash barobarida unga tahdid sifatida ham

namoyon bo'lmoqda. Bunga bir qator siyosiy, ijtimoiy omillar turtki berib, ularni o'z vaqtida anglab yetish hamda kerakli profilaktik choralarni ishlab chiqish milliy davlatlar oldidagi eng

asosiy zaruratga aylanmoqda. Aks holda, buning badali milliy suverenitet boy berilishiga va millat taqdiri xavf ostida qolishiga olib kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бек У. Что такое глобализация? – М.: Прогресс-Традиция, 2001; Болдуин Р. Великая конвергенция: информационные технологии и новая глобализация. – М.: Дело, 2018; Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. – М.: Весь Мир, 2004;
2. Делягин М.Г. Конец эпохи: осторожно, двери открываются! Том I., Том II Общая теория глобализации. – М.: Книжный мир, 2019; Исаев И.А. Суверенитет: закрытое пространство власти. – М.: Проспект, 2017; Грачев Н.И. Происхождение суверенитета: Верховная власть в мировоззрении и практике государственного строительства традиционного общества. – М.: Зеркало-М, 2009; Азроянц Э. А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции. – М.: Новый век. 2002.
3. Komilov A. Yangi O'zbekiston gazetasi, 2021 yil 8 oktyab,

200-son.

4. Lukashuk I.I., Saidov A.X. Hozirgi zamon xalqaro huquq nazariyasi asoslari. – T.: Adolat, 2006.
5. Otamuratov S. Globallashuv va millat. (siyosiy-falsafiy tahlil). T.: Yangi asr avlodi, 2008. // Otamuratov S. Globallashuv va milliy- ma'naviy xavfsizlik. T.: O'zbekiston, 2013. // Otamuratov S. Globallashuv: millatni asrash mas'uliyati (siyosiy-falsafiy qirralari). T.: O'zbekiston, 2018; Paxrutdinov Sh. Tahdid – halokatli kuch (maqola va ma'ruzalar to'plami). T.: Akademiya, 2001; G'oyibnazarov Sh. Ommaviy madaniyat. T.: O'zbekiston, 2012. // G'oyibnazarov Sh. Xalqaro terrorizm: ildizi, omillari va manbalari. T.: O'zbekiston, 2013. // G'oyibnazarov Sh. Islom terrorizmga qarshi. T.: O'zbekiston, 2021; Safoyev S. Markaziy Osiyodagi geosiyosat. T.: Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2005.
6. Ergashev Sh. Jahon tarixi. T.: O'zbekiston, 2016.
7. <https://davr24.uz/oz/archives/3654>

МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШНИНГ МИЛЛИЙ МАНФААТЛАРНИ ТАЪМИНЛАШДАГИ ВАЗИФАЛАРИ

РУСТАМ МАМАТҚУЛОВ
Тошкент Кимё-технология
институтини камта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада миллий ўзликни англашнинг миллий манфаатлар амалга оширишдаги бир қатор функция-вазифалари: баҳоловчи, етакловчи, мослашувчи, ҳимояловчи, ҳаракатга келтирувчи каби жиҳатлари таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: миллий ўзликни англаш, миллий манфаат, миллий руҳият, маънавият, функция, вазифа, ҳаракат.

Annotation: The article analyzes a number of functions-tasks of national self-awareness in the realization of national interests: such aspects as evaluator, leader, adaptor, protector, mobilizer. The author puts forward his thoughts on the topic.

Keywords: national self-awareness, national interest, national psyche, spirituality, function, task, Action.

Аннотация: В статье анализируется ряд функций-задач национального самосознания в реализации национальных интересов: такие аспекты, как оценщик, лидер, адаптатор, защитник, мобилизатор. Автор высказывает свои соображения по теме. **Ключевые слова:** национальное самосознание, национальный интерес, национальная психика, духовность, функция, задача, действие.

Қириш. Миллий ўзликни англаш ривожини миллий манфаатлар амалга оширишнинг янги шароитдаги роли, унинг бир қатор вазифаларини тақозо қилади. Яъни у маълум вазифаларни адо этиш орқали миллат манфаатини таъминлайди. “Маълумки, бутун дунёда кескин кураш ва рақобат ҳукм сурмоқда, манфаатлар тўқнашувини кучаймоқда. Глобаллашув жараёнлари инсоният учун бекиёс янги имкониятлар билан бирга қўтилмаган муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Миллий ўзлик ва маънавий қадриятларга қарши таҳдид ва хатарлар тобора ортмоқда.” [1] Шундай шароитда миллатларнинг ўзликни англаш жараёнлари мақсадли йўналишда эканлиги манфаатлар амалга ошиши ва уйғунлашувини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бир қатор олимлар томонидан миллий ўзликни англаш вазифалари, асосан, ўрганилаётган тадқиқот мавзуларининг кичик бир қисми сифатида олиб қаралган. Уларда баҳоловчи, ундовчи, меъёрий мувофиқлаштирувчи [5], шунингдек, мослашув ҳимоя функциялари: билиш, ўз-ўзини назорат қилиш ва масъулият функциялари [4] мавжудлиги кўрсатилган. Ушбу муаллифлар миллий ўзликни англаш функцияларини мустақил мавзу сифатида олиб ўрганмаган. Боз устига, ҳозирги давр миллий тараққиёт жараёнлари мазкур ҳодисани мустақиллик ва миллий манфаатлар қўламини кенгайтириш билан боғлиқ ҳолда қарашни тақозо этмоқда. Олим В.Қўчқоров “миллий ўзликни англаш ривожини унинг “миллий-мафкуравий (идеологик); миллий-маданий (парадигмал); ижтимоий-амалий (прагматик) вазифаларни бажариши билан характерлайди,” [6:86]

деган фикрни илгари суради. Миллий мафкуравий вазифани бажариш учун миллий ўзликни англаш ҳодисаси анча юксалган бўлиши зарур. Чунки “мафкура ижтимоий борлиқнинг, ... инсон онгида акс этиши, инсон томонидан таъминланиб, бир бутун тузим ҳолига келтирилиши ва бу тизимнинг амалий фаолиятда назарий асос ҳамда руҳий таянч бўлиб хизмат қилишидир” [2:106-107]. Миллий-стратегик мақсаднинг миллий манфаатларимизга монанд, мос бўлиши ушбу ғояни мафкуравий даражада англашга ҳам боғлиқ. Профессор С.Отамуратов миллий ўзликни англаш функцияларини белгилашда, аввало унинг маънавий ҳодисалигидан келиб чиқиб, консолидация (миллатни бирлаштирувчи) ҳаракатлантирувчи, манфаатларни англаш ва тарбияловчи қабиларни киритиш зарурлигини кўрсатади [3:118-119]. Муаллиф ушбу функцияларни миллат шаклланишининг илк босқичларида этник жамоаларнинг ўзлигини англашда, маънавий яқинлик – тиллар бирлиги, анъаналар, урф-одат, қадриятлар ҳамда ҳудудий бирлик ва умумийлик аҳамиятини тушуниш, манфаатларни англаш ва амалга оширишдаги таъсирини алоҳида кўрсатади. Дарҳақиқат, моддий-иқтисодий алоқалар туфайли бирлашган этник гуруҳлар, жамоалар, шу омилнинг барқарор бўлмаган ҳолатида маънавий-руҳий бирлик омили уларнинг манфаатини сақлаб қолишда бирлаштирувчи ва мустаҳкамловчи вазифани бажаради. У миллий манфаатлардаги устувор йўналишларга қараб ўзгариб боради.

Тадиққот методологияси. Ҳар бир тарихий шароит тақозо этаётган муаммолар характери миллий ўзликнинг

ривожланишдаги функцияларида ҳам ўзгариш ясади. Масалан, мустақилликкача бўлган даврда миллатни сақлаб қолиш, мустамлакачиликка барҳам бериш, тил, урф-одат ва маданиятни ҳимоялаш каби масалалар асосий йўналишни ташкил этган. Тўғри, мустабид тузим шароитида бу нарсача очик, ошқора содир бўлмаса-да, миллат аъзоларининг ёт мафкура талабларига “масъулиятсизлик”, мавжуд тузум ғояларига “бефарқлик”, ижтимоий ҳаётга норозилик ҳаракатлари зимдан амалга ошган.

Мустақилликка эришиш арафасида бу функция фаоллашди. Миллатда ўз тарихига, миллий-маданий меросига мурожаат қилиш, кадриятларни саралаш, миллий-давлатчилик асосларини тиклаш каби масала билан боғлиқ руҳият пайдо бўлди. Бу ҳолат миллий-этник жамоаларни миллий эҳтиёжни зарурий ҳолда миллий манфаат даражасида англаш ва ҳал этишга даъват этди. Кўп миллатли давлатларда бирлаштирувчилик функцияси миллатлараро муносабатларда манфаатларни англаш, амалга ошириш ва ҳимоя қилиш сари барча кучларни ўз атрофида мужассам этади. Шу ўринда таъкидлаш керакки, миллий ўзликни англашдаги консолидация бўлиши учун миллат вакиллари, этник жамоалар маънавий-маърифий мукамал, бирлашувларидан мақсад моҳиятини англаб, тушуниб етиш салоҳиятига ҳам эга бўлишлари муҳимдир. Акс ҳолда, миллий ўзликни англаш ривожидан кўзланган мақсад оммавий фожиялар, миллий зиддиятларга сабаб бўлади. Шунинг учун, ушбу жараённинг аҳамиятини ўз вақтида англаб етиш консолидация содир бўлишига тегишли шарт-шароит, имкон бўлиб хизмат этади.

Олим С.Отамуратов, миллий ўзликни англашдаги бирлаштирувчилик функциясини унинг бошқа вазифалари билан ўзаро боғлиқ ҳолда қарашни тавсия этади. “Улар тарбияловчи функциялар билан ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатади. Миллий ўз-ўзини англашнинг мазкур функцияси миллатнинг интеллектуал имкониятларини шакллантириш билан ўзаро боғлиқдир” [3:121].

Таҳлил ва натижалар. Тарбия ўз-ўзидан амалга ошмайди. Бунинг учун ташқи ва ички омиллар таъсири бўлиши лозим. Этник жамоалар шаклланиши, ривож ўз ички хусусиятларининг таъсирида ва ўзга этник жамоалар маданий таърибаси асосида бўлади. Миллий ўзликни англашдаги тарбиявий вазифа, аввало, миллатнинг ўз ички миллий эҳтиёжлари ва манфаатларини юзага чиқариш, амалга оширишга қаратилади. Акс ҳолда миллийликдаги “мен”лик хусусияти “ўзгалар” таъсирида ривожланмай қолади. Демак, тарбия айни вақтда салбийликка йўл қўймаслик, ижобийликка имкон бериш тарзида бўлиши, миллий манфаатларнинг умуминсоний кадриятлар билан муштараклашувига хизмат қилади. Миллий ўзликни англашдан мақсад ҳам миллий борлиқни сақлаш, ривожлантириш, уни ташқи ва ички таҳдидлардан огоҳ этиб туришдир.

Турли миллатлардаги ўхшашлик, умумийлик уларнинг айнанлигини билдирмайди. Улардаги ўзига хос фарқлар миллий манфаатлардаги мунозараларга сабаб бўлади ва бу табиий ҳолдир. Лекин бу тарбиявийлик вазифаси шароитида унча хавфли эмас. Чунки миллий ўзликни англашдаги ана шу тарбиявийлик хусусияти манфаатлардаги “ўзига” ва “ўзгаларга” тегишлилик чегараси меъёрини аниқлаб беради. Демак, миллий ўзликнинг тарбиявий функцияси нафақат кам ривожланган миллатларда, умуман, барча миллатлар манфаатларининг юзага чиқишида ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Тарбиявий функция миллий ўзликни англаш ривожланишида миллий манфаатлар тўғридан-тўғри ҳал этилишини таъминловчи омилдир. Унинг бу функцияси ҳар қандай ижтимоий омиллар ўзгаришида, ҳаттоки, инкирозли ҳолатларда ҳам миллатни сақлаб қолади ва манфаатларини ҳимоя этади. Чунки у миллий манфаатларни амалга оширишни миллатнинг “...маданият, анъаналар, урф-одатлар, кадриятлар ва тилга оид миллий хусусиятлари” [3:121] дан фойдаланган ҳолда намоён қилади. Миллий манфаатларни амалга оширишда тарбиявий функцияси миллатнинг илдизидан келиб чиқиб, айни вақтда унинг ҳозирда мавжуд бўлиши ҳолатига қаратилади. Бу эса миллатни тенглар ичида тенг бўлишга, ҳам жисмонан, ҳам руҳий камол топишга ва жаҳон цивилизацияси билан ҳамоханликда ривожига олиб келади.

Хулоса ва таклифлар. Миллат ўзлигини англашдан мақсад, аввало, унинг манфаатларини ҳимоя этиш ва амалга оширишдан иборатдир. Миллатнинг консолидацияси ва тарбияси, сайқал топишининг ўзи унинг эҳтиёжлари ва манфаатларини амалга оширишда етарли эмас. У фақат маълум мақсад атрофида бирлашиш, тушуниб етиш ва англашга қаратилган ҳаракатдир. Миллий манфаатларнинг ҳақиқий реализацияси унинг вакиллари саъй-ҳаракати, фаолиятини тақозо этади. Миллий ўзликни англашдаги ҳаракат функцияси худди шу вазифага қаратилади. “Миллий ўзликни англашнинг ҳаракатга келтирувчанлик функцияси бошқа функцияларга қараганда анча шиддатли ва миллатнинг руҳиятини моддий кучга айлантиришда устувор аҳамиятга эгадир. Миллат учун умумий ҳисобланган муаммолар юзага келган шароитларда ўзликни англашнинг ҳаракатга келтирувчи функция ишга тушиб кетади” [3:123]. Аслида миллат мавжуд бўлиши унинг доимий ўзгаришда бўлишини тақозо этади. Миллий ўзликни англашдаги ҳаракат хусусияти миллатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ҳамда маънавий-руҳий ҳолатларини, аҳволини ҳис қилишда, миллатнинг ўз ички муаммоларини ҳамда умуминсоний масалаларни ҳал этишда таъсир кучига эгадир. Бироқ у ички миллий муаммолар билан чалғиб, умуминсоний ҳаракат сари йўналишдан узилиб қолмаслиги зарур. Акс ҳолда, миллий чегараланиш, ўз қобиғига ўралиб қолиши кузатилади. Бу нарсача миллат эҳтиёжларини қондиришни чегаралаб қўйиш билан бирга глобал муаммолар гирдобидида қолиб кетишга ҳам олиб келади. Натижада, миллий манфаатлар амалга ошириш хавф остида қолиб кетаверади.

Шуни айтиш керакки, миллий ўзликни англашнинг ҳаракат функцияси миллатнинг шаклланишдаги юксаклик даражасини тақозо этади. У миллий манфаатлар моҳиятини юқори даражада англаб, тушуниб олинганлиги билан боғлиқдир. Чунки, шундай бўлмаса, бунинг ҳаракатида, ривожда ўзгариш бўлмайди. Айтиш мумкинки, миллий ўзликни англашнинг ҳаракат функцияси ички миллий муаммоларни ҳал этиб бориб, миллий тараққиётга дахлдор масалаларни тушуниш ва бартараф этишга қараб йўналиш олади. Демак, унинг бу функциясини ички миллий ҳаракат ва ундан ўсиб етиладиган ташқи миллий ҳаракатнинг юзага келиши каби икки ўзаро боғлиқ қисмга ажратиш мумкин. Миллий ўзликни англаш ривожини ана шу функцияларга амал қилиш билан таъминланади. Миллий эҳтиёжларни ва миллий тараққиёт билан боғлиқ муаммоларни ҳис этиш, тушунишнинг теранлиги, мақсадли йўналтирилганлиги миллий манфаатларни ҳал этишга бориб тақалади.

“Миллий ўзликни англашнинг яна бир функцияси бу миллатга ўз манфаатларини ва уни ҳимоя қилишни англашдир” [3:124].

Миллий ўзликни англаш нафақат миллий манфаатларни англаш ва ҳимоя қилиш, шу билан бирга, ушбу эҳтиёжлар амалга ошириш зарурлигини тушуниш ҳамдир.

Миллат ўз манфаатларининг устувор томонларини ажрата билиб, уни амалга оширишни, ундан манфаатдор ва баҳраманд бўлишни талаб эта бошлайди.

Миллий ўзликни англашнинг миллий манфаат борасидаги вазифаси миллатнинг моддий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий дунёсини, онги ва руҳиятини шакллантириш воситасида ушбу соҳадаги эҳтиёжларини ҳимоя этиш ва амалда юзага чиқаришни мақсад қилиб олади. Зеро, маънавий, руҳий баркамол инсон ўз иқтисодий ҳаётини фаровон этишдан, сиёсий-давлатчилик асосларини барпо этишдан, маданий ҳаётни ривожлантиришдан манфаатдорлиқни ҳис қилади. Юртини бой-бадавлат бўлишидан фахрланади. Унинг қашшоқлигидан руҳан эзилади. Бу ҳолат эса инсонни ўз миллати тақдири учун бефарқ қолдирмайди. Ўзи яшаётган ватани ривожини учун, ундаги ислохотлар йўлида бутун маданий-маърифий салоҳиятини ишга сола билиш учун ҳаракат қилади.

Миллий манфаатни ҳимоя қила олишга қаратилган функцияси миллатнинг жону танини, бутун ички имкониятларини ишга солади. Ҳаракат функцияси манфаатларни қарор топтиради, фаолият кўрсатишлик манфаатларнинг янгилашиб туришига олиб келувчи муҳим омилдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Жамият ҳаётининг танаси иқтисодийёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавийдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 19 январь куни маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилиши. – Тошкент. 19.01.2021.
2. Мустақиллик: илмий-оммабоп изохли луғат. Т.: Шарқ нашриёти, 1998. – Б.106-107.

3. Отамуратов С. Глобализм ва миллат. –Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б.118-119.
4. Хабибуллин К.Н. Национальное самознание интернационалистическое поведение. – Л.: “Знание”, 1998.
5. Шувалов Б.А. Человек в системе национальных отношений (философско-социологические аспекты проблемы) Автореферат. Дисс. на соискание учен. степени д.ф.н. – М.: 1980.
6. Кўчқоров В. Миллий ўзликни англаш ва ижтимоий-сиёсий жараёнлар. – Т.: Академия нашр. 2007. – Б.86.

AN'ANAVIY JAMIYATDA BILIMNING TIZIMNI SHAKLLANTIRUVCHI ROLI

DILAFRO'Z AXMEDOVA
Navoiy davlat pedagogika instituti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada an'anaviy jamiyatda bilim sohalarini va tizimining o'rnini hamda ularning asosiy funksiyalari tahlil qilingan. **Tayanch so'zlar:** an'anaviy jamiyat, ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyot, ilm-fan, din, bilim, ko'nikma, axloq.

Annotation: The article, the place and role of knowledge fields and systems, as well as the main functions of knowledge in traditional society are scientifically analyzed. **Keywords:** traditional society, social and spiritual development, science, religion, knowledge, skills, ethics.

Аннотация: В данной статье научно анализируются место и роль областей и систем знаний, а также основные функции знаний в традиционном обществе. **Ключевые слова:** традиционное общество, социальное и духовное развитие, наука, религия, знания, умения, этика.

Kirish. An'anaviy jamiyat deganda o'rnatilgan urf-odat va xulq-atvor me'yorlarini takrorlash funksiyasini bajaradigan jamiyat tushuniladi. An'anaviy jamiyatdan sanoat sivilizatsiyasiga o'tishda uchta funksiya o'rtasidagi muvozanat buziladi, instrumental funksiya boshqalarga zarar yetkazish uchun muhimroq bo'ladi. Bilimning ijtimoiy funksiyalari orasida instrumental, kommunikativ va ekzistensial turlari mavjud. Bilimlarning ijtimoiy funksiyalarini o'rganish jamiyatning o'zini o'rganish bilan bir vaqtda boshlanadi. Bilim nafaqat inson ongini ozod qilish vositasi, balki adolatli davlat va huquqiy tartibni ta'minlash shartidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Bilimlarni to'plash nafaqat ijtimoiy rivojlanish, balki insonning omon qolishi uchun ham shart bo'lib qoladi. V.E.Larichevning "astronomik belgilarning kundalik hayotida hech qanday taqvim va foydalanishsiz ovchilik va hatto yig'ish jamiyatining rivojlanishini tasavvur qilishning iloji yo'qligi to'g'risida"gi fikriga qo'shilishimiz kerak. 4-5 ming yil davomida yer yuziga tarqalish jarayonida insoniyat to'plagan bilimlar zaxirasi ishlab chiqarish iqtisodiyoti ko'nikmalarini rivojlantirish va sivilizatsiyaga o'tishda muhim rol o'ynadi" [1]. Bundan tashqari, instrumental bilimlar bilan bir qatorda, ijtimoiy bilimlar ham past sur'atlarda rivojlanmoqda. Ijtimoiy bilimlar deganda biz jamiyatning mohiyatini qanday rol, maqom, norma va institutlar tashkil etishi haqidagi bilimlarni tushunamiz. Bunday bilim sotsializatsiya natijasida olinadi va har bir shaxsning hayoti uchun bir xil darajada muhimdir. Bu bilimlar uzoq vaqt davomida tabiat haqidagi bilimlar kabi nonteretik va reflektiv bo'lmagan. Ular bilim va ko'nikmalarni ifodaladi, chunki ular ijtimoiy maqsadlarni belgilash asoslarini o'zlashtirishga imkon berdi.

An'anaviy jamiyatdagi bilimlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, bu bilimlarni so'roq qilish yoki almashtirish mumkin emas. Agar u o'z maqsadiga muvofiq ishlamasa, unda ilgari haqiqat deb hisoblangan narsa to'satdan yolg'on bo'lib chiqishi mumkinligini tan olmaslik uchun u boshqa turdagi bilimlarga "o'zgartiriladi". Buni ijtimoiy o'zini himoya qilish instinkti bilan izohlash mumkin, chunki agar bitta bilim yolg'on bo'lib chiqsa, unda hech kim tashabbuskorlarni boshqa bilimlarni tanqid qilishdan to'xtata olmaydi. Ammo bilim hali ham juda kam va qimmat, shuning uchun uni behuda sarflash mumkin emas. Masalaning iqtisodiy tomoni haqida unutmash kerak. Tarixdan ma'lumki, qadimgi sivilizatsiyalarda kamida bitta tabibga ega bo'lish uchun qabila yoki urug' yuqori haq to'lagan. Ular ovchi yoki ishchini yo'qotgan taqdirda, uning o'rniga yana bir boqish talab etiladigan odamga ega bo'lardi. Sehrgar davolovchining eksklyuzivligi unga nafaqat mahsulot va natijalarni taqsimlashda, balki ijtimoiy imtiyozlarda ham ulushni talab qilishga imkon berdi. Hech kim bunday muhim va ko'p vaqt talab qiladigan manbadan voz kechishni

xohlamagan va barcha kuchlar bilimlarni saqlab qolish uchun tashlanardi. Kichkina qabila uchun bitta jangchini yo'qotish har doim sezilarli ta'sir qilgan. Ammo butun qabila uchun zarur bo'lgan bilimlarni to'plash va qo'llash jarayonida ishtirok etgan odamni yo'qotish mumkin emas edi. Bu qabilaning o'limiga olib kelishi mumkin bo'lgan. Bunda eng muhimi texnologik bilim emas, balki ijtimoiy o'zaro ta'sirni ta'minlaydigan bilim hisoblangan. Shuning uchun ular an'anaviy jamiyatlarda juda yaxshi himoyalangan. Liberalizmni yagona mafkuraga aylantiradiganlar buni ko'pincha unutadi.

Haqiqiy progressiv va radikal liberallar erkinlik ko'p bo'lmaydi va inson qanchalik erkin bo'lsa, u o'z maqsadini amalga oshirishga shunchalik yaqin bo'ladi, deb hisoblaydi. Aslida, institutlar bilimlarni saqlab qolish va ularni qo'llash uchun sharoit yaratadigan tarzda o'zgarishi kerak. Shu bilan birga, ularni amalga oshirish mexanizmlariga fikrlash kiritilishi kerak. Bu fikrlash institutlarni tubdan o'zgartiradi.

Fikrlash va jamiyatning o'zgarishi bir-biriga parallel edi. Aksariyat tadqiqotchilar radikal o'zgarishlar miloddan avvalgi VIII - VI asrlarda boshlangan deb hisoblaydi. Aynan "uch asr davomida qadimgi jamiyatning texnik asosi mohiyatini belgilaydigan eng muhim kashfiyotlar amalga oshirildi. Qadimgi jamiyatga boshqa quldorlik jamiyatlari bilan taqqoslaganda ma'lum bir o'ziga xoslikni beradigan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hodisalar rivojlandi [2].

Ijtimoiy, texnologik yoki intellektual o'zgarishlar nima bo'lgani haqidagi bahs cheksiz davom etishi mumkin. Biroq uchta o'zgarish ham unga organik ravishda bog'liqdir. Agar aybsizlik prezumpsiyasiga asoslangan sudlar kabi nizolarni hal qilishning ushbu shakllari bo'lmaganda, klassik davr faylasuflari intellektual rasmiylashtirishning bunday katta tajribasiga tayanishi dargumon edi. Ma'lumki, an'anaviy jamiyatda guvohlar, ayblovdchilar yoki ayblanuvchilarning ko'rsatmalari turlicha bo'lgan taqdirda, sud xayoliy yoki sehrli amaliyotlarga murojaat qiladi. Bunday hollarda, har doimgidek, boshqa dunyo (g'ayritabiyy) kuchlari odamlarga yordamga keladi deb ishoniladi.

Argumentga asoslangan adolat nafaqat ijtimoiy amaliyotni, balki dunyoqarashni ham qayta tiklaydi. Biroq, bunday adolatga erishish uchun ongda inqilob zarur. Shuni unutmash kerakki, g'ayritabiyy kuchlarning qonunni ta'minlashda ishtirok etishi muqarrarliligiga ishongan taqdirda, zamonaviy adolat samaradorligi juda past bo'lib tuyuladi. Protседuralarga rioya qilish barcha jinoyatlar albatta ochiladi va jinoyatchilar topiladi deb umid qilishga imkon bermaydi, sehr esa xuddi fantastik tushuntirish har qanday muammolarni hal qilgani kabi yuz foiz natija beradi.

Ma'rifatparvarlar va ularning sotsiolog merosxo'rlarining g'ayritabiyy masalaga munosabati hayratlanarli edi. Ular cherkov

bilan kurashib, hokimiyat va tushuntirishning universal elementi vazifasini bajaradigan ma'lum bir o'rinbosarni faol ravishda izladi.

Tahsil va natijalar. Yuqorida aytilganlarning barchasi falsafaning tug'ilishini bilimning rivojlanishi va faoliyati bilan bog'liq ijtimoiy texnologiyalar sohasidagi inqilob sifatida qabul qilishga asos beradi. Oldingi bilimlardan voz kechish ijtimoiy falokatga olib kelmasligi uchun qadimgi yunon sivilizatsiyasi yangi vositalarni topdi. "Insoniyat sivilizatsiyasining asosiy vazifasi shaxslar va ularning erkin shakllanadigan birlashmalarining birgalikdagi mavjudligining tobora erkin, zo'ravonliksiz, ixtiyoriy shakllarini ta'minlashdan iborat" [3].

Ushbu yangi texnologiyalar nima degan savolga javob berish unchalik oson emas. Birinchidan, bilimning ijtimoiy nazariyasi hali shakllanmagan, ammo bilimning falsafiy nazariyasi shunday tuzilganki, bilim instrumental emas, balki mohiyatan ko'rib chiqiladi. Shu nuqtayi nazardan, falsafa odamga o'zini tushunishga, xayoliy hikoya, urf-odat va axloqdan xalos bo'lishga imkon berdi. Agar biz falsafa va mifologiyani ikkita bilim texnologiyasi sifatida taqqoslasak, unda shubhasiz juda ko'p qiziqarli narsalarni ta'kidlash mumkin.

Avvalo, falsafa bilimning yanada demokratik turi ekanini ta'kidlash kerak. Agar falsafadan oldingi jamiyatlarda bilim professionallar ongida to'plangan bo'lsa yoki normalar va urf-odatlar orqali hamma uchun ochiq hisoblangan bo'lsa, unda qadimgi yunon jamiyatida har kim eng muhim bilim sohalari ilgari surgan fikrlarga qo'shilishi, uni o'zi yaratishi mumkin edi. Bunday demokratlashtirish bilimlarni tashkil etishning yangi usuli tufayli mumkin bo'ladi [11]. Xulosaning dastlabki prinsiplari va tamoyillarini bilib, har kim o'ziga kerak bo'lgan xulosani biron bir alohida holat bo'yicha chiqarishi mumkin.

Qadimgi yunon dunyosining ijtimoiy hayotida erkinlik va unga muqarrar ravishda javobgarlikning paydo bo'lishi tubdan yangidir. K. Popper ta'kidlaganidek, shaxslar shaxsiy qaror qabul qilishni talab qiladigan sohaning mavjudligi yopiq jamiyatni ochiq jamiyatga aylantiradi. "Shaxsiy qarorlar tabu va hatto, endilikda bunday bo'lmagan siyosiy qonunlarning o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Inson oldida turganlar haqida oqilona fikr yuritish imkoniyati bu ikki turdagi jamiyatlarning biridan farqini bildiradi. Hozirgi kunda ko'pchilik yangi qonunlar va boshqa institutsional o'zgarishlarning maqsadga muvofiqligi yoki yo'qligi to'g'risida oqilona qaror qabul qilmoqda. Ya'ni, bizning harakatlarimizning mumkin bo'lgan oqibatlarini baholashga va ba'zilarini afzal ko'rishga asoslangan qarorlar" [4].

Ta'kidlash joizki, jamiyatlarning ochiq va yopiq turlari o'rtasidagi farq muqobil madaniy va tarixiy turlar sifatida G'arb va Sharq o'rtasidagi farqni eslatadi. Ammo bu tarixiy bo'linishni geografik bo'linish bilan almashtirish ko'p narsani o'zgartirmaydi. Axloqning paydo bo'lishi Sharq va G'arb bilan teng ravishda bog'liq bo'lishi mumkin. Axloqiy me'yorlar har doim ijtimoiy me'yor asosi bo'lgan. Bu mutlaqo o'ziga xos bilim turini ifodalovchi axloqdur. Axloqiy me'yorlar odamlarga mutlaqo amaliy bo'lmagan qadriyatlariga tegishli. Agar biror kishi faoliyati ijtimoiy muvaffaqiyatga erishishga qaratilgan bo'lsa, unda axloqiy me'yorlar bunga to'sqinlik qilishi mumkin. Odamlar yuqori axloqni qadrlaydi degan umid saqlanib qolmoqda. Ammo har qanday moddiy yoki ijtimoiy mukofotlarga ishonish mumkin emas.

Biroq jamiyat nuqtayi nazaridan, aksincha, sodir bo'ladi. Axloqiy me'yorlar samarali hamkorlikka hissa qo'shadi. Axloqiy me'yorlar ba'zi shaxslarni boshqalarga zarar yetkazishdan saqlaydi, degan qarash hukmron. Shu sababli shaxs uchun atrofida qiladigan axloqiy me'yorlarga rioya qilishi juda muhim. Shu bilan birga, ular hayotni murakkablashtirishi va muvaffaqiyatga to'sqinlik qilishi mumkin. Ammo bu shaxs uchun oxir-oqibat farovon jamiyatda yashash juda muhimdir.

N.N. Moiseyev genetik bo'lmagan, ya'ni ijtimoiy xotirani shakllantirish bilan bog'liq juda muhim vaziyatni ta'kidlaydi. Qadimgi odamlar sog'lig'i yoki yoshi bo'yicha reproduktiv nuqtayi nazardan kelib qabul va o'limga mahkum bo'lganlarga g'amxo'rlik qilmagan. Ular ochlikdan o'ladi yoki yirtqichlarning o'lganiga aylanadi. Chunki boshqa odamlar ularga g'amxo'rlik qilishni to'xtatadi va ba'zida ulardan faol ravishda xalos bo'ladi. "Urug' yoki qabilaning barcha a'zolarini himoya qilish to'g'risidagi qonunni amalga oshirish ibtidoiy to'dada an'anaviy munosabatlarga zid edi. Darhaqiqat, qabila farovonligini tobora ko'proq ta'minlagan donishmandlar va hunarmandlar har doim ham erkaklar o'rtasidagi

janglarda eng kuchli, eng jasur va eng omadli bo'lmagan, ularga odatiy intraspesifik tanlov alohida ustunlik bergan" [5].

N.N. Moiseyev bu hodisani "o'qituvchi" tizimining tug'ilishi bilan ajralib turadigan evolyutsion rivojlanish yo'nalishidagi burilish deb biladi. Ushbu tizim o'stida u boshqalarni o'rgata oladigan odamni emas, balki butun "ijtimoiy institutlar tomonidan shakllantirilgan keyingi avlodlarga ma'lumot uzatish tizimini" anglatadi. Oddiy o'qituvchi ushbu tizimning muhim tarkibiy qismidir, ammo u boshqa elementlarni (an'ana, huquq, agentlar, sotsializatsiya mexanizmlari va boshqalar) o'z ichiga oladi.

Ehtimol, falsafaning paydo bo'lishi fikrlash va ijtimoiy ongda inqilob bilan birga bo'lgani tasodif emas. Agar bir nechta tashabbuskor ziyolilar ongida dunyoni taqdim etish usuli, fikrlash turi va tushuntirish modelida inqilob yuz bergan bo'lsa, unda keng jamoatchilik ongida mavhum bilim "bo'sh o'yin-kulgi" emas degan fikr paydo bo'ldi. Falsafa tarixi bizga bu nuqtayi nazar qanday qilib o'z yo'lini bosib o'tganiga misol keltiradi. Diogen Laertes bizga Fales voqeasi haqida xabar beradi. Bu uning maqsadga muvofiqligi va mavhum bilimlarning amaliyotga muvofiqligini isbotlaydi.

Sanoat jamiyatlarini shakllantirish va rivojlantirishda hokimiyat, huquq va bilimlarning o'zaro bog'liqligi haqida gapirganda, ilmiy hamjamiyatning faoliyatini tashkil etishga e'tibor qaratish lozim. Ushbu faoliyat aslida boshqa kognitiv tizimlar – sudlarning faoliyatini takrorlaydi. Har bir holatda huquqni qo'llash kimningdir huquqini to'g'ridan-to'g'ri tasdiqlash yoki inkor harakati emas. Ushbu jarayondan oldin ko'pincha haqiqatni sud orqali izlash, ya'ni o'tmishda sodir bo'lgan va kimningdir huquqlarini buzgan deb taxmin qilingan voqeani qayta tiklash asossiz bo'lishi mumkin.

Sud tomonidan haqiqatni izlash shunday tashkil etilganki, aybni isbotlash jarayoni ommaviy, namoyishkorona va rasmiy protseduralar bilan bog'langan. Bu jarayon turli manfaatlar tufayli yuzaga kelgan buzilishlarni minimallashtiradi. Buning uchun adolat qarama-qarshi: ayblovchi dalillarni keltirib chiqaradi va himoya uni yo'q qilishga intiladi.

Shunga o'xshash narsa fanda ham sodir bo'lishi kerak. Bu yerda tadqiqotchilar jamoasiga ma'lum bir natija – ilmiy kashfiyot, nazariya, qonun va bayonot taklif etiladi. Tegishli malakaga ega bo'lgan jamiyatning har bir a'zosi tanqid qilishi yoki e'lon qilingan natijani tasdiqlashni talab qilishi mumkin. Dalillarga bo'lgan talab jamiyat a'zolarining individual va jamoaviy harakatlarining muhim regulyatoridir. Bundan tashqari, G'arb odamining o'ziga xos fikrlash uslubini shakllantirishda sud amaliyoti va u munozaralar tajribasi katta rol o'ynadi.

XIX asrda kapitalizm nazariyalari sanoat jamiyati sifatida vujudga keldi. Bu yerda sanoatga butun ijtimoiy tizimni boshqaradigan va uni qayta tiklaydigan lokomotiv sifatida qaraladi. Va bu yerda fan mashinist, ya'ni ushbu harakatning tashkilotchisi sifatida ishlaydi. U sanoat jamiyati nazariyasining eng rivojlangan shaklida, ya'ni XX asr birinchi yarmida paydo bo'ladi. Sanoat jamiyatining eng mashhur nazariyotchilaridan biri R. Aron pozitivizm g'oyalarni birlashtirgan sanoat sivilizatsiyasining quyidagi oltita belgisini keltiradi [6]:

1. Sanoat texnik qurilmalar – mashinalarni intensivlashtirishga asoslangan, oqilona tashkil etilgan va boshqariladigan ishlab chiqarishga asoslangan.

2. Mashinalarni takomillashtirish, shuningdek, korxonalarni boshqarishni tashkil etish uchun fanni qo'llash yuqori samaradorlik fenomenini yaratadi.

3. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va institutsional tuzilishi o'zgarib bormoqda, yirik shaharlarning chekkasida yangi ijtimoiy binolar paydo bo'lmoqda.

4. Mehnat va kapital o'rtasida yangi ijtimoiy qarama-qarshilik paydo bo'ladi, bu an'anaviy ijtimoiy qarama-qarshiliklarning butun tizimini o'zgartiradi (qashshoqlik va boylik, hokimiyat va xalq o'rtasida va boshqalar).

5. Faqat ishlab chiqarish egalari boyib ketadi, kambag'allar esa qashshoqlashadi.

6. Iqtisodiy tizim shunday tuzilganki, davlatning minimal aralashuvi boylikning maksimal o'sishiga va ishlab chiqarishni maksimal darajada rivojlantirishga qaratiladi [7].

So'nggi o'n yilliklarda falsafa, din, san'at sanoat jamiyatida ushbu madaniy hodisalar uchun abadiy yo'qolgan qadriyat sifatida qayta tiklandi. Ular yana dunyoni bilish usullari, ma'lum bir bilim turini tashuvchilar deb e'lon qilinadi. Shu bilan birga, falsafa fanlardan biri yoki butun fanning bir qismi sifatida tasdiqlanmaydi.

Aynan shu narsa bizga sanoat sivilizatsiyasining hukmronligi va uning o'sish chegarasini ko'rsatadi. XIX asrda progressiv ta'limotlarda din qoldiq, falsafa fanning mustaqil bo'lmagan qismi, san'at esa yangi bilimlarni emas, balki har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantiradigan maxsus faoliyat deb hisoblangan.

Agar biz zamonaviy ilm-fanni vakolatli hamjamiyat tomonidan zarur va foydali bilimlarni to'plash sifatida ko'rib chiqsak, unda fanni ijtimoiy hodisa sifatida anglash mumkin. Ilm-fan tarixi shuni ko'rsatadiki, hatto zamonaviy davrda ham insonlar ilm-fanni turli xil va ba'zan qarama-qarshi bilim turlari sifatida tushungan. Ilmiy bilimlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda fanning birligini ko'rsatish yanada qiyinroq.

Shuning uchun ilm-fanda yanada rivojlangan fanlar borligi, ammo gullab-yashnashi hali oldinda bo'lgan fanlar mavjud ekani haqidagi tezis olg'a surildi. Shunday qilib, ular odatda fizika haqidagi narsalarning mohiyatiga yuqori darajadagi yangilikka erishgan fan sifatida gapiradi. Shu bilan birga, biologiya hali matematikani joriy qilmagan bilim sohasi hisoblanadi [10]. Shuning uchun ular bilimlarni tashkil qilish usulida bir-biridan farq qiladi.

Ilmiy bilimlarning mohiyatini aniqlashga qiziq yondashuvni A.I.Rakitov taklif qilgan. Rakitov fikriga ko'ra, ilm-fanga boshqalardan farq qiladigan maxsus bilim turi sifatida qarash mumkin emas, chunki bu tizimlashtirilgan bilimdir. Hatto aql-idrok, falsafa yoki din haqida gapirmasdan ham tizim ekanini bilish mumkin. Ammo instrumental jihatdan ilmiy va kundalik bilimlar bir-biridan farq qiladi. Agar kundalik bilimlar ba'zi bir yoki yakuniy muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan bilim hisoblansa, unda ilmiy bilimlar, birinchi navbatda, ularning yordami bilan yangi ma'lumot olish uchun to'planadi. "Ilm-fanning amaliy va texnik qo'llanishi nafaqat jamiyat nazarida uning ahamiyatini belgilab, uni eng muhim ishlab chiqaruvchi kuchga aylantiradi, balki uni

sog'lom fikrga ta'sirining asosiy kanali bo'lib xizmat qiladi. Biroq, fanning asosiy va muhim vazifasi, uning "o'z vazifasi" har doim yangi haqiqiy bilimlarni ishlab chiqarish va ularni yaratish va baholash usullari bo'lib qoladi" [8].

Sanoat sivilizatsiyasining dunyoqarashi ma'rifat g'oyalari ta'siri ostida shakllandi. Bu yerda ilmiy bilim va texnologik taraqqiyot ijtimoiy institutlarning oqilona qayta tashkil etilishini oldindan belgilab beradigan asosiy qadriyat va omillar sifatida taqdim etiladi. Axloqiy taraqqiyot tabiat va jamiyatning universal qonunlaridan kelib chiqadigan voqealarning asl sababini tushunmaslik natijasida kelib chiqadigan xurofotlardan xalos bo'lishga bog'liq.

Shunday qilib, fan ijtimoiy muammolarni hal qilishga, jamiyatni yaxshilashga, uni yanada samarali va adolatli qilishga qodir bo'lgan ijtimoiy qadriyatdir. "Ushbu g'oyalar belgisi ostida, deb yozadi B.S.Stepin, – texnogen sivilizatsiyasi XIX – XX asrlardagi sanoat rivojlanishi va ijtimoiy inqiloblar bosqichidan o'tdi [9].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ilm-fan birinchi navbatda tabiatni o'rganish bilan bog'liq edi. Shunday qilib, har qanday bilim va hatto har qanday ilmiy bilim birinchi o'ringa chiqmaydi. Bunda u faqat imkon qadar samarali harakat qilishga imkon beradigan bilimdir. Shu nuqtayi nazardan, bilimlarning barcha ijtimoiy funksiyalari klassik tizimli yondashuvga muvofiq odatdagidek taqsimlanmasligi kerak. Ammo ma'lum bir bilim hayotga qanday jalb qilingani to'g'risida jamiyatning faoliyat konsepsiyasiga asoslanadi. Ushbu prinsipga ko'ra, bilim jamiyatda uchta funksiyani bajaradi: instrumental, kommunikativ va ekzistensial. Birinchisi, odamga iloji boricha samarali harakat qilish va maqsadiga erishishga imkon beradi; ikkinchisi, shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil qilish uchun sharoit yaratadi; uchinchisi, maqsadni belgilash uchun javobgardir, chunki u odamga o'z shaxsiyatini topishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М., 1993. – С. 94.
2. Белоусов А.П. Институциональные ценности в общественном сознании нового поколения россиян. Автореф. дисс. ... канд. философ, наук. – Ставрополь, 2003. – С. 25.
3. Гайденко П.П. Социология Макса Вебера / Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С.23.; Манхейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – С. 220.; Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1. – М.: Мысль.
4. Древние цивилизации / С.С.Аверинцев, В.П. Алексеев, В.Г. Ардзинба и др. – М.: Мысль, 1989. – С. 21.
5. Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей. – М.: Политиздат, 1991. – С. 29.
6. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М.: Наука, 1990.

– С. 127.

7. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.1. Чары Платона. – М.: Феникс – Культурная инициатива, 1992. – С.217-218.
8. Рукавишников В.О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ // Социологические исследования. – №3. 1995. – С.34.
9. Ракитов А.И. Философские проблемы науки. – М.: Наука, 1977. – С. 93.
10. Степин В.С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации / Вопросы философии. – № 10. 1989. – С.6.
11. Huntington S. The change to change // Comparative politics in the post- behavioral era. – Boulder, Colorado: Lynne Rienner, 1988. Цит. По Ионин Л.Г. Социология культуры. – М., 1996. – С.37.

OILANING IJTIMOYIY FUNKSIYASI INQIROZI NATIJASIDA AVLODLARARO MUNOSABATLARNING BUZILISHI

OYSULTON DOVRANOVA

Qarshi davlat universiteti
tadqiqotchisi

Annotatsiya: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, oila qadriyatlarining yo'qolishi, individualizm va moddiyatchilik kuchayishi avlodlar o'rtasidagi tushunmovchilik va uzilishga olib kelmoqda. Ushbu maqolada zamonaviy oilaning ijtimoiy funksiyasi inqirozi natijasida avlodlararo munosabatlar buzilishi muammosi ko'rib chiqilgan. **Tayanch so'zlar:** oila, ijtimoiy funktsiya, avlodlararo munosabatlar, qadriyatlar, individualizm, moddiyatchilik.

Annotation: The results of the study showed that the loss of family values, increased individualism and materialism lead to misunderstandings and interruptions between generations. This article examines the problem of the breakdown of intergenerational relations as a result of the crisis of the social function of modern families. **Keywords:** family, social function, intergenerational relations, values, individualism, materialism.

Аннотация: Результаты исследования показали, что утрата семейных ценностей, рост индивидуализма и материализма приводят к недопониманию и разрыву между поколениями. В данной статье рассматривается проблема нарушения межпоколенческих отношений в результате кризиса социальной функции современных семей. **Ключевые слова:** семья, социальная функция, отношения между поколениями, ценности, индивидуализм, материализм.

Kirish. Oila jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lib, avlodlararo aloqalarni ta'minlash, yoshlarni ijtimoiylashuvini shakllantirish

kabi muhim funksiyani bajaradi. Biroq so'nggi o'n yilliklarda ko'plab mamlakatlarda oilaning ijtimoiy funksiyalari zaiflashib,

avlodlar o'rtasidagi munosabat buzilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "sog'lom va mustahkam oilani shakllantirish, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalalari oldimiza turgan eng muhim vazifalardan biri" [1:112]. Muammoning dolzarbligi va oila instituti barqarorligini ta'minlash zarurati ushbu tadqiqotni amalga oshirishga turtki bo'ldi.

Oila – jamiyatning muhim ijtimoiy instituti bo'lib, uning barqarorligi va farovonligi davlat va jamiyat taraqqiyoti garovidir. Biroq globallashuv va modernizatsiya jarayonlari, qadriyatlar tizimidagi o'zgarishlar oilaning an'anaviy funksiyalarini transformatsiyaga uchratmoqda. Ayniqsa, Markaziy Osiyo mamlakatlari, jumladan, O'zbekistonda mustaqillik yillarida oilaning ijtimoiy maqomida sezilarli o'zgarish ro'y berdi. Bir tomondan, bozor munosabatlariga o'tish va iqtisodiy qiyinchilik oilaga o'z ta'sirini o'tkazgan bo'lsa, ikkinchi jihatdan, individuallashtirish tendensiyasi oilaviy munosabat va qadriyatlarga putur yetkazmoqda.

Oilaviy munosabatlardagi salbiy tendensiyalar, ayniqsa, avlodlararo munosabatlar buzilishida yaqqol namoyon bo'ladi. Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy aloqalar zaiflashib, "avlodlar konflikti" muammosi dolzarb tus olmoqda. Yoshlar ongida oilaviy qadriyat va an'analar qadrsizlanib, farzandlarning ota-onaga hurmat va ehtiromida susayish kuzatilmoqda. Bu esa nafaqat oila, balki butun jamiyat ma'naviy salomatligi va barqarorligiga xavf solmoqda. Shu bois, O'zbekistonda oilani mustahkamlash, oilaviy qadriyatlarni asrab-avaylash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi [1]. Ushbu tadqiqot ana shu dolzarb muammoni ilmiy jihatdan o'rganish va uni bartaraf etish bo'yicha taklif ishlab chiqishni maqsad qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotning metodologik asosini ilmiy adabiyotlarning tanqidiy tahlili, kuzatish va so'rovnoma o'tkazish tashkil etdi. Oila sohasidagi tadqiqotchilar asarlari [2; 3; 8] o'rganib chiqildi va ularning xulosalariga tayangan holda muammo sababi va yechimi tahlil qilindi.

Oila va avlodlararo munosabatlar masalasi turli fan sohalarida tadqiq etilgan. Ma'naviyat sohasida I.Karimov oila va mahallaning tarbiyaviy ahamiyatini [2], N.Xotamov esa oiladagi demokratik muhitni shakllantirishda yoshlar rolini ochib bergan [13]. Oila pedagogikasi sohasi bo'yicha H.Mallayev tadqiqoti ota-onalarning tarbiyaviy funksiyasiga bag'ishlangan [8]. A.Ganiyev uzluksiz ta'lim tizimida oila institutining tarbiyaviy imkoniyatlaridan samarali foydalanish masalalarini ko'rib chiqqan [6: 63-68].

Ushbu tadqiqot uchun oila sotsiologiyasi sohasidagi ishlar muhim ahamiyatga ega. M.Bekmurodov va A.Qoraboyev oila va mahalla, ta'lim muassasalari hamkorligini tadqiq etgan [3]. J.Xolbekov va L.Xosiyatova empirik ma'lumotlar asosida zamonaviy o'zbek oilasining transformatsiyasi va avlodlararo munosabatlar holatini tahlil qilgan [12]. S.Ro'ziyeva va Z.Jalilova esa hozirgi davrda yosh oilalarning shakllanish xususiyatlari hamda ularda avlodlararo aloqalar buzilishi sabablarini o'rgangan [9].

Xorij olimlaridan S.Lewis, J.Brannen va A.Nilsen Yevropa mamlakatlarida avlodlar muloqoti va konflikti masalalarini tadqiq etgan bo'lsa [7:8], E.Jafarova va V.Yelizarov Rossiyada yangi davrda avlodlararo munosabatlardagi o'zgarish va yangi tendensiyalarni tahlil qilgan [4].

Ushbu manbalarni tahlil qilish natijasida avlodlararo munosabatlarning o'ziga xos jihatlari, oilaning tarbiyaviy funksiyasi pasayishining salbiy oqibatlari, yoshlarning qadriyat va ideallarida ro'y berayotgan siljishlarning oilaviy munosabatlarga ta'siri kabi masalalar o'rganildi [11:11].

Tadqiqot savolnomalari ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqatildi va 100 dan ortiq respondentlar tomonidan to'ldirildi. Respondentlar 18 yoshdan 75 yoshgacha bo'lganlar orasidan tanlab olindi. Kuzatuv Toshkent shahrining bir necha hududlarida olib borildi va oilaviy munosabatlar holati o'rganildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tadqiqot metodologiyasi quyidagilardan iborat:

Ilmiy adabiyotlarning tanqidiy tahlili:

– Oila, avlodlararo munosabatlar, oilaviy qadriyatlar bo'yicha

ilmiy adabiyotlar o'rganib chiqilgan va tahlil qilingan. Bu masalada O'zbekiston va xorijiy olimlar tadqiqot ishlari tanqidiy o'rganilgan.

1. So'rovnomalar o'tkazish:

– Tadqiqot uchun 18 yoshdan 75 yoshgacha bo'lgan 100 dan ortiq respondent jalb etilgan.

– So'rovnomalar ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqatilgan va online to'ldirilgan.

2. Kuzatish:

– Bir necha hududlarda oilaviy munosabatlar holati kuzatilgan.

– Ayrim oilalar bilan suhbat o'tkazilgan va avlodlararo munosabatlar holati o'rganilgan.

3. Tahlil va natijalar:

– So'rovnoma va kuzatuvlardan olingan ma'lumotlar empirik tahlil qilingan.

– Avlodlararo munosabatlar buzilishining sabab va oqibatlari tahlil qilingan.

– Tadqiqot natijalari asosida xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Shu tartibda nazariy va empirik metodlardan foydalangan holda, oilaning ijtimoiy funksiyasi inqirozi natijasida avlodlararo munosabatlar buzilishi muammosi o'rganilgan va unga yechim topish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotning asosiy natijalari quyidagilardan iborat:

– Oilaning ijtimoiy funksiyalari inqirozining asosiy sabablari sifatida an'anaviy oila qadriyatlarining yo'qolishi (82 foiz), individualizmning kuchayishi (75 foiz), moddiy manfaatlariga intilishning ortishi (69 foiz) kabi holatlar qayd etildi.

– Respondentlarning 68 foizi oila a'zolari o'rtasidagi aloqalarning zaiflashganini, 54 foizi ota-ona va farzandlar o'rtasida tushunmovchilik mavjudligini ta'kidladi.

– Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, ko'plab oilalarda ota-ona farzandlar bilan kam muloqot qiladi, ularning hayotiga yetarlicha e'tibor bermaydi. Farzandlar ham ota-onalar bilan munosabatdan qochishga harakat qiladi.

– Avlodlar o'rtasidagi uzilish ayniqsa shaharda yashovchi oilalarda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Qishloq oilalarida an'anaviy qadriyatlar hali ham saqlanib qolgan, biroq zamonaviy turmush tarzi ularga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda [5].

– Ota-onalar bandligi va iqtisodiy muammolar tufayli farzandlar tarbiyasiga yetarli vaqt va mablag' ajrata olmayapti (61 foiz). Bu esa avlodlararo aloqalarni yanada zaiflashtirib yubormoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, avlodlararo munosabatlar buzilishi zamonaviy oilalarning eng dolzarb muammolaridan biriga aylangan. Respondentlarning aksariyati (78 foiz) bu muammoning mavjudligini tan oldi va uning salbiy oqibatlarini ta'kidladi. Jumladan, 42 foiz respondent oiladagi avlodlar konflikti bolalarning tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishini, 35 foizi esa, bu holat yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida susayishga olib kelishini qayd etdi.

Muammoning sabablari sifatida respondentlar quyidagilarni ko'rsatdi (1-jadval):

1-jadval. Avlodlararo munosabatlar buzilishining sabablari

Sabablar	%
Individualizm va egoizmning kuchayishi	67 %
Moddiy manfaatlarini ustun qo'yish	59 %
Ota-onalarning bandligi, farzandlarga e'tiborsizligi	54 %
Oilaviy qadriyat va an'analarning zaiflashuvi	48 %
Axborot texnologiyalari ta'siri	37 %
Ijtimoiy adolatsizlik, iqtisodiy qiyinchiliklar	32 %

Jadvaldan ko'rinadiki, respondentlarning ko'pchiligi avlodlararo munosabatlar buzilishida individuallashtirish va moddiyatchilik tendensiyalarining kuchayishini asosiy sabab

sifatida ko'rsatmoqda [10]. Buni kuzatuvlarimiz ham tasdiqladi. Masalan, Toshkentdagi X oilasida 70 yashar buvi va 15 yashar nabira o'rtasida ko'pincha tortishuv bo'lib turadi. Buvi nabirasining "o'ta zamonaviy" kiyinishidan norozi. Nabira esa buvining fikrini eshitishni xohlamaydi va uni "eskilik sarqiti" deb biladi. Oila a'zolari bilan suhbatdan ma'lum bo'ldiki, ular o'rtasida avval juda iliq munosabat bo'lgan. Ammo keyingi paytlarda nabira "smartfon va internet girdobiga tortilgach", ular orasida ruhiy uzilish yuz bergan. Suhbatda har ikki tomon ham bir-birini tushunishga harakat qilmayotgani, qaysarlik va murosasizlik kayfiyati ustuvorligi kuzatildi.

So'rovnomalarda davomida ko'plab yoshlar (63 foiz) ota-ona va bobosi bilan muloqotga ko'p vaqt sarflay olmasligini, sabab sifatida esa o'qish va ishga band ekanini aytdi. Bu esa, ota-onalarning ham, keksalarning ham bolalarga e'tiborsizligidan darak beradi. Farzandlar tarbiyasiga yetarli vaqt ajratmaslik avlodlar o'rtasida begonalashuv va beparvolikni keltirib chiqaradi. Natijada, ota va bola o'rtasidagi munosabatlar rasmiylashtirib, pul bilan "o'lchanadigan" holatga o'tadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, bugungi kunda an'anaviy oila qadriyatlarini va urf-odatlar ham avlodlar munosabatlarini mustahkamlashda yetarli rol o'ynamay qoldi. Respondentlarning 48 foizi oilada qadriyat va an'analarning zaiflashuvini avlodlar o'rtasidagi aloqalarning yomonlashuviga sabab sifatida ko'rsatdi. Qishloq oilalarida bu muammo nisbatan kamroq sezilsa-da (34 foiz), u yerda ham moddiy jihatdan ta'minlanganlik, katta shaharlardan uzoqlik kabi omillar oilaviy an'analarni saqlashga to'sqinlik qilmoqda.

Kuzatuvlar yana bir muhim muammoni ko'rsatdi: ko'plab oilalarda keksalar hurmati, uzoq yillik tajribasi qadrlanmaydi. Ba'zi yoshlar ota-bobolarining "eskidan qolgan", "eskirgan" qarashlarini e'tiborga olishni xohlamaydi. Natijada, sayoz bilim va dunyoqarashga ega yosh avlod shakllanmoqda. Respondentlarning 37 foizi internet va ijtimoiy tarmoqlar yoshlar ongiga salbiy ta'sir o'tkazayotganini ta'kidladi. Ayni paytda ular avlodlararo aloqalarni mustahkamlashning eng samarali usuli sifatida oilada keksalar hurmatini joyiga qo'yish (68 foiz), oilaviy tadbir va umumiy faoliyatni ko'paytirish (59 foiz), an'ana va qadriyatlarimizni amalda qo'llash (46 foiz) kabi yondashuvlarni ko'rsatdi.

Salbiy tendensiyalar nafaqat oila, balki jamiyat ma'naviy-axloqiy asoslariga putur yetkazmoqda. Agar vaziyat shu tarzda davom etsa, jamiyatimizda loqaydlik va xudbinlik illatlari ildiz otib, yoshlarni ezgu maqsad sari yetaklovchi milliy ruhiyatimizga jiddiy xavf tug'iladi. Shu bois, bu muammoga davlat va jamiyat miqyosida yondashish va oilani qo'llab-quvvatlash lozim. Shu bilan birga, avlodlararo munosabatlarni yosh avlod tarbiyasida

ota-ona, mahalla va keksalar o'rnini kuchaytirish orqaligina sog'lomlashtirish mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, avlodlararo munosabatlar buzilishining asosiy ildizi oila qadriyatlarining yo'qolishi, jamiyatda individualizm va moddiy qadriyatlar ustunlik qilishi bilan bog'liq. Oila institutining qadrsizlanishi, ajrimlar sonining ortishi ota-ona va bolalar o'rtasidagi aloqani uzib qo'yimoqda.

Oilaning asosiy vazifasi hisoblangan tarbiyaviy funktsiya zaiflashib bormoqda. Natijada, yoshlar ota-bobolaridan uzilib, ularning tajribasini o'zlashtirishga qiynalmoqda. Avlodlararo uzilish esa, o'z navbatida, jamiyatda salbiy oqibatlar, jumladan yoshlar orasida huquqbuzarliklar sonining ko'payishiga olib kelmoqda.

Shu bilan birga, urbanizatsiya va zamonaviy turmush tarzi ham oilaviy munosabatlar transformatsiyasiga ta'sir ko'rsatmoqda. An'anaviy katta oilalar o'rnini yosh oilalar egallamoqda, qarindoshlik aloqalari zaiflashmoqda. Bularning barchasi avlodlar o'rtasidagi tushunmovchilik va begonalashishga zamin yaratadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, oilaning ijtimoiy funksiyasi inqirozi avlodlar o'rtasidagi munosabatlarni yomonlashtirish orqali jamiyat barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu muammoni bartaraf etish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim:

– Oila institutini mustahkamlash va oila qadriyatlarini targ'ib qilish borasida davlat va jamiyat sa'y-harakatlarini kuchaytirish. Bunda milliy va diniy qadriyatlarini asrab-avaylash muhim ahamiyat kasb etadi.

– Oilada ota-ona va keksalar nufuzini oshirish, tajribasidan foydalanish va farzand tarbiyasida kattalar rolini kuchaytirish zarur. Buning uchun oilaviy an'analarni tiklash va rivojlantirish kerak.

– Yoshlarni oilaga tayyorlash, oilaviy munosabatlar madaniyatini shakllantirish sohasidagi ishlarni takomillashtirish lozim. Maktab va mahallalarda bu borada tushuntirish tadbirlari o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

– Iqtisodiy qiyinchilik yoki ish bilan band ekani tufayli farzandlar tarbiyasiga yetarli vaqt topa olmayotgan ota-onalarga davlat tomonidan ko'mak berish mexanizmlarini yo'lga qo'yish muammoni yumshatishga yordam beradi.

– Mahallalarda qariyalarni e'zozlash va yoshlar bilan munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan tadbirlar (uchrashuv va suhbatlar) tashkil etish avlodlararo hamjihatlikni mustahkamlaydi.

Ushbu choralarni amalga oshirish orqali oilaning ijtimoiy funksiyasini tiklash, avlodlararo o'zaro tushunish va hamkorlikni yaxshilash mumkin. Zero, faqat sog'lom va ma'naviy jihatdan yetuk oila jamiyat taraqqiyotining tayanchi bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – T.: O'zbekiston, 2018.
2. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
3. Bekmurodov M., Qoraboyev A. Oila – mahalla – ta'lim muassasasi hamkorligi. – T.: Fan va texnologiya, 2014.
4. Джафарова Е.В., Елизаров В.В. Трансформация семейных ценностей и межпоколенные отношения в современной российской семье // Социологический журнал. – 2020. – №2. – С. 75-88.
5. Исмоилова Г.И. Взаимоотношения родителей и детей как социально-педагогическая проблема // Вестник Томского государственного университета. – 2018. – № 426. – С. 176-181.
6. Ganiyev A. Uzlaksiz ta'lim tizimida oila institutining tarbiyaviy imkoniyatlaridan samarali foydalanish masalalari // "Zamonaviy ta'lim" jurnali. – 2020. – №8.
7. Lewis S., Brannen J., Nilsen A. Intergenerational

relationships in a changing world. – London: Palgrave Macmillan, 2018.

8. Mallayev H.R. Oila pedagogikasi. – T.: O'qituvchi, 1994.

9. Ro'ziyeva S., Jalilova Z. Yosh oilalarning shakllanishi xususiyatlari va ularda avlodlararo aloqalarning buzilishi sabablari // Ijtimoiy tadqiqotlar jurnali. – 2021. – №1. – B. 112-123.

10. Sayfullayeva D.X. Oilalarni mustahkamlash va sog'lomlashtirishda davlat va jamoat tashkilotlari hamkorligining o'rni // "Jamiyat va innovatsiyalar" jurnali. – 2021. – №6. – B. 598-606.

11. Usmanova M. Oilada ma'naviy-axloqiy muhit va avlodlar masalasi // "Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari" jurnali. – 2019. – №2. – B. 181-185.

12. Xolbekov J., Xosiyatova L. O'zbek oilasining transformatsiyasi va avlodlararo munosabatlar dinamikasi // Ijtimoiy fikr. – 2019. – №3. – B. 8-15.

13. Xotamov N.B. Oilada yoshlarning demokratik qarashlarini shakllantirish. – T.: Yangi asr avlodi, 2005.

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИДА ТИЛ ВА ДИЛ БИРЛИГИ ЗИКР ВОСИТАСИ СИФАТИДА

СОҲИБНАЗАР КАРИМОВ

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис
институтини профессори,
фалсафа фанлари доктори

Аннотация: Мазкур мақолада тасаввуф таълимотидаги инсонни руҳий камолотининг асосий воситалари бўлаган тил илми ва дил илмининг ажралмас жиҳатларини таҳлил қилишга бағишланган. Мутасаввуф мутафаккирларнинг тил илми ва дил илми ҳақидаги қарашлари ҳақида фикр юритилган. **Таянч сўзлар:** тасаввуф, инсон, руҳий камолот, тил илми, дил илми, сир илми, руҳ илми, зикр, намоз, тариқат, пир, самоъ.

Annotation: This article is devoted to the analysis of the integral aspects of the science of language and the science of language, which are the main means of spiritual perfection of a person in Sufism. The views of mystic thinkers about the science of language and the science of the heart are discussed. **Keywords:** mysticism, man, spiritual perfection, language science, heart science, mystery science, soul science, dhikr, prayer, tariqat, pir, sky

Аннотация: Данная статья посвящена анализу неотъемлемых аспектов науки о языке и науки о душе, которые являются главным средством духовного совершенствования человека в суфизме. Рассматриваются взгляды мыслителей-мистиков на науку о языке и науку о душе. **Ключевые слова:** Суфизм, человек, духовная зрелость, наука о языке, наука о сердце, тайна, наука о душе, зикр, молитва, тарикат, учитель, рай.

Тасаввуф тарихидан маълумки, барча йирик мутасаввуф мутафаккирлар илми тил ва дил илмига ажратиб талқин қилишлари билан биргаликда, улар бир – бирини тўлдирувчи ва қомиллик сари етакловчи асосий воситалар сифатида қараганлар.

Тасаввуф таълимотида ҳар бир солиҳ ва солиҳа ўз тилига подшоҳ бўлишligи ҳақида ўқтирилади. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ривоят қилишчи, “Ким тилига подшоҳ бўлса, Аллоҳ унинг уят ишларини беркитади” дейилади.¹

Тариқат намоёндалари тилни эҳтиёт қилмаслик фалокат воситасига айланишини ўқтирганлар: йигит тилининг тойилишидан ўлади, оёғининг хатосидан эмас. Тили билан бўлган хатоси уни боши билан улоқтиради. Оёғи билан бўлган хатоси аста-секин тузалади.²

Тариқат намоёндалари ҳар доим тилни ёмон сўзлардан, ҳақоротлардан эҳтиёт қилиш кераклигини ўқтирганлар. Чунки улар одамларнинг юзлари билан дўзахга тушишларига сабаб тилларининг ёмонлигидандир, деган пайғамбаримизнинг ҳадисларига доимо амал қилганлар.

Шу билан биргаликда тариқат намоёндалари сўзни ўйлаб кам гапириш савобдир деган ғояга ҳам эътиқод қилганлар. Шу ўринда Ҳасан Басрийнинг “Кимнинг сўзи кўпайса, хатоси кўпаяди деган” ривоятларига суянганлар.

Абу Лайс Самарқандий ўзининг “Танбехул Ғофилин” асарида шундай ёзади: Қатода (р.а.) ривоят қилди: Пайғамбар (с.а.в.) айтдилар: “Тўрт нарса кимга берилган бўлса, дунё ва охира тинчлиги берилибди: зикр қилувчи тил, шукур этувчи қалб, сабрли бадан ва мўмина солиҳа хотин”.³

Тасаввуф аҳли тил илми солиқнинг зоҳири ва ботинини боғловчи зикр воситаси сифатида қараганлар. Зикр тасаввуфда дил, фикр ва туйғуни Аллоҳга йўналтириб, У билан бевосита ришта боғлаш, исмларини зикр қилиш орқали Унинг чексиз қудрати, буюк гўзаллигини идрок этишни билдиради. Ҳатто, зикрни орифнинг таоми деб ҳам таъкидланади. Аллоҳнинг номлари зикр қилинаверса, охири Аллоҳ зокир, яъни сўфийнинг ўзини зикр этади. Солиқ зикр асносида шуни ҳис қилади, мушоҳада этади.

Зикр фақат Аллоҳни ёдлаш, унинг гўзал исмларини эслаш эмас, балки дил, фикр ва туйғунинг Аллоҳга йўналтиришидир. Зикрнинг хусусияти ҳақида Нажмиддин Кубро ҳам ўзининг “Тасаввуфий ҳаёт” асарида таъкидлаганларидек, “Зикрнинг сени қандоқ зикр этаётганини кўриш учун зикр этма. Чунки у зокир эмас, мазкурдир. Инсон мудом Ҳақ мазкури эрур. Аммо Аллоҳ билан ўзи орасидаги қоронғуликлар ва кашф

пардалари монъелик қилганлиги боис, у буни эшитиб, ҳис қилишдан мосиводир”.⁴

Устоз шайх, мутасаввуф назарида шогирд зикрни равон ва тушунарли тил билан баён қилиши зарур. Ҳеч бир зикр қондаси тил орқали бузулмаслиги зарур. Шунинг учун ҳам Нажмиддин Кубро ҳам Яъқуб Чархий ҳам ҳар қандай ибодатдан мақсад зикрдир. Зикр жон бўлса, ибодат қалбдир. Ҳар қандай ибодатда ҳам Унинг ҳазратидан ғофил бўлса, чандон фойда бермас” деб ёзадилар.⁵

Ҳазрати Алишер Навоий ҳам ўзининг “Насойим ул-муҳаббат” асарида қомил инсонни илоҳий ва башарий сифатлари ҳақида гапира туриб, қомилликнинг еттинчи шарт сифатида “чучук тили бўлиш”⁶ шартини ҳам таъкидлаб ўтган эди. Юқорида таъкидлаганимиздек, Алишер Навоий тасаввуфда пантеистик йўналишнинг йирик вакили сифатида тил илмининг зикр жараёнидаги ролига жуда юқори баҳо берган. Тил дилнинг изҳори сифатида талқин қилинади.

Тасаввуфий билиш жараёни ҳам рационал ва иррационал билим тана ва руҳ каби ажралмас ва бир – бирини билиш жараёнида тўлдириб боради. Шунинг учун ҳам тасаввуфий илим ҳақида гапирилганда бирламчи билим “қуллий” билим бўлиб у инсон руҳиятидаги ижодкорлик кучини англади. Иккиламчи илм “тил илми” бўлиб, у Одам болалари устида Аллоҳнинг ҳужжатиدير”. Умидимиз борки, сенга илим ботиндан бир насиба этсин. “Ва яна айтдиларки, “Ҳадисда” Аҳли сидқ билан ўтирсангизлар, садақатли бўлиб ўтирингларки, улар қалбларнинг жосусидирлар. Қалбларингизга қирадилар ва ҳимматларингизга назар қиладилар”.⁷

Мутасаввуфлар тариқат илмида тилнинг ўрни ниҳоятда улуғ эканликларини таъкидлаб келганлар Абу Лайс Самарқандий юқорида зикр этилган асарида шундай ёзади: Ҳақимларнинг баъзилари айтдилар: “Инсон жасади уч бўлакдир; бир бўлаги – қалб, иккинчиси-тили, учинчиси-аъзолари. Аллоҳ таоло ҳар бир бўлакни қаромат билан икром қилди. Қалбини ўзини таниш ва тавҳид билан икром қилди. Тилини “Ла илаҳа иллоллоҳ” ва китоб тиловат қилиш билан икром қилди. Аъзоларини номоз, рўза ва бошқа таотлар билан икром қилди. Ҳар бирига қузатувчи ва сакловчини вакил қилиб қўйди. Қалбини саклашга Аллоҳ ўзи эга бўлди. Унинг ичида нима борлигини Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди. Тилига

⁴ Шайх Нажмиддин Кубро. “Тасаввуфий ҳаёт”. 169-бет.

⁵ Шайх Нажмиддин Кубро. “Тасаввуфий ҳаёт”. 170-бет. Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия. –Б. 13.

⁶ С.Каримов. Инсон қалбини покловчи таълимот. Монография. 141-бет.

⁷ Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия. –Б. 6.

¹ Абу Лайс Самарқандий. “Танбехул Ғофилин”. 388-бет.

² Абу Лайс Самарқандий. “Танбехул Ғофилин”. 192-бет.

³ Абу Лайс Самарқандий. “Танбехул Ғофилин”. 380-бет.

фаришталарни вакил қилди. Аллоҳ таоло айтди: “У бирон сўзни талаффуз қилмас, агар талаффуз қилса, унинг олдида ҳозир нозир бўлган бир кузатувчи фаришта у сўзни ёзиб олур”.⁸ Аъзоларга бўйруқ ва қайтаришни бошқарувчи қилиб қўйди. Кейин ҳар бўлакка вафо қилишни хоҳлади. Қалбнинг вафоси – иймонда собит бўлмоқ ва ҳасад, хиёнат ва макр-хийла қилмаслиги тилнинг вафоси ғийбат қилмаслиги, аъзоларнинг вафоси Аллоҳга гуноҳ қилмаслиги ва мусулмонлардан ҳеч кимга азият бермаслигидир. Ким қалбдан кетса, мунофиқ, тилдан кетса, кофир, аъзолардан кетса осий бўлади.⁹

Тил илми тасаввуф таълимотида комил инсонни тарбиялашнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади. Чунки тил инсонни ҳайвонот оламиндан жудо қилган бўлса, кейинчалик у инсонни ўзини англаши орқали Аллоҳни англашга кенг йўл очиб берди. Чунки тил тасаввуф таълимотида тафаккурни ифодалаш воситаси сифатида қаралади. Шу билан биргаликда тил ва дил ажралмас, бир бири сиз мавжуд бўлмаган ҳодисалар сифатида талкин қилинади.

Зикр Аллоҳни ёдлаш, тасаввуфда Аллоҳни тилга олиш ва бутун фикру таважжуҳини Унга қаратишга зикр деб айтилади. Зикрни аҳли тасаввуф Ҳаққа етишмоқчи бўлган кишини руҳий камолотида фикрий қувватларини бошқариш, нафсни тақлил этиш, тафаккурни камолот даражасига юксалтиришда энг яхши йўллардан деб биладилар. Бу амал Куръони Каримда Аллоҳнинг “Мени ёд қил, Мен ҳам сизни ёд қилурман, деган оятига асосланиб бажарилади. Тасаввуф аҳли зикр этишни уч даражада биладилар: биринчи, тил зикри-қўпчиликка таалиқли бўлиб, оммининг зикридир. Бу даражадан ўтиб, юксала бошлаган киши ғафлат майдонидан чиқиб, мушоҳада майдонига парвоз эта бошлайди. Иккинчи, ихлос кишиларнинг зикри-қалб зикри бу даражада зокирнинг қалб кўзи очила бошлайди. У ақл доирасини кесиб ўтади ва Аллоҳни қалбида ёд, балки идрок этади. Учинчиси, махсус зикр-бу даражада зокир фано ҳолатига етади бу тариқатда энг сўнгги олий зикр ҳисобланади. Чунки тариқатда фано топмоқ ишининг интиҳосидир.

Хожа шайх Муҳаммад Порсо ўзининг “Рисолаи қудсия” асрида солихларга зикр айтишни ўргатиш яъни “Талқини зикр” масаласини кўтарган. Унинг фикрича, “талқини зикр” бировнинг қўлига чакмоқтош бериш билан баробардир рушнолик ҳосил қилиш уни амалда ишга солиш толибга боғлиқ. “Талқини зикр”ни комил мукаммал пиридан таълим олиш керак. То таъсири билинсин ва натижаси ҳосил бўлсин. Ўқни султон ўқдонидан олмоқ керак, токи ҳимоя қилишга арзисин. Биз “талқини зикр”ни бузруквор шайх Хожа Муҳаммад Бобои Самосийдан олганмиз” деб ёзганлар.¹⁰

Яъкуби Чархий илм аҳлининг зикрга бўлган муносабати ҳақида қўйидаги фикрни келтиради: “Олимнинг уйқуси ҳам ибодатдир”¹¹ дейилгани уйқуга ишоратдир. Яъни, уйқуга кетгунча зикрга машхур бўлсин, уйқудан бедор бўлса, яна уйқуга кетгунча зикрга машхур бўлсин. Демак, инсон жисми уйқуга кетса ҳам унинг руҳи, ботини, қалби, зикрда бўлиши, асл билан боғланишда эканлиги назарга олинмоқда.

Мутахассисларнинг фикрича, зикр ирфоний билиш жараёнида муҳим хусусиятга эга бўлиб, қўйидаги тамойилга асосланади: намоз танани, кундалик вирд (вазифа)ларни бошқариш учун, зикр қалбни, фикр (тафаккур) онгни тозалаш учун, амал фано даражасига етиш учундир. Инсон бу тамойилни амалиётга қўллаш орқали камолотга эришади.¹² Бизнинг назаримизда тасаввуфда тил илми зикр, фикр ва қалбни бирлаштирувчи восита бўлиб майдонга чиқади.

Буюк мутасаввуф мутафаккир Жалолидин Румий фалсафасининг Инсон концепциясида ҳам тил илми масаласи марказий ўринлардан бирини эгаллайди. Чунки Жалолидин

Румий инсоннинг тил ва қалбини бирлаштирувчи теургия масаласини юқори даражада матҳ этади. Чунки теургия инсон вужудининг унинг руҳи билан бирлашиб кетишига ёрдам берувчи ижодий ҳаракатдир, деб талқин қилинади.

Тасаввуф таълимотида тил илмининг намоён бўлишида намоз ва рўза назарда тутилади. Буюк шайх Яъкуби Чархий таъкидлаганларидек: “Бу намозни нафий ҳавотир билан, яъни фикрни тозалаб, зоҳиру ботини билан таважжуҳ қилган ҳолда ўқисин”.¹³

Кўриниб турибдики, тасаввуф таълимотида зикр хоҳ жаҳрий бўладими, хоҳ ботиний барибир зикр тил орқали дилга дўнади. Шунинг учун инсон дили ва тилида Аллоҳни зикр этаркан, шу онда Яратувчи ҳамда яратилмиш ўртасида инсон онги идрок эта олмайди, фақатгина қалбдан ҳис қилиш мумкин бўлган рўхий кечинмалар унинг шуурида рўй беради,¹⁴ деб ёзади Баҳовуддин Валад.

Яъкуби Чархий таъкидлаганидек: “Бизнинг ҳоҷамиз бу намозни ўқиганда барча аркон ва азкорга ўзини машғул қилган ҳолда, таважжуҳ билан ўқиш лозим дейдилар. Булар мубтадийлар-тариқатга кирувчилар учундир”.¹⁵

Кўриниб турибдики, мутасаввуфлар Аллоҳни зикр қилиш равон тил орқали дилга кўчиш керак. Айниқса, бу тариқатга киришга бел боғлаган солиқлар учун жуда муҳимдир.

Ахмад Ибн Музаффар Розий ҳам “Латоифу-л-Қуръон” асарида Куръони Каримда йигирма олтита ўринда намозни баркамол ўқиш ҳақида буюрилганлигини таъкидлайди ва намозни баркамол ўқингиз ва закот берингиз деб даъват қилинганлигини таъкидлайди.¹⁶

Мустамил Бухорийнинг таърифида кўра, зикр икки турга: тил зикри ва сир зикрига бўлинади. Унинг назарида тил зикри зикрнинг биринчи ва бошланғич босқичи бўлиб, шариат ҳукмида бўлади ва намоз, рўза каби ҳар замонда амалга ошади. Сир зикри эса зикрнинг охириги босқичи бўлиб, ҳақиқат ҳукмида бўлади. Мутасаввуфнинг таърифида кўра, тил зикри Аллоҳ йўлидан бораётган мурид ёки толибнинг ишидир, сир ёки қалб зикри эса Аллоҳга етишган муриднинг киёфасидир. Яъни Уни сирда кўраётган сўфийнинг мақомидир. Тил илми тариқатнинг кўпроқ жаҳрия йўналиши намояндалари учун жуда ҳам зарур бўлган. Зикр жамоат ҳолидаги яъни самоъ ҳолидаги зикр ҳамда ўз тил, қалб ва сир зикри деб аталадиган яқка зикр турларига ҳам бўлинади. Зикр турли тариқатларда турлича кўриниш касб этган. Масалан: мавлавия тариқатида жаҳрий ошқора зикрнинг самоъ, ойин ва ҳазрат деган турлардан иборат бўлган.

Тасаввуфшунос турк олими Усмон Турар ўзининг “Тасаввуф тарихи” асарида таъкидлаганидек, жаҳрий зикр қилувчи тариқатларнинг силсилалари асосан ҳазрати Алига бориб тақалади. Чунки жаҳрияни Расулуллоҳу саллаллоҳу алайҳи васаллам Ҳазрати Алини тиз чўктириб, кўзларини юмдирган ҳолда уч марта “Ла илаҳа иллолоҳ”, деганлар. Шу жамладан Ҳазрати Алига ҳам уч марта тақдирланганлар. Шу тариқа жаҳрия шиалар зикрига айланган.¹⁷

Нақшбандийликда эса ошқора зикр, ҳуфий яширинча зикр, абадий санокли зикр ва қалб зикри мавжуд бўлган. Улар ўзларини тасаввуф аҳли эканликларини сир сақлаганлар ва ҳеч кимни воқиб қилмаганлар. Чунки нақшбандия тариқати-га мансуб солиқлар риёкорликдан йироқ бўлганлар ва ҳатто кароматларини ҳам ошкор қилмаганлар. Улар фақат халқ манфаати ислом равнақи учунгина каромат кўрсатганлар. Баҳоуддин Нақшбанд зикри жаҳрийни бекор қилган ва зикр ҳуфий кенг қўллаб-қувватланган.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, мутасаввуфлар тил илмининг намоён бўлишининг иккинчи воситаси зикрдир деб

¹³ Яъкуб Чархий. Рисолаи унсия. – Б. 13.

¹⁴ Бердияев. Н. Опыт парадоксальной этики. – М: Аст.2003. – стр.69.

¹⁵ Ўша жой. – Б.9.

¹⁶ Ахмад Ибн Музаффар Розий ҳам “Латоифу-л-Қуръон”. Куръони каримдаги нозик иборалар. Тошкент. “Zilol buloq” нашриёти. 2022. 179-бет.

¹⁷ Усмон Турар. “Тасаввуф тарихи”. 43-бет.

⁸ Қоф сураси. 18-оят.

⁹ Абу Лайс Самаркандий. “Танбеҳул Ғофилин”. 193-бет.

¹⁰ Порсо. Рисолаи қудсия. 129-бет.

¹¹ Яъкуби Чархий. Рисолаи унсия. 12-бет.

¹² Эркин Зоиров. Яъкуби Чархийнинг тасаввуфий ирфоний қарашлари. “Дурдона” нашриёти. Бухоро. 2023 йил 91-бет.

хам талқин қилганлар. Бунинг маъноси зикр –сўзлаш, баён қилиш, ёд олиш, хотирадагини унутмаслик маъноларини ангаладиган арабча калимадир. Тасаввуфда бу калима ғафлат ва нисён –эсдан чиқаришнинг зидди ўрнида талқин этилган. Зикр тасаввуф таълимотида барча коида ва усул ҳамда одобларнинг бошидир. Буюк шайхлар зикрни шайтонга қарши энг улуғ яроғдир, деб башорат қилганлар. Зикр қалбдан ғам, қайғу ва ғуссаларни ҳайдаб, дилга қувонч фараҳ ва кенглик бағишлар; тафаккур маърифатнинг юксалишини таъминлайди, ҳар қандай ёмонликнинг илдизини қуритади, хато ва гуноҳларнинг олдини олади.

Муҳаммад Порсо зикрнинг турлари ҳақида ҳам тўхталиб, қўйидагича ёзади: “Ҳақ субҳонаҳу ва таъолонинг бандани зикр қилиши “Сизларни ҳам зикр қиламан” ояти ва унга зикрнинг барча мартабаларида, яъни тил зикри, дил зикри, рух зикри, сир зикри ва хуфия зикрларда тавфиқ бериб ёдлаганидир.”¹⁸

Тил илми инсон қалбининг эгаси бўлган Аллоҳни инсон қандай тил билан қандай зикр қила олишини ифодалайди. Аслида тил ўз хусусияти билан Аллоҳни тўлалигича ифодалай олмайди. Шунда дил унинг ижроси бўлиб хизмат қилади. Ана шунда номутаносиб ҳаракатлар оғушида инсон дили муносабат қилишга чоғланади ва “дил ба ёр” илтижоси содир бўлади ва орадаги номутаносибликка барҳам беради. Шунинг учун нақшбандийлик дил билан қилдинадиган муносабат энг

олий муносабат сифатида улуғланади.

Абу Лайс Самарқандий юқорида зикр этилган китобида ҳазрати Довуд (а.с)нинг дуоларидан бири ҳам шундай бўлганлигини келтиради: “Эй, Парвардигор, мен Сендан тўрт нарсани сўрайман ва тўрт нарсдан паноҳ тилайман. Сўрайдиганларим: зикр қилувчи тил, шукур қилувчи қалб, сабрли бадан ва дунё охиратимда ёрдам берадиган солиҳа хотин. Аммо менга хўжайинлик қиладиган фарзанддан, сочим оқаришни бошламасдан оқ тушурадиган хотиндан, менга азоб берадиган молдан ва менинг яхшилигимни яширадиган ёмонлигимни ошкор қиладиган қўшнидан паноҳ тилайман”.¹⁹

Имом Ғаззолий ўзининг “Ихё улум–ад-дин” асарида таъкидаланларидек, “фойдали бўладиган зикр- авомли ва қалб ҳузури ила бўладиган зикрдир. Зикрнинг ниҳоясида эса унс ва муҳаббат туғулур. Киши зикр этилажак Аллоҳ ила унсият пайдо этиб, кўнглида Аллоҳ муҳаббати ҳосил бўлгунга қадар бир оз заҳмат чекар. Сўнгра эса Аллоҳни хотирламаса тура олмайдиган ҳолга келар”.²⁰

Хулоса ўрнида шуни айтмоқчимизки, тасаввуф таълимотида комил инсон концепциясининг асосини унинг руҳий камолоти воситаси бўлган тил илми ва дил илмининг чамбарчас боғлиқлигида намоён бўлишидир. Тил илми солиҳнинг зоҳирий илмларини такомиллаштиради, дил илми унинг ботиний илмини мукаммаллаштиради.

¹⁸ Муҳаммад Порсо. Рисолаи кудсия. –Т.: Мовароуннаҳр. 2020. 35-бет.

¹⁹ Абу Лайс Самарқандий. “Танбехул Ғофилин”. 381-бет.

²⁰ Имом Ғаззолий. Ихё улум –ад-дин. 54-бет.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абу Лайс Самарқандий. “Танбехул Ғофилин”. “Шарк”, 592-бет.
2. Аҳмад Ибн Музаффар Розий ҳам “Латоифу-л-Қуръон”. Қуръони каримдаги нозик иборалар. Тошкент. “Zilol buloq” нашриёти. 2022. 179-бет.
3. Бердияев. Н. Опыт парадоксальной этики. –М: Аст.2003.-стр.69.
4. Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия.ЎзРФА ШИ хазинаси, инн. №5825. –Б.
5. Муҳаммад Порсо. Рисолаи кудсия. –Т.: Мовароуннаҳр. 2020. 35-бет.

6. Имом Ғаззолий. Ихё улум –ад-дин. “Янги аср авлоди”. Тошкент 2004.54-бет.
7. С.Каримов. Инсон қалбини покловчи таълимот. Монография. 2023 .141-бет.
8. Усмон Турар. “Тасаввуф тарихи”. –Т.: Истиқлол, 1999. 43-бет.
9. Шайх Нажмиддин Кубро. “Тасаввуфий ҳаёт”. “Мавароуннаҳр”. Тошкент, 2004.169-бет.
10. Қуръони Карим. “Қоф сураси”. 18-оят
11. Эркин Зоиров. Яъқуби Чархийнинг тасаввуфий ирфоний қарашлари. “Дурдона” нашриёти. Бухоро. 2023 йил 91-бет.

ИСТЕЪМОЛЧИЛИК ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ, ЗАМОНАВИЙ ВА ФАЛСАФИЙ ЖИҲАТЛАРИ

АСЛИДДИН ҲАЙДАРОВ

Ўзбекистон-Финляндия педагогика
институтини доценти

Аннотация: Мақолада истеъмолчилик хатти-ҳаракатлари, инсон эҳтиёжнинг қондирилиши ва аҳоли истеъмол маданиятини такомиллаштиришнинг тарихий, фалсафий ва ахлоқий жиҳатлари ёритилган.

Таянч сўзлар: истеъмолчилик хатти-ҳаракатлари, истеъмол маданияти, замонавий жамият, қадриятлар.

Annotation: The article covers the historical, philosophical and ethical aspects of consumer behavior, satisfaction of human needs and improvement of the consumer culture of the population. **Keywords:** consumer behavior, consumer culture, modern society, values.

Аннотация: В статье рассматриваются исторические, философские и этические аспекты потребительского поведения, удовлетворения потребностей человека и повышения потребительской культуры населения.

Ключевые слова: потребительское поведение, потребительская культура, современное общество, ценности.

Жамият тараққиётининг дастлабки даврларида кишилар онгининг ривожланиши, ижтимоий муносабатларнинг кенгайиши моддий ва маънавий эҳтиёжларнинг вужудга келишига олиб келди. Натижада жамият аъзоларининг ижтимоий ҳаёти тезлашди ва шахслараро муносабатлар кучайиб, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт юксала бошлади.

Истеъмолчиларнинг хатти-ҳаракати уларнинг товар

ва хизматларни танлаши, қарор қабул қилиши ва ундан фойдаланиши билан боғлиқ. Яъни бу шахслар, гуруҳлар ва ташкилотларни ўрганиш, фойдаланиш ҳамда сотиб олиш хатти-ҳаракатларига таъсир қиладиган. Истеъмолчиларнинг хатти-ҳаракатларини ўрганиш индивидуал фазилатларни расмий равишда текширади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, соҳа мутахассислари истеъмолчилар қандай қарор қабул қилишига қараб

уларнинг хатти-ҳаракатини ёритмоқда. Бунда мижозлар билан муносабатларни бошқариш ва истеъмолчилар хатти-ҳаракатини таҳлил қилиш, ўзига хос хусусиятларини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Истеъмолчи хатти-ҳаракатини белгилловчи омил иккиламчи эҳтиёждир. Бу кўпинча сотиб олишда ҳам ўз хатти-ҳаракатини намойиш қилиш учун жуда кучли мотивацион асосдир.

Инсон ахлоқ, маънавият, маданият, санъат ва ишлаб чиқариш жараёнида фаолият юритади. “Инсон, бир томондан, ишчи кучи, ишлаб чиқарувчи, меҳнатга лаёқати бор шахс, иккинчи томондан, истеъмолчи, инсоний эҳтиёж соҳиби. Шунинг учун ҳам инсоннинг меҳнат қилиш қobiliяти билан бирга истеъмол қилиш қobiliяти – эҳтиёжларини ҳам тарбиялаб бориш керак” [2: 53]. Бунинг тарихий, замонавий ва фалсафий жиҳатларига эътибор бериш лозим.

Ҳар бир даврда истеъмолчи ва сотувчи маданиятига алоҳида эътибор қаратилган ва жамиятдаги ижтимоий муносабатларда ҳам катта аҳамият касб этган. Жумладан, Куръони каримнинг “Мутаффифун” сураси ҳам ҳисоб-китоб, савдо-сотик, сотувчи ва харидор одобига бағишланади. “Мутаффифун” – “(Бировларнинг ҳақларидан) уриб қолувчилар” деган маънони англатади. Ушбу масаланинг Куръонда келтирилганидан ҳам унинг қанчалик муҳим эканини билиш мумкин. “Мутаффифун” сурасининг биринчи оятида шундай жумлалар мавжуд: “(Ўлчов ва тарозидан) уриб қолувчи кимсаларга ҳалокат бўлғай!” [6:926]. Муқаддас китобимизда бугунги кунда ҳам инсониятни қийнаб келаётган кўплаб масалаларга ойдинлик киритилган.

Шунингдек, бу борада Қайковуснинг “Қобуснома” асари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Китобнинг 32-боби “Тижорат ва бозоргонлик расми зикрида” деб номланган. Унда савдо жараёнига зид бўлган, сотувчи ва олувчи ўртасидаги баъзи алоқаларни тўғри йўлга солувчи фикрлар келтирилган. Ушбу бобда айтилганидек, “Эй фарзанд, ҳар ҳолда тижорат ва бозоргонлик пеша ҳисобида эрмасдур, аммо уни яхши санъат деса бўлур, чунки ҳақиқатда унга назар қилсанг, унинг расм-русуми худди пешавар (хунарманд)ларнинг расм-русумига ўхшашдур” [4:172]. Чунки тижорат ўша даврда ижтимоий-иқтисодий соҳанинг ажралмас қисми эди. Тижорат билан шуғулланган савдогар турли жойда ҳар хил инсонлар билан мулоқот қилади. Бу ҳолда ёлғон гапириш, алдов йўли билан молини ўтказиш каби салбий ҳислатлар ҳам учраб туради.

Бозорда кўплаб инсонлар савдо-сотик орқали рўзгорини юритади, оиласини боқади, фарзандларини ҳалол ризқ ҳисобига катта қилади. Шу боис топган даромади тўғри ва ҳалол йўл билан топилган бўлиши лозим. Инсонларнинг савдодаги фойдаси баракали бўлса, ўзи ва оиласидан ташқари жамиятга ҳам фойдаси тегади. “Савдода кўп қасам ичманглар, чунки қасам молни ўтказди, лекин баракасини кетказди”, деб айтилган. Шунингдек, бозордаги сотувчи ва олувчи ўртасида “баракасини берсин”, “борига барака”, “буюрсин”, “розиман”, “яхши кунларга ишлатинг” деган ибратли, кенг маъноли сўз ва бирикмалар шаклланган [7:75]. Розичилик ҳар икки томон учун энг мақбул ва фойдалидир.

Ростлик ҳамма фаолиятда, айниқса, савдода энг муҳим ижобий аҳамият касб этади. Ростлик ҳақиқатни кўрсатиб, маҳсулот сифати ва қамчилигига очиқ, ҳолисона баҳо беради. “Ростгўйлик жамият барқарорлиги ва жамият аъзолари ўртасидаги ишончни таъминлашга хизмат қилади” [3:387]. Кўрмай олса-ю, молнинг нуқсонини чиқиб қолса, харидор ва сотувчи ўртасида низо чиқиши мумкин. Халқ орасида

“Ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма” деган мақол бор. Шунинг учун харидор ҳам мол сотиб олаётганда эҳтиёткор ва зийрак бўлиши, яъни ўзига эҳтиёт бўлиши лозим. Қайковуснинг ушбу насиҳати нафақат ўз замонаси учун, балки бугунги давр учун ҳам ниҳоятда долзарбдир.

Яна бир истеъмолчилик хатти-ҳаракатининг айрим жиҳатларини кўрсатувчи машҳур асар Самарқандда яшаган машҳур фикҳшунос Абу Лайс Самарқандийнинг “Бўстонул орифин” асаридир. Асар 159 бобдан иборат бўлиб, инсон ҳаётидаги барча масалаларни Куръон оятлари ва ҳадисларга таянган ҳолда гўзал тарзда шарҳлаб берган. Асарнинг 60-боби “Савдо ва сотиб олиш ҳақида” деб номланган. Унда савдогарнинг фикҳ илмини билиши лозимлиги таъкидланган. Асарда келтирилган қуйидаги маълумотлар диққатга сазовор: “Агар бир киши бирор нарсани сотса ёки сотиб олса, сўнг пушаймон бўлса ва савдони бекор қилишни сўраса, унга нарсани қайтариб бериш лозим, чунки Расулulloх (соллаллоху алайҳи саллам) “Ким афсусланувчининг савдосини бекор қилса, Аллох қиёмат кунда унинг гуноҳларини бекор қилади”, деганлар” [1:61]. Истеъмолчининг ҳар бир масалада одоб ва маданиятни эсдан чиқармаслиги зарурлиги қайта-қайта таъкидланган.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний” асарида ҳам истеъмолчилик хатти-ҳаракати ва мажбуриятларига доир фикр-мулоҳазалар берилган. Асарда истеъмолчининг нарсани сотиб олиш одоби ўн иккита дейилган. Улардан энг муҳимлари қуйидагилар:

- молни ҳалол пулга сотиб олиш;
- қалбаки ва сохта пул бермаслик;
- бозор нархидан камга олмаслик;
- сотувчига кўпол муомала қилмаслик;
- сотувчидан молни қаердан келтирдинг, қанчага, нимага сотиб олдинг, деб сўраб овора қилмаслик;
- сотиб олган нарсани имкони бўлса, сотувчига қайтармаслик.

Тараққий этган жамиятда истеъмол амалиёти – бу нафақат товарларни сотиб олиш имконияти, балки ижтимоий муносабатларнинг шаклланиш тамойили ҳамдир. Ҳозирги вақтда инсонлар товар ва хизматларни истеъмол қилишда жуда фаол бўлиб бормоқда. Бу жараён катта миқёсда содир бўлмоқда. Натижада замонавий жамият баъзан “истеъмолчилик жамияти” деб номланмоқда. Шу муносабат билан истеъмолчи хатти-ҳаракатини ўрганиш жуда долзарб ҳисобланади.

Шуни алоҳида айтиш лозимки, сўнгги икки аср давомида моддий фаровонликнинг жадал ўсиши инсонларга истеъмолнинг қулай даражасини таъминлади. Замонавий жамият вақти-вақти билан истеъмолчи ва истеъмол ўртасида жуда кичкина чегарани вужудга келтиради. Бугунги кунда олимлар томонидан ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг ушбу турига, яъни нимани истеъмол қилиш керак, нима учун истеъмол қилиш керак ва қанча истеъмол қилиш кераклиги масаласига оқилона изох берилади. “Истеъмолчининг у ёки бу маҳсулот ва хизматни танлаши кўплаб маданий, ижтимоий, шахсий ва руҳий омиллар таъсирида амалга оширилади” [5]. Истеъмол инсон ҳаётининг барча соҳаларига кириб боради. У нафақат маҳсулотни истеъмол қилади, балки нормал ҳаётни таъминлаш учун зарур озиқ-овқат маҳсулотлари, бир қатор хизматлар, маданият ва санъат объектлари ва турли ахборотлардан фойдаланади. Истеъмол аста-секин мафкурага айланмоқда.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Al-Faqih. Abu Lays Samarqandiy. Bo'stonul orifiyn. Arab tilidan B.Muhammad va M.Mahdixon o'g'li tarjimalari. – T.: Movaraunnahr, 2003.

2. Ахунов М.А. Инсон омили – ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг етакчи кучи ва бош мақсади. Илмий хабарнома. №1. АДУ, 2016.

3. Ислон. Энциклопедия. – Т.: “Ўзбекистон миллий

энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017.

4. Қайковус. Қобуснома. – Т.: Ўқитувчи, 2017.

5. Котлер Ф. Основы маркетинга. Краткий курс. – М.: Вильямс, 2007.

6. Куръони Азим мухтасар тафсири. Шайх Алоуддин Мансур. –Т.: О'zbekiston, 2020.

7. Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. – Т.: Камалак, 1991.

MUSTAQIL FIKRLASH VA YANGICHA RUHIYAT DIALEKTIKASI

ABBOS DO'LANOV
QarDU dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya: Ushbu maqolada yoshlarning bilimli, mas'uliyatli, siyosiy jihatdan idrokli, axloqan pok va ma'naviy barkamol bo'lib o'sishlarida mustaqil fikrlashni ahamiyati katta ekanligi, mustaqil fikrlash insonda faollikni vujudga keltirishi, mustaqil fikrlashni shakllantirish va rivojlantirishning muhim shartlaridan biri sifatida yangicha ruhiyatni qaror toptirish va ijtimoiy ongni o'zgartirishdan iborat ekanligi ochib berilgan. **Tayanch so'zlar:** Mustaqil fikrlash, yangicha ruhiyat, mehnatsevarlik, axloqlilik, ma'naviy barkamollik, milliy qadriyatlar.

Annotation: This article emphasizes the importance of independent thinking in the development of educated, responsible, politically savvy, morally pure and spiritually mature young people, reveals the determination of a new type of psyche in a renewed society and the transformation of public consciousness. **Keywords:** Independent thinking, new spirit, diligence, morality, spiritual perfection, national values.

Аннотация: В данной статье подчеркивается важность самостоятельного мышления в становлении молодежи образованной, ответственной, политически подкованной, нравственно чистой и духовно зрелой, раскрывается детерминация нового типа психики в обновленном обществе и трансформация общественного сознания. **Ключевые слова:** Самостоятельное мышление, новый дух, трудолюбие, нравственность, духовное совершенство, национальные ценности.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-ma'naviy sohalaridagi islohotlardan ko'zlangan asosiy maqsad xalqimizning ma'naviy yuksalishiga, xususan, yoshlarning insonparvar, vatanparvar, axloqiy barkamol insonlar bo'lib voyaga yetishishlarining ilmiy asoslangan tizimini ishlab chiqishdan iboratdir. Yoshlarning bilimli, har jihatdan idrokli, axloqan pok va ma'naviy barkamol bo'lib o'sishlarida ular da mustaqil fikrlashni shakllantirishning ahamiyati katta. Mustaqil fikrlash insonda faollikni vujudga keltiradi, uning o'z ijodiy imkoniyatlarini sinab ko'rish va ro'yobga chiqarishiga ko'maklashadi. "Inson mustaqil shaxs darajasiga ko'tarilmog'i uchun mustaqil fikr yuritish malakasiga ega bo'lmog'i lozim"[6:130]. Demakki, jamiyatning yangi, yuksak bosqichga ko'tarilishi uchun, avvalo, zamonaviy, mustaqil tafakkur yuritadigan yoshlarni tarbiyalash, umuman olganda ijtimoiy ongni o'zgartirish talab etiladi.

Avvallari ijtimoiy ongda ruhiy omilga yetarlicha e'tibor berilmasdi. Yangi jamiyat barpo etilayotgan ayni damlarda u katta ahamiyat kasb eta boshladi hamda jamiyatdagi u yoki bu hodisani baholashning muhim elementlaridan biriga aylandi. Milliy ma'naviyatni shakllantirishda ham u katta ahamiyat kasb etmoqda.

Milliy ma'naviyatni qaror toptirishda ayrim konservativ qarashlar, ko'nikmalar, qoidalar mavjud bo'lsa ular dan ayrimlari guruh, jamoa ruhiyati sifatida sodir bo'lsa, boshqalari yakka ruhiyat tarzida namoyon bo'ladi. Biroq, unisi ham, bunisi ham yangicha qarashlarning vujudga kelishiga to'sqinlik qiladi. Ularni turlicha namoyon bo'ladigan ruhiy to'siqlar, deb atasa to'g'riroq bo'ladi.

Shaxsiy ruhiy to'siqlar ko'pincha insonning kuzatuvchanlik yoki passiv pozitsiyasida o'z ifodasini topadi. Inson yangi hayotdagi iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy o'zgarishlarga umuman ijobiy munosabatda bo'lgani holda, bu o'zgarishlar shaxsning mehnat va turmush sharoiti, ijtimoiy obro'-e'tiboriga taalluqli bo'lsa, turli narsalardan shubhalanishi, o'z kuchiga ishonmasligiga olib kelishi mumkin. Ruhiy to'siqlar shartli ravishda bir necha guruhga bo'linadi. Bu to'siqlardan birinchi guruhini ishlab chiqarish, taqsimot va iste'mol sohasi bilan bog'liq bo'lgan salbiy psixologik hodisalar tashkil qiladi. Ular mehnatni rag'batlantirish jarayonining nomukammalligi, mehnatga ko'ra taqsimlash qoidasining buzilishi bilan bog'liqdir. Bir yoqlamalik, boqimandalik hamda iste'molchilik kayfiyatlar shular jumlasidandir. Ikkinchi guruhga boshqaruv sohasi bilan bog'liq bo'lgan salbiy ruhiy hodisalar kiradi. Bu to'rachilik ruhiyatidir. Uchinchi guruhni ishchanlik ruhiyati doirasidagi hodisalar tashkil etadi. Uning asosida odamlar turmush tarzi sharoitlaridan kelib chiqadigan shaxsiyatparaftlik, xudbinlik kabi xatti-harakatlar yotadi. Salbiy ruhiy hodisalarning barcha turlari kishilar ijtimoiy

faolligining oshishiga, ularda mustaqil fikrlashning shakllanishiga xalal beradi. Odamlar o'z mehnati katta qimmatga egaligiga, uning xalq, hukumat tomonidan rag'batlantirilishi, ma'qullanishi tufayli o'z kuchiga asta-sekin ishonchi orta borgani sari ular psixologiyasidagi o'tmishdan qolgan bu salbiy hodisalar, ayniqsa boqimandalik kayfiyati barham topa boradi. Mehnatning ijtimoiy qimmatini tiklash, o'z qadr-qimmatiga hurmat hissini uyg'otish yangicha tafakkurning muhim jihatlaridandir. Jamoa, jamiyat, o'rtoqlik hissiga shaxsda sog'lom ma'naviy ruhiyatni uyg'otish mumkin.

Biroq, shuni taassuf bilan qayd etish zarurki, hozirgi paytda ayrim odamlar ongida iste'molchilik kayfiyati, mol-mulk, boylik jamg'arishga hirs qo'yish, jamiyatdan ko'proq olib kamroq berish, ba'zan esa o'zgalar hisobiga yashash hissi g'olib kelmoqda.

Bu odamlarda yuksak ma'naviy ehtiyojlarini rivojlantirish va qondirishga emas, balki ularni tubanlashtirishga, insoniy his-tuyg'ularni cheklashga, ularning tafakkurini bir qolipga solishga yo'naltirilgan ommaviy madaniyat xavfini tug'diradi. U odamlarda ma'naviy-axloqiy me'yorlarning shakllanishiga, ayniqsa yoshlarda mustaqil fikrlashning shakllanishiga g'ov bo'lishi mumkin.

Jamiyat yangilanayotgan, kishilarda mustaqil fikrlashni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan bugungi kunda odamlar ruhiyatidagi salbiy tamoyillarni bartaraf etish ishlari yanada kuchaytirilmoqda. Kishilarda mustaqil fikrlashni shakllantirish jarayonida xalqning ijtimoiy ahvolini ham hisobga olmoq zarur. Chunki uning ijtimoiy holatida kundalik muammolardan tortib insoniyatning olamshumul muammolarigacha mujassam etgan bo'ladi. Uning mazmunida rang-barang qarashlar, e'tiqodlar, mafkuraviy tamoyillar, ilmiy va g'ayriilmiy tasavvurlar mavjuddir.

Mustaqillikdan so'ng yurtimizda amalga oshirilayotgan o'zgarishlar tufayli ijtimoiy ongda ham jiddiy o'zgarishlar kuzatila boshlandi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, inson manfaatining ulug'lanishi ijtimoiy ongda o'z ifodasini topdi. Insonning mehnati, shaxsning ijodiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga qaratilgan ko'plab tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xalqimiz endilikda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish zarurligini yaxshi tushunib yetdi.

Bozor munosabatlari sharoitida odamlarning mehnatga munosabati va mehnatning odamlar ijtimoiy hayotidagi ta'sirini kuchaytirdi. Mulkchilikning barcha shakllariga, shaxsiy tashabbus va ishbilarmonlikka keng yo'l ochib berish imkoniyati paydo bo'ldi. Bu esa loqaydlik, tanballik va boqimandalikka barham berib, yoshlarni mehnatsevarlik, ishbilarmonlikka o'rgatdi.

O'zbekiston o'z istiqlol va taraqqiyot yo'lini belgilab olar ekan, odamlarda o'z yurtiga mehr-muhabbat, mehnatsevarlik,

bilimga, ma'rifat tarqatuvchilarga nisbatan ehtirom ko'rsatishni asosiy maqsad qilib belgiladi. Inson manfaatlarini kafolatlashga yo'naltirilgan mehnatni rag'batlantirishning kuchli mexanizmi yaratildi. Respublikamizning barcha fuqorolari uchun tashabbus ko'rsatish, ishbilarmonlikni namoyish etishlariga zarur shart-sharoitlar yaratildi. Odamlar, ayniqsa yoshlarning hayotga, mehnatga bo'lgan yangicha munosabati shakllana boshladi.

Mustaqil fikr yuritadigan, to'g'ri va halol, jasur avlodni tarbiyalash davrimizning dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Chunki "Yoshlar islohotlar g'oyalari, tamoyil va me'yorlarini tezroq va teranroq qabul qiladi"[8:194].

Shu tariqa odamlarning ijtimoiy faoliyatida tarkib topayotgan yangicha tafakkur ularning ma'naviy-ruhiy imkoniyatlarini ko'rsatuvchi ulkan ijtimoiy kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Ayniqsa yurt kelajagi bo'lgan yoshlarda yangicha tafakkurni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, "Yoshlarning huquq va manfaatlarini ta'minlash, ularning o'qishi, mehnat qilishi, bilim olishi va qobiliyatini namoyon etishi uchun barcha sharoitlar yaratilmoqda. Zero, butun xalqimiz qatori yoshlar - Yangi O'zbekiston bunyodkorlaridir!"

Yosh avlodning fuqarolik pozitsiyasi va faolligini kuchaytirish, farzandlarimizni mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini puxta egallab, xalqaro maydonda raqobatga kirisha oladigan barkamol shaxslar, yetuk mutaxassislar etib tarbiyalash bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda."[1: 53]

Jamiyatni demokratlashtirish, mamlakatimiz siyosiy tizimini isloh qilish, huquqiy davlatni qaror toptirish ommaviy-siyosiy ongga katta ta'sir ko'rsatadi. Ongning bu turiga fikrlar xilma-xilligi, tanqidiylilik, ba'zan esa ziddiyatlilik xosdir. Ijtimoiy ong tobora erkin bo'lib bormoqda, itoatkorlik psixologiyasidan xalos bo'linmoqda, hokimiyatdan begonalashuvga barham berilmoqda, yangi sifat kasb etmoqda. Ijtimoiy-siyosiy ongda qonunga hurmat bilan munosabatda bo'lish hissi shakllandi. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, fuqarolar qonunlarga og'ishmay rioya qilish zarurligi g'oyasini tushunib yetragina, huquqiy davlat qaror topishi mumkin. Ijtimoiy-siyosiy ong ancha jo'shqin bo'lib, undagi ko'tarinkilik tufayli respublikamizda qisqa muddat ichida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi.

So'ngi yillarida ijtimoiy ong ancha faollashdi. Aholining ko'pchiligi mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarni ijobiy baholadi, ongi va shu uridan demokratiya g'oyalari tobora mustahkam o'rin oldi. Ijtimoiy ong insoniylashib bormoqda. Odamlar shafqatsizlikni, befarqlikni, berahmlikni qattiq qoralab, rahm-shafqat, insonga hurmat, uning qadr-qimmatiga, or-nomusiga, talab va ehtiyojiga e'tibor bilan qarashning qaror topishi uchun kurashmoqdalar. Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar insonlar ongiga yangicha munosabatni qaror toptirish, insonparvarlik tamoyillarini mustahkamlash uchun shart-sharoitlar yaratmoqda. Bundan tashqari ijtimoiy ongda ijtimoiy qadriyatlarga yangicha qarash vujudga kelmoqda, umuminsoniy qadriyatlar ustuvor xususiyat kasb etmoqda. "Yangi O'zbekistonda tafakkur erkinligi, ilm-fan, madaniyat, adabiyot va san'at rivojlanishi ustuvor ahamiyat kasb etmoqda"[5:90].

Ijtimoiy ongda o'zgarishlar faqat ijobiy xususiyatga ega bo'lmay, balki uning salbiy jihatlari ham mavjud. Bular xudbinlik, millatchilik, mahalliychilik, manmanlik kabi qusurlarning namoyon bo'lishidir. Prezident Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Meni doimo o'ylantiradigan, tashvishga soladigan yana bir dolzarb masala bu - yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi,

madaniy saviyasi, bir so'z bilan aytganda, tarbiyasi bilan bog'liq. Biz bu yo'nalishda katta ishlarni amalga oshiryapmiz. Ammo ularning samaradorligini yanada kuchaytirish uchun bir qator masalalarga jiddiy e'tibor berishimiz zarur, oldimizda turgan eng muhim masala, yosh avlodni milliy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdir".[1:257]

Yangi jamiyat qurish deganda nafaqat moddiy o'zgarishlar balki jamiyatni ma'naviy jihatdan yangilash jarayonlari ham nazarda tutiladi. Buning uchun ma'naviy boyliklarni yaratish bo'yicha faoliyatni kuchaytirish, bu sohada mavjud imkoniyatlardan to'laroq foydalanish, ma'naviy-ommaviy faoliyatni kengaytirish zarur. Bular ma'naviyatimizni yanada mustahkamlaydi.

Jamiyatning rivoji, intellektual darajasi ilm-fanning rivojlanishiga bog'liq. O'zbekistonda uning rivojlanish darajasi ancha yuqori bo'lganligi bois, ilmiy bilimlar kishilarning kundalik hayotiga g'oyat tez kirib bormoqda. Ijtimoiy ong ilm-fan, bilim bilan bog'liq qadriyatlarini o'zlashtirish bilan bir qatorda axloqiy, estetik madaniyatni o'zlashtirishni ham nazarda tutadi. Bu murakkab va serma'no jarayondir. Yurtimizda amalga oshirilayotgan ma'naviy yangilanishlardan ko'zlangan maqsad, umuminsoniy axloqiy me'yorlar ustuvorligini qaror toptirish, adolat, shaxsiy qadr-qimmat, rahm-shafqat, o'zaro yordam tuyg'ularini uyg'otishdan iborat. "Zero, beadab olloh lutfidan mahrumdir. Odob jamiyki hamiyda xulqlarning hosilasi"[3:74]. Jamiyatni axloqiy sog'lomlashtirish murakkab va uzoq davom etadigan jarayondir. Axloqiy tarbiyaga bo'lgan ehtiyoj, insonni turli hohish-istaklari, xususan, o'z nafsin boshqarish malakalarini shakllantirish bilan ham bevosita bog'liq. Chunki, bozor munosabatlarining avj olishi bilan foyda ketidan quvvuchi, xudbin, ichiqora, faqat o'z mafaati haqida qayg'uruvchi kishilar soni ortib borayotganligi hammaga ayon. Bunday sharoitda axloqiy tarbiyaga bo'lgan ehtiyoj uzluksiz oshaveradi [5:48]. U shunchaki axloqiy tasavvurlarga ega bo'lishni emas, hayot tarzini o'zgartirishni taqozo etadi. O'zbek xalqining ma'naviy yuksalishida islom dini alohida ahamiyatga ega. Ma'lumki, uning odamlar xatti-harakatidagi ahamiyatiga uzoq yillar e'tibor bermay kelindi. Biroq islom dini targ'ib etadigan umuminsoniy me'yorlar, axloqiy qadriyatlar insonda insoniylikni shakllantirishga, unda ezgulik hissini mustahkamlashga, vijdon, rahm-shafqatni tarbiyalashga qodirligini hech kim inkor etolmaydi. "Axloqiy me'yorlar qonun yo'li bilan qaror toptirilmaydi, ular afkor ommaning faoliyatiga bog'liqdir".[4:12]

Ijtimoiy ongning ma'naviy qadriyatlarni o'zlashtirishi salbiy hodisalarga qarshi kurashish jarayonida amalga oshiriladi. Shuning uchun bugungi kunda jamiyatimizda amalga oshirilayotgan g'oyaviy-tarbiyaviy ishlardan ko'zlangan maqsad ijtimoiy muhitni sog'lomlashtirish, milliy ma'naviyatimizni faol targ'ib etish, jamiyatimizni ijtimoiy organizm sifatida mustahkamlash, ijtimoiy ongda salbiy hodisalarni bartaraf etish, yoshlarda mustaqil fikrlashni shakllantirishdan iboratdir.

Demak, "Inson barkamol bo'lmog'i uchun mustaqil fikrlash, mustaqil ishlash, mustaqil yashash madaniyatiga ega bo'lmog'i lozim" [6:36]. Zeroki, mustaqil fikrlash, mustaqil ishlash, mustaqil yashash malakasiga ega bo'lgan, milliy manfaatni to'la tasavvur qiluvchi, milliy g'ururi baland, chinakam vatanparvar kishidagina yangicha ruhiyat shakllanadi. Shunday qilib, qaror topayotgan yangi jamiyat a'zolari ruhiyatining o'zgarishi va ijtimoiy ongda islohotlar yoshlarda mustaqil fikrlashni shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. "Yangi O'zbekiston strategiyasi". Toshkent 2021.
2. Abdulla Avloniy. "Turkiy guliston yoxud axloq" O'zbekiston. 1992.
3. Jaloliddin Rumiy. "Ma'naviy masnaviy" Toshkent 1999.
4. Erkayev A. "Yangi O'zbekiston: mo'ljal -uchinchi renessans". Toshkent 2021.

5. Erkayev A. "O'zbekiston yo'li". Toshkent 2011.
6. Choriyev A. "Inson falsafasi"(Mustaqil shaxs)Toshkent 2002.
7. Choriyev A. "Inson falsafasi"(Ijtimoiy tarbiya)Qarshi 2024.
8. Choriyev A, Choriyev S. "Insonparvar, demokratik jamiyat mafkurasini va barkamol inson shaxsini shakllantirish ". Toshkent 2005.

ТАВБА ТУРМУШ ТАРЗИ ВА АХЛОҚНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

БАХТИЁР ТУРСУНОВ
Имом Бухорий халқаро
илмий-тадқиқот маркази
илмий котиби, PhD

Аннотация: Ушбу мақолада мураккаб ижтимоий ҳилқат саналган инсонда ўзликни англаш ва тавба воситасида кечадиган сифат ўзгаришлари – турмуш тарзи ва ахлоқни тартибга солиш жараёни фалсафий таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: ўзликни англаш, ҳидоят, тавба, турмуш тарзи ва ахлоқни тартибга солиш.

Annotation: The article philosophically analyzes qualitative changes in a person, who is a complex social being, through self-awareness and repentance - the process of regulating lifestyle and morality. **Keywords:** self-awareness, repentance, lifestyle and moral regulation.

Аннотация: В статье философски анализируются качественные изменения в человеке, являющемся сложным социальным существом, посредством самосознания и покаяния – процесса регулирования образа жизни и нравственности. **Ключевые слова:** самосознание, покаяние, образ жизни и нравственное регулирование.

Бугун шиддатли ва зиддиятли тарзда кечаётган глобаллашув жараёни инсон моҳиятини чуқурроқ тадқиқ этиш орқали унинг бунёдкорлик салоҳиятидан янада унумли фойдаланишни тақозо этмоқда. Мураккаб ва сирли мавжудот саналган инсоннинг ютуқ ва имкониятларини, маънавий борлигини мавжуд глобал муаммолар ечимига йўналтириш долзарб аҳамият касб этади. Ёзувчи Чингиз Айтматов “Одамлар ақл-идрок билан иш юрита бошлаган замонлардан буён ўзини ўзи англашга уриниб келмоқда. Бирок ҳали-ҳануз улар ўз чигал ишларидан сира қутулиб кетолмаяпти ва азал-азалдан нима учун ёвузлик доим эзулик устидан ғолиб чикади, деган жумбоқли муаммони ечолмаяпти” [3:16-17], деганда, инсондаги ижтимоий бекарорликни назарда тутган бўлиши мумкин.

Инсон камолотида маънавий-ахлоқий тарбиянинг ўрни бениҳоя каттадир. Олий кадрият деб улуғланган маънавий қиёфани шакллантириш масаласи устида кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Тадқиқот хулосаларига кўра, дунёдаги барча иллат, жиноят, уруш ва ижтимоий-сиёсий, экологик инқирозлар илдизини шахс маънавиятидан кидириш лозим. Чунки жами муаммоларнинг ечими ана шу нуктада мужассамлашган. Шунингдек, ижодкорлар шахс маънавий дунёси унинг иқтисодий ва молиявий ўпқонига тушиб бораётганидан, янги аср кишиси бутун борлиги билан глобал иқтисодиёт ва инсоният учун ягона ҳукмдор бўлмиш бозорнинг қулига айланиб қолаётганидан хавотир билдирган [6].

Бугун одамзод бойиш вазвасида ялпи тус олган тақлид ва манманлик ўртасида овора-ю сарсондир. Ҳамма ерда ва замонларда камтар одамлар ҳаёти шунинг заминига қурилади. Катта-ю кичик барча кулфатлар шундан ҳосил бўлади. Ўзликни оқибатда, қарашларнинг қашшоқ ва ночорлиги ҳам шундан дидир [3:152]. Дарҳақиқат, бугун тақлидчилик, истеъмолчилик, қандай йўл билан бўлса ҳам, кўпроқ моддий бойлик орттириш тенденцияси кучаймоқда. Улуғ аждодлар бундай вазиятдан илм воситасида ўзликни англаш, маънавиятни бойитиш, комил инсонни тарбиялаш орқали чиқиш мумкинлигини илмий жиҳатдан асослаб берган.

Бутун ҳаётини илм-маърифатга бағишлаган улуғ аллома Абу Лайс Самарқандий (911-985) дунёни билиш, ҳаёт ва инсон моҳиятини англашнинг туб масалаларига алоҳида эътибор қаратган. Тафаккур, илм, билиш назарияларига фалсафий нуқтаи назардан янгича ёндашган. IX асрда исломшунослар орасида инсон Аллоҳ таоло яратган мавжудот, тақдир аввалдан битилган, ўз ҳолича бирор нарсани амалга ошириши мумкин эмас, деган тушунча ҳукмрон эди. Абу Лайс Самарқандий эса, инсон Яратганнинг амрига бўйсунди, лекин ҳаётда унга жузъий ихтиёр – танлаш имконияти берилган. Шунинг учун у илм ва тафаккур асосида дунёдаги ўзгаришларни амалга ошириш қудратига эга бўлади, деган

фикрни илгари сурган [1:11]. Яъни тақдирининг битилган экани уни бирор амалга мажбурламайди. Парвардигор ўз илми билан унинг қандай йўл тутишини олдиндан билиб, шундай битади, холос. Аслида танлов, ихтиёр – инсоннинг ўзида. Буни таниш асарни ўқиш, таниш кинофильмни кўришга қиёслаш мумкин: қаҳрамон нима иш қилишини биласиз, уни муқаррар ҳалокатдан қайтаргингиз келади, лекин у бошқа йўл тутди. Яъни ихтиёр ўзида бўлади.

Инсон олган билими, орттирган турмуш тажрибаси заминидан олижаноб, эзгу ниятларни амалга ошириш йўллари излаш шарт. Зеро, ҳаёт йўлида у қилиши мумкин бўлган бирдан-бир улуг иш – одамларга ҳақиқат ва яхшилик сўзини ўзи билган, англаган даражада етказиш. Инсон умри нима, деган саволга лўнда жавоб топиш мушкул. Чунки инсоний муносабатлар шунчалик турфа, табиати, феъл-атвори ниҳоятда ранг-баранг ва мураккабки, ҳатто энг мукамал замонвий компьютер ҳам оддий инсон табиатининг умумий чизигини ажратиб бера олмайди. Бу эса, инсонни ўрганишга қизиқишни янада кучайтиради. Улуғ аждодлар маънавий меросида ҳар бир инсон олдида одам бўлишдек муқаррар вазифа қўндаланг тургани таъкидланади, чунки келажак шундан яралади [3:4].

Ислом динининг муқаддас манбаларига кўра, одамларнинг аксар ноҳўя иши ва гуноҳи илмсизлик, жоҳилик ҳамда нафсга тобелик сабабли содир бўлади. Инсон бундан тавба воситасида халос бўлади. Гуноҳ Аллоҳнинг амрига хилоф равишда бирор амални қилиш ёки уни тарк этиш бўлиб, бундан халос бўлиш учун аввал уни билиш, англаш лозим.

Имом Ғаззолий гуноҳлар келиб чиқишига кўра рубубийлик (яратувчи хос), шайтонийлик, ҳайвонийлик ва ёввойилик каби тўрт сифатга бориб тақалишини маълум қилади. Инсон тайинати ҳар хил аралашмалардан қорилган ва уларнинг ҳар бири ўз таъсирига эгадир.

Кибр, фахр, ғурур ва мақтовни севиш, ҳаммадан устун бўлишни исташ каби рубубийлик сифатларига ишғиёқни кўзгайди. Барча гуноҳи кабиралар шу нуктадан ёйилади ва у аксар жиноятлар онасидир.

Ҳасад, зулм-ситам, ҳийла, алдамчилик, фасод ва макрга буюриш, товламачилик, залолатга даъват қилиш каби шайтоний сифатлардан тарқалади.

Қизғанчилик, очкўзлик, жинсий ва қорин шаҳватини қондириш учун хирс билан ташланиш, ўғирлик, дунё орттиришга меҳр каби ҳайвоний сифатдан туғилади.

Ёввойилик сифати эса ғазаб, нафрат, одамларга қўл кўтариш, сўқиниш, ўлдириш, мол-мулкни зое қилиш каби иллатларни пайдо қилади.

Барча гуноҳлар ушбу сифатлардан тармоқланиб, ёйилади. Бу сифатлар инсон фитратида аста-секин ҳаракатланиб, бири иккинчисига йўл очади. Аввало ҳайвоний сифати ғолиб келиб,

кейин унга ёввойилик сифатлари эргашади, улар бирлашиб, ақлни қаллоблик, маккорлик ва ҳийла йўлида ишлатувчи шайтоний сифатларни пайдо қилади [2:62-63].

Кейин фитратни фахр, иззат, улуғлик ва буюкликни даъво қилиш, барчадан устунликни қасд қилиш каби рубубийлик сифатлари эгаллайди.

Тавба инсоният руҳиятини энг улуғ неъматларидан бири сифатида унинг маънавий тақомилида муҳим ўрин тутди. Тавба – бу ҳаёт тажрибаси кўпайган сайин ортиб борадиган виждон қиймати, инсон ақл-идроки томонидан тарбияланадиган неъматдир [3:273].

Инсон нуқсондан буткул ҳоли эмас. У гуноҳ қилган заҳоти пушаймон бўлиб, унинг оқибатини дарҳол бир яхши иш билан ювиш орқали ўнглаши мумкин. Гуноҳнинг доимий тарзда такрорланиши қалбни кишанлаб қўяди ва ундан гуноҳ ўчмайдиган бўлиб қолади.

Имом Ғаззолий айрим ишларни авом кишилар содир этса, кечирилишини, лекин орифу олимлар шундай қилса, кечирилмаслигини таъкидлайди [2:121-126]. Бу, ўз навбатида, илми, фозил кишилар зиммасига катта масъулият юкланганини, улар ҳар ишни чуқур тафаккур билан ҳал этиши лозим эканини англатади.

Алишер Навоий инсоннинг дунёга келиши ва яшашидан мақсад Аллоҳ таолодан омонат сифатида берилган покиза қалбни асраб-авайлаш ва умрининг поёнида асл ҳолида ўз Яратувчисига қайтаришдан иборат эканини таъкидлайди. Ножўя ишлар тавба воситасида ўнгланишини айтиб, “Тавба ёмон феъллар туфайли келадиған балонинг олдини олмоқдир [4:46], ўз айбидан хабардор бўлмоқ, олдида турган йўлнинг хавфли эканини тушунмоқдир” [5:85], деган.

Инсонда пушаймонлик ҳисси, “Хатоимни ўнглайман” деган қасд, хоҳиш ҳам афсус-надомат туфайли юзага келади. Макони қалб бўлган “қасд”нинг замон жиҳатидан ҳозир, ўтмиш ва келажакка боғлиқлиги бор. Ким хатосини ўнглашни мақсад қилса, шу заҳоти, ҳозирроқ гуноҳдан тўхташи ва фарз амалларни адо қилишга киришиши лозим. Банда ўз хатосини тузатишни дилига туккан экан, ниятининг амалий ижросида қатъий бўлса, ўтмиш хатоси албатта ўнғланади. Бу эса, тавба шахснинг ўз-ўзини тақомиллаштириш омили, маънавий юксалиш воситаси эканини кўрсатади.

Тавбаси қабул бўлишини хоҳлаган инсон фикрини балоғатга етган илк даврига қаратмоғи, умрини йилма йил, ойма ой, кунма кун, борингки, ҳар нафасигача тафтиш этмоғи, гуноҳларини бир-бир эслаб, афсус-надомат билан астойдил тавба қилмоғи лозим [2:131].

Имом Ғаззолий одамларни гуноҳни тарк этишга ундашнинг тўрт йўли борлигини айтади. Биринчиси, гуноҳкор ва осийлар қалбига хавф солувчи оятларни зикр қилмоқ.

“У хоҳлаган кишиларни Ўз раҳматига (жаннатига) киритур. Золимлар учун эса аламли азобни тайёрлаб қўйгандир” (Инсон сураси, 31-оят).

Бу сирлардан баҳраманд бўлган киши Аллоҳ йўлидаги солиҳ банда учун самимий тавбанинг нақадар керак эканини

яхши англайди. Оқил киши нодир бир жавҳарга эга бўлса-ю, унинг бир қисмини ҳеч фойдасиз зое қилса, шубҳасиз, у бунинг учун йиғлайди. Агар бу зое қилиш унинг ҳалокатига сабаб бўлса, йиғи янада даҳшатлироқ тус олади [2:44].

Гуноҳларни тарк этишга ундашнинг иккинчи йўли пайғамбарлар ва ўтмишдаги солиҳ кишилар ҳақида, гуноҳлари туфайли уларнинг бошига тушган мусибатлар тўғрисида ҳикоя қилишдир [2:201]. Қалбларни титратиб, уларда чуқур из қолдирувчи бу ҳикояларнинг манфаати катта бўлади.

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам бундай деганлар: “Тонг отиб, кун ёришган ҳар сахар, кун ботиб, шафақлар йўқолган ҳар кеча борки, унда икки фаришта тўрт хил овозда бир-бирига дейди: “Кошки, бу халқ яратилмаса эди!” Бошқаси дейди: “Кошки, улар яратилганидан сўнг нима учун яратилганини билса эди!”. Яна бири дейди: “Кошки, улар нима учун яратилганини билганидан сўнг, билганига амал қилса эди!” (Дайлабий ривояти).

Баъзи ривоятларда: “Кошки, улар илм мажлиси куриб, билганларини бир-бирига эслатса эди”. Бошқаси дейди: “Майли, улар билганига амал қилмаган экан, кошки, қилган амалларига тавба қилса эди” [2:198-199].

Кейингиси бу дунёда гуноҳлар учун бериладиган жазонинг тез келишига иқрорни инсонлар зехнида қарор топтиришдан иборат. Банда мусибатга йўлиқар экан, албатта, бу унинг бирор жиноятига жазо (каффорат) эканини унга уқтириш лозим [2:203]. Гуноҳларнинг бу дунёда қашшоқлик, хасталик ва бошқа офатларга сабаб бўлиши ҳақида келган хабарлар кўп. Гуноҳкор киши нимага мубтало бўлса, бу унга жазо ва шу нарса уни ризқдан маҳрум қилади, бадбахтлик устига бадбахтлик келтиради.

Шундай экан, ҳадис шарифда келтирилган: “Ёмонликка уни йўқ қилувчи яхшиликни эргаштир” (Термизий ривояти), деган таъкидни гуноҳнинг каффорати сифатида талқин қилиш мумкин.

Гуноҳларни тарк этишга ундашнинг тўртинчи йўли маст қилувчи ичимлик ичиш, зино, ўғирлик, одам ўлдириш, ғийбат, кибр, ҳасад каби гуноҳларнинг ҳар бири учун бериладиган жазоларни алоҳида-алоҳида эслатишдир [2:207]. Жумладан, закотни тарк этиш, бирон жонни ўлдириш, мол-мулкка босқинчилик қилиш, ор-номусни топташ кабилар банданинг ҳақиқа тааллуқли гуноҳдир. Банда ҳақиқа тажовуз қилган золимлар, то афв этилгунга қадар зулми учун ҳисоб беради. Уларнинг гуноҳи тарк этилмайдиган (кечирилмайдиган) битикда қайд қилинган.

Хулоса қилиб айтганда, инсон илм-маърифат воситасида камолга етади, жаҳолати бартараф қилинади. Чунки илм олиш, кузатиш, ҳаётий тажриба тўплаш орқали жамланадиган ахборот воситасида туб сифат ўзгаришлари содир бўлади. Натижада, у ўзининг феъл-атвори, иш фаолияти, ижтимоий муносабатларини танқидий таҳлил қилиб, тўғри ҳаётий хулоса чиқаради. Тавба асосида турмуш тарзи ва ахлоқини тартибга солишга киришади. Ножўя ишларни такрорламасликка, нуқсонларини тузатишга қарор қилиб, тақомилга юз тутди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абу Лайс Самарқандий. – Т.: Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази нашриёти, 2024.
2. Абу Ҳомид Ғаззолий. Тавба китоби. –Т.: Шарқ, 2018.
3. Айтматов Ч. Қиёмат. –Т.: Янги аср авлоди, 2018.
4. Алишер Навоий. Маҳбул қулуб. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 14 т. –Т.: Фан, 1998.
5. Алишер Навоий. Ҳайратул аброр (насрий баёни). –Б.85 // [https://www.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Xamsa.%20Hayratul-abror%20\(nasriy%20bayoni\).pdf](https://www.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Xamsa.%20Hayratul-abror%20(nasriy%20bayoni).pdf)
6. Shu sohada ishlayotganimdan xijolatda yuraman – tilshunos Baxtiyor Mengliyev ta’limdagi muammolar haqida // <https://oyina.uz/uz/article/2384//“Tafakkur”jurnali,2023-yil4-son.“Zohiran taraqqiyot,botinan...”suhbati>

САЙИД АБДУЛЛОҲ МУШКИН ҚАЛАМ ВАСФИЙ ТЕРМИЗИЙ ҲАЁТИ ВА АДАБИЙ МЕРОСИНING ГЕРМЕНЕВТИК ТАДҚИҚИ

КАРОМИДДИН ЖАМАҲМАТОВ

Имом Термизий халқаро илмий-
тадқиқот маркази директори
ўринбосари, Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти
университети докторанти (DSc)

Аннотация: Ушбу мақолада термизлик мутафаккир, хаттот, рассом ва шоир – Мир Сайид Абдуллоҳ Мушкин қалам Васфий Термизий ҳаёти ва адабий мероси ҳақида сўз юритилган. Шу билан бирга, мутафаккирнинг шеърляти таҳлили, тасаввуфий синтези ва бадиий санъат саналмиш – хаттотлик ва рассомлик маҳорати борасидаги маълумотлар таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** Термиз адабий мактаби, адабий жараён, тасаввуф намояндалари, рассом, бадиий санъат, хаттотлик санъати, Ҳиндистон.

Annotation: This article talks about the life and literary heritage of Wasfi Termizi, a Termizian thinker, calligrapher, artist and poet – Mir Sayyid Abdullah Mushkin. At the same time, the analysis of the thinker's poetry, mystical synthesis, and the so-called artistic arts – calligraphy and painting skills were analyzed. **Keywords:** Termiz literary school, literary process, figures of Sufism, artist, art, calligraphy, India.

Аннотация: В данной статье рассказывается о жизни и литературном наследии Васфи Термизи, термезийского мыслителя, каллиграфа, художника и поэта – Мир Сайида Абдуллы Мушкина. Одновременно анализировались поэзия мыслителя, мистический синтез, а также так называемые художественные искусства – мастерство каллиграфии и живописи. **Ключевые слова:** Термезская литературная школа, литературный процесс, деятели суфизма, художник, искусство, каллиграфия, Индия.

Қириш. Ҳар бир мамлакатнинг ўз тарихи, диний ва миллий қадриятлари борлиги барчамизга маълум. Она юртимиз – Ўзбекистон замини ҳам азалдан ўзининг бебаҳо қадриятлари бўлган маънавий ва моддий бойликлари билан дунё халқлари турмуш тарзига ва маданиятига ижобий таъсир кўрсатган. Дунё олимлари ҳамон аждодларимизга, бой маданий меросимизга алоҳида ҳурмат ва эҳтиром билан қарайди. Юртимизнинг ҳар бир гўшасида улуг зотларнинг кўним топган масканлари борлиги бизнинг улуг зотлар авлоди бўлганимиздан далолат беради. Самарқандийлардан – Имом Мотуридий Самарқандий, Абу Лайс Фақих Самарқандий, Ҳаким Самарқандий, Ашраф Самарқандий, Фитрат Самарқандий, Низомий Арузий Самарқандий, Давлатшоҳ Самарқандий, Баёзий Самарқандий, Мутрибий Самарқандий, Бухоройлардан – Имом Бухорий, Абу Ҳафс Кабир Бухорий, Абу Ҳафс Сағир Бухорий, Убайдуллоҳ Масъуд Бухорий, Имло Бухорий, Ҳаёлий Бухорий, Шавкат Бухорий, Сайид Муҳаммад Бухорий, Шошийлардан (ҳозирги Тошкент шаҳри), Бадриддин Шоший, Бадр Шоший, Қафқол Шоший, Андижондан – Бурхонуддин Марғиноний, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Андижоний, Авҳадуддин Аҳсиқатий, Хоразмийлардан – Ал-Хоразмий, Маҳмуд Замахшарий, Нажмиддин Кубро, Насафийлардан – Имом Насафий, Нажмиддин Умар Насафий, Қалонсавий Насафий, Зиёуддин Насафий, Азизиддин Насафий, Сайидо Насафий, Кешийлардан – Абд ибн Хумайд Кеший, Абу Шакур Солимий Кеший, Фарғонийлардан – Аҳмад Фарғоний, Чағонийлардан (ҳозирги Дехнов, Сарисий, Узун, Шўрчи, Олтинсой ҳудудлари) Тохир Чағоний, Розиюддин Чағоний, Ҳасан Чағоний, Хожа Алоуддин Аттор, Хожа Ҳасан Аттор, Мавлоно Яъқуб Чархий, Муҳаммад Зоҳид Вахшворий, Сўфи Оллоёр, Сайқалий Ҳисорий, Мавлавий Жунуний, Термизийлардан – Имом Термизий, Ҳаким Термизий, Абу Бакр Варроқ Термизий, Адиб Собир Термизий, Абу Жаъфар Термизий, Умар Термизий, Сайид Бурхониддин Муҳаккиқ Термизий, Хожа Самандар Термизий, Мирсафо Термизий, Мушкин қалам Термизий, Жудоний Термизий, Сайид Али Термизий (Пирбобо), Фатҳий Термизий, Кашфий Термизий, Арший Термизий каби юртимизнинг юзлаб алломалари номини тилга олиш мумкин. Юқорида номлари тилга олинган мутафаккир зотларнинг бой илмий-адабий меросини ўрганиш ва кенг илмий жамоатчиликка тақдим этиш муҳим масалалардан саналади. Шу нуқтаи назардан ушбу

мақолада Термизийларнинг етук намояндаларидан бири – Мушкинқалам Васфий Термизий ҳаёти ва мероси ҳақида сўз юритилади.

Асосий қисм. Хориж манбашунос олимлари бугунги кунга қадар термизийлар адабий мероси бўйича кенг қамровли тадқиқот ишларини амалга оширган. Адиб Собир Термизий ҳаёти ва мероси тадқиқи борасида форс олими Муҳаммад Донишгарнинг илмий ишлари муҳим аҳамиятга молик[2:9], Сайид Бурхониддин Муҳаккиқ Термизий ҳаёти ва мероси бўйича форс олимларидан Бадиуззамон Фурузонфар[10:106] ва Тавфиқ Хошимпур Субҳонийнинг бир қатор илмий ишларини санаш мумкин [5:24]. Шунингдек Амир Муиззий, Мунжик Термизий ва бир қатор термизийлар адабий мероси ва асарлари поэтикаси ҳақида Эҳсон Шавориб Муқаддам [6:7], Муҳаммад Али Носих [1:17], Муҳаммад Донишгар, Аҳмадризо Ялмаҳо [4:3-9], Носир Ҳирӣ [3:10-18] ва Аббос Икбол [11:88] каби олимларнинг илмий изланишлари диққатга сазовор. Ушбу мавзу борасида эса А.Муродов, М.Кенжабек, Ж.Мирзаев, Б.Муртазоев ва Ж.Ўтматов ўз тадқиқотларида автобиографик маълумотларни тақдим этган. А.Муродов “Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан” номли асарида Сайид Абдуллоҳ Мушкин қалам Васфий Термизий моҳир хаттот ва рассом бўлганини тилга олади [7:25].

Асл исми, насаби ва таҳаллуси. Исми Мир Сайид Абдуллоҳ, таҳаллуси “Васфий”дир. Муҳаммад Солиҳ Кашфийнинг “Манокби Муртазовий” асари муқаддимасида Куруш Мансурий “Мир Сайид Абдуллоҳ Кирмоний” ёки “Мир Сайид Музаффар” каби исмларни ҳам муаллифга нисбат берган. Унинг шеърлятидаги таҳаллуси “Васфий” бўлса, ўз замонасининг моҳир хаттоти бўлгани сабабли “Мушкин қалам” унвони берилган. “Буюк Термизийлар” китобида Васфий Термизий таҳаллуси “Восифий” деб ёзилган. Бироқ муаллиф ўз шеърларида “Васфий” таҳаллусини қўллаган. Муҳаммад Солиҳ Кашфий Термизийнинг “Манокби Муртазовий” асарида ҳам “Васфий” деб тилга олинади. Мир Сайид Абдуллоҳ Шох Қосим Анворнинг авлоди ва Шох Неъматуллоҳ Валийнинг фарзанди бўлганини Куруши Мансур таъкидлаб ўтади. [8:11]. “Термизий” нисбасини олиши эса бевосита “Термизий” сайидлар авлодидан бўлгани билан боғлиқ. Васфийнинг ота-боболари Ҳиндистонга кўчиб бориб, шу ерда кўним топган. Мутафаккир умрининг охиригача шу ерда яшаган. Акбаршоҳ ва Жаҳонгиршоҳ саройида моҳир хаттот ва шоир сифатида кенг шуҳрат қозонган. Шоир ўз

тахаллуси ва унвони борасида шундай дейди:

*«Васфӣ» тахаллуси ману “Мушкин қалам” хитоб,
Ин номҳо зи шоҳу шоҳанишоҳ ёфтам.*

Мазмуни: Мени тахуллусим “Васфӣ” ва “Мушкин қалам” деб мурожаат қилишади, бу номларни Шоҳ Неъматуллоҳ Валийнинг маънавий тарбияси ҳамда Подшоҳларнинг подшоҳи меҳрибонлигидан топдим.

Муаллиф асарларни кўчирганида котиб “Абдуллоҳ Мушкин қалам” деб ёзган. “Мушкин қалами” унвони моҳир хаттот, котиб ва рассом бўлгани учун берилган.

Таваллуди ва вафоти. Мир Саййид Абдуллоҳ 1560 йиллар атрофида Деҳли шаҳрида дунёга келган. Бу зотнинг таваллуд санаси аниқ маълум эмас. “Маноқиб Муртазовий” асарида Акбаробод шаҳрида таваллуд топган бўлиши мумкинлиги тахмин қилинади. Вафоти санаси 1625 йилдир. Бахтовархон исмли тарихчининг “Хаттотлар ҳақида рисола” асарида Васфийнинг вафоти 1615 йил деб кўрсатилган. Мутафаккир қабри бутунги кунда Ҳиндистоннинг Ажмир шаҳрида жойлашган. Аммо кўплаб тарихий манбаларда Васфий 1625 йил вафот этгани айтилган. Шунинг учун ушбу сана тарихий ҳақиқатга яқинроқ бўлиши мумкин.

Васфий Термизий ҳаёти ва маноқиб (ахлоқий характери) борасида икки ўғли – Муҳаммад Солиҳ Кашфий ва Муҳаммад Амин Арший томонидан “Фойизул қулб” (Муҳаммад Солиҳ Кашфий) ва “Фотиҳул қулб” (Муҳаммад Амин Арший) асарларида кенг маълумот берилган. Ушбу асарнинг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, унда Мушкин қаламнинг индивидуал характери, валийлик мақоми, илм борасидаги муҳаббат, шахсий фазилати, олимларга эҳтироми, парҳезкорлиги ва фақирона ҳаёти тасвирланган. Шунингдек, ушбу асарларда бошқа валийлар ахлоқи ҳақида ҳам тўхтаб ўтилган. Муҳаммад Солиҳ Кашфий асарнинг кўп жойларида “Валояти илм Амир Абдуллоҳ Мушкин қалам куддиси сирруху” (“Илм сарбони Амир Абдуллоҳ Мушкин қалами Аллоҳ сирини муҳофаза этсин”) иборасини такрор келтиради. Муҳаммад Мумин Арший отаси вафот этганда “Зи дунёи даний кутби замон рафт” (“Арзимас оламдан замона кутби сафар қилди”), дафн этилган жойни “Равзаи жовид” (“Абадий бог”) [9:964-967], деб келтиради.

Васфий қайси тариқатга эргашганини қуйидаги факт орқали билиш мумкин. Маълумки, Васфий яшаган даврда Абдулқодир Жилоний асос солган Қодирия тариқати Ҳиндистонда ҳам кенг тарқалган эди. Шу тариқат таълимоти ва ғоялари таъсири остида шаклланган Чиштия тариқати ҳам кейинчалик мусулмонлар орасида тарқала бошлайди. Табиийки, Васфий Термизийга ижтимоий муҳит ўз таъсирини кўрсатади. Шунингдек, мутафаккир шеърларига ҳам ушбу тариқат ғоялари сезиларли даражада таъсир кўрсатган. Бундан кўра кучлироқ далил эса Муҳаммад Солиҳ ва Муҳаммад Амин ёзган асарлардаги маълумотларда Васфийнинг Чиштия тариқати намояндаси сифатида кўрсатилганидир. Васфийга ушбу тариқат сир асори ҳақида Шайх Файзуллоҳ Саҳоранпурӣ дARS берган. “Фойизул қулб” асаридаги воқеалар кўпроқ Васфийнинг Хожа Муиниддин Чиштий хонақоҳида ўтказган давларини ўз ичига олади. Мутафаккир ўзини Абдулқодир Жилонийнинг маънавий шогирди сифатида билар эди. “Феҳристи нусаҳон хатти Покистон” китобида келтирилишича, “Фотиҳул қулб” ва “Фойизул қулб”да келган маълумотлар “шарҳи ҳоли ботини Мушкин қалам”, яъни Мушкин қаламнинг ботиний олами шарҳлар мажмуи ҳисобланади. Ушбу асарлар икки улуғ фарзанди томонидан ёзилди ва бу рисолаи доктор Муин Низомий нашрга тайёрлаган” [9:964-967]. Муҳаммад Солиҳ Кашфий отаси тилидан нақл этадики,

در ایام شباب اکثر مطالعة تذکرة اولیا می نمودم
از سخنان حقایق بیانش فیوض می بردم

[9:964-967]

(Ёшликда кўпроқ валий зотлар ҳақида асарларни ўқирдим ва уларнинг ҳақиқат мақомига элтувчи сўзларидан файз олардим).

Ушбу асарда Кашфий отасининг фазилати баракасидан

улуғ мартабага эришгани ва халқ орасида кенг шуҳрат қозонганини ҳам алоҳида эътироф этади.

Ёшлиги ва илм ўрганиши. Васфий илк бошланғич таълимни ота-онасидан олиб, сўнгра замондош уламолардан бири Файзуллоҳ Баҳорнапурӣдан тасаввуф илмини ўрганади. Санойи Ғазнавий, Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румӣ, Муслиҳиддин Саъдий Шерозӣ, Ҳофиз Шерозӣ каби шарқ мутафаккирлари меросидан баҳраманд бўлиб, орифона шеърлар ёзишга интилади. Насх ва настаълик хат турларини жуда чиройли ёзарди. Қодирия тариқати устозларидан тариқат сайру сулуқини ўрганади ва маънавий меросини шу ғоялар таъсирида ёзади.

Бой маънавий мероси. Термизийшунос олим Қуруш Мансурнинг таъкидлашича, Васфий Термизийдан шеърӣ “Девон” ва бешта маснавий жанридаги шеър қолган. Шоир шеърӣяти мазмуни кўпроқ ахлоқӣ мавзуларга оиддир. Ижодкор индивидуал характериға боғлиқ ҳасбия байтларидан бирида ўзининг камгаплиги, одамлар билан бўлар-бўлмас нарсаларда тортишишни ёқтирмаганини шундай изоҳлайди.

نه حرف با کس و نه گوش با حرف کس
بر هم زدّی شعر سوال جواب را

[9: 13].

Мазмуни: На бир киши билан ортиқча суҳбат, на бир кишининг бўлар-бўлмас сўзига қулоқ солиш бор, сен шу хислат билан савол-жавоб (беҳуда баҳс-мунозара) қилиш шиоридан воз кечдинг.

Хаттотлик маҳорати. Ўрта Осиёда хаттотлик санъати тараққиёти Амир Темур ва темурийлар давридан бошланган. Хусниҳат санъати дастлаб Хуросон пойтахти Ҳиротда ривожланиб, у ерда Султон Али Машҳадӣ бошлиқ йирик хаттотлик мактаби ташкил топади. Мактабнинг ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, бу ерда асосан Мир Али Табризӣ яратган настаълик хат услуби Султон Али томонидан такомиллаштирилади. Бу услуб йирик ва майда настаълик китобат ишларида кенг қўлланиб, бадӣий ва тарихӣ асарлар фақат настаълик хатида китобат қилинган. Динӣй ва баъзи илмӣй асарлар эса кўпроқ меъморчилик, наққошлик санъатида ва Шарқ эпиграфиясида ишлатилган. XVI асрда Темурӣйлар салтанати инкирозга юз тутиб, сиёсий ҳукмронлик Шайбонӣйлар қўлига ўтиши билан Бухорода маданий ҳаёт маълум даражада тараққий топади. Ҳирот хаттотлари, рассомлари ва маданият арбобларидан бир қисми Бухорога келади. У ерда Бухоронинг ўзига хос янгилик китобат ва хусниҳат санъати ривож топади. XVI va XVII асрларда яшаб ижод этган Бухоро хаттотлари хусни хат бобида ўзига хос услуб – Бухоро хаттотлик мактабини яратади [7: 48].

Демак, Темурӣйлар даврида хаттотлик, наққошлик ва рассомлик кенг ривож топиб, бутун Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистон каби ўлкаларда тарқалган. Айниқса, Бобурийлар сулоласи даврида Ҳиндистонда хаттотлик, наққошлик, рассомлик ва шарқона бинокорлик тараққий топади. Бу нафис санъат турларини Акбаршоҳ ва Шоҳжаҳон янада кенгрок ривожлантиришга интилиб, моҳир хаттот, рассом ва наққошларни ўз саройига хизматга жалб қилади. Булар қатори Мушкин қалам Васфий Термизий, Муҳаммад Солиҳ Термизий, Арший Термизий, Номӣй Термизий ва Жудой Термизийларни санаш мумкин. Ушбу зотлар орасида Мушкин қалам Васфий Термизий чиройли хусни хати билан ажралиб турарди.

Васфий Термизий Акбаршоҳ ва Шоҳжаҳон ҳукмронлиги даврида саройда хаттотлик билан шуғулланади. Бир қанча асарларни настаълик хати билан кўчиради. Сарой мулозимлари унинг хусни хатини кўриб “Мушкин қалам” деб унвон беради. Васфийнинг ҳар икки ўғли – Кашфий ва Арший ҳам ўз замонасида моҳир хаттот бўлгани бевосита отаси қасбини давом эттирганидан далолат беради.

Васфий Термизий Бобурийлар ҳукмронлиги даврида хаттотлик мактабини янада жонлантиришда жонбозлик кўрсатади. Унинг хусни хати кўпчиликни ўзига мафтун қиларди. Замондошлари уни ушбу хунари учун “Мушкин қалам” (“Қалам хушбўй”) дейишарди. Настаълик хатида

Шоҳғиёс ва Роқимий каби хаттотларга шогирд тушган.

“Миръотул олам” ва “Шоҳжаҳоннома” асарларида Васфий Термизий ижоди борасида қуйидагилар ёзилган: “Қўллаб ошиқона шеърлари бор, табияти тоза эранлардандир” [8: 12]. Бундан келиб чиқадики, Васфий Термизий шеърляти ошиқона, орифона ва бадий тасвирларга бой экан.

Мушкинкалам Васфий Термизийнинг иккита ўғлининг номи манбаларда зикр этилади. Муҳаммад Солиҳ Кашфий Термизий ва Мирмуҳаммад Мумин Арший Термизий. Қизлари ва бошқа фарзандлари борлиги ёки йўқлиги ҳақида биз текширган манбаларда маълумот учратмадик.

Васфий Термизий ўзидан кейин бой маънавий мерос қолдирган. Орифона, ошиқона ва руҳий тарбияга оид шеърлари тили равон ва тушуниш осонлиги билан халқ орасида тез тарқалади. Унинг ижодида ғазал ва маснавий жанрлари етакчи ўрин эгаллайди. Шеърларида Пайғамбарлар тарихи, инсоннинг яратилиши, комил инсон ахлоқи тасвири муҳим образ саналади. Баъзи хорижлик адабиётшунослар Васфий Термизийни шиалик оқими билан айблайди. Ҳолбуки, мутафаккир аҳли сунна вал жамоа йўлида эканини шеърларида очиқ-ойдин баён этган:

من محبّ چار يار مصطفى
خارجی گو خون شود زين ماجرا
هر کرا يك زره دانش يار شد
از فراصت مخلص اين چار شد
چار انصور هم به هم آمد از آن
گو شوند اين چار از پرده عيان
[8: 35].

Мазмуни: Мен тўрт ёрнинг (Абу Бакр, Умар, Усмон, Али розияллоху анхум) дўстиман, хорижийлар бу кўргуликни кўриб қайгуга ботишини айтгин. Агар ҳар кимнинг озгина илми бўлса, фаросат юзасидан уларга мухлис бўларди. Бу тўрт ёрлар борлиққа келиши учун, олдин тўрт унсур (сув, тупроқ, шамол, олов)ни яратди.

Муҳаммад Солиҳ Кашфий Термизий “Маноқиб Муртазовий” асарида отасининг шеърлятидан мисол келтирмакчи бўлса, لوالدى (Отамдан) деб бошлайди.

“Райҳонатул адаб” таъкирасининг 4-жилдида Васфий Термизийнинг ахлоқий маънога бой ушбу байтлари келтирилган:

مردمان را به چشم وقت نگر
وز خيال پيروي بگزر
چند گویی فلان چنانش مام
چند گویی فلان چنانش پدر
ناف آهو نخست خون بوده است
سنگ بوده است ز ابتدا گوهر
کهنتران مهتران شوند به عمر
کس نزاده است مهتر از مادر
[8: 10].

Мазмуни: Одамларга вақт кўзгуси билан боқ. Эрта-индин ҳаёлидин воз кеч. Қачонгача отам шундай, онам бундай эди,

деб мақтайсан. Оҳунинг киндиги, илк лахта қондан иборат эди, қимматбаҳо гавҳар ҳам дастлаб тош бўлганини эсла. Хожа ёки ходим бўлишни вақт кўрсатади, чунки онадан ҳеч ким хожа бўлиб тугилмаган.

Дарҳақиқат, инсонни замон ўтиши билан қимлигини билишингиз мумкин. Инсоннинг ўз феъл-атворини доимий яшириб юриш имконсиздир. Замон инсон ахлоқи оинаси эканини ҳаётини тажрибанинг ўзи кўрсатган. Мутафаккир бировга баҳо беришда шошқалоқлик қилмаслик лозимлигини айтмоқда. Шошқалоқлик юзасидан одамлар орасида қанчалар фитна ва урушлар келиб чиққани тарихий ҳақиқат. Ҳар бир ишни эрта ёки индин қиламан деб, ўз умрингга ишонма, бу хомхаёллик сени ҳалокат зиндонига улоқтириши тайин. Шу байтлар давомида Васфий кийикнинг киндиги дастлаб бир лахта қон бўлгани ва ноёб гавҳарлар ҳам илк оддий тош бўлганини эслатмоқда. Бу мисоллар орқали аллома нима демоқчи! Айтмоқчи бўлган нарсаси шуки, ҳеч кимга унинг ташқи кўриниши ёки фақирлигига қараб баҳо берманг. Балки шу каби фақир ва ҳақир инсонлар эртага дунёни бошқариши ёки валий зотлардан бўлиб вояга етиши мумкин. Ҳеч ким денгиз тубида қандай қимматбаҳо гавҳар борлигини билмайди, Аллоҳнинг олдида шағалнинг қадри баландми ёки марварид тошларми бизга қоронғу. Инсон тақдирига нисбатан ҳулосавий фикрни айтиш бировнинг тақдирини биламан дейиш билан баробар. Ушбу мисралар сўнггида инсон фарзанди онаси қорнидан хожа ёки хизматкор бўлиб тугилмаслигини баён этган.

Котиблик ва рассомлик бадий санъатидан намуналар. Мушкин қалам Васфий Термизий ўз даврида бир қанча мумтоз шоирларнинг шеърини девонларини чиройли ҳусни хат билан кўчирган. Шу билан бирга, рассомчилик борасида маҳорати баланд эди.

Васфий Термизий нафақат моҳир хаттот ва котиб, балки шарқ миниатюра санъатида ҳам ўз маҳоратини кўрсатган санъаткорлардан биридир.

Ҳулоса. Ушбу мақолада Термизийлар адабий мактабининг етук вакиллари билан бўлмиш Мушкин қалам Васфий Термизий ҳаёти ва бой мероси ҳақида сўз юритилди. Мутафаккир ҳаёти ва мероси ҳақида маълумот берилган адабий ва тарихий манбалар кўздан кечирилди. Тадқиқот доирасида амалга оширилган ишлар натижасида Мушкин қалам Васфий Термизийнинг янги таржимаи ҳоли илмий маълумотлар асосида рўёбга чиқди. Бобурийлар ҳукмронлиги даврида асли Термизлик бўлган Номий Термизий, Фозил Термизий, Васфий Термизий, Кашфий Термизий, Арший Термизий, Ҳошим Термизий каби шоир, хаттот ва мутасаввиф зотларнинг Ҳиндистонда фаолият юритгани тарихий ҳақиқат. Шу нуқтаи назардан ўтмишда дунёнинг турли маданият ўчоқларида илмий фаолият олиб борган алломаларимиз ҳаёти ва меросини ўрганиш, кенг илмий жамоатчиликка тақдим этиш бутунги кундаги долзарб вазифалардан бирига айланмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Адиб Собир Термизий. Девон/Тасъҳих ва муқаддимаи Муҳаммад Али Носих. – Техрон: Илмий, 1343. – С. 17.
2. Адиб Собир Термизий. Девон/Тасъҳих ва муқаддимаи Муҳаммад Донишгар. – Техрон: Байнал-милал худо, 1370. – С. 3-9;
3. Амир Муизий. Девон/Тасъҳих ва муқаддимаи Носир Ҳийрий. – Техрон: Марзбон, 1382. – С. 10-18.
4. Аҳмадризо Ялмаҳ/Нақди Девони Адиб Собир Термизий. – Техрон: Китоби моҳи адабиёт ва фалсафа, моҳи обон, 1384. №97.
5. Мақолати Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий/ Тасъҳихи Тавфиқ Ҳошимпур Субҳоний. – Техрон: Нашри анжумани осору мафохир фарҳангий, 1395.С. – 3-24.
6. Мунжик Термизий. Девон/Тасъҳих ва муқаддимаи Эҳсон Шавориб Муқаддам. – Техрон: Мероси мактуб, 1391. – С. 7.

7. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 48.
8. Муҳаммад Солиҳ Кашфий Термизий. Маноқиб Муртазовий/бо тасъҳихи Куруши Мансур. – Техрон: Интишороти Равзана, 1342 х. – С. 11.
9. Ориф Навшоҳий. Феҳристи нусхаҳои хатти форсии Покистон. – Техрон: Мероси мактуб, 1396. – С. 964-967
10. Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий. Мажмуаи мавоиз ва қалимоти Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий ба ҳамроҳи тафсири сураи “Муҳаммад” ва “Фатҳ”/бо тасъҳихот ва ҳавошийи Бадиуззамон Фурузонфар. – Техрон: Маркази нашри донишгоҳий, 1339. – С. 106; Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий.
11. امرالشعرا محمد بن عبد الملك معزى. ديوان. / بسعى اهتمام عباس عقيال. 888 – تهران: كتابفروشى اسلامى, 1318. – ص.
12. https://www.honar.ac.ir/uploads %DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8%D8%AA_1011%D9%82.pdf

ISLOMDA ERKAK VA AYOL TENGLIGI G'OYASINING GNOSEOLOGIK TALQINI

PULOTJON QAXOROV
SamDU Urgut filiali
o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya: Maqolada ayollarning jamiyatdagi o'rni, erkak va ayol tenglik masalalarining islom dini nuqtayi nazaridan muhimligi va dolzarbligi haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, islomda erkak va ayol tengligi g'oyasining gnoseologik talqini keltirib o'tilgan. **Tayanch so'zlar:** Islom, jamiyat, ayol, gender tenglik, feminizm, ona, jamiyat.

Annotation: The article provides information about the role of women in society, the importance and relevance of issues of equality between men and women from the point of view of Islam. Also, the epistemological interpretation of the idea of equality between men and women in Islam is mentioned. **Keywords:** Islam, society, woman, gender equality, feminism, mother, society.

Аннотация: В статье представлена информация о роли женщины в обществе, важности и актуальности вопросов равенства мужчин и женщин с точки зрения ислама. Также упоминается гносеологическая интерпретация идеи равенства мужчин и женщин в исламе. **Ключевые слова:** Ислам, общество, женщина, гендерное равенство, феминизм, мать, общество.

Har qanday davlat va jamiyat taraqqiyoti bir qator omillar asosida yuz beradi. Bu jarayonda ayollar, ularning ijtimoiy-siyosiy munosabatlardagi ishtiroki, huquq va erkinliklari amalda ta'minlangani masalasi – davlat rivoji va demokratiyaning muhim indeksi sanaladi. Zotan, ayol va uning jamiyat hayotidagi o'rni hamisha muhim mezon bo'lib kelgan.

Har qanday ijtimoiy tuzilma asosida ayollarning reproduktiv imkoniyati bilan birga, yangi avlodning shakllanishi va rivojlanishida ham ularning o'rni beqiyos. Jamiyatda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyat kafolatini ta'minlashning asosiy prinsiplari mavjud bo'lib, ular qonuniylik, demokratizm, xotin-qizlar va erkaklarning teng huquqliligi, jins bo'yicha kamsitishga yo'l qo'yilmasligi, ochiqlik va shaffoflikdir. Fanda "Feminizm" tushunchasi ham aynan shu ma'noda ishlatiladi. Ya'ni "Feminizm bu jinslar o'rtasida siyosiy, iqtisodiy, shaxsiy va ijtimoiy tenglikni tashkil etishga qaratilgan ijtimoiy-siyosiy harakat va mafkuralar tizimidir. Feminizm jamiyatda erkaklar nuqtayi nazarining ustun ko'rilishi, ayollarga esa adolatsiz munosabatda bo'lishi g'oyasini o'z ichiga oladi. Ushbu holatni o'zgartirish uchun feminizm gender stereotiplariga qarshi kurashish, ayollarga xuddi erkaklar uchun mavjud bo'lgan ta'lim va mehnat imkoniyatlarini yaratishga harakat qiladi. Feministik harakatlar xotin-qizlar huquqlari, shu jumladan ovoz berish, davlat lavozimlarini egallash, mehnat qilish, adolatli ish haqi olish va maoshdagi gender tafovutini bartaraf etish, mulkka egalik qilish, ta'lim olish, nikohda teng huquqqa ega bo'lish va onalik ta'tiliga ega bo'lish uchun harakat qiladi" [10].

Bugungi globallashuv jarayonida yangi avlodning har qanday sharoitga nisbatan faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish masalasida xotin-qizlarning o'rni va roli har qachongidan-da muhim. Shu bois islohotlarning asosiy mazmuni ham xotin-qizlarning yangi g'oya va tashabbuslar bilan chiqishini qo'llab-quvvatlash, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan sa'y-harakat, o'zgarish va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda ularning faol ishtirok etishini ta'minlashdan iborat. Zero, inson qadrini ulug'lash, avvalo, ayolga hurmat va ehtirom, mo'tabar onalarimizni e'zozlash, munis opa-singillarimizni qadrlash orqali ro'yobga chiqadi.

Muqaddas dinimiz Islomda erkak va ayollarga tenglik bilan muomala qilingan. Haq-huquq borasida biri boshqasidan ustun qo'yilmagan. Shuningdek, islom shariati umumiy shaklda aniq maqsadga erishishni ko'zlagan bo'lib, u "himoya" deb ataladi. Himoya esa turli jabha va shakllarda namoyon bo'ladi. Xususan, ayollarning sha'ni, ularga taalluqli barcha narsa islom dini asosida himoya qilinadi. Shu sababdan ham Qur'oni karim va sunnati nabaviyada ayollarga oid haq-huquqlar, nozik va daqiq ta'riflar alohida e'tibor bilan keltiriladi, adolat, latofat va mehr bilan bayon qilinadi.

Islomdan oldin ayol kishi nafaqat huquqlari poymol qilinishiga, balki insonlik darajasidan mahrum qilinishiga mahkum qilingan

edi. "Islom dinining ayollarning jamiyatdagi o'rniga ta'sirini baholash uchun undan oldingi Arabistondagi xotin-qizlar o'rnini ko'rib chiqish kerak. O'sha paytdagi ayollarning holati ko'p narsalarni orzu qilishdan iborat edi" [4]. Masalan, islom dastlab paydo bo'lgan yurt va zamonda qiz bola tug'ilgan oila motam tutar va keyinchalik or-nomus va iqtisodiy qiyinchilikka sabab bo'lmasin deb qiz tiriklayin ko'mib yuborilar edi. Qur'oni karim bu odatlarni qattiq qoraladi va man qildi. Musulmon oilalarda qiz tug'ilsa o'g'il tug'ilgandan ko'ra ko'proq xursand bo'lish lozim ekani ta'kidlandi. Qizni yaxshi tarbiya qilganga o'g'il bolani voyaga yetkazganiga qaraganda ko'p va dalar berildi. Dinimizda ko'rsatilishicha, go'zal xulq egasi qilib tarbiyalangan qiz uchun otaga ikki dunyo saodati beriladi. Islomda qizlarning tarbiyasi, ta'limi, madaniyati va o'sib voyaga yetishi uchun zarur bo'lgan har bir narsa otaning zimmasidagi farzdir. Ota bu farzdan faqat qiz turmushga chiqqandan keyingina ozod bo'ladi. Chunki endi bu farz erning zimmasiga o'tadi. Otasi yoki eri yo'q bo'lgan ayolning nafaqasi akasi yoki uning o'rnini bosuvchi boshqa shaxslarga majburiyat sifatida o'tadi. Umuman, islom dinida ayol kishi nafaqasiz qolishi mumkin emas. Qizning nafaqasi otaga, xotinniki erga, singilniki aka-ukaga, onaniki o'g'ilga qilishi kerak bo'lgan burch sanaladi. Islom ayol kishiga ta'lim olish va madaniy saviyasini oshirish huquqini berdi va erkaklarni bu ishga mas'ul qildi. Ilm talabi er-ayolga barobar farzligi, qizlari va singillariga barobar ta'lim bergan kishi ikki dunyo saodatiga erishishga haqli ekanini yaxshi bilamiz.

Ayol kishi faqat ta'lim olish, dars eshitishga haqli emas, balki ta'lim berish, ilm qilish va dars o'tish huquqiga ham egadir. Muslima ayollarning ilm-fan va madaniyat sohasida ulkan yutuqlarga erishgani hammaga ma'lum. Musulmon ayolining jamiyat, siyosat va shariat maydonida ham keragicha ulushi bo'lgan. Ba'zi tadqiqotchilar Islomda ayollar XX asrgacha bo'lgan ba'zi G'arb mamlakatlariga qaraganda ko'proq huquqlarga ega ekanini ta'kidlaydi. Masalan, fransuz qonunchiligiga muvofiq ayollarning huquq layoqatini cheklash faqat 1965-yilda bekor qilingan [2:167-169].

Islom ayollarni hurmat-ehtiromini o'rniga qo'yib, ayollik latofatini saqlab qolishi, shuningdek, o'z vazifasini to'liq ado etish orqali jamiyati, vatani va diniga kerak bo'lgan xizmatni ado etishi uchun barcha sharoitni yaratib bergan. Islom erkaklarga mos bo'lgan og'ir ishlarni ayollarga farz qilmagan. Lekin ayollarga xos ba'zi ishlarni erkaklarga xos ishlar bilan tenglashtirib, ularning erkaklar bilan bir xil ajr olishini joriy qilgan. Masalan, ayollarning farzand dunyoga keltirishdagi qiynog'ini erkaklarning dushmanga qarshi kurashdagi jasoratiga tenglashtirilgan. Bu qoida o'z haq-huquqini talab qilib chiqqan musulmon ayollar sharofati bilan Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) tomonlaridan bayon qilingan. Ya'ni ayol ernaing roziligi bilan ish tutishi yuqori darajada ajr olishiga teng keladi. Islomiy nuqtayi nazarga ko'ra, farzand tarbiyasi va oila mustahkamligi ayollarning ko'chaga chiqib,

o'ziga mos bo'lmagan ishlarni bajargan holda pul topishidan afzaldir.

Uilyam Montgomeri fikriga ko'ra, Muhammad (s.a.v.) o'z davrining tarixiy kontekstida ayollar huquqlarini himoya qilgan va asosiy huquqiy kafolatlarni ta'minlash orqali ularning mavqeini sezilarli darajada yaxshilagan shaxsdir [3]. Jon Espositoning qayd etishicha esa, Muhammad (s.a.v.) ayollarga ularning jamiyatdagi mavqeini oshirishga yordam beradigan huquqlar: oilaviy hayot, nikoh, ta'lim va iqtisodiy aloqalar sohasida huquq va imtiyozlar bergan [3]. Ammo shunga qaramay, ayollarning Islomdagi o'zni umuman Qur'on g'oyalariga emas, balki hukmron patriarxal madaniyat me'yorlariga to'g'ri kelardi.

Shariatga ko'ra, musulma ayol o'zining mustaqil daromad manbaiga ega bo'lishi va mablag'ini o'z ixtiyoricha sarflash huquqiga ega. O'n to'rt asr o'tgachgina Yevropa ayoli o'zi uchun bunday huquqqa erisha oldi. Angliyada XIX asr oxirigacha ham er o'z xotinining shaxsiy mulki va mol-dunyosidan keladigan barcha daromadlarini istaganicha tasarruf qilgan.

Musulma ayol barcha ijtimoiy, siyosiy sohalarda va davlat siyosatining barcha darajalarida to'liq ovoz berish huquqiga ega. AQShda ayollar o'zining saylov huquqiga faqatgina 1920-yilda erishganini eslash kifoya. Ular bu huquqni olmagan, balki bunga manifestatsiya va ish tashlashlar yo'li bilan erishgan. Islomda ayol kishi ajrashish huquqiga ega va erining zulmiga bardosh berishga majbur emas. Har qanday moddiy yoki ma'naviy zarar ayol kishiga mahkama orqali beriladigan ajrashish uchun yetarli asos hisoblanadi.

Shuni qayd etish lozimki, ajrashish musulmon kishi uchun katta moddiy xarajatlarni keltirib chiqaradi. Er farzandlarini to'liq ta'minlashi, sobiq xotiniga ularning tarbiyasi uchun va ma'lum muddatgacha boqishi uchun pul to'lashi, uy ijarasi haqqini to'lashi shart. Er nikohning saqlanib qolishidan moddiy va ma'naviy jihatdan manfaatdor. Islom dunyosi mustahkam oila zanjiri bilan dong taratgani bejiz emas.

Islom dinida qizni o'zining roziligisiz erga berish man qilingan. Qizning roziligisiz tuzilgan nikoh shariatga ko'ra, noqonuniy hisoblanadi va u bekor qilinadi. Qiyoslash uchun aytishimiz mumkinki, Rossiyada 1861-yilgacha krepостnoy dehqonlarning qizlari pomeschchiklar buyrug'i bilan erga berilgan. Shuningdek, ularga inson bilan emas, mol bilan qilinadigan muomalada bo'lishgan.

Musulma ayol mehnat qilish huquqiga ega. Shuni ta'kidlash lozimki, ayol mehnat qilish huquqiga ega, biroq ishlashga majbur emas. Chunki Islomga muvofiq, faqat er xotinini va farzandlarini barcha zarur narsalar: uy-joy, oziq-ovqat, kiyim-bosh bilan ta'minlashi shart.

Eng qiziqarli jihati shundaki, musulmon olimlar fikriga ko'ra, ayol kishi hatto kir yuvish, tozalash, ovqat pishirish bo'ladimi – umuman uy ishlarini qilishga ham majbur emas. Bu agar o'zi rozi bo'lsa, xotinning ixtiyoriy xizmati bo'ladi. Rozi bo'lmasa, er xizmatchi ayol yollashi lozim bo'ladi. Aytgancha, bu Dog'iston aholisi tutgan mazhab bo'lmish Shofe'iy mazhabining ham fikridir.

Ayollarni yuksaklarga ko'targan va sharaf tojini kiydirgan Islom dinida oila masalasiga ham jiddiy e'tibor beriladi. Naslni saqlash, nafsni tiyish, jamiyatni turli axloqiy buzqlik va fahshdan asrash, tinch va farovon hayotni ta'minlash uchun kurashadi. Islomiy tarbiya er-xotin va farzandlar o'rtasida chinakam muhabbat va mehr-oqibat rishtalarini bog'lash asosiga qurilgan. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.): "Uylaninglar va ko'payinglar. Chunki haqiqatdan men boshqa payg'ambarlar oldida ummatimning ko'pligi bilan faxrlanaman" [5], deganlar. Boshqa bir hadisda Rasuli akram (s.a.v.) shunday buyuradilar: "Kimki uylanishi uchun sharoiti bo'laturib uylanmasa, u bizdan emasd" [7].

Madaniyat haqida qoloq tushunchaga ega bo'lganlar dunyoning rohati-yu, nafs istaklarini ma'bud darajasiga ko'targan. Bunday odamlar bir tarafdan huzur-halovatini buzmaslik, boshqa

tomondan esa boylik orttirish xayolida oila qurishni ortiqcha ish deb biladi. Bunday kishilar koshonalarda yashaydi. Xalq oldida biologik ochlik haqida gapiradi, odamlar ko'payishining oldini olish yo'llarini talqin qilib, oilaga qarshi chiqadi. Holbuki, bu Shaytoni lain tavsiyasidir. Dunyo nufuzi har qancha ortmasin, ozuqa javhari tuganmasdir. Yaratgan Alloh rizq berishga ham qodir. Qurulikdagi butun ozuqa tugagan taqdirda ham, dengizlardagi ozuqa insoniyatni boqishga yetarli.

Bugungi kunda Yevropa mamlakatlari aholining ko'p qismi keksayib qolgani va yoshlar sonining ozligidan xavotirga tushmoqda. Hozirgi kunda AQShda har soniyada bir jinoyat sodir etilmoqda. Har olti soniyada bir ayolga tajovuz qilinadi. Fransiyada ham odamlar eng ko'p xavfsiraydigan hodisa – bu tajovuzdir.

Islom oila masalasiga jiddiy e'tibor bilan qarar ekan, begona erkak va ayolning bir-biri bilan iloji boricha yuzlashmaslikni talab qiladi. Zero, musulmon kishi nasli va nafsini asrash bilan dunyo lazzati va huzur-halovatiga erishadi.

Yangi oila qurgan yoshlarimiz o'z oilasi mustahkamligi va barqarorligi uchun kurashmog'i zarur. Solih yigitimizga bir soliha qizni izlar ekanmiz, uning go'zalligi, mol-mulki, martabasini emas, balki taqvosini, axloqi va tarbiya topgan oilasini hisobga olishimiz lozim. Kuyov tanlashda ham xuddi shu xususiyatlarga e'tibor berish zarur. Bir onlik go'zallik va martabaga uchish halovatni buzadi, oxir-oqibat oila inqirozga yuz tutadi.

Muhtaram Payg'ambarimiz (s.a.v.): "Hadrai dimandan uzoq turing", deb buyurganlarida, sahobalar "hadrai diman" ma'nosini so'raydilar. U kishi: "Zalolatda o'sgan go'zal ayol", deb javob beradilar. Yaxshi va islomiy tarbiya olmagan moddiy go'zallikka zil ketadi. Bizdan biror yigit yoki qizning axloqi so'ralsa, u haqdagi haqiqatni aytish burchimizdir. Zero, to'g'ri so'zlamalik, haqiqatni yashirish hollari ham uchrab turishi tabiiy. Go'yo bu bilan biz yaxshilik qilmoqchi bo'lamiz. Holbuki, bu yolg'onchilik hayot bilan o'ynashishdir. To'g'ri, kishi bilganni yashirmaydi. Payg'ambarimiz (s.a.v.): "Solih bir ayolga uylangan kishi diniy vazifasining yarmini bajargan hisoblanadi, endi dinning yarmini ham bajarsin" [6], deb buyuradilar.

Erkakning ayoli oldidagi vazifalari yedirish, kiydirish, salomatligini saqlash, boshpana bilan ta'minlash, kelishib ziyorat va xorijga chiqish, nomusini himoya qilish va ayolini begona ko'zdan asrashdan iboratdir. Ayolning o'z eri (turmush o'rtog'i) oldidagi burchi esa Islomdan chiqmaslik sharti bilan itoatli bo'lish, hatto, ibodat qilishida ham ruxsat so'rash, unga tashakkur bildirish, begonalar bilan gaplashmaslik, bolalarni tarbiya qilish va erining mol-mulkini qo'riqlashdan iboratdir.

Darhaqiqat, ayolning qiz, rafiq va ona sifatida umr kechirishi va umri davomida ehtiromi va himoyasini ko'zda tutgan oyat va hadislarini e'tiboringizga havola etamiz.

Islomda ayolning haqlari quyidagicha ado etilishi lozim:

1. Ayollarga yaxshi muomalada bo'lish, ularga nisbatan xushmuomala, shirin so'z, muloyim munosabatda bo'lish, nohaqlik va qo'pollik qilmaslik lozim. Bu xususda Payg'ambarimiz (s.a.v.) shunday marhamat qilganlar: "Mo'minlarning eng to'la ishonchlisi xushxulqlisidir. Sizlarning yaxshilaringiz ayollarga, zavjalariga yaxshi muomalada bo'lganlaringizdir" [9].

2. Ayollarni urmaslik. Qur'oni karimning: **"Xotinlaringizning itoatsizligidan qo'rqsangiz, avvalo, ularga pand-nasihat qilinglar, so'ng (ya'ni nasihatlarini kor qilmasa,) ularni yotoqlarida tark qilinglar, so'ngra (bu ham kor qilmasa,) ularni (majruh bo'lmaydigan darajada) uringiz. Ammo sizlarga itoat qilsalar, ularga qarshi (boshqa) yo'l axtarmangizlar. Albatta, Alloh juda oliy va ulug' zotdir"** ("Niso" surasi 34-oyat) [1:72] oyatida aytilganidek, itoatsiz ayolni tarbiya va so'nggi chora sifatida qattiq og'ritmasdan urishga izn berilgan. Lekin Muhammad (s.a.v.) o'zlari ayollarini urmaganlar va xotin kishini urganlarga ham qarshi turganlar. "Ne bo'ldi erkaklarga, xotinlarini qul kabi uradilar, holbuki, ayni kun so'nggi (tun)da latiflashadilar", degan hadis ham so'zimizning isbotidir.

Shuningdek, ayollarga ham erlariga ozor bermaslik amr etilgan. Muoz ibn Jabal (r.a.) dan rivoyat qilinishicha, Rasululloh (s.a.v.) shunday marhamat qiladilar: “Qaysi bir ayol (mo’min) eriga ozor berganda, u kishining hur jufti (bu ayolga): “Alloh sening joningni olsin, u kishiga ozor, aziyat berma. Chunki shubhasiz, u sening yoningda mehmon – musofirdir, sendan ayrilib, tezda yonimizga keladi”, deydi”.

3. Islomda ayol va bolalarni o’ldirish man etilgan. Qur’oni karimda shunday marhamat qilinadi: “(Ey insonlar), **bolalaringizni qashshoqlikdan qo’rqib o’ldirmangiz, ularga ham, sizlarga ham Biz rizq berurmiz. Ularni o’ldirish, shubhasiz, katta xatodir**” (“Al-Isro”, 31-oyat) [1:249]. “O’z bolalarini ilmsizlik qilib, johilona o’ldirgan va Allohga tuhmat qilib, ular uchun Alloh rizq qilib bergan (hayvonlar)ni haromga chiqarganlar, albatta, (o’zlariga) ziyon qildilar. (Ular) haqiqatdan adashdilar va to’g’ri yo’lga yuruvchi bo’lmadilar” (“An’om”, 140-oyat) [1:120].

Islom huquqida, hatto, urush vaqtida ayol va bolalarni o’ldirish taqiqlangan. Hazrat Payg’ambar (s.a.v.): “Kimki ikkita qizni voyaga yetguncha boqsa, jannatga men bilan birga kiradi”, deb o’rta va ishora barmoqlarini yonma-yon qilib ko’rsatdilar” [8].

4. Ayollarning ilm olishi. Ayol va erkak musulmonlarga ilm o’rganish farzdir. Qur’oni karimda faqatgina ayollarning o’ziga xos, fitratiga muvofiq kelgan va Alloh taoloning xitoblaridan tashqari (masalan, avratini to’sish, bola emizish, idda muddati, taloq to’g’risida va hokazo) qolgan barcha oyatlar Yaratuvchining bashariyatga, erkag-u ayolga qilgan buyruqlaridir. Ilm haqidagi chaqiriqlar ham shular jumlasidandir. Islomda imondan keyingi farzlardan biri ilm olishdir (“farz” bajarilishi shart degan ma’noni ham anglatadi). Zero, Jabroil (a.s.)ning Payg’ambarimiz (s.a.v.) ga yetkazgan birinchi kalomi ham “O’qi!” bo’lgan. Alloh taolo bandasini tafakkur qilib, borliqqa qarab, tahlil bilan O’zini tanishini xohlaydi. Ko’r-ko’rona, taqlidiy imon keltirishni xush ko’rmaydi. Payg’ambarimiz (s.a.v.) “Ilmni Chinda bo’lsa ham borib, o’rganinglar”, deganlar. Vaholanki, o’sha paytda Chin (Xitoy) butlar va butpara’stlar o’lkasi bo’lgan. Lekin ular bunday deyishga qo’rqmadilar. Chunki borliqda Allohning qudratini

namoyon etib turuvchi son-sanoqsiz dalillarni tafakkur qilgan inson Uning vahdoniyatiga imon keltirgach, Rabbiga shirk keltirmaydi, aksincha, Haq talabida bo’ladi. Hozirda musulmonlar orasida ilm deganda, faqat diniy ilmlar tushuniladi. Bu xato tushunchadir. Islomda diniy, dunyoviy, degan gaplar bo’lmagan. Ilm sohalarga bo’lingan, xolos: fiqh, hadis, faroiz, tib, handasa, tarix, falakiyot ilmlari va hokazo. Musulmonlar Qur’on va sunnatga amal qilgan vaqtlarida ularning orasida ilmning barcha sohalarida dunyoga tanilgan allomalar yetishib chiqqan. Bunga vatandoshlarimiz Al-Xorazmiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug’bek, Zamaxshariy va boshqa ko’plab olimlar nomini misol keltirish mumkin.

5. Ayollarning haqlari. Hazrat Payg’ambar (s.a.v.) aytganlar: “Ayollarning erkaklar zimmasidagi haqqi yaxshi taom va kiyim berishlaridir”.

Alloh taolo Qur’oni karimda shunday marhamat qiladi: “Rabbigiz Uning O’zigagina ibodat qilishlaringizni hamda ota-onaga yaxshilik qilishni amr etdi. (Ey, inson) agar ularning biri yoki har ikkisi huzuringda keksalik yoshiga yetsalar, ularga “Uf...” dema va ularni jerkima! Ularga (doimo) yoqimli so’z ayt!” (Isro surasi, 23-oyat) [1:248]. Qur’on karimda marhamat qilingani kabi hazrati Payg’ambarimiz (s.a.v.): “Eng ko’p kimga yaxshilik ko’rsatish kerak?”, deb so’ragan bir sahobiyga “Onangga”, deya uch bor takrorlaganlaridan so’ng, “Otangga”, dedilar.

Islomda ona yoki ayol haqqiga e’tibor shu qadarki, ona mushrik bo’lsa-da, bu haqqini yo’qotmagan bo’ladi. Faqat ota-onaga farzandiga yo er xotiniga Islomdan tashqari, ya’ni Islomga zid amr va talqinda bo’lsa, u holda ularga itoat qilinmaydi. Allohga isyon qiluvchilarga itoat qilinmaydi. Bu hadisda ochiq aytilgan: “Allohga isyon etgan kimsaga itoat etish yo’qdir”.

Ushbu qisqa tahlil natijasida islomda ayollar huquqlarining himoya qilingani ayon bo’ldi. Har bir inson bu huquqlar haqida ma’lumotga ega bo’lishi lozim. O’zini musulmon deb hisoblovchi, lekin ayol kishiga yomon munosabatda bo’luvchi kishi Payg’ambar Muhammad sollallohu alayhi vasallamning quyidagi so’zlarini yodga olsin: “Ayol kishini faqat yaxshi xulq egasigina hurmat qiladi va faqat pastkash odamgina tahqirlaydi!”.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alouddin Mansur. Qur’oni karim. – Toshkent: Cho’lpon, 1992.
2. Badr, Gamal M. (Winter 1984). Islamic Criminal Justice // The American Journal of Comparative Law 32 (1).
3. Женщины и ислам. Оксфорд. Oxford Islamic Studies Online. Qaraldi: 22-may 2014-yil.
4. Панова В. Ф., Вахтин Б. Б. Пророк Мухаммед. ISBN 5-222-00145-8.
5. ahlisunna.uz <https://ahlisunna.uz/nikoh-haqida-qirq-hadis/>

(Abu Dovud va Nasoiy rivoyat qilgan)

6. Ahlisunna.uz <https://ahlisunna.uz/nikoh-haqida-qirq-hadis/> (Bayhaqiy rivoyat qilgan)

7. Ahlisunna.uz <https://ahlisunna.uz/nikoh-haqida-qirq-hadis/> (Tobaroniy rivoyat qilgan)

8. <https://forum.ziyouz.com/index.php?topic=1874.270> (Anas (r.a.) rivoyati)

9. <https://sammuslim.uz/oz/> (Imom Termiziy rivoyat qilgan)

10. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Feminizm>

ЭТНОАНЪАНА ВА ЭТНОҚАДРИЯТЛАРНИНГ ОИЛА ТАРБИЯСИДАГИ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ

ГУЛШАДА ЎРАЗАЛИЕВА

ЎЗМУ докторанти, социология фанлари
номзоди, доцент

Аннотация: Ушбу мақолада этноанъана ва этноқадриятларнинг оилавий тарбияга ижобий таъсири таҳлил қилинади. Глобаллашув ва замонавий ахборот хуружи тобора кучайиб бораётган бир даврда замонлар синовидан ўтган этно анъаналар ва қадриятларимизнинг оилавий тарбиядаги муҳим хусусиятлари кўриб чиқилади.

Таянч сўзлар: этноанъаналар, этноқадрият, оила, тарбия, урф-одатлар, маънавий мерос, глобаллашув, ахборотлашув.

Annotation: This article analyzes the positive influence of ethnotraditions and ethnic values on family education. In an era of increasing globalization and modern information attacks, important features of our time-tested ethnotraditions and values in family education are considered. **Keywords:** ethnotraditions, ethnic values, family, education, customs, spiritual heritage, globalization, informatization.

Аннотация: В данной статье анализируется положительное влияние этнотрадиций и этноценностей на семейное воспитание. В эпоху усиливающейся глобализации и современных информационных атак рассматриваются важные особенности наших проверенных временем этнотрадиций и ценностей в семейном воспитании.

Ключевые слова: этнотрадиции, этноценности, семья, образование, обычаи, духовное наследие, глобализация, информатизация.

Бугун жаҳонда рўй бераётган глобаллашув жараёнларининг жамият ҳаётининг барча соҳаларига жадал кириб келиши ёш авлод тарбиясига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Ҳар бир ижтимоий ҳодисанинг ижобий ва салбий томони бўлгани сингари, глобаллашув жараёни ҳам бундан мустасно эмас. Шу нуқтаи-назардан, Янги Ўзбекистонни барпо этишда ёшларни Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш, миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқлик, турли зарарли таъсирлар ва оқимларга қарши тура оладиган, мустақил фикрга эга, баркамол шахс қилиб тарбиялаш вазифаси қўйилмоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “Янги Ўзбекистон - катталарга хурмат, кичикларга иззат, мададга муҳтож инсонлар ва оилаларга чинакам қўмак ва ёрдам бериш, меҳр-оқибат кўрсатиш ҳаётимиз қондасига айланиб бораётган ижтимоий макондир. [1,27].

Таъкидлаш жоизки, этноанъана ва этноқадриятларнинг ижтимоий тараққиётга таъсири кенг қамровли универсал ҳодиса бўлиб, шахс шаклланиши, оила мустаҳкамлиги ва давлат барқарорлигини таъминлашда катта аҳамиятга эгадир. Зеро, оила жамият ва давлат асоси бўлиб, этноанъана ва этноқадриятларни асраб-авайлаш ҳамда келажак авлодларга етказиш функциясини ҳам бажаради. Оила миллий давлатимиз асосини ташкил этиб, этнос маданий бирлигини мустаҳкамлай боради. Миллий урф-одатлар этник гуруҳнинг шунингдек, давлатнинг барқарор ривожланиш асосидир [2,6-7].

Оилавий анъаналар бирлик ва этник гуруҳга тааллуқли бўлган ягона яхлитлик туйғусини таъминлайди. Оила аъзолари ўртасидаги ўзаро ёрдам, меҳр муҳаббат, бир-бирларини қўллаб-қувватлаш каби фазилатлар одатий ҳолга айланиб, оилавий ришталарни янада мустаҳкамлайди.

Ушбу этноанъаналарнинг ва миллий қадриятларнинг аксарияти авлоддан-авлодга ўтиб боришида ворисийлик вазифасини бажаради. Улар этномаданият ва тарихий меросга ҳурмат кўрсатиш, тил, урф-одат ва анъаналар умумийлиги ва аҳамиятини янада теран ҳис этиш масъулиятини шакллантиради. Ушбу урф-одатлар оилавий ришталарни янада мустаҳкамлаш, ижтимоий ахлоқ нормалари ва оилавий қадриятларни сақлаш ва мустаҳкамлашда катта рол ўйнайди. Жамоа, қариндошлар, фарзандлар ўртасида меҳр-оқибат ва улар ўртасидаги илиқ муносабатлар туйғусини шакллантиради. Макро даражада эса бебаҳо маънавий ва маданий мерос моҳиятини ўрганиш имконини беради.

Бундай анъаналар диний ёки маданий тadbирлар билан уйғунлашганда ёшларда ишонч ва гуруҳ туйғусини уйғотиб, уларни турли хил ёт, зарарли ижтимоий таъсирлар домига

тушиб қолиш эҳтимолидан ҳимоя қилишга қаратилади. Миллий анъаналар фарзандларга нафақат ўзига хослик ва гуруҳ туйғусини беради, балки келажак авлодларни боғловчи ворисийлик ҳиссини ҳам шакллантиришга хизмат қилади.

Этноанъаналар ва қадриятларнинг энг муҳим жиҳати шундан иборат-ки, улар ёш авлодда ўзини-ўзи идентификация қилишнинг энг кучли ҳиссини шакллантиради. Шунингдек, оила аъзоларини янада ишончли ва мустаҳкам ришталар билан бирлаштириб, ўзининг этник ва оилавий гуруҳга мансублигини тўла ҳис қилиш имкониятини яратади.

Оилавий этноанъаналарнинг яна афзалликларидан бири ҳавфсизлик ва осойишталикни таъминлашдир. Бу айниқса, замонавий ахборотлашган жамиятда, глобаллашув ва космополитизм тараққий этаётган бир даврда янада муҳим аҳамият касб этади. Оилавий анъаналар бузғунчи ва зарарли ташки таъсирларга қарши ўзига хос “иммунитет” вазифасини бажаради. Асрлардан бери ажодларимиздан қолиб келадиган оилавий маросим ва урф-одатлар фарзандлар ҳаётида муҳим жараён бўлиб, улар ёшларни ташки таҳдидлар, турли ғаразли кучлар ва виртуал воқеликнинг салбий таъсирларидан маълум даражада йироқлаштиради. Шунингдек, ёшларни реал ҳаётнинг моҳиятини янада теранроқ англаб етишида ҳам ғоят аҳамиятлидир. Шу сабаб оилавий анъаналар тезкор ўзгараётган дунё таҳликалари ва хуружларидан маълум даражада ҳимоя воситасини ҳам бажаради.

Бу жараёнларнинг барчаси этноанъаналар билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиб, аввал мавжуд бўлган нормалар, урф-одатлар, қоидалар ва бошқа шу каби ҳодисларни қайта баҳолаш заруриятини англатади. Анъаналар ижтимоий-маданий мероснинг асосий элементи сифатида, авлоддан авлодга ўтади ва муайян жамиятлар, синфлар ва ижтимоий гуруҳларда узоқ вақт сақланиб қолади. “Ворисийлик анъаналари бузилса, ҳар қандай жамият ҳам ичдан нурай бошлайди”. [3,29]

Оиланинг этник йўналтирилган ижтимоий-маданий тавсифи шахсни шакллантиришга, унинг маданий ривожланиши ва маънавий қиёфасига маълум даражада таъсир кўрсатади. Бу таъсирлашув жараёнлари турли омил ва воситалар орқали амалга оширилади, асосан шахснинг шахсий ҳаётига тегишли никоҳ муносабатларида, ота-оналари билан шахсий муносабатларида, фарзандлар ва қариндошлар ўртасидаги ўзаро олоқаларида, шунингдек, руҳий ва индивидуал кечинмаларида амалга оширилади.

Оиланинг этномаданий қадриятлари ижтимоий тараққиётни ўзига хос тарзда акс эттиради ва воқе-ҳодисларнинг ўзга қирраларини ҳам намоён қилишга ёрдам

беради. Оила маданият, этноанъана ва урф одатларнинг барқарор амал қилиши ва ривожланишига бевосита таъсир қилади ва умумлаштиради. Шу тариқа, халқ ва жамият ўз эҳтиёжларидан келиб чиқиб, гўзаллик, улуғворлик қонуниятларига ва тамойилларига амал қилган ҳолда, нафақат миллий урф-одат ва анъаналарни, балки ўрнатилган оилавий маросим ва урф одатларни ҳам ярата боради. Оилавий маросимлар барқарор ва мустаҳкам бўлишига қарамай, улар вақт ўтиши билан маълум даражада ўзгаради, янги шароит ва эҳтиёжлар тизимига мослаша боради. Шундай қилиб, миллий урф-одатлар ва маросимлар, оилавий анъаналар уйғунлашуви халқ маънавий ҳаётининг ажралмас қисмига айланади. Ўз мазмуни ва моҳияти ила улар замонавий даврга мослашади ва ёшлар тарбиясига жуда катта таъсирини ўтказишади.

Оилавий этноанъаналарни асраб - аввайлаш миллий ўз ўзини англашни шакллантириш ва миллий ўзлиқни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Оилавий маросимлар ва муносабатлар, ўзаро алоқалар, шажара ва қон қардошлиқни келиб чиқиши, аجدодларимиз ким бўлган ва биз кимнинг авлодларимиз каби тушунчаларни шакллантиришга ёрдам беради. Бу эса оила тарихини билишга ва унга ҳурмат билан муносабатда бўлишга хизмат қилади. Бу тушунчалар ёрдамида оилавий муносабатлар, урф-одатлар ва уларнинг ўзига хосликлари, бутун халқ тарихи ва маданиятини сақлаб қолиш имкониятини беради.

Шу билан бирга, маданият ўзининг барча умуминсоний кўрсаткичлари билан маълум бир халқнинг, этник гуруҳлар манфаатларини ҳам акс эттиради. Бу жараён оилавий тарбия воситасида самарали амалга оширилади.[4,104-105] Оила турмуш тарзи шахснинг шаклланиш жараёнига бевосита таъсир этади. Оиланинг миллий маданият ва шахс ўртасидаги воситачилик вазифасини қай даражада амалга оширилиши шахсга ҳам, этник гуруҳнинг даражасига ҳам бевосита боғлиқдир. Оила ва миллий маданият тушунчалари ажралмас тушунчалар бўлиб, улар доимо бир-бирини тўлдириб келади. Оилавий турмуш тарзи миллий маданият характерини белгилайди. Шу билан бирга, миллий маданият ҳамиша оилавий анъаналар посбони вазифасини бажариб келган.

Миллий маданият кўп жиҳатдан оилавий миллий кадриятларга, эртақлар, ҳикоялар, турли хил асори-атикалар, урф-одатлар, маросимлар, анъаналар каби қўлаб воситалар ёрдамида асраб-авайланадиган ва авлоддан-авлодга ўтадиган бирламчи муҳитга асосланади. Айнан мана шу тушунчалар асосида миллат менталитети мустаҳкамланади ва ривожланади, унинг маънавий бирлиги ва давомийлиги сақлана боради.

Марказий Осиё халқларининг миллий маданияти илм-фанга ташналиги, билимга интилиши, меҳнатеварлиги, бурч ва масъулиятни хис эта олиши, оиласеварлиги, меҳмондўстлиги, ватанпарварлиги, ота-она ва катталарни ҳурмат қилиши, етим-есирлар ва ногиронларни қўлаб-қувватлашлари каби гўзал фазилятлари билан алоҳида ажралиб туради.

Этноанъана ва этномаданиятни асраб-авайлаш оилада миллий тилга бўлган эътибор билан бевосита боғлиқдир.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси [Матн] / Ш.М. Мирзиёев. - Тошкент: "O'zbekiston" нашриёти, 2021. - 464 б.
2. Алимасов В. Маданият фалсафаси. - Тошкент: Донишманд зиёси, 2023. 6-7 б.
3. Зоҳиров Р. Оила институтини мустаҳкамлашда маънавий-ахлоқий тарбиянинг аҳамияти. Қарши. "Насаф", 2022. - 188 б.

Бола дастлаб тил кўникмаларини оила даврасида эгаллай бошлайди. У оила даврасида илк сўзларини ўзлаштира боради, жумлаларни жамлашни, фикрларни шакллантиришни, диалогларда қатнашиш каби жараёнларни ўзлаштира боради. Агар ушбу жараёнлар миллий тилда содир бўлса, демак бу омил оиланинг миллий маданиятини сақлаш ва ворисийликни амалга оширишда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Агар халқ ўтмишининг бой тажрибасини, меҳр-оқибат, тинчлик-осойишталик, раҳм-шавқат, бағрикенглик, зўравонлик қилмаслик каби кадриятларини ҳисобга олган ҳолда замонавий воқелиқни яхшироқ акс эттиришга қаратилган миллий ғоянинг янги концепциясини излаётган бўлса, оилавий тарбия вазифалари янада мураккаблашади. [5,84]

Этномаданиятнинг кейинги тақдири, этник гуруҳнинг замонавий дунёда тутган ўрни, оилада пайдо бўлган муаммоларни қанчалик муваффақиятли ҳал қила олишига боғлиқ. Бундай пайтда маданий ҳаёт ўзига хос хусусиятга эга бўлиши мумкин. Аввалло, албатта тарихий мерос, диний анъаналар ва маросимларга эътибор қаратиш керак бўлади.

Шундай қилиб, ҳар бир этнос ўз халқининг этноанъаналари, ўзига хос хусусиятлари, маданияти ва этнокадриятларини ҳимоя этиши этник гуруҳлар шаклланишига бевосита боғлиқдир. Шунингдек, этноанъаналар ва этнокадриятлар, маълум бир давлатда миллатнинг шаклланиши, унинг мустаҳкамлана бориши, ривожланиши мамлакат мустақиллиги ва суверенитетини сақлаб қолишда ҳам жуда муҳимдир. Зеро, оила доимо давлатнинг диққат марказида ва ҳимоясида бўлган. Оилани асраб-авайлаш, уни қўлаб-қувватлаш миллий маданиятни сақлаш ва ривожлантириш давлат сиёсатининг устувор вазифасидир.

Юқорида баён этилган фикрлар оилавий тарбияда этноанъана ва этнокадриятларнинг роли қанчалик муҳим эканлигини яна бир бора исботлайди. Зеро, глобаллашув даврида, кўп маданий жамиятда оилавий тарбия орқали этномаданий анъаналарни сақлаб қолиш, маданий хилма-хилликни сақлашнинг асосий омилига айланмоқда.

Этноанъана ва урф-одатлар ёш авлод тарбиясида улкан аҳамият касб этиб, уларда маълум бир ижтимоий-маданият ва этник гуруҳга мансублигини, ўз халқи маданиятига ҳурмат руҳини шакллантириш ҳиссини шакллантиришга ёрдам беради. Этник анъаналар оилавий ришталарни мустаҳкамлашда самарали восита бўлиб, у оила аъзоларида ўзаро тушуниш ва тотувлик муҳитини яратади.

Оилавий тарбияда этноанъаналарни сақлаш бугунги кунда тобора тарқалиб бораётган ассимиляция жараёнига қарши тура олиш ва ҳар бир этник гуруҳ маданиятининг ўзига хослигини сақлаб қолишга ёрдам беради. Этномаданий кадриятлар фаол бўлган оилаларда тарбияланган болалар кўпинча руҳи кучли, ўзига ишонган бўлиб вояга етадилар.

Хулоса қилиб айтганда, оилада ёш авлодни этноанъана ва этнокадриятлар асосида тарбиялаш бугунги кунда янада долзарб бўлиб, баркамол авлодни шакллантиришнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

4. Уразалиева Г. Некоторые аспекты изменения социальных ценностей в современной узбекской семье. Том. 4 № 2 (2024): Международный журнал философских исследований и социальных наук. / <https://ijpsss.iscience.uz/index.php/ijpsss>. - с. 103-106

5. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л.Ф.Ильичёв, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалёв, В.Г.Панов - М.: 1983. - 840с.

ЎЗБЕКЛАРДА БОЛА ТУҒИЛИШИДА ЧИЛЛА ДАВРИ БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ-ОДАТЛАР

ШАЛОЛА МУҲИДДИНОВА
ЎзМУ, Тарих факультети
магистранти

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек оилаларида фарзанд туғилганидан бошлаб 40 кун давомида амал қилинадиган чилла даврининг аҳамияти, бу даврга тааллуқли урф-одат ва халқ қарашлари ёритилган. **Таянч сўзлар:** чилла, фарзанд, оила, табу, ёвуз кучлар, олов, чилла кўйлак.

Annotation: This article describes the significance of the chilla period, which is followed in Uzbek families within 40 days after the birth of a child, the customs and views of the people associated with this period. **Keywords:** chilla, child, family, taboo, evil forces, fire, chilla shirt.

Аннотация: В данной статье описывается значение периода чилла, который отмечается в узбекских семьях в течение 40 дней после рождения ребенка, обычаи и взгляды народа, связанные с этим периодом. **Ключевые слова:** чилла, ребенок, семья, табу, злые силы, огонь, рубашка чилла.

Кирриш. Чилла даври Марказий Осиёда яшовчи барча халқлар қаторида ўзбеклар ҳаётида ҳам муҳим даврдир. Чакалоқ дунёга келганда, никоҳ тўйдан кейин ёш келин-куёв, марҳум вафотидан сўнг 40 кун давомида чилла тутиш мажбурий ҳисобланади. Чунки “чилла инсон ҳаётидаги хатарли, энг оғир ва энг масъулиятли даврни англатади” [1:79], деб таърифланади. Чилла даври билан боғлиқ халқ орасида ўзига хос сеҳрли қараш ва одатлар мавжуд бўлиб, одамлар асрлар давомида уларга амал қилиб келган. Чилла иккига – кичик чилла (20 кун) ва катта чилла (40 кун)га бўлинади [14:12]. “Чилла” сўзи форс тилидан олинган бўлиб, “қирқ” маъносини билдиради ва бу давр она учун ҳам, бола учун ҳам муҳим ҳисобланади. Чилла даври билан боғлиқ турли қараш ва удумлар халқ тафаккурида мустаҳкам ўрин олган бўлиб, бу қарашлар қачон, қайси даврда вужудга келгани тўғрисида маълумотлар мавжуд эмас. Булар юзлаб йиллар давомида халқ тафаккури маҳсули сифатида ривож топиши билан бирга, турли ўзгаришларга ҳам учраган.

Тадқиқот методологияси: Мақолада кузатув ва суҳбат (интервью) усулларидадан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар: Аёл фарзанд дунёга келтиргач, унга ва боласига ҳар хил ёвуз кучлар таҳдид солади деган ишонч мавжуд бўлган. Ҳар хил ёвуз кучлар – алвасти, дев, ажиналар одам, ит, эшак, мушук киефасини олиб ҳамма жойда кезиб юради, деб ишонишган [15:112]. Шунинг учун тукқан аёлнинг ёлғиз кўчага чиқиши мумкин бўлмаган. Шунингдек, аёлга ҳар хил тақиқлар қўйилган. Аёл етти кун давомида сув (анҳор, қудуқ, дарё)га яқинлашмаслиги керак эди, чунки унга “ёвуз руҳлар кириши мумкин” деб ҳисобланган. Аёл сигир соғмаслиги, хамир қормаслиги, қозонга яқинлашмаслиги керак эди. Бу тақиқларнинг барчаси икки хил маънога эга бўлган: биринчидан, бу даврда аёл ёвуз кучлар таъсирига мойил бўлиб, улардан ҳимояланиши керак эди. Иккинчидан, унинг ўзи ҳаром бўлгани учун сув, ўчоқ олови, нон, сигир сути ва ҳоказолар унга ноҳақ ҳисобланади. Бундай табулар¹ кўплаб халқлар орасида анча кенг тарқалган [2:91-92]. Тукқан аёл ва фарзанди 40 кун чиллада сақланган. Бундан асосий мақсад аёлни ёмон кўзлардан ва ёвуз кучлардан асраш эди. Бундан ташқари, бу тақиқлар она ва бола соғлиғини асраш, турли касалликлардан ҳимоялаш йўлидир. Туғруқнинг биринчи уч кунда аёл доялар билан ухлаган.

XIX аср охирида Бухорода бўлган даниялик сайёҳ О.Олуфсен ўз эсдаликларида туғруқ бўлган хонадонда 40 кунгача олов ўчмаслиги тўғрисидаги маълумотни келтириб, уни чакалоқни ёвуз руҳлардан асраш учун бола бешигида 40 кун мобайнида бажариладиган шам ёқиш одати билан асослашга ҳаракат қилган [12:367]. Нафақат Бухоро, балки воҳа ҳудудларида тарихан мавжуд бу ҳолатни “ёвуз кучлар ёруғ уйга кирмаслиги” [7:10] тўғрисида шаклланган қараш

билан изоҳлаш ўринлидир. Бундан ташқари, оловнинг покловчи, инс-жинслардан фориғ қилувчи кучига кўплаб ҳудудларда ишонч сақланиб қолган. Хусусан, Сурхондарё ва Самарқандда чилласи чиқмаган болани дастлаб янги бешикка кўйишдан олдин қайнона бешикни кўтариб олов устидан сакраган бўлса, қорақалпоқлар гугурт чакиб бешикнинг уч марта ичидан, ости ва устидан айлантиради [11:80]. Оловнинг покловчи хусусияти билан боғлиқ бундай сеҳрли қарашларга ишонч ҳали ҳам халқ орасида мавжуддир. Булар нафақат чилла даври маросимларида, балки никоҳ тўйи билан боғлиқ маросимларда ҳам баъзи ҳудудларда (асосан воҳа вилоятларида) сақланиб қолган.

Ўзбеклар билан бирга, бошқа халқларда, хусусан, корейларда ҳам чиллага ўхшаш давр мавжуд бўлиб, бу самчилил деб аталган. Бунда “сам” “3”, “чил” эса “7” сонини билдириб, “7 кунликни 3 марта ўтказиш” демакдир. Яъни бу давр 21 кун бўлиб, бу вақт давомида она ҳам, бола ҳам нозик бўлгани учун уларни асраб-авайлаш талаб этилган [17:69]. Шунингдек, болага чилла даврида кийдириладиган кийим ҳам аҳамиятли ҳисобланган. Баъзи ҳудудларда у чилла кўйлак (кўпроқ Фарғона водийсида), бошқа жойларда эса ит кўйлак (Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа жойларда) номи билан аталган. Мазкур кўйлак чакалоқ қирқ кунлик бўлгунча сақланган. Бичими содда, юмшоқ матодан тикилган бу кўйлаклар чакалоқ йигирма кунлик бўлгандан сўнг аввал тошга, кейин эса итга кийдирилиб, охирида чакалоққа кийдирилган. Айрим ҳудудларда эса кўйлак 40 кундан сўнг боланинг устидан ечилиб итга кийдирилган. Бу одат маъноси эса гўдакнинг жони тошдек қаттиқ, умри узок бўлиши, унинг бошига тушадиган барча қулфатлар итга ўтиши [10] билан изоҳланади. XIX асрга тегишли манбада қайд этилишича, Тошкентдаги оилаларда бола туғилганидан бошлаб то беш кунгача унга кўйлак кийдирилмаган [13:106-108]. Бунда бола баданининг ташки муҳитга энди мослаша бошлагани, ҳали териси ўта нозик экани ҳисобга олинган бўлиши мумкин. Қашқадарёлик ўзбекларда эса бола чилла даврида вафот этса, кейинги туғилган чакалоққа бошқа чилла кўйлак тикилган. Бу кўйлак учун серфарзанд оилалар яшаган етти хонадондан кийим олинган [3:142]. Шунга ўхшаш одат Сурхондарё воҳасида ҳам мавжуд бўлиб, боласи турмаган оила фарзандларига серфарзанд оилада туғилган болаларнинг “чилла кўйлак”лари катта совға-саломлар эвазига олиб кийдирилган [8:109]. Худди шундай одат Бухорода ҳам мавжуд бўлиб, ёши катта, серфарзанд инсонларнинг эскирган либосидан болага чилла кўйлак тикиш, шунингдек, кўп фарзандли оила болаларининг чилла даврида кийган кийимларини олиб кийдириш баъзи ҳолларда учраб туради [4].

Умуман олганда, чакалоқни ташки дунёдан ажратиш орқали она ва бола турли юқумли касалликлардан ҳимоя қилинган. Аёл туғруқдан кейин қатъий парҳезда бўлиши

¹ Таъқиқланган ҳаракатлар мажмуи.

мажбурий ҳисобланган. Аёл истеъмол қиладиган овқатларини доимий назорат қилиши, ҳазми оғир маҳсулотларни истеъмол қилмаслиги, бу болага салбий таъсир қилиши эътиборга олинган. Кўзи ёриган аёлларга эса дастлаб ширин чой ичирилиб, кейин қовурилган ундан тайёрланган суюқ атала ичирилган. Бу таомни тайёрлашда куйрук ёғи, сариёғ, зигир ёғи, оқ ёғ ва зираворлардан фойдаланилган. Шунинг учун таом тез ҳазм бўлувчи ва қувватли бўлган. Бухорода бу чордори ёки халилоба дейилган [7:8]. Аёл истеъмол қиладиган таомларида албатта товук тухуми бўлиши шарт бўлган. Чунки тухум ҳосилдорлик рамзи, пушт қолдириш белгиси сифатида жуда қадим замонларда пайдо бўлган экан [9:11]. Чилла даврида аёлнинг куч тўплаши ва фарзандининг соғлом бўлиши учун яхши озиклантириш муҳим ҳисобланади. Шунинг учун, юқорида таъкидлангандек Бухорода янги туққан аёлга атала пишириб бериш одати мавжуд бўлиб, бу таомни тайёрлашда дастлаб ун қовурилади ва сув қўшиб қайнатилган, тухум қўшилади. Ун ва тухум онага дармон бўлиб, боланинг бақувват бўлишини таъминлайди [4]. Чилла даври жуда ҳам нозик давр ҳисобланиб, бу даврда баъзи ҳудудларда она ва боланинг бошқа хонадонга, ҳаттоки ўз ота-онаси уйига ташриф буюриши мумкин бўлмаган. Қирқ кун ўтиб, чилла якунланган, аёл ўз ота-онасининг уйига чақалоғи билан боради. Бунда ҳам ўзига хос маросим ўтказилиб, у воҳа ўзбекларида “чилла грезон” деб номланади [6]. Одамлар чилла даври тугагач, она ҳам, бола ҳам турли нопокликлардан халос бўлгани туфайли уларга ҳар хил инс-жинс ва касалликлар раҳна солмаслигига ишонади.

Ҳозирги даврда чилла билан боғлиқ расм-русумларга она

ва бола яшаётган уйда қирқ кун давомида чироқ ўчмаслиги ва мунтазам исирик тутатишни киритиш мумкин [16:108]. Исирикнинг шифобахш хусусиятлари туфайли халқ орасида унга ишонч мавжуд бўлган. Чироқнинг ёкиб қўйилиши эса она ва болани турли инс-жинс, зиён-заҳматлардан асраш билан боғлиқ магик қарашларга бориб тақалади. Афсуски, ҳозирги даврда қўпчилик оилаларнинг чилла даврига амал қилмаслиги оқибатида бола ва она соғлиғи билан боғлиқ жиддий муаммолар вужудга келмоқда. Ахборотчиларнинг маълумот беришича, 7 кунда ёки хали 7 кун ҳам тўлмасдан ўтказилаётган ақиқа маросимларида қўпчилик қариндошлар она ва бола ёнига кириб, улар билан қўришмоқда. Бундай ҳолатда чақалоққа ҳам, онага ҳам “чилла тушиши” кузатилмоқда. Натижада, онанинг касалланиши юз берган ёки боланинг қўп касалликлар юқиши натижасида ўсмай қолиши ҳолатлари кузатилган [5].

Хулоса ва таклифлар: Хулоса қилиб айтиш мумкинки, чилла даври она ва бола ҳаётидаги энг муҳим босқичлардан бири ҳисобланиб, бу даврда болани ҳам, онани ҳам бирдек асраш ўта масъулиятли вазифа саналади. Хусусан, ҳозирги давр замонавий тиббиётида ҳам чилла даврида она ва боланинг бирдек заиф бўлиши ва касалликка тез чалиниши мумкинлиги исботланган. Шунинг учун, бугунга қадар ёши катта инсонлар чиллага қатъиян амал қилиб, унга ҳар томонлама эътибор қаратади. Яъни она ва боланинг қандай шароитда яшаши, ейдиган таоми, киядиган кийимларига алоҳида аҳамият берилади. Шундай экан, кўнгилсиз ҳолатлар келиб чиқишининг олдини олиш учун чилла даври удумларига амал қилиш муҳимдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2007. – Б.79.
2. Снесаров Г.П. Реликты до мусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва: Наука, 1969. – С.91-92.
3. Давлатова С. Қашқадарё миллий кийимлари: анъанавийлик ва замонавийлик. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – Б.142.
4. Дала ёзувлари. Бухоро вилояти, Жондор тумани, Самончук қишлоғи. 2023 йил, 17-октябрь.
5. Дала ёзувлари. Бухоро вилояти, Жондор тумани, Мурғак қишлоғи. 2023 йил, 2-ноябрь.
6. Дала ёзувлари. Бухоро вилояти, Жондор тумани, Ҳафрат қишлоғи. 2023 йил, 2-ноябрь.
7. Жумаев А.Ш., Қурбонова М.Б. Бухоро этнографиясидан лавҳалар. – Бухоро, 2006. – Б.8.
8. Ибрагимова М.Ю. Сурхондарё воҳаси аҳолисининг анъанавий кийимлари ва тақинчоқлари. (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих фан. бўйича фалсафа док. дисс... – Тошкент, 2004. – Б.109.
9. Исмоилов Ҳ. Ўзбек тўйлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.11.
10. Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари. Этнографик материаллар. – Тошкент, 1978. –Б.41. Болага кўз тегмасин, мард бўлсин деган ирим билан қўйлакни итга ёки қайроқтошга

суркаганлар (ит-қўйлак, қайроқ қўйлак шундан келиб чиққан). Қаранг: Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б.312. Чилла даври тугагач, боланинг ит қўйлакчаси итнинг бўйнига ташланган ёки ўзидан кейинги ука ёки синглиси кийиши учун сақлаб қўйилган. Қаранг: Жумаев А.Ш., Қурбонова М.Б. Бухоро этнографиясидан лавҳалар. – Бухоро, 2006. –Б.19.

11. Мардонова Г. Нур тўла уй. – Тошкент: Мехнат, 1992. – Б.80.
12. Olufsen O. The emir of Bukhara and his country. – London: William Heinemann, 1911. – P. 367.
13. Скайлер Ю. Туркистон. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. –Б.106-108.
14. Sattor M. O'zbek udumlari. -Toshkent: Cho'lp on nomida-gi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – B.12.
15. Троицкая А.Л. Рождение и первые годы жизни ребёнка у таджиков долины Зеравшана // Советская этнография. 1935, № 6. – С.112.
16. Убайдуллаева Б.М. Ўзбекларнинг бола тарбиясига доир анъаналари ва инновациялар (XX аср иккинчи ярми – XXI аср бошлари). Тарих фанлари док. дисс... – Тошкент, 2018. – Б.108.
17. Юн Ши Не. Глобаллашув даврида ўзбек ва корейс халқлари жамоа институтлари ва маросимларидаги ўзгаришлар. Тарих фан. бўйича фалсафа док. дисс... – Тошкент, 2020. – Б.69.

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ ВА СИЁСИЙ ФАОЛИЯТ

ХУСНИДДИН АХМЕДОВ

ЎзХИА Малака ошириш маркази директори,
сиёсий фанлар доктори, профессор

Аннотация: Ушбу мақолада инсон маънавий ҳаёти ва сиёсий фаолиятида ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг ўрни, ўзига хос жиҳатлари, улар ўртасидаги узвий боғлиқлик ёритилган. Шунингдек, бугунги кунда Янги Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий соҳаларда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар, уларнинг натижалари инсон қадри учун ижобий таъсир қўрсатаётгани аниқ очиб берилган. **Таянч сўзлар:** Инсон, инсон қадри, ислохот, жамият, жамият ҳаёти, маънавият, маънавий ҳаёт.

Annotation: This article describes the role of socio-political processes in the spiritual life and political activity of a person, its specific aspects, and the integral connection between them. Today, the large-scale reforms in the social and political spheres implemented in New Uzbekistan, the results of which have a positive effect on human dignity, are revealed on the basis of concrete examples. **Keywords:** Man, human value, reforms, society, society life, spirituality, spiritual life.

Аннотация: В данной статье описывается роль общественно-политических процессов в духовной жизни и политической деятельности человека, ее специфические аспекты и интегральная связь между ними. Сегодня на конкретных примерах раскрываются масштабные реформы в социальной и политической сферах, реализуемые в Новом Узбекистане, результаты которых положительно влияют на человеческое достоинство. **Ключевые слова:** Человек, человеческие ценности, реформы, общество, жизнь общества, духовность, духовная жизнь.

Жамият маънавий ҳаёти тушунчаси муайян давр ва жамиятга хос белгилар, давлат сиёсати билан боғлиқ хилма-хил хусусиятлар ва турлича намоён бўладиган ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий жиҳатлар, одамлар руҳияти ва кайфиятини ифода этади. Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тараққиёти билан боғлиқ масалалар ечими давлатимиз раҳбарининг “Янги Ўзбекистон стратегияси” китобида берилган. Бу, ўз навбатида, ҳар қандай жамиятни ислоҳ қилишда маънавий қадриятлар ўрни ва аҳамиятига алоҳида аҳамият бериш зарурлигини англатади.

Маълумки, жамият қурилиши, давлат бошқаруви, барча сиёсий тузилма турларининг иш услуби ва фаолияти ҳам ана шу тамойиллар асосида шаклланади. Аслида эса, аввало, инсон, унинг ҳақ-ҳуқуқлари ва бахт-саодати давлат сиёсати, барча давлат органлари фаолиятининг энг устувор мақсади бўлиши лозим. Жамият қурилиши ва давлат сиёсати ана шу ғояга таяниши ва “Давлат – инсон учун” тамойили асосида ташкил этилиши зарур. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ўзининг ҳар бир чиқиши ва маърузасида алоҳида таъкидлаганидек, ғояларга амал қилиш сиёсий соҳа ва бошқарув тизимининг ҳозиргача сақланиб қолаётган парадигмасини тубдан ўзгартириш лозимлигидан далолат беради.

Бугунги кунда ушбу соҳадаги асосий парадигма “инсон – жамият – давлат” шаклига айланди ва бу айти бугунги ҳаёт ҳақиқатини акс эттирмоқда. Айтиш мумкинки, давлат мавжудлигидан асосий мақсад – инсон ҳаёти ва жамият тараққиётига доир сиёсатни тўғри ташкил қилиш, бу борадаги тизим ва тузилмалар фаолиятини халқ манфаатлари йўлида самарали ташкил этишдан иборат.

Ҳар қандай жамият ҳаёти ва сиёсий фаолиятида моддий, маънавий, сиёсий ва ижтимоий соҳалар муҳим ўрин эгаллайди. Айти пайтда, давлат сиёсатида моддий ва маънавий соҳалари бир бутунликда эканини унутмаслик лозим. Бу, ўз навбатида, ушбу соҳаларнинг муқаррар равишда сиёсий омиллар билан узвий алоқадорликда намоён бўлишини, жамиятнинг сиёсий ва маънавий томонларини бир-биридан ажратиш ва бирини иккинчисидан устун қўйиш мантиққа зид эканини англатади. Бу жиҳатдан ҳам маънавий ҳаёт сиёсий ҳаётнинг муҳим ҳамроҳи экани намоён бўлади.

Албатта, бунда ҳам ижтимоий-маънавий ҳаёт алоҳида инсоний мазмунга эга ва у бир вақтнинг ўзида инсон яратган инфратузилма сифатида намоён бўлади. Ушбу тушунчада халқ турмуши ва маданияти акс этади, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг муайян тарихий даврга хос жиҳатлари

ўз ифодасини топади. Ушбу хусусиятларга эга бўлган ва муттасил жамланиб борадиган маънавий ҳаётнинг ижтимоий-сиёсий моделида барча маънавий жиҳатлар ўзаро боғлиқ тарзда намоён бўлади. Айнан ана шу боғлиқлик кишиларни ижтимоийлаштириш ва тарбиялашга хизмат қилади.

Ҳар қандай жамиятнинг маънавий ҳаёти нафақат ижтимоий соҳа, балки сиёсий тизими ва фаолияти билан узвий алоқада намоён бўлади. Бу эса, ушбу жабҳанинг қонуниятидир. Барча сиёсий институтлар, давлат ҳокимияти, сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмалари жамият маънавий ҳаётига таъсир қўрсатади. Бу борада давлат, ҳокимият ва бошқарув тизимининг ўрни ва аҳамиятини алоҳида таъкидлаш жоиз. Негаки, айнан улар маънавий ҳаётни бошқаради, бу борадаги фаолиятни ташкил қилади ва мувофиқлаштиради. Бу жиҳатдан масалага ёндашганда таъкидлаш жоизки, ҳозирги илғор хорижий мамлакатларнинг сиёсий тизимида хос демократик тамойиллар, қонун устуворлиги, муқобил сайлов тизими, кўппартиявийлик ва сиёсий институтлар хилма-хиллиги жамият маънавий ҳаётидаги жараёнларни белгиловчи муҳим омиллар сирасига қиради.

Айти пайтда давлат ташкилотлари, сиёсий партиялар, турли ижтимоий-сиёсий тузилмалар, хилма-хил фуқаролик институтлари жамиятимиз маънавий ҳаётига таъсир этувчи тамойиллар ва сиёсий омиллар мажмуини ташкил қилади. Бундай серқирра жараёнда жамият сиёсий ҳаёти билан боғлиқ воқелик, сиёсий институтлар, сиёсий муносабатлар ва жараёнлар ҳамда сиёсий маданият ва мафкура ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бунда давлат ҳокимияти, унинг ички ва ташқи сиёсати, бошқариш ва ҳуқуқий жараёнлари, қарор қабул қилиш механизми, унинг тузилмавий қисмлари, сиёсий ташкилот ва уларнинг фаолияти ўз ўрнига эгадир.

Маънавий ҳаёт билан узвий боғлиқ бўлган жамиятнинг сиёсий ҳаёти марказида “давлат”, “ҳокимият” ва “ҳокимият муносабатлари” туради. Улар бу соҳанинг энг муҳим элементлари сифатида сиёсат ва маънавиятнинг алоқадорлигини тушуниш учун ўзига хос “калит” бўлиб хизмат қилади. Айти шу асосда жамият маънавий ҳаётининг миллий давлат ва ижтимоий-сиёсий муносабатлар мажмуида тутган ўрини тўғри тушуниш мумкин.

Шу билан бирга, бу борада жамият маънавий ҳаётида сиёсий соҳада мавжуд норма ва қоидалар, ҳуқ-атвор стереотиплари, сиёсий рамз ва миллий-маънавий қадриятлар билан боғлиқ бошқа жиҳатлар ҳам алоҳида ўрин тутати. Халқнинг маънавий ҳаётида унга хос бўлган сиёсий менталитет ва стереотиплар билан боғлиқ хусусиятлар ўз

таъсири ва ўрнига эга бўлади.

Шу жиҳатдан, жамиятнинг ўзига хос маънавий ҳаёти унинг маданияти, анъаналари, давлат тили ва рамзлари орқали шу халқ сиёсий тафаккурини ҳам бир қадар акс эттиради. Айни пайтда, маънавий ҳаётда турли қатлам ва ижтимоий-сиёсий бирликларнинг сиёсий воқелик, қонунлар ва уларнинг амал қилиш қондалари, сиёсий қадриятлари тўғрисидаги тасаввурлари ҳам ўз ўрнига эга бўлади. Шу билан бирга, узоқ йиллар шаклланган сиёсий анъана ва бу амалиётда мавжуд ғоя ва концепциялар ҳам маънавий ҳаётга таъсир кўрсатади.

Шарқ ва Ғарб ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида “маънавий ҳаёт”, “сиёсий жараёнлар”, “ахлоқ” ва “инсон” тушунчалари аксарият ҳолларда бир-бири билан боғлиқ ҳолда тасаввур қилинган. Чунончи буюк шарқ файласуфи Абу Наср Форобий бу соҳадаги боғлиқни таъкидлаб, инсоннинг шаклланиши, камол топиши, ҳаёт неъматларидан тўла баҳраманд бўлиши учун унга жамият, ижтимоий муҳит керак эканини қуйидагича ифодалаган: “Хар бир инсон ўз табиати билан шундай яратилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришиш учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади. У бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади”.

Албатта, Форобий яшаган даврда мавжуд бўлган жамият маънавий ҳаёти ўзига хос эди. Аммо ўша даврда ҳам инсон, халқ ва миллат маънавияти жамият ҳаёти ва ўша замон сиёсатида боғлиқ бўлгани шубҳасиз.

Хуллас, жамият маънавий ҳаёти ва сиёсий воқеликнинг алоқадорлиги ижтимоий муносабатларни ўзлаштириш жараёнида намоён бўлади ва у босқичма-босқич юз беради. Жамият аъзолари сиёсий онгида у олдинги тажриба орқали келажакни фарқлашни ўз ичига олган тадрижий тартибда амалга ошади.

Юқорида қайд қилинганлар “жамият маънавий ҳаёти” тушунчасининг ушбу омиллар билан боғлиқ қуйидаги хусусиятларини тавсифлаш имконини беради:

Аввало, маънавий ҳаёт ва сиёсий фаолият бирлиги жамиятнинг табиий, тарихий ва ижтимоий бирлигини таъминлайдиган муайян маконда шаклланади. У ранг-баранг тарзда, турли шаклларда намоён бўлади ва жамият аъзолари онгига, ҳаёт-тарзига ўзига хос реаллик сифатида таъсир

қилади.

Иккинчидан, сиёсий жараён ва маънавий қадриятлар жамият аъзоларининг ўзаро муносабатида, ижтимоий фаолиятида кўзга ташланиб туради. Бу муносабат фаолият, мақсад, эҳтиёж ва интилиш учун муайян мезон бўлиб хизмат қилади.

Учинчидан, жамият маънавий ҳаёти ва сиёсий воқелик унинг моддий, маънавий, иқтисодий ва бошқа соҳалардаги муайян натижаси сифатида юзага келади. Бу, ўз навбатида, унинг аъзолари учун ижтимоий зарурат, умумий мезон сифатида ўзига хос тарзда таъсир қилиш хусусиятига ҳам эга бўлади.

Тўртинчидан, жамият маънавий ҳаёти ва сиёсий воқеликлар ижтимоий ривожланиш жараёнида ўзгариб, такомиллашиб боради. У доимий янгиланиб туради, шу билан бирга, ворислик орқали авлоддан-авлодга ўтади, мерос қолади.

Бешинчидан, бу йўналишдаги ишлар салмоғи ва сифати жамият маънавий ҳаётининг барқарорлигини таъминлаш, уни ривожлантириш соҳасидаги давлат сиёсати мазмунини белгилайди.

Хулоса қилганда, кейинги йилларда Ўзбекистонда ривожланган мамлакатларга хос инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари устувор бўлган демократик давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини барпо этиш ишлари амалга оширилмоқда. Бу, ўз навбатида, Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этиш йўлидаги ислохотлар моҳиятини теран англашимизга ёрдам беради. Янги Ўзбекистон стратегиясида, энг аввало, инсонга олий қадрият сифатида муносабатда бўлиш, унинг манфаатларини ислохотларнинг асосий мезони тарзида тушуниш муҳим экани айтилган.

Шу билан бирга, бугунги глобаллашув шароитида жамиятдаги ижтимоий хилма-хиллик, сиёсий ва мафкуравий ранг-баранглик, турли хил эҳтиёж, қизиқиш, мақсад ва хатти-ҳаракатни уйғунлаштирадиган энг умумий маънавий мезонларга эҳтиёж кучайиб бормоқда. Айни пайтда, бу замонавий технология ва илм-фан ютуқларидан жамият маънавий ҳаёт даражасини таъминлаш учун самарали фойдаланиш имкониятини кенгайтиришни тақозо қилмоқда.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб-сайти, <http://www.president.uz/uz/lists/view/>; “Халқ сўзи” газетаси, 2016 йил, 15 декабрь.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Т., 1993.
3. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
4. Ахмедов Х. Ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлаш асослари. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2021.
5. Akhmedov X. Education and spiritual education. // The

light of islam, 2020. – P. 139-144.

6. Жўраев Т. Миллий давлатчилик: хавфсизлик ва барқарорлик. –Т.: Akademiya, 2007.
7. Махмудхўжа Бехбудий ва унинг “Ойна” журнали [Матн]: / З.Абдирашидов, Н.Эгамқулова. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2019. – Б.164.
8. Темур тузуклари. – Тошкент: Ўзбекистон. 2019. – Б.184.
9. Қодирий А. Ўткан кунлар. –Т.: Ғафур Ғулом, 2017.
10. Ғазолий А.Х. Мукошафатул кулуб: қалблар кашфиёти. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2018.
11. Шопўлатов А. Жамиятнинг ислох қилишда маънавий қадриятларнинг ўрни //Миллий ғоя – бизнинг ғоя (Матн). - Т.: Турон замин зиё, 2016.

Kun hadisi

عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:
لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

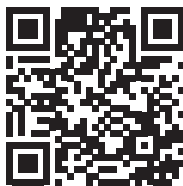
ANAS ROZIYALLOHU ANHUDAN RIVOYAT QILINADI:
«RASULULLOH SOLLALLOHU ALAYHI VASALLAM:
**«BIRORTANGIZ O‘ZI UCHUN YAXSHI KO‘RGAN
NARSANI BIRODARIGA HAM RAVO
KO‘RMAGUNICHA MO‘MIN BO‘LA OLMAYDI»,
DEDILAR».**

“Sahihi Buxoriy” sharhi (2-jild)

 bukhari.uz bukhari.uz bukhari.uz bukhari.uz bukhari.uz

MUHIM BIR QOIDA

(*bir hadis sharhi*)

QR-kod

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazida joriy yil 4-iyun kuni Turkiyaning “Diyanet” jamg’armasi huzuridagi Islom tadqiqotlari markazi (ISAM) bilan hamkorlikda tashkil qilingan **Hanafiy mazhab bo’yicha IV yillik xalqaro konferensiya** bo’lib o’tdi.

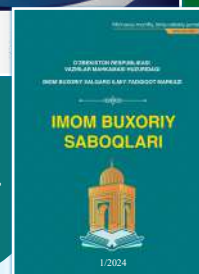
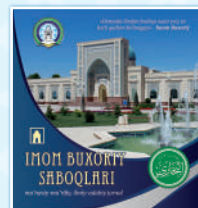
Batafsil BUKHARI.UZ saytida

2024-YIL UCHUN JURNALIMIZGA OBUNA BO’LING!

**O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro
ilmiy-tadqiqot markazi rekvizitlari:**
O’zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G’aznachiligi
H/r: 23402000300100001010
INN (STIR): 201122919 **MFO:** 00014
Markaziy bankning Toshkent shahar XXXKM
SHHV: 400110860182247015100253001
INN (STIR): 207265166
Murojaat uchun telefon: (0366) 240 2019

**Obuna
indeksi –
№ 946, 947
Bir yillik
obuna narxi –
300 000
so’m**

MANZILIMIZ:
141306, Samarqand viloyati,
Payariq tumani, Xo’ja Ismoil shaharchasi.

E-mail: buxoriysaboqlari@bukhari.uz
Web-sahifa: www.bukhari.uz
Telefonlar:
(0366) 240-2019, (0366) 240-2011,
(+99899) 735-02-85

Bosishga 20.06.2024 yilda ruxsat berildi.
Qog’oz bichimi – 60x84 1/8.
Ofset bosma usulida bosildi.
Bosma tabog’i – 10. Adadi – 150.
Buyurtma № 22/04.
Nashr indeksleri – № 946, № 947.
ISSN 2181-4791

Jurnal 2019-yil 8-aprelda O’zbekiston Respublikasi Prezidenti
Administratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan
№ 0057 raqami bilan ro’yxatga olingan.

Bir yilda to’rt marta chop etiladi.

Jurnaldan ko’chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Tahrir hay’atining fikri muallif fikridan farq qilishi mumkin.

Jurnal andazasi tahririyatning kompyuter bo’limida
tayyorlandi.

Jurnal «SHABNAM SUPER PRINT» MCHJ
bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Samarqand shahri, Ziyokorlar ko’chasi, 1-uy.
Tel.: (+99890) 104-13-33.

**“Dunyoda ilmdan boshqa najot yo‘q
va hech qachon bo‘lmagay”**

Imom Buxoriy